MADANARATNAPRADĪPA

(VYAVAHĀRAVIVEKODDYOTA)

AN EXTENSIVE DIGEST ON DHARMA-ŚĀSTRA COMPILED UNDER THE PATRONAGE OF KING MADANASIMHA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA

Dr P V KANE, M A LL M,

D LITT. (ALL)

SENIOR ADVOCATE FEDERAL COURT OF INDIA;

ADVOCATE HIGH COURT, BOMBAY

AṆUP SANSKRIT LIBRARY, BIKANER.

1948

Published by K Madhava Krishna Sarma,
Curator Anup Sanskrit Library, Fort, Bikaner

— —

Printed by Ramchandra Yesu Shedge
at the Nirnaya Sagar Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay

श्री

मदनरत्नप्रदीपे

व्यवहारविवेकोद्द्योतः

कोदण्डपरशुरामेत्यादिविविधबिरुदावलीविराजमान-
महाराजाधिराज-श्रीमदनसिंहदेवेन विरचित

महामहोपाध्यायपदवीसमलङ्कृतेन मुम्बापुरस्थविश्वविद्यालयोप-
कुलगुरुणा काणेकुलजेन वामनसुतेन पाण्डुरङ्गशर्मणा
सम्पादितः

बीकानेर

संवत् २००५

INTRODUCTION

The present edition of the Madanaratnapradīpa (section on Vyavahāra) is based on three mss only Unfortunately all the three mss are slightly incomplete in that they do not contain a portion of the topic on *dyūtasamāhvaya* (gambling and prize-fighting) and the last chapter on *prakīrnaka* (miscellaneous matters) Only three mss of the Vyavahāra section of the Madanaratnapradipa (or Madanaratna as it is generally styled by the digests of the 17th and following centuries) are known at present

I should like to describe the three mss as follows

(1) A paper ms in my possession containing 105 folios written on both sides and a portion of the 106th folio on one side. The ms is fairly old and has been eaten up in a few places by ants in the margin and corners though no letters have become illegible A margin of about one to two inches is left on each side of a folio Each folio measures about 13 inches by 10 inches, there are about 7 or 8 lines on each side of the folios and each line contains from 30 to 36 letters The end of a sentence is indicated by a yellow vertical stroke in most places, while the names of authors and works are made red by the application of red ink or arsenic over them The handwriting is that of one person who employs different pens at different times The ink is dark and sticky and the handwriting is very beautiful The Ms is written in Devanāgarī script and is tolerably correct, though here and there many letters are dropped and there is some confusion between certain letters like *pa* and *ya*, *ta* and *na* In this ms also there are a few gaps (e g on pp 350, 356) and confusing repetitions, but their number is small This ms was probably in the possession of some *shastri* attached to the High Court of Bombay and when some years ago the old moth-eaten record containing old books was being disposed off and I was asked to see whether it contained anything of value, I chanced to see this ms of the Madanaratna and requested the Registrar of the High Court that out of that was to be disposed off or thrown away or burnt I

me after taking a receipt from me. The ms is at least 150 years old It is marked for reference

(2) The second ms is found in the Anup Sanskrit Library at Bikaner It is ms No 2546 of that Library There are 166 folios The paper measures 11 inches by 5 inches There are eleven lines per page and 57 letters in each line It is written in the Devanagari script The letters are of medium size, but bold The right hand and left hand margins are ruled with double lines The ms is in a fairly good condition though the last page is somewhat damaged I could not go to Bikaner to read the ms in the original and only a transcript of it was supplied to me, from which it appears that the ms is very incorrect and contains numerous gaps and omissions sometimes extending over whole pages This will be clear from the footnotes to pp 1 71, 76 175, 108 of 1 4 78 Sometimes the m contains more matter than the other two (vide pp 0 58 – 84) Thi ms is designated ग The ms appear to be an independent one It presents several different readings and carries the topic of dyūtasamāhvaya somewhat further than the stage it reaches in the other two mss

(3) From the catalogue of the Jammu mss prepared and edited by the late Sir Aurel Stein (p 98 No 4) I came to know that the Kashmir *Durbar* had at Jammu a m of the Madanaratna on Vyavahara Through the kind offices of the Bikaner *Durbar* a transcript of this ms was secured. That ms has 240 folios with ten lines on each page and about 40 letters in each line Each folio measures seven inches by 4 inches The pages are rather old but no exact age can be specified That ms also contains a few gaps such as are indicated in the notes at pp 94, 95, 97, 102, 203, 339, 350 It agrees closely with the ms. ग described above and the agreement extends so far that this ms stops just at the place where on the topic of *dyūtasamāhvaya* the first ms breaks off It is possible that both mss were copied from the same original ms This transcript of the Jammu ms is styled घ

I hope that, in spite of the somewhat defective state of the material on which the ed

(except in a very few cases) will be found quite readable and accurate In the footnotes only very important variants have been mentioned, though there are numberless cases where the mss contain mistakes Most of such mistakes could be easily checked and detected by the context and by the fact that the Madanaratna draws profusely upon Smrti texts and digests, many of which have been already printed

The Author of the Madanaratna

From the colophons at the end of the several sections of the work, it appears that the Madanaratnapradīpa was composed by king Madanasimhadeva (styled *Mahārājādhirāja*) son of Saktisimha and the bearer of many titles such as *kodanda parasurama* (a veritable Parasurāma in wielding the bow) The Introductory verses to the ms of Samayoddyota in the Visrambāg collection and the Ulwar ms give details about the pedigree They first speak of king Mahipaladeva, a scion of the Suryavamsa, who ruled over the country round about Delhi Verse 9 speaks of Dāmodara (whose relationship with Mahipala is not quite explicit but who appears to have been the son of Mahipāladeva) and credits him with the exploit of having made the Turks in Mulasthāna (modern Multan in the Punjab) give up the slaughter of cows The whole pedigree is as follows

MAHIPĀLADEVA
|
DĀMODARA
|
DEVIDĀSA
|
SŪRYADĀSA
|
SAKTISIMHA
|
MADANASIMHA.[1]

1 Vide H of Dh vol 1 pp 391-392 Peterson is not right he says (Ulwar mss Cat p 62) Dāmodara lived in the time of Mahīpāl deva at Delh[illegible]

In the Introductory verses to the Samayoddyota it is stated that Madanasimha called together[1] four learned men, viz Ratnākaramis ra Gopīnātha, Vis vanātha and Gangādhara and entrusted to them the task of compiling an extensive digest The colophon at the end of the Sāntyuddyota says that it was composed by Bhatta Vis vanātha a resident of Benares and son of Bhattapujya, a Srimali Gurjara (brahmana) There is a similar colophon at the end of the section on Prayas citta (vide Haraprasad Sastri s Nepal Cat of palm leaf and paper mss at p 223 and ms No 2547 of the Anup Sanskrit Library at Bikaner) and Suddhi (Baroda Oriental Institute No 4035) It is somewhat inexplicable why in many mss of the sections of the Madanaratna the verse quoted above from the Samayoddyota and Prayascittoddyota do not occur at all For example, in the mss of Acaroddyota (No 2 49 dated *samvat* 1680), Santyuddyota (No 44 dated sake 1 0) and

was abandoned wa *govadha* and it wa Damodara who made the Turuskas whose horde had atta ked Mula thana give up gova dha so much so that the Yavana t the day when the Madanaratna was compo ed did not even remember that they were nce in the habit of slaughterin w Dam dara i ke t (in ver e 9) as *prabhu* (lord) and having vanqui hed a ntedei y r enemical kings Hence t appear that Dam dara was him lt a j n ti probably a s n f Mahipala Vere i t ll w यत्र मीढुवनेषु विश्रुतचणो नामान्राख्य कृतो श्रामा पुण्यवन्प्रर्णाजितरिपुक्ष्माराल्नह प्रभु । मूलस्थान पुरे तुरुष्कनिवहाक्रा ते परित्याजिता येनाद्यावधि गोवधा यवनव त्रपि (कुत्रापि) न स्मर्यते ॥ ver e 9 f the I lwar m of समयोद्द्योत

1 तेनाहूय मनीषिमण्डनमणि मर्म म नरत्नाकर गोपीनाथमनुत्तम च मान्य भावश्वनाथ तथा । मुख्य पण्डितमुत्तमद्युतिमाग भट्ट गङ्गाधर राज्ञ ताक न( )मनूना सक्रामना प्र थान्यमा रभ्यते ॥ I O at 1 3 N 16 1 verse 3 f the समयोद्द्योत (verse 21 in Visramabag m)

2 महाराजाधिराजस्य मदन द्रस्य नामनात । श्रामाल्ना (ल्ना ?) गुजरेण भट्टपूज्यात्मजन वा भट्टश्रीविश्वनाथेन काशीतीथनिवासिना । शा नव पौष्टिक वापि यथाशास्त्र प्रकाशितम् ॥ शान्त्युद्द्योत D C ms No 392 of 1891 95 The same verse occur at the end of the प्रायश्चित्तोद्द्योत (No 2547 of the Anup Sanskrit Library) the last half being सवपापक्षयकर प्रायश्चित्त प्रकाशितम् ॥ These erses occur also at the of the Baroda ms of the section on Śuddhi where we read श्रीमालिना and भट्टपूज्यात्मजेन च

Dānoddyota (No 2541) of the Anup Sanskrit Library at Bikaner, either at the beginning or at the end no mention is made of the name of the author except the well known colophon 'iti sri kodandaparasurāme &c

The Date of the Author

From the list of authors and works mentioned by the Vyavaharoddyota of the Madanaratna which follows a few pages later on, it is clear that he names Vijñānes'vara (author of the Mitaksarā com on the Yājñavalkyasmṛti), Kalpataru Smrti candrika Ratnākara, the Parās aramādhavīya of Vidyaranya From this it follows that the Madanratna could not have been composed earlier than about 1375 A. D The work is quoted or referred to as a great authority on Dharmasastra by Sankarabhatta in his Dvaitanirnaya, by the Nirnayasindhu, by Nilakantha (author of the Vyavahāramayukha and other Mayukhas) Mitramisra (author of the Vīramitrodaya) As a matter of fact the Vyavaharamayukha relies upon the Madanaratna as often as on the Mitāksara Therefore the work must have been written between 1375–1525 A D A closer approximation can be made from other sources of information A ms of the suddhi section of the Madanaratnapradipa in the Oriental Institute at Baroda (No 4035) is dated sam 1 51 (1494-95 A D)

Verse 15 of the Introductory verses to the Samayoddyota states that Suryadasa brought about the abandonment of taxes on pilgrims at Varanasi and also at Gaya. It is said that Saktisimha's munificence was so great that even king Bhoja would have hung down his head in shame From this description it follows that Madanasimha belonged to a family of kings But it is difficult or almost impossible to take the title Maharajadhiraja literally Delhi and the country about it was in the hands of Muslim rulers during the period to which the composition of the Madanaratna must be assigned. M M Haraprasad Sastri (Report on palm leaf and paper mss. from Nepal) tells us (pp 51-52) that the dynasty to Madanasimha belonged ruled over Gc

samvat 1511 (1454–55 A D) when Madanasimhadeva ruled over Campakāranyanagara (p 51 of the body of the Report) and that a ms of the Narasimhapurana was copied in La Sam 339 (i e 1457–58 A D), when Mahārājādhirāja Madanasimhadeva ruled over Goraksapura (modern Gorakhpur) vide p 29 of the Report It follows from these notices that the ancestors of Madanasimhadeva were probably chieftains in charge of some territory adjoining Delhi and that gradually they pushed themselves forward towards the east It follows from the above considerations that the digest Madanaratnapradipa was composed between 1457–14[illegible]0 A D

The Madanaratna is to be distinguished from the work called Madanapārijāta composed by (or under the orders of) king Madanapala son of Sudharman The similarity of the two names misled some scholars such as J C Ghose (Hindu Law Vol II p XIV ed of [illegible]) into holding that the Madanapārijāta and the Madanaratna were written under the same king But the pedigrees of Madanapala and Madanasimha (set out on pp 386 and 391 of the H of Dh vol I) make it perfectly clear that the two were different kings The Madanaratna mentions the explanation given by the author of the Pārijāta about the word *ekaputra* occurring in a smṛti of Śaṅkhalikhita (p [illegible] of this work) The Pārijāta referred to is an altogether different work from the Madanapārijāta in which that explanation of *ekaputra* does not at all occur This subject has been dealt with by me in a paper submitted to the Benares session of the All India Oriental Conference (Proceedings vol II pp 267–27[illegible])

The place of the Madanaratnapradipa in Dharmasāstra Literature

The Madanaratnapradipa is one of the most important and extensive digests on Dharmaśāstra The introductory verses to the Samayoddyota state that the work was divided into seven parts, or *uddyotas* on *samaya*, *ācāra*, *vyavahāra*, *prāyaścitta*, *dāna*, *śuddhi* and *śānti* that the Samayoddyota was the first of the seven sections and that the rest follow in the same order

In the Vyavahāroddyota (p ...) reference is made to the Kalivarjya chapter of the Samayanirnayoddyota and to the Ācaravivekoddyota (vide pp 215, 315, 320, 335) and there is no reference to any of the other *uddyotas* In the notes it has been pointed out how the Vyavahāroddyota is either quoted or referred to by the Viramitrodaya and the Vyavaharamayukha in numerous places The latter, though sometimes it differs from the Madanaratna (vide p 514 of my notes to the Vyavahāramayukha) generally speaks of the Madanaratna with respect places it on the same level with the Mitaksara (vide pp 51 514 of my notes to the Vyavahara mayukha) and sometimes apparently prefers the explanations of the Madanaratna to those of the Mitaksara (vide e g pp 61 72, 14 of my edition of the text of the Vyavahāramayukha) The Madanaratna holds in great veneration Vijñānes vara the author of the Mitaksara generally employing the plural (Vijñānes varā carvāh) in mentioning him (vide e g pp 8, 60, 6 69 74, 83, 84 ... 101 ... 119 1.. , 176, 190, 195, 7 283, 331 of the present work) But the author of the Madanaratna is not a slavish follower of Vijñanes vara He not only differs from Vijñanes vara (e g pp 53 568 of this work) but in some cases criticizes him (e g pp 105 165–166). The author had not only made a deep study of the Dharmas āstra Literature but he was also a profound student of the Literature on the Purvamimamsa system (vide pp 94 204, 524–325) and of the system of grammar, particularly of the Mahābhāsya of Patañjali (pp ,, 46 ...) The Vyavahāra section of the Madanaratna deals exhaustively with most of the topics of Vyavahāra and is more extensive than even the Vyavahāramayūkha, though it is not so extensive or polemical as the Vyavahāraprakasa section (of the Viramitrodaya) of Mitramisra. The Madanaratnapradipa, being composed by learned men at the command of a ruling king who adopted it as his own work, may be regarded as law in the Austinian sense, viz. that law is a command addressed by political superiors to political inferiors and enforced by a sanction The different lines of inheritance found in the Vyavaharamayukha about what is called Asvādheya

strīdhana and bhartṛ prīti datta and about varieties of strīdhana other than the above two are most probably based on the Madanaratna.

This Edition

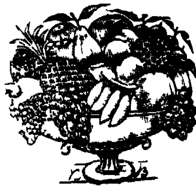
The materials on which the text in this edition is based have already been indicated The notes are meant to elucidate how the Madanaratna exhaustively quotes such smṛtis as those of Bṛhaspati and such commentaries and digests as the Mitākṣara, the Kalpataru and the Smṛticandrika The notes also indicate the various readings of several verses point out how the Madanaratna has either been followed or criticized by such later digests as the works of Mitramisra and Nilakantha An attempt has been made to trace all the quotations from the Māhabhasya and the Purvamimamsa system to their sources and to explain some of the abstruse or difficult passages

I must thank the Nirnayasagara Press for printing this work in beautiful type and with speed in spite of the shortage of paper and labour

TABLE OF CONTENTS

मदनरत्नप्रदीप (व्यवहारविवेकोद्द्योत)-
विषयानुक्रमणिका

विषयानुक्रमणिका

Abbreviations

Br = Brhaspati (fragments collected by Rao Bahadur Rangaswami Aiyangar) G O S Baroda

E I = Epigraphia Indica, Gupta Inscriptions (ed by Dr Fleet)

H of Dh = History of Dharmasastra by P V Kane

Jai = Jaimini

Rg = Rgveda

Sat Br = Satapatha Brahmana

आप ध सू =आपस्तम्बधर्मसूत्र

ऋ =ऋग्वेद

ऋ =ऋणादान (according to context)

कात्या =कात्यायनस्मृतिसारोद्धार

जै =जैमिनि (author of पूर्वमीमांसासूत्र)

तै आ =तैत्तिरीयारण्यक

तै सं =तैत्तिरीयसंहिता

परा मा =पराशरमाधवीय

पा =पाणिनि

या =याज्ञवल्क्यस्मृति

वाज सं =वाजसनेयसंहिता

वि चि =विवादचिन्तामणि

वि र =विवादरत्नाकर

विष्णु =विष्णुधर्मसूत्र

व्यव नि =व्यवहारनिर्णय of वरदराज ed by Rao Bahadur Rangaswami Aiyangar

व्यव प्र =व्यवहारप्रकाश (section of वीरमित्रोदय of मित्रमिश्र)

व्यव म =व्यवहारमयूख

व्य मा =व्यवहारमातृका

व्यव सार =व्यवहारसार

स वि =सरस्वतीविलास

स्मृतिच =स्मृतिचन्द्रिका

Names of Authors and Works mentioned in the Text (except Vedic texts)

ग्रन्थ ग्रन्थकार-नामानि

Bibliography

Bibliography (of works referred to)

अपरार्क – commentator of याज्ञवल्क्यस्मृति (Anan ed)

कल्पतरु or कृत्यकल्पतरु (The व्यवहारकाण्ड being edited by Rao Bahadur Rangaswami Aiyangar in Gaekwad s Oriental series)

कात्यायन (reconstruction of fragments on Vyavahara) ed by P V Kane under the name कात्यायनस्मृतिसारोद्धार

खादिरगृह्यसूत्र

गोभिलगृह्यसूत्र (Bibliotheca Indica edition)

गौतमधर्मसूत्र (Ānan ed) with the com of हरदत्त

जैमिनि s पूर्वमीमांसासूत्र with the भाष्य of शबर and तन्त्रवार्तिक (Ānan edtion)

तन्त्ररत्न (सरस्वतीभवन Series)

दक्षस्मृति (Anan ed)

दिव्यतत्त्व – ed by Jivananda

नयविवेक of भवनाथ (Madras University Sanskrit Series)

नारदस्मृति (ed by Dr Jolly)

पराशरमाधवीय (Bombay Sanskrit Series)

बृहस्पति (fragments collected by Rao Bahadur Rangaswami Aiyangar and published in the Gaekwads Oriental series)

बौधायनधर्मसूत्र (in the आनन्दाश्रम collection of स्मृतिs)

मत्स्यपुराण (Anan ed)

मनुस्मृति (निर्णयसागर ed of 1909) with the com of कुल्लूक

महाभाष्य of पतञ्जलि (ed by Kielhorn)

मिताक्षरा (याज्ञवल्क्यस्मृतिटीका Nirṇaya-sāgara ed)

याज्ञवल्क्यस्मृति (निर्णयसागर ed of 1926) with the मिताक्षरा

रत्नाकर – विवादरत्नाकर of चण्डेश्वर (Bibliotheca Indica ed. of 1931)

वसिष्ठधर्मसूत्र (Bombay Sanskrit Series)

विष्णुधर्मसूत्र (ed by Dr Jolly)

व्यवहारतत्त्व of रघुनन्दन (in the odition of Jivananda)

व्यवहारमयूख – ed by P V Kane for the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona

स्मृतिचन्द्रिका (ed by Mr J R Gharpure)

Errata

Page	Line	Read
28	21	साक्षिपराजित (one word)
73	5	प्रमाणेनासङ्ख्यत्वमङ्गाकारित
76	20	शासनारूढमन्येन
85	18	तस्य चतुर्थांशो
100	8	एकेषा तु मम शुचिरिति
101	21	नाभ्यादिदैवत्यञ्च
107	17–18	नारम्भोऽपि (ऋ २९ –१९९)
131	18	ब्राह्मणस्य मुण्डनान्निप
134	17	कनिष्ठो वाविभक्तम्वा
165	26	मिथ्याभियाक्तुद्विगुणा
172	6	पिन्यण
176	21	मातापितृसम्बन्धद्रव्यस्य
194	20	अस्वामिविक्रयाववाद स्व वसाधन (is one sentence)
248	18	अन्यहस्त च विक्रीत
252	21	शकाद्युपघात
295	9	कुर्वाणा पूर्व
301	4	तप स्वाध्यायजन्मन
308	26	जीवाद्विभाग तु पिता
338	1	नुमृदीर्घयोरभाव
348	19	तद्धनारूढ तस्यैव
351	9	दशस्य जात्या मनुष्य
372	7	पितृव्यभ्रातृपुत्रया समष्टिना (dropping the दण्ड)

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमदनरत्नप्रदीपः

(व्यवहारोद्द्योतः)

०

श्रीमन्महा[1]गणपतिं नत्वा विघ्नततिच्छिदम् ।
सदाचारं विविच्याथ व्यवहारो विविच्यते ॥
व्यवहारविवेके यान्युथोतेत्रोदितानि (?) हि ।
तेषा सुखावबोधार्थमानुपूर्वी प्रदर्श्यते ॥
स्वरूप व्यवहारस्य व्यवहारपदस्य च ।
दर्शित पूर्वमत्राथ व्यवहारपदस्य तु ॥
ऋणादानादयो भेदा दर्शितास्तदनन्तरम् ।
प्राड्विवाकस्वरूपादि विशेषोक्तिपुर सरम् ॥
सभानिरूपण चात्र कृत सम्यक् तत परम् ।
प्रपञ्चित प्रकारोऽत्र व्यवहारस्य दर्शने ॥
कालदेशाचारजातिधर्मासेधादिभि सह ।
व्यवहारस्य पादानामुद्देशो विहितस्तत. ॥
भाषोत्तराख्यौ पादौ तु सप्रपञ्च निरूपितौ ।
ततः परं क्रियापादे प्रत्याकलितमीरितम् ॥
क्रियादानोत्तर कृत्य क्रियाते (भे?)दादिक तथा ।
निरूपितस्तत साक्षी ततो लेख्यनिरूपणम् ॥
ततो भुक्त्यादिरूपस्यानुमानस्य निरूपणम् ।
ततो दिव्यप्रकरण तत्रोक्ता दिव्यमातृका ॥
ततो घटविधिश्चाग्निविधिर्जलविधिस्ततः ।
उक्तो विषविधि॰ कोशविधिरुक्तस्ततः परम् ॥

---

१ ब-आदर्शे श्रीमन्महागणपतिमित्यारभ्य तत्संबन्धिनो [illegible] [illegible]न्ते (पृष्ठ ६) इत्यन्तो भागो न विद्यते ।

तण्डुलाना विधान च तप्तमाषविधिस्तत ।
उक्तः फालस्य च विधिर्धर्मजस्य विधिस्तत ॥
एते चार्थाः क्रियापादे सप्रपञ्च निरूपिताः ।
ततो निर्णयपादस्य कृतमत्र निरूपणम् ॥
एव प्रपञ्चिता सम्यग्व्यवहारस्य मातृका ।
तत प्रपञ्चितान्यत्र व्यवहारपदानि तु ॥
आदावृणादानपद तत्र सम्यक् प्रपञ्चितम् ।
निक्षेपाख्य पद पश्चादुपनिध्यादिभि सह ॥
सम्भूय च समुत्थान सम्यगत्र निरूपितम् ।
संविद्व्यतिक्रम पश्चात् क्रीतानुशय एव च ॥
निरूपितोऽथ विक्रीयासप्रदान प्रपञ्चितम् ।
स्वामिपालविवादोऽथ सीमावाद प्रपञ्चित ॥
वाक्पारुष्य तथा दण्डपारुष्य च निरूपितम् ।
स्तेयसाहसयोश्चैव क्रमेणैव निरूपणम् ॥
स्त्रीसंग्रहविवादस्य कृत चाथ निरूपणम् ।
स्त्रीपुयोगविवादस्तु पश्चादत्र निरूपित ॥
विभागकालकर्त्रादिबह्वर्थोक्तिपुर सरम् ।
सप्रपञ्च च कृत चात्र दायभागनिरूपणम् ॥
ततो द्यूताह्वयाख्यस्य व्यवहारपदस्य तु ।
तत प्रकीर्णकाख्यस्य विवादस्य निरूपणम् ॥

तत्र व्यवहारस्वरूप[1] दर्शयति कात्यायन

प्रयत्नसाध्ये विच्छिन्ने धर्माख्ये न्यायविस्तरे ।
साध्यमूलस्तु यो वादो व्यवहारः स उच्यते ॥ इति ।

साध्यमूलः प्रयोजनमूलक । **वादशब्देनात्र** प्रतिज्ञोत्तरक्रियानिर्णयरूपपदार्थचतुष्टय गृह्यते याज्ञवल्क्यबृहस्पत्यादिवचनेष्वेतेषा चतुर्णा

1 व्यवहारस्य स्वरूपम्–इति क

व्यवहारपादत्वाभिधानात् । तानि वचनान्यग्रे दर्शयिष्यन्ते । अत्र श्लोके **धर्माख्ये** इत्यन्तेन भागेन धर्मविच्छेदरूपो व्यवहारहेतुरुक्त । अवशिष्टेन भागेन व्यवहारस्वरूपमुक्तम् । तस्य च वाक्यद्वयस्यैव व्याख्या । **न्यायविस्तरे** न्यायस्य प्रमाणस्य विस्तर प्रवृत्तिर्यस्मिंस्तस्मिन् विषये साध्यमूलो यो वाद स व्यवहार । स च **प्रयत्नसाध्ये** विहितार्चरण-रूपप्रयत्ननिष्पाद्ये **धर्माख्ये** धर्मनामके वस्तुनि **विच्छिन्ने** विनष्टे सति भवतीति । **नारदो**ऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्या धर्मोच्छेदस्य व्यवहारे हेतुमाह

मनु प्रजापतिर्यस्मिन्काले राज्यमबूभुजत् ।
धर्मैकताना पुरुषास्तदासन्सत्यवादिन ॥
तदा न व्यवहारोभून्न द्वेषो नापि मत्सर ।
नष्टे धर्मे मनुष्येषु व्यवहार प्रवर्तते ॥ इति ।
(नारद, व्यवहारमातृका १–२) ।

अथवा **प्रयत्नसाध्य** इति श्लोको वाक्यद्वयाश्रयणमन्तरेणैव व्याख्येय । **प्रयत्नसाध्ये** कष्टसाध्ये गृहक्षेत्रादिके विषये **विच्छिन्ने** स्वेच्छया भोक्तुमशक्ये सति **न्यायविस्तरे** न्याय प्रमाण विस्तीर्यते प्रपञ्च्यते निर्णीयते यस्मिंस्तस्मिन् **धर्माख्ये** धर्मनामके धर्माधिकरणमिति प्रसिद्धे सभालक्षणे स्थले **साध्यमूलको यो** गृहादिविषयो **वादः स व्यवहार** इति । विचारस्थानस्य धर्माधिकरणत्वमाह **कात्यायनः**

धर्मशास्त्रविचारेण सारासारविवेचनम् ।
यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरण हि तत् ॥ इति ।

यद्यप्येतद् व्यवहारसामान्यरूप सप्रतिपत्त्युत्तरे व्यवहारे नानुगतं **बृहस्पतिना**—द्विपात्सप्रतिपत्तिषु—इति द्विपात्त्वाभिधानात् तथापि अवयवेऽवयविलक्षणया तत्र व्यवहारपदप्रयोगोवगन्तव्यः ।

अथ **व्यवहारो** द्विविध सोत्तरोऽनुत्तर इति । तथा च **नारदः** (व्य मा अ १ श्लो ४)

१ व्यवहिताचरणरूप० इति अ–आदर्शे

सोत्तरोऽनुत्तरश्चेति स विज्ञेयो द्विलक्षणः ।

तयोर्लक्षणमाह स एव (व्य मा अ १ श्लो ४)

सोत्तरोऽभ्यधिको यत्र विलेखापूर्वक पण ।

पराजयनिमित्तदण्डद्रव्यादधिको लिखनपूर्वक पणो यत्र भवति स सोत्तर । अर्थाद्यत्राधिक पणो न लिख्यते सोऽनुत्तर इत्यर्थ । इति व्यवहारस्वरूपनिरूपणम् ।

अथ व्यवहारपदनिरूपणम्[1] । तत्र **याज्ञवल्क्यः** (२ ५)

स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षित परै ।

आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपद हि तत् ॥ इति ।

आधर्षितः तिरस्कृत । अस्य व्यवहारपदस्याष्टादशविधत्वमाहोशनाः

कार्यमुद्दिश्य पीडा वा य कश्चिद्राज्ञि वेदयेत् ।

पद तदष्टादशधा विवादाना प्रकीर्तितम् ॥

ताश्चाष्टादशभेदान्दर्शयति **मनु**. (८ ४-७)

तेषामाद्यमृणादान निक्षेपोऽस्वामिविक्रय ।

सम्भूय च समुत्थान दत्तस्यानपकर्म च ॥

वेतनस्यैव चादान सविदश्च व्यतिक्रम ।

क्रयविक्रयानुशयो विवाद स्वामिपालयो ॥

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।

स्तेय च साहस चैव स्त्रीसग्रहणमेव च ॥

स्त्रीपुधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ इति ।

अनपाकर्म अप्रदानम् । **क्रयविक्रयानुशय** इति क्रीतानुशयविक्रीयासंप्रदानयोरेकीकृत्योपादानम् । **स्त्रीपुधर्मशब्देन** स्त्रीपुधर्मपर्यालोचन यत्र क्रियते तस्य स्त्रीपुयोगाख्यस्य विवादपदस्य ग्रहणम् । **विभागो**

---

१ व्यवहारपदभेदनिरूपणम्—इति क

दायभाग । द्यूतमप्राणिद्यूतम् । आह्वय प्राणिद्यूतम् । इत्युभयमपि द्यूतत्वेनैक पद पृथङ्निर्देशस्त्ववान्तरभेदविवक्षया । तेन नाष्टादशत्वाभिधानविरोध॰ । दण्डवाचिके इत्यत्र दण्डशब्दस्याल्पाच्त्वात् पूर्वनिपातः । तेनात्र पाठक्रमो न विवक्षितः । अत एव तेन (मनु ८ २७८)

एष दण्डविधि प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ।
अत ऊर्ध्व प्रवक्ष्यामि दण्डपारुष्यनिर्णयम् ॥ इति

वाक्पारुष्यनिरूपणानन्तर दण्डपारुष्यनिरूपण कर्तव्यतया प्रतिज्ञातम् । ननु स्तेयस्त्रीसग्रहणवाग्दण्डपारुष्याणा

मनुष्यमारण स्तेय परदाराभिमर्शनम् ।
पारुष्यमुभय चेति साहस स्याच्चतुर्विधम् ॥

इति बृहस्पतिना साहसभेदत्वमुक्त तत्कथमत्रैतेषा पृथङ्निर्देशः । उच्यते । यानि स्तेयादीनि सहसा बलावष्टम्भेन क्रियन्ते तानि साहसानि यानि न[1] तथाविधानि तानि पृथग् व्यवहारपदत्वेन निर्दिष्टानि । अत एव रक्षकजनसमक्ष बलात् क्रियमाण परधनापहरण साहसम्, अनेवविध परधनापहरण स्तेयमित्युक्त मनुनैव (८ ३३२)

स्यात्साहस त्वन्वयवत् प्रसभ कर्म यत्कृतम् ।
निरन्वय भवेत्स्तेय हृत्वापव्ययते च यत् ॥

अन्वयवत् रक्षिजनसहित प्रसभ बलेन निरन्वयं रक्षिजनरहितमिति मेधातिथिना व्याख्यातम् । नारदस्तु स्वामिपालविवादस्तेयस्त्रीसग्रहणानि त्रीणि व्यवहारपदानि परित्यज्य प्रागुक्तान्यवशिष्टानि पञ्चदशपदान्यभ्युपेत्याशुश्रूषाप्रकीर्णकाख्ये अन्ये द्वे पदे स्वीकृत्य विक्रीयासम्प्रदान पृथक्पदत्वेन निर्दिश्य व्यवहारपदस्याष्टादशत्वमाह (नारद, व्य मा अ १ श्लो १६-१९) ।

ऋणादान ह्युपनिधि सम्भूयोत्थानमेव च ।
दत्तस्य पुनरादानमशुश्रूषाभ्युपेत्य च ॥

---

१ यानि तथाविधानि—इति अ

वेतनस्यानपाकर्म तथैवास्वामिविक्रय ।
विक्रीयासंप्रदानं च क्रीत्वानुशय एव च ॥
समयस्यानपाकर्म विवाद क्षेत्रजस्तथा ।
स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो दायभागोऽथ साहसम् ॥
वाक्पारुष्य तथैवोक्त दण्डपारुष्यमेव च ।
द्यूत प्रकीर्णक चैवेत्यष्टादशपदा (द ?) स्मृति (तः ?) इति ॥

एतेषा व्यवहारपदाना स्वरूप तत्सम्बन्धिनो विशेषाश्चाग्रे दर्शयिष्यन्ते । इति श्रीकोदण्डपरशुरामेत्यादिविविधविरुदावलीविराजमानमानोन्नतमहाराजाधिराजश्रीशक्तिसिंहात्मजमहाराजाधिराजश्रीमदनसिंहदेवविरचिते मदनरत्नप्रदीपे व्यवहारविवेकोद्योते व्यवहारस्वरूपतद्भेदनिरूपणम् ॥ १ ॥

अथ सकलव्यवहारोपयोगिनी व्यवहारमातृका निरूप्यते । तत्रादौ सभानिरूपणम् । बृहस्पति

दुर्गमध्ये गृह कुर्याज्जलवृक्षाश्रित पृथक् ।
प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्या कल्पयेत्सभाम् ॥
माल्यधूपासनोपेता बीजरत्नसमन्विताम् ।
प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथा ॥

गृह राज्ञो गृहम् । तस्य राजगृहस्य । लक्षण्या वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणयुक्ताम् । सभा धर्माधिकरणभूता सभाम् । अस्या सभाया राज्ञ प्रवेशोपवेशनादौ विशेषमाह मनु (अ ८ श्लो १ २)

व्यवहारान्दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणै सह पार्थिव ।
मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीत प्रविशेत्सभाम् ॥
तत्रासीन स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
विनीतवेशाभरण पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥

व्यवहारदर्शन क्रोधलोभरहितेन कर्तव्यम् । तथा च याज्ञवल्क्यः (अ २ श्लो १)

१ ०पदा स्मृता–इति क २ व्यवहारोपयोगिव्यवहारमातृका–इति क ३ कल्पयेत् शुभाम्–इति क

व्यवहारान्नृपः पश्येद् विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।
धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥

अत्र नृपग्रहणं क्षत्रियव्यतिरिक्तेनापि प्रजारक्षणाधिकृतेन व्यवहारदर्शनं कर्तव्यमिति बोधनार्थम् । एतच्च व्यवहारदर्शनं धर्मकामेन प्राड्विवाकसभ्यादिसहकृतेन कार्यम् । तथा च कात्यायनः (श्लो० ५६)

सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः ।
ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मतः ॥

अत्र ब्राह्मणशब्देनानियुक्तानां ग्रहणं सभ्यशब्देन तु नियुक्तानां ग्रहणमिति न ब्राह्मणशब्दस्य पौनरुक्त्यम् । अमात्यस्वरूपं दर्शितं व्यासेन

सर्वशास्त्रार्थवेत्तारमलुब्धं न्यायभाषिणम् ।
विज्ञ (प्र?) प्राज्ञक्रमायातममात्यं स्थापयेद् द्विजम् ॥

अत्र पुनर्द्विजग्रहणं विप्राभावे क्षत्रियवैश्ययोरप्युपादानार्थम् । प्राड्विवाकस्वरूपमुक्तं बृहस्पतिना

विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च ।
प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥

व्यासेनाप्युक्तं

विवादानुगतं पृष्ट्वा ससभ्यस्तु प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥ इति ।

गौतमस्तु राजा सप्राड्विवाको वादिप्रतिवादिनौ पृच्छतीति प्राट् ताभ्यामुक्तं सभ्यैः सह विविच्य वक्तीति विवाक इति । सभ्याश्च विद्यादिगुणयुक्ता एव कार्याः । तथा च याज्ञवल्क्यः (२ २)

श्रुताध्ययनसम्पन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः ॥

श्रुतं मीमांसादिव्याकरणादिशास्त्रश्रवणम् ।
यनम् । कात्यायनः (श्लो ६६, ६७, ७१)

अलुब्धा धनवन्तश्च धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ।
सर्वशास्त्रप्रवीणाश्च सभ्याः[1] कार्या नृपेण तु ॥
एक शास्त्रमधीयानो न विद्यात्कार्यनिर्णयम् ।
तस्माद्बह्वागम कार्यो विवादेषूत्तमो नृपैः ॥
यत्र विद्वान्न विप्र स्यात्क्षत्रिय तत्र योजयेत् ।
वैश्य वा धर्मशास्त्रज्ञ शूद्र यत्नेन वर्जयेत् ॥

बह्वागमो बहुशास्त्रज्ञ । नारद (व्य मा अ ३ श्लो ४-५)

राजा तु धार्मिकान् सभ्यान्नियुञ्ज्यात्सुपरीक्षितान् ।
व्यवहारधुरा वोढु ये शक्ता सद्गवा इव ॥
धर्मशास्त्रेषु कुशला कुलीना सत्यवादिन ।
समा शत्रौ च मित्रे च नृपते स्यु सभासद ॥ इति ।

सद्गवा उत्तमा वृषभा । बृहस्पति

साधुकर्मक्रियायुक्ता सत्यधर्मपरायणा ।
अक्रोधलोभा शास्त्रज्ञा सभ्या कार्या महीभुजा ॥

साधुकर्मक्रियायुक्ता यज्ञादिसत्कर्माचरणयुक्ता । एते च सभ्या-
स्त्रयः कार्या । तथा च मनु (८ ११)

यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रय ।
राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्रह्मणस्ता सभा विदुः ॥

अधिकृत प्राड्विवाकत्वेन नियुक्त । बृहस्पतिस्तु त्रिभ्योऽधि
कानपि विषमसंख्याकान्सभ्यानाह

लोकवेदाङ्गधर्मज्ञा सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।
यत्रोपविष्टा विप्रा स्यु सा यज्ञसदृशी सभा ॥

ये सभ्या न कर्तव्यास्तानाह बृहस्पति

देशाचारानभिज्ञा ये नास्तिका शास्त्रवर्जिताः ।
उन्मत्तक्रुद्धलुब्धार्ता न प्रष्टव्या विनिर्णये ॥

व्यासस्तु

---

1 सर्वशास्त्र यत्र विद्वान्-इति न विद्यत ख-आदर्शे

द्विजान्विहाय यः पश्येत्कार्याणि वृषलैः सह ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति ॥

राज्ञा गणकलेखकावपि कर्तव्यौ । तथाह बृहस्पतिः

शब्दाभिधानतत्त्वज्ञौ गणनाकुशलौ शुची ।
नानालिपिज्ञौ कर्तव्यौ राज्ञा गणकलेखकौ ॥

शब्दः शब्दशास्त्रम् । अभिधानं कोशः । राज्ञा कतिचिद्वणिजोऽपि सभायामुपवेशनीयाः । तथा च कात्यायनः (श्लो ५८)

कुलशीलवयोवृत्तवित्तवद्भिरमत्सरैः ।
वणिग्भिः स्यात्कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥

कुलभूतैः एकत्र पुञ्जीभूतैः । अधिष्ठितमित्यत्र धर्माधिकरणं हि तदित्यतो धर्माधिकरणमित्यनुषज्यते । एतेषां कार्यमप्युक्तमनेनैव(कात्या० ५९)

श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्तव्या न्यायदर्शिनः । इति ।

साक्ष्याद्याकारणार्थं राज्ञा स्वपुरुषोपि कश्चिन्नियोजनीयः । तथा बृहस्पतिः

आकारणे रक्षणे च साक्ष्यर्थिप्रतिवादिनाम् ।
सभ्याधीनः सत्यवादी कर्तव्यस्तु स्वपूरुषः ॥

अथ राजपुरुषः साध्यपालनामकः शूद्र एव कर्तव्यः । तथा च व्यासः

साध्यपालस्तु कर्तव्यो राज्ञा साध्यस्य साधकः ।
क्रमायातो दृढः शूद्रः सभ्यानां च मते स्थितः ॥ इति ।

राज्ञा स्वस्यासामर्थ्ये कार्यान्तरवैयग्र्ये वा सभ्याधिकृतः प्राड्विवाकः स्वस्थाने नियोजनीयः । तथा च मनुः (८ ९,७ १४१,८ १०)

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।
तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥
अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्भवम् ।
स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्येक्षणे नृणाम् ॥
सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सभ्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।
सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव वा ॥

१ भवनरक्ष०

खिन्नः श्रान्तः । तच्च राज्ञो विशेषणम् । सभ्यैरेवेत्येवकारेण राज्ञो व्यावृत्ति । तेन कालान्तरवद्राजसन्निधानापेक्षा प्राड्विवाकेनास्मिन्पक्षे न कर्तव्येत्यर्थः । सभामेवेत्येवकारेण स्थलान्तरव्यावृत्तिः । याज्ञवल्क्यः (२ ३)

अपश्यता कार्यवशाद् व्यवहारान्नृपेण तु ।
सभ्यै सह नियोक्तव्यो ब्राह्मण सर्वधर्मवित् ॥

बृहस्पतिः

राजा कार्याणि सपश्येत्प्राड्विवाकोऽथवा द्विज ।
न्यायाङ्गान्यग्रतः कृत्वा सभ्यशास्त्रमते स्थित ॥

ब्राह्मणाभावे क्षत्रिय वैश्य वा प्राड्विवाक कुर्यान्न तु शूद्रम् । तथा च मनुः (८ २०-२१)

जातिमात्रोपजीवी वा काम स्याद् ब्राह्मणब्रुवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्र कथचन ॥
यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।
तस्य सीदति तद्राज्य पङ्के गौरिव पश्यत ॥

एतेषा नृपादीना सभाङ्गत्व प्रदर्शयस्तेषामुपयोगमाह बृहस्पति.

नृपाधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ ।
हेमाग्न्यम्बुस्वपुरुषा साधनाङ्गानि वै दश ॥
एषा मूर्धा नृपोऽङ्गाना मुख चाधिकृत स्मृत ।
बाहू सभ्या स्मृतिर्हस्तौ जङ्घे गणकलेखकौ ॥
हेमाग्न्यम्बु दृशौ हस्त पादौ स्वपुरुषस्तथा ।
दशानामपि चैतेषा कर्म प्रोक्त पृथक् पृथक् ॥
वक्ताध्यक्षो नृपः शास्ता सभ्या कार्यपरीक्षका ।
स्मृतिर्विनिर्णय ब्रूते जयदान दम तथा ॥
शपथार्थे हिरण्याग्नी अम्बु तृषितक्षुब्धयोः[1] ।

---

१ तृषितक्षुधयो –इति ब, तृषितकुब्धयो –इति अ क

गणको गणयेदर्थं लिखेन्न्याय च लेखकः ॥
प्रत्यर्थिसभ्यानयन साक्षिणा च स्वपूरुषः ।
कुर्यादलम्भकौ रक्षेदर्थिप्रत्यर्थिनौ सदा ॥
एतद्दशाङ्ग करण यस्मिन्नध्यास्य पार्थिवः ।
न्यायान्पश्येत्कृतमति सा सभाध्वरसमिता ॥

अत्राधिकृताध्यक्षशब्दाभ्या प्राड्विवाको गृह्यते । दमो दण्डः । एतद्दशाङ्ग करण एतत्सभालक्षण करण शरीरं दशाङ्गमित्यर्थः । यस्मिन् सभालक्षणे शरीरे । अस्या सभाया राजादीनामुपवेशनप्रकार-माह बृहस्पति.

पूर्वामुखस्तूपविशेद्राजा सभ्या उदङ्मुखा ।
गणक पश्चिमास्यस्तु लेखको दक्षिणामुखः ॥ इति ।

सभ्यग्रहण प्राड्विवाकस्याप्युपलक्षणम् । राजसभातोऽन्यान्यपि कानि-चिदमुख्यानि वादनिर्णयस्थानानि दर्शयति बृहस्पतिः

राज्ञो ये विदिता सम्यक्कुलश्रेणिगणादय ।
साहसन्यायवर्ज्यानि कुर्यु कार्याणि ते नृणाम् ॥
कुलश्रेणिगणाध्यक्षा प्रोक्ता निर्णयकारिणः ।
एषामग्रे निश्चितस्य प्रतिज्ञा तूत्तरोत्तरा ॥
विचार्यं श्रेणिभि कार्यं कुलैर्यन्न विनिश्चितम् ।
गणैश्च श्रेण्यविज्ञात गणाज्ञात नियुक्तके ॥
कुलादिभ्योऽधिका सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिक. स्मृतः ।
सर्वेषामधिको राजा धर्म्यं यत्नेन निश्चितम् ॥
उत्तमाधममध्याना विवादानां विचारणात् ।
उपर्युपरिबुद्धीना चरन्तीश्वरबुद्धयः ॥

कुलं ज्ञातिसम्बन्धिबन्धूनां समूहः । श्रेणिर्भिन्नजातीयानामेककर्मो-पजीविना समूहः । गणो विजातीयानां
वासिना समूहः । आदिशब्देन सभ्यादीना ग्रहणम् ।

ह्यन्यव्यवहारपदव्यतिरिक्तानि । नियुक्तकाः सभ्याः

ः (२ ३०)

नृपेणाधिकृताः पूगा श्रेणयोऽथ कुलानि च ।

पूर्वं पूर्वं गुरु ज्ञेय व्यवहारविधौ नृणाम् ॥

नृपेणाधिकृताः प्राड्विवाकादय । पूगशब्दो गणशब्दसमानार्थः । वनेचरादीनां वनादिषु सभा भवतीत्याह **बृहस्पतिः**

ये चारण्यचरास्तेषामरण्ये करण भवेत् ।

सेनाया सैनिकाना तु सार्थेषु वणिजा तथा ॥

करण सभा । इति श्रीकोदण्डे[1] द्योते सभानिरूपणम् ॥ २ ॥

अथ व्यवहारदर्शनप्रकारः । तत्र व्यवहारदर्शनकालमाह **कात्यायनः** (श्लो ६०–६१)

सभास्थानेषु पूर्वाह्णे कार्याणा निर्णय नृप ।

कुर्याच्छास्त्रप्रणीतेन मार्गेणामित्रकर्शन ॥

दिवसस्याष्टम भाग मुक्त्वा भागत्रय तु यत् ।

स कालो व्यवहाराणा शास्त्रदृष्ट पर स्मृत ॥

अष्टमो भागः प्रथमप्रहरस्य पूर्वमर्धं भागत्रयमेवदुत्तरमावर्तनात् प्राचीन भागत्रयम् । अत्र वर्ज्यास्तिथीर्दर्शयति **संवर्त**

चतुर्दशी ह्यमावास्या पौर्णमासी तथाष्टमी ।

तिथिष्वासु न पश्येत व्यवहारान्विचक्षण ॥ इति ।

अनिषिद्धाया तिथौ पूर्वाह्णे निणयार्थं शास्त्रपर्यालोचन कुर्यात् । तथा च **बृहस्पतिरपि**

पूर्वाह्णे तामधिष्ठाय वृद्धामात्यानुजीविभि ।

पश्येत्पुराणधर्मार्थशास्त्राणि शृणुयात्तथा ॥ इति ।

निर्णयार्थमिति शेषः । **धर्मशास्त्राणि** दर्शितानि **पितामहेन**

साङ्गा वेदास्तु चत्वारो मीमासा स्मृतयस्तथा ।

एतानि धर्मशास्त्राणि पुराण न्यायदर्शनम् ॥ इति ।

---

१ उपरि षष्ठे पत्रे दृष्ट सर्वोपि भाग पुनरुक्त एवात्रापि

अर्थशास्त्रं नीतिशास्त्रम् । धर्मशास्त्रनीतिशास्त्रयोर्विरोधे व्यवस्था-माह **नारदः** (व्य मा अ १ श्लो ३९)

यत्र विप्रतिपत्तिः स्याद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोः ।
अर्थशास्त्रोक्तमुत्सृज्य धर्मशास्त्रोक्तमाचरेत् ॥

धर्मशास्त्रयोर्विरोधे न्यायो विनिगमक इत्याह **याज्ञवल्क्यः**(२ २१)

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ।

न्यायः उत्सर्गापवादभावादिरूपः । **व्यवहारतः** वृद्धव्यवहारात् । **नारदो**ऽपि (व्य मा अ १ श्लो ४०)

धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।

न्याय[1]पर्यालोचनाभावे दोषमाह **बृहस्पतिः**

केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो हि निर्णयः ।
युक्तिहीने विचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥
चोरोऽचोरो साध्वसाधुर्जायते व्यवहारतः ।
युक्तिं विना विचारेण माण्डव्यश्चोरतां गतः ॥
असत्या सत्यसदृशा सत्याश्चासत्यसन्निभाः ।
दृश्यन्ते भ्रान्तिजनकास्तस्माद्युक्त्या विचारयेत् ॥

साध्वसाधुः साधुरसाधुश्चेत्यादेः सलोपः । **व्यवहारतः** अयुक्तिकविचारात् । देशाचारपर्यालोचनमपि **कर्तव्यमित्याह मनुः** (८ ३)

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।
अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक् ॥

कार्याणि पश्येदित्यनुषङ्गः । **मार्गेषु** व्यवहारपदेषु । **देशधर्म**-लक्षणमाह **कात्यायनः** (श्लो ४६)

यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः ।
श्रुतिस्मृत्यविरुद्धेन देशदृष्टः स उच्यते ॥

1 तात्पर्यालोचनाभावे-इति क

शास्त्राभावे तु देशदृष्टानुसारेणैव निर्णय कार्य इत्याह स एव (कात्या श्लो ४५)

तस्माच्छास्त्रानुसारेण राजा कार्याणि साधयेत् ।
वाक्याभावे तु सर्वेषा देशदृष्टमत नयेत् ॥

भिन्नदेशीयाना परस्परं विवादे शास्त्रदृष्टेनैव निर्णय इत्यप्याह स एव (कात्या श्लो ४७)

देशपत्तनगोष्ठेषु पुरग्रामेषु वादिनाम् ।
तेषां स्वसमयैर्धर्म शास्त्रतोन्येषु ते सह ॥

निर्णेतव्य इति शेष । **स्वसमयै**. स्वदेशनिबद्धैराचारै । जातिकुल-धर्मा अप्यनुसरणीया इत्यप्याह **मनु**' (८ ४१)

जातिजानपदान्धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित् ।
समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपालयेत् ॥

जातिजानपदान्धर्मान् जातिदेशसम्बन्धिनो धर्मान् । **श्रेण्यः** एककर्मोपजीविनो वणिक्कृषीवलादय । **स्वधर्मं** दुष्टदण्डनरूपम् । कुल-धर्मस्य लक्षणमुक्त **कात्यायनेन** (श्लो ८५)

गोत्रस्थितिस्तु या येषा क्रमादायाति धमत ।
कुलधर्मं तु त प्राहुः पालयेत्त तथैव तु ॥

बृहस्पतिरपि

देशजातिकुलाना च ये धर्मा प्राक् प्रवर्तिता ।
तथैव ते पालनीया प्रजा प्रक्षुभ्यतेऽन्यथा ॥
जनापरक्तिर्भवति बल कोशश्च नश्यति ।
उदुह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजै ॥
मध्यदेशे कर्मकरा शिल्पिनश्च गवाशिन ।
मत्स्यादाश्च नरा सर्वे व्यभिचाररता स्त्रिय ॥
उत्तरे मद्यपा नार्यः स्पृश्या नृणा रजस्वला ।
अनेन कर्मणा नैते प्रायश्चित्तदमार्हका ॥ इति ।

सर्वे ब्राह्मणादयः। पूर्वे इति **कृत्यकल्पतरौ** पाठः। पूर्वे पूर्वदेशे।

१ स्वसमयैर्धर्मशास्त्रतो—इति अ

दमो दण्ड । यत्तु स्मृत्यन्तरेष्वेतत्कर्मकरणे प्रायश्चित्तदण्डाभिधानं तदेतद्वचनानुपात्तदेशविषयम् । वणिगादीनां मिथो विवादे राज्ञा तद्धर्म पर्यालोच्य तद्धर्माभिज्ञैरेव निर्णय कारणीय । तथा च व्यासः

वणिक्शिल्पिप्रभृतिषु कृषिरङ्गोपजीविषु ।
अशक्यो निर्णयो ह्यन्यैस्तज्ज्ञैरेव तु कारयेत् ॥

बृहस्पतिरपि

कीनाशा कारुका शिल्पिकुसीदिश्रेणिनर्तकाः ।
लिङ्गिनस्तस्करा कुर्यु स्वेन धर्मेण निर्णयम् ॥

कीनाशाः कृषीवला । कारुकाः वर्धक्यादय । शिल्पिनश्चित्र-कारादय । कुसीदिनो वार्धुषिका । लिङ्गिनः पाशुपतादय[1] । ब्राह्म-णेषु स्ववर्णाश्रमसम्बन्धिनि कार्ये मिथो विवदमानेषु राजा स्वय निर्णय न कुर्यात् । किन्तु ता सबोध्य ब्राह्मणैरेव तद्धर्मनिर्णय कारयेत् । तथा च मनुः (८ ३९० ९१)

आश्रमेषु द्विजातीना कार्ये विवदता मिथ ।
न विब्रूयान्नृपो धर्मं चिकीर्षन् हितमात्मन ॥
यथार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणै सह पार्थिव ।
सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥

आश्रमेषु कार्ये आश्रमसम्बन्धिनि कार्ये । न विब्रूयात् न विशिष्य ब्रूयात् । सान्त्वेन अनुनयेन । प्रशमय्य कोपमपनीय ।

बृहस्पतिरपि

तपस्विना तु कार्याणि त्रैविद्यैरेव कारयेत् ।
मायायोगविदा चैव न स्वय कोपकारणात् ॥

कात्यायनोऽपि (श्लो ८४)

सम्यग्विज्ञानसम्पन्नेनोपदेश प्रकल्पयेत् ।
उत्कृष्टजातिशीलाना गुर्वाचार्यतपस्विनाम् ॥

सम्यग्विज्ञानसम्पन्नेनेति तृतीयान्त पदम् ।

---

1 तद्धर्मपर्यालोचनम्—इति क

मिथो विवादे राजा केनचित्प्रकारेण यथाभ्यर्थितमर्थमवकलय्य विवादोपशम कुर्यात् । न तु प्रतिज्ञोत्तरलेखनपूर्वक विचारं कुर्यात् । एतदेवाभिप्रेत्याह **बृहस्पतिः**

गुरुशिष्यौ पितापुत्रौ दम्पती स्वामिभृत्यकौ ।
एतेषा समवेताना व्यवहारो न सिध्यति ॥

समवेतानां एकस्मिन् विषये विवदमानानाम् । ईर्ष्यादिसमुद्भूतो दम्पत्योर्विवादो राजनि न निवेदनीयोपीत्याह **नारदः**

ईर्ष्यासूयासमुत्थे च सरम्भे कामहेतुके ।
दम्पती विवदेयाता स्वज्ञातिषु न राजनि ॥ इति ।

ज्ञातिशब्देनात्र सुहृदो लक्ष्यन्ते । विवादविषयमावेदयितुमागतस्य प्रश्नप्रकारमाह **कात्यायनः** (श्लो ८६–८७)

काले कार्यार्थिन पृच्छेत्प्रणत पुरत स्थितम् ।
किं कार्यं का च ते पीडा मा भैषीर्ब्रूहि मानव ॥
केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेव सभागत ।

आवेदयितुरावेदनकाले सशस्त्रत्वादिक निषिद्धमुशनसा

सशस्त्रोऽनुत्तरीयो वा मुक्तकच्छ सहासन ।
वामहस्तेन वा स्रग्वी वदन् दण्डमवाप्नुयात् ॥

सहासनः आसनस्थ । **वामहस्तेन** वामहस्तमुद्यम्य । **वदन्** कार्यमावेदयन्नित्यर्थ । प्रश्नानन्तर कर्तव्यमाह **कात्यायनः** (श्लो ८७–८८)

एव पृष्ट स यद् ब्रूयात्ससभ्यैर्ब्राह्मणै सह ।
विचार्य कार्यं न्याय्य चेदाह्वानार्थमत परम् ॥
मुद्रा वा निक्षिपेत्तत्र पुरुष वा समादिशेत् ।

न्याय्य विचारयोग्यम् । **बृहस्पतिरपि**

यस्याभियोग कुरुते तथ्येनाशङ्कयापि वा ।
तमेवानाययेद्राजा मुद्रया पुरुषेण वा ॥

आवेदनानन्तरं कार्यान्तरवैयग्र्येण राज्ञा प्रतिवादिनोऽह्वाने राजाज्ञया

तद्दानपर्यन्तं वाद्येव केनचित्पुरुषेण प्रतिवादि[illegible]निरोधं कुर्यात् । तथा च **कात्यायनः** (श्लो २८,१०४)

> उत्पादयति यो हिंसां देयं वा न प्रयच्छति ।
> याचमानाय दौःशील्यादाकृष्योऽसौ नृपाज्ञया ॥
> आवेद्य तु नृपे कार्यमसन्दिग्धे प्रतिश्रुते ।
> तदासेधं नियुञ्जीत यावदाह्वानदर्शनम् ॥

असन्दिग्धे प्रतिश्रुते विचार्यत्वेन निश्चिते विचार्यत्वेन प्रतिज्ञाते च । **तदासेधं** प्रतिवाद्यासेधकं पुरुषम् । **नारदोपि** (व्य मा अ १ श्लो ४७)

> वक्तव्येर्थे न तिष्ठन्तमुत्क्रामन्तं च तद्वचः ।
> आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् ॥

वक्तव्ये निर्णेतव्ये । **न तिष्ठन्तं** निर्णयार्थमव्याप्रियमाणम् । **उत्क्रामन्तं** अतिक्रामन्तम् । **तद्वचो** वादिवच । आसेधस्य चातुर्विध्यमाह **स एव** (नारद, व्य मा अ १ श्लो ४८) ।

> स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मणस्तथा ।
> चतुर्विधः स्यादासेधस्तमासिद्धो न लङ्घयेत् ॥

अमुं विवादमनिर्णीयास्मात्प्रदेशादन्यत्र पदप्रक्षेपो न कार्य इत्येवरूप आसेधः **स्थानासेधः** । एतन्निर्णयमकृत्वा त्वयास्मिन्दिने भोजनं न कर्तव्यमित्येवमादिरूपः **कालासेधः** । निर्णयमकृत्वा ग्रामान्तरं न गन्तव्यमित्येवरूपः **प्रवासासेधः** । परिच्छेदमविधाय सन्ध्यावन्दनादिकं न करणीयमित्येवरूपो देशकालावच्छेदरहितः कर्मनिरोधः **कर्मासेधः** । स्वनियुक्तपुरुषेण कृतस्य निरोधस्यातिक्रमे स्वपक्षसाधनसामर्थ्ये [illegible]नासेधं कुर्यात् । तथा च **कात्यायनः**

---

१ एतदर्धं न विद्यते अ–आदर्शे २ वक्तव्ये '' अतिक्रामन्तम्-इत्येतानि वाक्यानि न सन्ति अ–आदर्शे

क्रियार्थिना निरुद्ध सन्नासेध चेद्विलङ्घयेत् ।
स्वहस्तेनापि रोद्धव्यो यद्यसौ ता विभावयेत् ॥

असौ वादी **ता** क्रियाम् **विभावयेत्** साधयितु समर्थो भवेत् । आसिद्धस्यासेधातिक्रमे दण्डमाह **कात्यायनः** (श्लो १०५)

आसेधयोग्य आसिद्ध उत्क्रामन्दण्डमर्हति ।

आसेधयोग्ये निरोधयोग्ये कर्मणि । निरोधायोग्यविण्मूत्रोत्सर्गादि-निरोधे अतिक्रमितुर्न दण्ड प्रत्युतासेद्धुरेव । तथा चोक्त **तेनैव** (कात्या श्लो १०६)

यस्त्विन्द्रियनिरोधेन व्याहारोच्छ्वसनादिभि ।
आसेधयेदनासेध स दण्ड्यो न त्वतिक्रमात् ॥

अनासेध्यैरासेधानर्हे । कचिन्नासेधातिक्रमे दण्डाभावमाह **नारद** (व्य मा अ १ श्लो ४९)

नदीसन्तारकान्तारदुर्देशोपप्लवादिषु ।
आसिद्धस्त परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात् ॥

माधवीये तु दुर्देशेति पाठ । **दुर्दशा** दुरवस्था । अनासेध्याना-सेद्धुर्दण्डमाह **कात्यायन** (श्लो ११०)

आसेधयस्त्वनासेध्य राज्ञा शास्य इति स्थिति ।

अनासेध्यानाह **स** एव (कात्या श्लो १०७-१०८)

वृक्षपर्वतमारूढा हस्त्यश्वरथनौस्थिता ।
विषमस्थाश्च ते सर्वे नासेध्या कार्यसाधकै ॥
व्याध्यार्ता व्यसनस्थाश्च यजमानस्तथैव च ।

यजमानो यागादिवैदिककर्म कुर्वाण । **व्यास**

योगी पियच्छरुदूमतो (यियक्षुरुन्मत्तो ?) धर्मार्थी व्यसनी व्रती ।
दानोन्मुखो नाभियोज्यो नासेध्यो नाह्वयेच्च तम् ॥

योगी अध्यात्मयोगासक्त । **नारदः** (व्य मा अ १ श्लो ५२-५४)

निर्वेष्टुकामो रोगार्तो यियक्षुर्व्यसने स्थित ।
अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्योद्यतस्तथा ॥

गवा प्रचारे गोपाला, सस्यावापे कृषीवलाः ।
शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे ॥
अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोद्यतो व्रती ।
विषमस्थाश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेन्नृपः ॥

बृहस्पतिः

शस्त्रोद्वाहोद्यतो रोगी शोकार्तोन्मत्तबालकाः ।
मत्तो वृद्धोऽभियुक्तश्च नृपकार्योद्यतो व्रती ॥
आसन्ने सैनिकः सस्ये कर्षको वापसंग्रहे ।
विषमस्थाश्च नासेध्याः स्त्रीसनाथास्तथैव च ॥

वापसंग्रहे बीजावापतत्संग्रहयोः । **स्त्रीसनाथाः** स्त्रियः कुलस्त्रियः सनाथाः परतन्त्राः पित्राद्यधीनाः । स्त्रिया सह रहसि स्थिताः स्त्रीसनाथा इति पौरस्त्याः । **कात्यायनः**[1] (श्लो ९६-९७)

अकल्पबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् ।
कार्यातिपातिव्यसनिनृपकार्योत्सवाकुलान् ॥
मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः ।
न हीनपक्षां युवतिं कुले जातां प्रसूतिकाम् ॥
सर्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञातिप्रभुकाः स्मृताः । इति ।

आसेधे कृते यस्य कार्यं नश्यति स **कार्यातिपाती** । युवती(त्यौ)-श्चाप्याह्वातव्या आह **स** एव (कात्या श्लो ९८)

तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्यो गणिकाश्च याः ।
निष्कुलाश्चैव पतितास्तासामाह्वानमिष्यते ॥ इति ।

तदधीनकुटुम्बिन्यः कुटुम्बपोषणकारिण्य आभीरादिस्त्रियः । **स्वैरिण्यो** व्यभिचारिण्यः । **गणिका** वेश्या ॥ ये त्वभियुक्तास्तत्कुलात्सं-न्यासादिकं गृह्णन्ति तेषामपि क्वचिदाह्वानमाह **स** एव

---

1 कात्यायन इत्यत न हीनपक्षां—इत्यन्तो भागो नास्ति

ज्ञात्वाभियोग येपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः ।
तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्येष्वकोपयन् ॥

व्याधितादीनामप्यनिर्बन्धेनाह्वानमाह **स** एव

काल देश च विज्ञाय कार्याणा च बलाबलम् ।
अकल्पादीनपि शनै शनैराह्वानयेन्नृप ॥

शनैर्यानैराह्वानयेदिति **माधवीये** पाठ । यानै दोलादिभि । राजाहूतस्यानागमने दण्डमाह **बृहस्पति**

आहूतो यत्र नागच्छेद् दर्पाद्बन्धुबलान्वित ।
अभियोगानुरूपेण तस्य दण्ड प्रकल्पयेत् ॥

अभियोगभेदेन दण्डभेदंमाह **कात्यायनः** (श्लो १००–१०१)

आहूतस्त्ववमन्येत य शक्तो राजशासनम् ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्ड विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
हीने कर्मणि पञ्चाशन्मध्यमे तु शतावर ।
गुरुकार्येषु दण्ड स्यान्नित्य पञ्चशतावर ॥

कचिदाहूतस्यानागमने दण्डाभावमाह **व्यास**

परानीकहृते देशे दुर्भिक्षव्याधिपीडिते ।
कुर्वीत पुनराह्वान दण्ड न परिकल्पयेत् ॥

आहूतस्यागमने यत्कर्तव्य तदाह **पितामहः**

सभाया पुरत स्थाप्योऽभियुक्तो वादिना तथा ।
शसितेऽन्यत्र वा स्थाने प्रमाण सोऽन्यथा न तु ॥ इति ।

सभायामप्यभियोक्त्रादीना मध्ये केन कदा वक्तव्यमित्यपेक्षायामाह **कात्यायन** (श्लो १२१)

तत्राभियोक्ता प्राग्[२] ब्रूयादभियुक्तस्त्वनन्तरम् ।
तयोरन्ते सदस्यास्तु प्राड्विवाकस्ततः परम् ॥

---

१ दण्डमाह–इति अ   २ प्रब्रूयात्–इति

नारदोऽपि(व्य मा अ २ श्लो ३८) पूर्वमावेदयितुः प्रतिज्ञावादित्वमाह

राज्ञे कुर्यात्पूर्वमावेदन यस्तस्य ज्ञेय· पूर्ववादो विधिज्ञैः ॥ इति ।

कचित्सीमाविवादादौ य पूर्वमावेदयति स एव न प्रतिज्ञावादी किन्तूभयोर्मध्ये योऽधिककार्यो बहुपीडो वा स पूर्ववादी । तथा चाह **स एव**

यस्य चाप्यधिका पीडा कार्यं वाभ्यधिक भवेत् ।
तस्यार्थवादो दातव्यो न य पूर्वं निवेदयेत् ॥

कात्यायनोऽपि (श्लो १२२)

यस्य स्यादधिका पीडा कार्यं वाभ्यधिक भवेत् ।
पूर्वपक्षो भवेत्तस्य न य पूर्वं निवेदयेत् ॥ इति ।

यत्रानयोर्विषयभेदेन युगपद्वादित्व प्रतिवादित्व च तत्रोत्तमवर्णस्य अधिकपीडस्य वा प्रतिज्ञावाद सशोध्य पश्चादितरस्य पक्षो निर्णेतव्यः । तथा च **बृहस्पतिः**

अहपूर्विकया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।
वादो वर्णानुरूपेण ग्राह्य पीडामवेक्ष्य वा ॥

अनयोर्वादिप्रतिवादिनोरुभयोरन्यतरस्य वा वक्तुमसामर्थ्ये तदुर्वे तत्प्रतिनिधिर्ब्रूयात् । तथा **बृहस्पतिः**

अप्रगल्भजडोन्मत्तवृद्धस्त्रीबालरोगिणाम् ।
पूर्वोत्तर वदेद् बन्धुर्नियुक्तोन्योथवा नर ॥

पूर्वोत्तर पूर्वपक्षोत्तरम् । **कात्यायनः** (श्लो ८९-९०)

अधिकारोऽभियुक्तस्य नेतरस्यास्त्यसङ्गतेः ।
इतरोप्यभियुक्तेन प्रेरितोऽधिकृतो मतः ॥
समर्पितोर्थिना योन्य परो धर्माधिकारिणि ।
प्रतिवादी स विज्ञेय प्रतिपन्नश्च य स्वयम् ॥

अभियुक्तेन प्रत्यर्थिना । **अर्थिना** वादिना । **प्रतिवादिशब्दोऽत्र** प्रतिनिधिपरो न तु प्रत्यर्थिपरः । **प्रतिपन्नश्च यः स्वयं वः**

ह्यस्य प्रतिनिधिर्भविष्यामीति कृताङ्गीकार । अत्र प्रतिपन्नशब्देन अर्थिसमर्पितत्वस्वयप्रतिपन्नत्वयो समुच्चितयोः प्रतिनिधित्वे प्रयोजकत्व-मुक्तम् । प्रतिनिधिजयपराजयौ वादिप्रतिवादिगामिनावित्याह नारदः

(व्य मा अ २ श्लो २२)

अर्थिना सनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रेरितोऽपि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥

तयोरर्थिप्रत्यर्थिनो । यत्तु

यो न भ्राता न च पिता न पुत्रो न नियोगकृत् ।
परार्थवादी दण्ड्य स्याद् व्यवहारेषु विब्रुवन् ॥

इति कात्यायनवचन तदनियुक्तविषय यत उक्त तेनैव (कात्या श्लो ९२)

दासा कर्मकरा शिष्या नियुक्ता बान्धवास्तथा ।
वादिनो न च दण्ड्या स्युर्यस्ततोऽन्य स दण्डभाक् ॥

केषुचिद्विवादेषु प्रतिनिधिनिषेधस्तेनैवोक्त (कात्या श्लो ९३–९५)

ब्रह्महत्यासुरापाने स्तेयगुर्वङ्गनागमे ।
अन्येष्वशक्यवादेषु प्रतिवादी न दीयते ॥
मनुष्यमारणे स्तेये परदाराभिमर्शने ।
अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे ॥
पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दाप्य स्यात्कर्ता तु विवदेत्स्वयम् ॥

प्रतिवादी प्रतिनिधि । पुन स्तेयग्रहण तत्र सर्वथा प्रतिनिधिर्न दातव्य इत्येतदर्थम् । व्यवहारप्रवृत्त्यनन्तर वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्योभयोर्वा विपत्तौ तत्पुत्रो व्यवहारनिर्णय कुर्यात् । तथा च बृहस्पति

पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते यत्र वादी प्रमीयते ।
प्रत्यर्थी वा सुतस्ताभ्या व्यवहार विशोधयेत् ॥

अनिर्णीतक्रिया कल्पयित्वा परामृश्य वादिनो विवदमानस्य प्रतिज्ञा भावयेत् साधयेत् । मिथ्योत्तरे इति शेषः । प्रत्यर्थी कारण साधयेत्प्रत्यव-स्कन्दने इति शेष । प्राङ्न्यायवादी प्राङ्न्यायोत्तरवादी जयपत्रेणेति प्राङ्-विवाकादीनामुपलक्षणम् । अत एव व्यासः

प्राङ्न्याये जयपत्रेण प्राड्विवाकादिभिस्तथा । इति ।

नारदः

मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनि ।
प्राङ्न्यायविधिसिद्धौ तु जयपत्र क्रिया भवेत् ॥

मिथ्या मिथ्योत्तरे । **पूर्ववादे** वादिनि क्रिया । **जयपत्र क्रिया भवेत्** प्रमाण भवेदित्यर्थ । **व्यासः**

प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियाम् ।
मिथ्योत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥

प्रत्यर्थी प्रतिवादी । **प्रतिपत्तौ** सम्प्रतिपत्त्युत्तरे । **सा** क्रिया। एकस्मिन्वस्तुनि ममेद ममेदमिति विवदमानयोर्युगपत्सभायामागतयोर्य पूर्व मया लब्धमिति वदति तस्य पूर्ववादिन क्रिया । तथा च **याज्ञवल्क्यः** (२ १७)

साक्षिषूभयत सत्सु साक्षिण पूर्ववादिन । इति ।

ग्राह्या भवन्तीति शेष । साक्षिग्रहण प्रमाणान्तरस्याप्युपलक्षणम् । यदा तु तयोरेवैक कथयति सत्यमनेन पूर्व लब्ध किन्त्वस्मादेवान्येन प्रतिग्रहादिना लब्ध्वा मह्य दत्तमिति तत्र य पश्चाल्लब्धमिति वदति तस्योत्तरवादिन क्रिया । तथा च **स** एव (या २ १७)

पूर्वपक्षेऽधरीभूते भव त्युत्तरवादिन ॥

साक्षिण इत्यनुषङ्ग । **पूर्वपक्षः** पूर्व मया लब्धमिति पक्षः । तस्य चाधरीभाव सम्प्रतिपन्नत्वेनासाध्यत्वात् । इद च क्रियादान वादिप्रतिवादिनोर्लेख्यक गृहीत्वा कार्यम् । तथा च **याज्ञवल्क्यः** (२ १०)

उभयो. प्रतिभूर्ग्राह्य समर्थ कार्यनिर्णये ।

निर्णयस्य कार्य यत् साधितधनदान दण्डद्रव्यदान च तत् **कार्यनिर्णयः** । पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वात् तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम् (पाणिनि १ १ ९) इति सूत्रे प्रारम्भोत्पन्नस्य (प्रारम्भो यत्नस्य ?) प्रयत्न इति वदता **महाभाष्यकारेण** क्वचित् षष्ठीसमासे षष्ठ्यन्तस्य परनिपातो

भवतीति ज्ञापनाद्वा निर्णयशब्दस्य परनिपात । विज्ञानेश्वरस्तु आहिताग्न्यादिगणपाठात् कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातमाह । प्रतिभूत्वेनाग्राह्यानाह **कात्यायनः** (श्लो ११४-११६)

न स्वामी न च वै शत्रु॰ स्वामिनाधिकृतस्तथा ।
निरुद्धो दण्डितश्चैव सशयस्थो न च कचित् ॥
नैव रिक्थी न रिक्तश्च न चैवान्यत्र वासिन ।
राजकार्यनियुक्ताश्च ये च प्रव्रजिता नरा ॥
नाशक्तो धनिने दातु दण्ड राज्ञे च तत्समम् ।
नाविज्ञातो ग्रहीतव्य प्रतिभूत्वक्रिया प्रति ॥

रिक्थी रिक्थहारी भ्रात्रादि । **रिक्तो** निर्धनः । **अन्यत्रवासिनो** देशान्तरनिवासिन । **अविज्ञातः** विशेषतोऽपरिशीलित । **याज्ञवल्क्यः** (२ ५२)

भ्रातृणामथ दम्पत्यो पितु पुत्रस्य चैव हि ।
प्रातिभाव्यमृण साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥

नारदोऽपि (दायभाग, श्लो० ३९)

साक्षित्व प्रातिभाव्य च दान ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातर कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥

लग्नकस्यालाभे तद्रक्षणार्थं यावन्निर्णय राजपुरुषा नियोज्यास्ते च ताभ्या वेतन गृह्णीयु । तथा च **कात्यायनः** (श्लो १ ०७)

अथ चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यस्तु वादिन ।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥

कार्ययोग्यः साधितधनदानादियोग्य. । **वादिनः** विवदमानस्य । अत्रैकत्वमविवक्षितम । भृत्यायेत्यत्राप्येकत्वमविवक्षितम् । प्रतिभूरहितस्य पराजये धनादिग्रहणोपायमाह **स एव** (कात्या ११८-११९)

द्विजाति प्रतिभूहीनो रक्ष्य स्याद् बाह्यचारिभिः ।
शूद्रादीन्प्रतिभूहीनान्बन्धयेन्निगडेन तु ॥

अतिक्रमेऽपयाने च दण्डयेत्त पणाष्टकम् ।
नित्यकर्मोपरोधस्तु न कार्यं सर्ववर्णिनाम् ॥ इति ।

इय मिथ्योत्तरादिषु यथायोग्य वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्य त्वेनोक्ता क्रिया । यो हीनवादिलक्षणयुक्तस्तस्य दण्डमात्रार्हत्वे दण्ड गृहीत्वा दातव्या पराजयार्हत्वे तु न देया । हीनलक्षणराहित्ये तु अविलम्बेन देया । तत्र हीनवादिन दर्शयति **कात्यायनः** (श्लो ३८५–३८६)

आकारेङ्गितचेष्टाभिस्तस्य भाव विभावयेत् ।
प्रतिवादी भवेद्धीन सोऽनुमानेन लक्ष्यते ॥
कम्पः स्वेदोऽथ वैवर्ण्यमोष्ठशोषावमर्शने ।
भूलेखन स्थानहानिस्तिर्यगूर्ध्वनिरीक्षणम् ।
स्वरभेदश्च दुष्टस्य चिह्नमाहुर्मनीषिण ॥

प्रतिवादिग्रहणमुपलक्षणम् । **अनुमानेन** दुष्टचिह्नेन कम्पादिना । **अवमर्शन** लेहनम् । अन्यान्यपि हीनवादिलक्षणान्याह **याज्ञवल्क्यः** (२ १३–१५)

देशाद्देशान्तर याति सृक्किणी परिलेढि च ।
ललाट स्विद्यते चास्य मुख वैवर्ण्यमेति च ॥
परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्ध बहु भाषते ।
वाक्चक्षु पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥
स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः ।
अभियोगे च साक्ष्ये च दुष्टः स परिकीर्तितः ॥

सृक्किणी ओष्ठप्रान्तौ । **परिशुष्यन्**मुखमिति सम्बन्धः । **वाक्चक्षुः पूजयति नो** अन्योक्ता वाच प्रतिवचनदानेन चक्षुश्च प्रतिवीक्षणेन न पूजयति । **स्वभावात्** सभाक्षोभाविक विनेत्यर्थः । **कालिकापुराणे**

वाच न वदति त्रस्तः कम्पः स्वेदोऽथवा न तु ।
विकारो वा व्यथा गात्रे गतिर्वा स्यात्र चान्यथा ॥

---

१ न–इति नास्ति क–आदर्शे २ तत्तु –इति ग–क–आदर्शयोः

स जयी यद्यकोप स्यान्न चेत् प्राक्तन एव हि ।

प्राक्तनः पूर्ववादी । नारदोऽपि (व्य मा अ २ श्लो २४)

पूर्ववाद परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुन ।
वादसक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नर ॥

कात्यायनः (श्लो १९६)

न यथाभिहित कार्यमभियुज्य पर वदेत् ।
विब्रुवश्च भवेदेव हीन तमपि निर्दिशेत् ॥

स एव (कात्या श्लो १९७)

लेखयित्वा तु यो वाक्यमून वाभ्यधिक पुन ।
वदेद्वादी स हीयेत नाभियोग तु सोर्हति ॥

मनुः (८ ५३–५८)

आदेश (?) यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नुते च य ।
यश्चाधरोत्तरानर्थान्विगीतान्नावबुध्यते ॥
अपदिश्यापदेश च पुनर्यस्त्वपधावति ।
सम्यक् प्रणिहित कार्यं पृष्ट सन्नाभिनन्दति ॥
असभाष्ये साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मिथ ।
निरुच्यमान प्रश्न च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत् ॥
ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयादुक्त च न विभावयेत् ।
न च पूर्वापर विद्यात्तस्मादर्थात्स हीयते ॥
सन्ति ज्ञातार इत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेन्न य ।
धर्मस्थ कारणैरेतैर्हीन तमपि निर्दिशेत् ॥
अभियोक्ता न चेद् ब्रूयाद्बध्यो दण्ड्यश्च धर्मत ।
न चेत्त्रिपक्षाद् प्रब्रूयाद्धर्मं प्रति पराजित ॥

आदेश्यमभियोगम् । आदेशो यत्रार्थिप्रत्यर्थिनौ ऋणादानादिकाले धृतौ स प्रदेश इति कृत्यकल्पतरौ । स्मृतिचन्द्रिकाया त्वदेश इति पठित्वा निर्णयसमयासम्भवी साक्षीति व्याख्यातम् । अधरोत्तरान्

पूर्वापरान् । विगीतान् विरुद्धान् । अपदिश्य उक्त्वा । अपदेशो व्याजम् । अपधावति अपसरति । सम्यक्प्रणिहितं सम्यगभिहितम् । पृष्टः सन् किमत्रोत्तरं कथयसि केन प्रमाणेन स्वपक्षं साधयसीति पृष्ट सन् । नाभिनन्दति नोत्तरयति । असम्भाष्ये देशे सम्भाषणानर्हे प्रदेशे । निष्पतेत् अनुक्त्वा ग्रामान्तरं गच्छेत् । पूर्वोक्तमर्थं ब्रूहि इत्यादिना पुनर्वचनं दार्ढ्यार्थम् । धर्मस्थो धर्माधिकरणस्थः । वध्यो वधार्हे विषये । दण्ड्यो दण्डार्हे विषये । याज्ञवल्क्यः (२. १६)

सन्दिग्धार्थं स्वतन्त्रो यः साधयेद्यश्च निष्पतेत् ।
न चाहूतो वदेत्किञ्चिद्धीनो दण्ड्यश्च स स्मृतः ॥

स्वतन्त्रः साधननिरपेक्ष । साधयेत् गृह्णीयात् । निष्पतेत् पलायेत । अत्र दण्डग्रहणेनैव हीनत्वे सिद्धे पुनर्वचनं प्रकृतार्थहानिज्ञापनार्थम् । अत एव नारदः (व्य मा अ १ श्लो ४६)

अनिवेद्य तु यो राज्ञे सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।
प्रसह्य स विनेय स्यात्स चाप्यर्थो न सिध्यति ॥ इति ।

कात्यायनः (श्लो २०७)

साक्षिणो यस्तु निर्दिश्य कामतो न विवादयेत् ।
स वादी हीयते तस्मात्त्रिंशद्रात्रात्परेण तु ॥ इति ।

नारदः (व्य मा अ २ श्लो ३३)

अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च हीन पञ्चविधः स्मृत ॥

क्रियाद्वेषी सभ्यादिद्वेषी । तथा च स एव

सभ्याश्च साक्षिणश्चैव क्रिया ज्ञेया मनीषिभि[1] ।
ता क्रियां द्वेष्टि यो मोहात् क्रियाद्वेषी स उच्यते ॥ इति ।

नोपस्थायी सभ्यादिनिरूपिते काले सभायामप्राप्तः । दैविकादिविरोधाभावेऽगमने दोषमभावमाह बृहस्पतिः

---

1 मनीषिण –इति ख

आचारकरणे विज्ये कृत्वोपस्थाननिर्णयम् ।
नोपस्थितो यदा कश्चिच्छल तत्र न कारयेत् ॥
दैवराजकृतो दोषस्तस्मिन्काले यदा भवेत् ।
अवधित्यागमात्रेण न भवेत्स पराजित ॥

आचारकरणे धर्माधिकरणे । छल तत्र न कारयेत् अपराध तत्र न मन्येतेत्यर्थः । अत्र नारदवाक्ये हीन पञ्चविध इत्यभिधान न पञ्च एवेत्यवधारणार्थमन्येषामपि हीनाना स्मरणात् । किं तर्हि तेषूत्तरोत्तरस्य हीनता गुर्वीतिज्ञापनार्थम् । तथोत्तरोत्तरस्य

अन्यवादी पणान्पञ्च क्रियाद्वेषी पणान् दश ।
नोपस्थाता दश द्वौ च षोडशैव निरुत्तरी ॥
आहूतप्रपलायी च पणान् प्राप्नुस्तु विंशतिम् । इति

कात्यायनोक्तदण्डभूयस्त्व सूचयितुम् (श्लो २०२) । कात्यायनः

न परेण समुद्दिष्टानुपेयात्साक्षिणो रह ।
भेदयेच्चैव नान्येन हीयेतैव समाचरन् ॥

नारदः

उभयोर्लिखिते वाक्ये प्रारब्धे कार्यनिर्णये ।
अनुक्त तत्र यो ब्रूयात्तस्मादर्थात्स हीयते ॥ इति ।

बृहस्पतिः

साक्षिणस्तु समुद्दिश्य यस्तु तान्न निगादयेत् ।
त्रिंशद्रात्रात्रिपक्षाद्वा तस्य हानि प्रजायते ॥
आहूतप्रपलायी च मौनी साक्षी पराजितः ।
स्ववाक्यप्रतिपन्नश्च हीनवादी चतुर्विध ॥
प्रपलायी त्रिपक्षेऽथ मौनकृत्सप्तभिर्दिनै ।
साक्षिभिश्चस्तत्क्षणेन प्रतिपन्नश्च हीयते ॥

स्ववाक्यप्रतिपन्नः स्वयमङ्गीकृतपराजय । अत्र त्रिंशद्रात्रादित्यादि-

---

१ निरुत्तरम्—इति अ-क

कालविशेषनिर्देशः कार्यलाघवगौरवानुसारी

एतेषु हीनवादिचिह्नेषु कानिचित् साक्षिपराजितत्वादीनि चिह्नानि वाद्यभिमतार्थाभावनिश्चायकानि। तेषां दर्शने दण्डभङ्गौ कल्पनीयौ। तथा च **कात्यायनः** (श्लो २०६)

दोषानुरूपं सम्प्राह्य पुनर्वादो न विद्यते।

कानिचित्त्वर्थान्तरभाषणादीनि तदभिमतार्थाभावसम्भावनाहेतुभूतानि। तेषां दर्शनेन दण्डं परिकल्प्य। अत एव **कात्यायनः** (श्लो २०२)

अन्यवादी पणान्पञ्च क्रियाद्वेषी पणान्दश।
नोपस्थाता दश द्वौ च षोडशैव निरुत्तरः॥
आहूतप्रपलायी च पणान् प्राह्यस्तु विंशतिम्। इति।

व्यवहारप्रवर्तनं तु

पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण च।
हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य तु॥

इत्यादिभिर्बृहस्पत्यादिवाक्यैर्यत्राभ्यनुज्ञातं तत्र कर्तव्यम्। इतरत्र भङ्गो वक्तव्यः। पलायनादौ पुनर्वादाभ्यनुज्ञानं त्रिपक्षादिकालमध्ये वेदितव्यं न तु तत ऊर्ध्वं

प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनकृत्सप्तभिर्दिनैः।

इति पूर्वोदाहृतवचनात्। मन्युकृतेषु साहसादिव्यवहारेषु प्रमादेनान्यथाभिधानेपि दण्डभङ्गौ। अमन्युकृतेषु ऋणाद्यर्थव्यवहारेषु तु दण्ड एव न भङ्गः। तथा च **नारदः** (व्य मा अ २ श्लो २५)

सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति।
पशुस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योप्यर्थान्न हीयते॥

सर्वेष्वर्थविवादेषु अमन्युकृतेषु विवादेषु **वाक्छले** प्रमादाभिधाने **नावसीदति** न पराजयवान् भवति। तत्र दृष्टान्तः[1]। यथा **पशुस्त्रीभूम्यृणादानेषु** प्रमादाभिधानेन शास्योपि दण्ड्योपि स्वाभिमतादर्थान्न हीयते।

---

१ तत्र दृष्टान्त इत्यस्मात् साधयितुत्वादर्थो इत्यन्तो ग्रन्थः (पृ ३१ पङ्क्ति ७) नास्ति

अन्यार्थविवादेष्वित्यभिधानान्मन्युकृतविवादेषु प्रकृतार्थहानिरुक्ता। पूर्वपक्षोत्तरलेखनानन्तरं राजानमविज्ञाप्य वादिप्रतिवादिनोर्मिथो मेलने दण्डमाह **कात्यायनः** (श्लो २०६)

आवेद्य प्रगृहीतार्थं प्रशम यान्ति ये मिथ ।
सर्वे द्विगुणदण्ड्या स्युर्विप्रलम्भान्नृपस्य ते ॥

प्रगृहीतार्थं स्वपरिगृहीतमर्थम् । यदपि

पूर्वोत्तरे सनिविष्टे विचारे सप्रवर्तिते ।
प्रशम ये मिथो यान्ति दाप्यास्ते द्विगुण दमम् ॥

इति बृहस्पतिवचन तदपि नृपवञ्चनविषयम् । तेन नृपाज्ञया मिथो मेलने न दण्ड किमुत गुण एव । तथा च स एव

पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।
द्वयो सन्तप्तयो सन्धि स्यादय पिण्डयोरिव ॥
साक्षिसभ्यविकल्पस्तु भवेद्यत्रोभयोरपि ।
दोलायमानौ यौ सन्धि कुर्याता तौ विचक्षणौ ॥
प्रमाणसमता यत्र भेद शास्त्रचरित्रयो ।
तत्र राजाज्ञया सन्धिरुभयोरपि शस्यते ॥[1]

साक्षिसभ्यविकल्पः किमेते वक्ष्यन्तीत्येवरूप ज्ञानम् । **उभयो** वादिप्रतिवादिनो । **दोलायमानौ** कथमेतत्कार्यं भविष्यतीति सन्देहयुक्तौ । **प्रमाणसमता** पक्षद्वयेऽपि सभ्याना प्रमाण साम्यप्रतिभानम् । **भेदः शास्त्रचरित्रयोः** चरित्र व्यवहारशास्त्र तस्य शास्त्रान्तरेण विरोधो व्यवहारस्य व्यवहारान्तरेण विरोध इत्यर्थः । इति प्रत्याकलितनिरूपणम् ॥

अथ क्रियादानान्तर कर्तव्य क्रियाभेदादिक च निर्दिष्ट तत्र क्रियादानमभिधायाह **बृहस्पतिः**

---

१ राजाज्ञया समता पक्षद्वयेपि सभ्यानां भयोरपि—इति ब—आदर्शे

श्रुत्वा पूर्वोत्तरं सभ्यैर्निर्दिष्टा यस्य भावना ।
विभावयेत्प्रतिज्ञातं सोऽखिलं लिखितादिना ॥

भावना क्रिया । आदिशब्देन वक्ष्यमाणानामुपसंग्रहः । याज्ञवल्क्योपि (२ ७)

ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।

अर्थ्यते काम्यते इत्यर्थः शोधनीयो अर्थः स यस्यास्ति सोऽर्थी । ततश्च मिथ्योत्तरे साधयितृत्वादर्थी कारणप्राङ्न्यायोत्तरयोः प्रतिवादी कारणप्राङ्न्यायसाधनकत्वेनार्थी । अथ चार्थी प्रतिज्ञातार्थस्य साधनीयार्थस्य साधनं प्रमाणं सद्योऽविलम्बेन लेखयेदित्यर्थः । व्यासः

पूर्ववादेऽभिलिखितं यावत्स्यात्तदशेषतः ।
अर्थी तृतीयपादे तु क्रियया प्रतिपादयेत् ॥

पूर्ववादग्रहणमुत्तरस्याप्युपलक्षणम् । क्रियया प्रमाणेन । क्रियाभेदान्दर्शयति बृहस्पतिः

द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा ।
एकैकानेकधा भिन्ना मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
साक्षिलेख्यानुमानं तु मानुषी त्रिविधा क्रिया ।
घटाद्या धर्मजान्त्या च दैवी नवविधा स्मृता ॥

अत्र भुक्ते पृथगनिर्देशोऽनुमानेऽन्तर्भावात् । साक्ष्यादिभेदनिरूपणं तत्प्रकरणे करिष्यते । कात्यायनः (श्लो २१४)

साक्षिणो लिखितं भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं विदुः ।

दिव्यापेक्षया साक्ष्यादीनां प्राबल्यमाह याज्ञवल्क्यः (२ २२)

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् ।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥

एषामन्यतमस्याप्यभावे दिव्येषु घटादिष्वन्यतमं प्रमाणं [illegible] मामिति शास्त्रविद्भिरुच्यत इत्यर्थः । कात्यायनोऽप्येवमेवाभिप्रायेण [illegible] स्मिन्वस्तुनि प्रमेव प्रमेयमिति विवदमानयोर्यत्र [illegible]

ख्यादिप्रमाणावलम्बने अपरेण दिव्यावलम्बने साक्ष्यादिकमेव ग्राह्यम् । तथा सुवर्णशतमस्मिन्दिने इयत्या वृद्ध्या गृहीत तदिदानीं मूल वृद्धिं च न प्रयच्छतीत्यभियोगे प्रत्यर्थिना त्वपलापे कृते ऋणग्रहणे यदि साक्षिणः स्युः सख्याया वृद्धिविशेषे वा न स्युस्तदाह दिव्येन सख्यादिक साधयिष्यामीत्यर्थिनोक्तेपि न तत्र दिव्य ग्राह्य स्थालीपुलाकन्यायेन सख्यावृद्धिविशेषयोर्निश्चयसम्भवादित्याह (कात्या २१८–२१९)

यद्येको मानुषीं ब्रूयादन्यो ब्रूयात्तु दैविकीम् ।
मानुषीं तत्र गृह्णीयान्न तु दैवीं क्रिया नृप ॥
यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।
सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदता नृणाम् ॥

याज्ञवल्क्योऽप्येकदेशे साक्ष्यादिसम्भवे दिव्य न ग्राह्यमित्यभिप्रायेण सुवर्णरत्नाद्यनेकपदार्थविषयकेऽभियोगे प्रत्यर्थिना सर्वेषामपलापे साक्ष्यादिना यद्येकदेशमर्थी साधयति अवशिष्ट तु दिव्येन सिसाधयिषति तदा राजार्थिन दिव्यमकारयित्वा तस्मै सुवर्णरत्नादिक सर्वमपि प्रत्यर्थिना दापयेदिति । यत्तु भाषालेखनकाले न लेखित पश्चादर्थिनोक्त तत्तु न दापयेदित्याह (या २ २०)

निह्नुते लिखितेनैकमेकदेशविभावित ।
दाप्य सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदिते ॥ इति ।

न च लिखितापेक्षया न्यूनेऽभ्यधिके वा साक्षिभिरुक्ते कृत्स्नस्यापि साध्यस्य न सिद्धिरित्येतदर्थबोधक यद्

ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् ।
ऊने वाभ्यधिके वार्थे प्रोक्ते साध्य न सिध्यति ॥

इति कात्यायनवचन (श्लो ३९६) तद्विरोध इति वाच्य, यत्रार्थिना सर्वस्मिन्प्रतिज्ञातेर्थे प्रमाणत्वेनोपन्यस्तैः साक्षिभिरेकदेश साध्यते तद्विषयत्वात् । याज्ञवल्क्यवचनस्य त्वेतद्व्यतिरिक्तविषयत्वात् । साहसादौ तु सकलार्थसाधकत्वेनोपन्यस्तैरपि साक्षिभिरेकदेशसाध्याभिधाने सकलार्थसिद्धिरुक्तानेनैव ।

साध्यार्थांशेऽपि गदिते साक्षिभिः सकलं भवेत् ।
स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकीर्तितम् ॥ इति ।

साहसशब्देन वाक्पारुष्यादीनां ग्रहणम् । यत्तु साक्षिभिः यावानं-
शोऽभिहितस्तावत एव सिद्धिर्भवतीति बोधकं

अनेकार्थाभियोगेपि यावत्संसाधयेद्धनी ।
साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम् ॥ इति

कात्यायनवचनं (श्लो ४७३) तत्पित्रादिकृतर्णानभिज्ञेन पुत्रादिना
दातव्यं यत्र पित्राद्यृणं तद्विषयम् । तत्र पुत्रादेरपलापित्वाभावेन निर्दोष-
त्वात् ॥ साक्षिलेख्ययोर्लेख्यं प्रबलमित्यप्याह स एव (कात्या श्लो २२३)

क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिणः ॥

तथा

पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता ।
तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः॥ (कात्या श्लो २२५)

क्वचित्साक्षिप्राबल्यमाह स एव (कात्या श्लो २२७–२२८)

दत्त्वादत्ते तथादत्ते स्वामिना निर्णये सति ।
विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥
द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम् ॥

दत्त्वादत्ते इदं तुभ्यं दत्तमित्युक्त्वा असमर्पिते । आदत्ते दत्त्वा
पुनस्तस्मादाच्छिद्य गृहीते । ददातेस्तकारादेशाभावश्छान्दसः । स्वामिनां
निर्णये सति स्वामिविषयके निर्णये सति तद्विषयकविवादे इत्यर्थः ।
क्रीत्वा धनं मूल्यरूपं अनिच्छति दातुमिति शेषः ।
प्राबल्यमाह स एव (कात्या श्लो २२६)

द्वारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिके तथा ।
भुक्तिरेव हि गर्वी स्यान्न लेख्यं न च साक्षिणः ॥ इति

द्वारक्रिया जननिःसरणप्रवेशरूपा **मार्गक्रिया** गवादिनिःसरणमार्गः। भुज्यत इति **भोगो** गृहक्षेत्रादि । **जलवाहो** जलनि सरणमार्गः। क्वचिद् दिव्यप्राबल्यमाह **बृहस्पतिः**

मणिमुक्तानाणकाना कूटकृन्न्यासहारक ।
हिंसकोऽन्याङ्गनासेवी परीक्ष्या शपथैः सदा ॥
महापापाभिशापेषु निक्षेपहरणे तथा ।
दिव्यैः कार्यं परीक्षेत राजा सत्स्वपि साक्षिषु ॥

कात्यायनोऽपि (श्लो २३१, २३२)

समत्व साक्षिणा यत्र दिव्यैस्तत्रापि शोधयेत् ।
प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥
दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ।
उत्तमेषु च सर्वेषु साहसेषु विचारयेत् ॥
सद्भाव दिव्यदृष्टेन सत्सु साक्षिषु वै **भृगुः** ॥ इति ।

समत्व सादृश्य गुणै सङ्ख्यया च । अन्यानपि दिव्यविषयानाह **बृहस्पतिः**

चिरन्तनोपांशुकृते चिरनष्टेषु साक्षिषु ।
प्रदुष्टेषु समानेषु दिव्यैः कार्यं विशोधयेत् ॥

चिरन्तनोपांशुकृते चिरन्तने रह कृते च। **व्यासः**

न मयैतत्कृत लेख्य कूटमेतेन कारितम् ।
अधरीकृत्य तत्पत्रमर्थे दिव्येन निर्णयम् ॥

अधरीकृत्य अनादृत्य । **अर्थे** तस्मिन्विषये । **नारदः** (ऋणादान, २४१, २४७, २४२)

अरण्ये विजने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।
न्यासापह्नवने चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥
यदा साक्षी न विद्येत विवादे वदता नृणाम् ।
तदा दिव्यैः परीक्षेत शपथैश्च पृथग्विधैः ॥

स्त्रीणा शीलाभियोगे च स्तेयसाहसयोरपि ।
एष एव विधिर्दृष्ट सर्वार्थापह्नवेषु च ॥

बृहस्पतिः

लिखिते साक्षिवादे च सन्दिग्ध यत्र जायते ।
अनुमाने च सभ्रान्ते तत्र दिव्य विशोधनम् ॥
नृपद्रोहे साहसे च कल्पयेद् दैविकीं क्रियाम् ।

कश्चित्साक्षिदिव्यविकल्पमाह[1] (कात्या श्लो २२९,२३३)

प्रक्रान्ते साहसे वादे पारुष्ये दण्डवाचिके ।
बलोद्भूतेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च ॥
ऋणे लेख्य साक्षिणो वा युक्तिलेशादयोऽपि वा ।
दैविकी वा क्रिया प्रोक्ता प्रजाना हितकाम्यया ॥

युक्तिलेशाः युक्त्येकदेशः। **आदि**शब्देन चोदनाप्रतिकालस्य ग्रहणम्। तस्य स्वरूपमनुमाननिरूपणप्रकरणे दर्शयिष्यते । व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण बहुवचनम् । अत्र वाचिकपारुष्यग्रहणेन तीव्रस्य सुरापोसीत्येवमाद्याक्रोशरूपस्य वाक्पारुष्यस्य ग्रहणम् । अल्पे तु वाक्पारुष्ये

वाक्पारुष्ये च भूमौ च दिव्य न परिकल्पयेत् ।

इति **कात्यायनेन** (श्लो २३९) दिव्यस्य निषेधात् । अत्र कात्यायनवचने भूमिग्रहण स्थावरमात्रस्योपलक्षणम् । तथा च **पितामहः**

स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत् । इति ।

अय च दिव्यनिषेधः साक्ष्यादिसद्भावविषय । यत उक्त तेनैव

साक्षिभिर्लिखितेनाथ भुक्त्या चैतान्प्रसाधयेत् । इति (कात्या २४०) ।

यदा तु न साक्ष्यादिसद्भावस्तदा दिव्य ग्राह्यमेव । अन्यथा तस्य विवादस्य कदाचिदपि निर्णयाभावप्रसङ्गात् । न च ऋणादानादिष्वपि विवादेषु साक्ष्यादिसद्भावे दिव्याद्यग्रहण साक्ष्याद्यभावे दिव्यग्रहणमिति स्थावरविवादे तदपेक्षया विशेषाभावादेतद्वचनमपार्थक भविष्यतीति वाच्यम्-

1 विकल्पमाह स एव—इति ख

यम् । यथा ऋणादिषु विवादेषु साक्षिसद्भावेपि प्रतिवादिना पराजये दण्डविशेषमभ्युपगम्य दिव्य मया कर्तव्यमित्यभिधाने साक्षिषु क्रोधलोभादिपुरुषदोषेण सम्भावितत्वाद् दिव्यस्य तु दोषराहित्येन यथावस्थितार्थज्ञापनसमर्थत्वादस्मिन्नेव विषये दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्याद्या प्रयोजयेदिति कात्यायनेन लिखिते साक्ष्यादीनामग्राह्यत्वाभिधानाच दिव्य ग्राह्य भवति तथा स्थावरविषयेषु विवादेषु साक्षिसद्भावे प्रतिवादिना दण्डमभ्युपगम्य दिव्य कर्तव्यमित्यभिधानेपि न दिव्य ग्राह्यमित्येतद्विशेषावबोधनार्थत्वात् । यत्र त्वल्पकार्यत्वान्न दिव्यप्रवृत्तिर्न च साक्ष्यादिसद्भावस्तत्र राजेच्छैव प्रमाणमित्याह पितामह

लेख्य यत्र न विद्येत न भुक्तिर्न च साक्षिण ।
न च दिव्यावतारोऽस्ति प्रमाण तत्र पार्थिव ॥
निश्चेतु ये न शक्या स्युर्वादा सन्दिग्धरूपिणः ।
तेषा नृप प्रमाण स्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यत ॥ इति ।

इति श्रीकोदण्डपरशु व्यवहारविवेकोद्द्योते क्रियादानानन्तरकर्तव्यादिनिरूपणम् ॥ २

अथ साक्षिनिरूपणम् । तत्र साक्षिस्वरूप दर्शयति मनुः (८ ७४)

समक्षदर्शनात्साक्ष्य श्रवणाच्चैव सिध्यति । इति ।

चक्षुषा श्रोत्रेण वा येन विवादविषय पूर्वं प्रमित स तत्र साक्षीत्यर्थ । विष्णुः (८ १३)

समक्षदर्शनात्साक्ष्य श्रवणाद्वा । इति ।

साक्षिभेदान्दर्शयति बृहस्पति

लिखितो लेखितो गूढः स्मारित कुल्यदूतकौ ।
यादृच्छिकश्चोत्तरश्च कार्यमध्यगतोऽपरः ॥
नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्राम साक्षी द्वादशधा स्मृतः । इति ।

अध्यक्षः प्राड्विवाकः । अध्यक्षग्रहण सभ्यलेखकादीनामुपलक्षणम् । यत आह कात्यायनः (श्लो ३५५)

लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः[1] ।
नृपे पश्यति तत्कार्यं साक्षिण समुदाहृताः ॥ इति ।

गणकस्य साक्षित्व दूतकः खटिकाग्राहीति वक्ष्यमाणकात्यायनवचनादवगन्तव्यम् । ग्रामग्रहणमुपलक्षणम् । तेन यो विवादविषयो येन प्रमित स तत्र साक्षित्वेनाकृतोऽपि साक्षी भवतीति सिध्यति । इतरथा वेतनादानादिषु विवादेषु लिखितादीनामसम्भवेन साक्ष्यभावप्रसङ्गः । एतदेवाभिप्रेत्योक्त **मनुना** (८ ७६)

यत्रानिबद्धो वीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन ।
पृष्टस्तत्रापि तद् ब्रूयाद्यथादृष्ट यथाश्रुतम् ॥ इति ।

अनिबद्धः अकृत । लिखितादीना नवानां स्वरूप नृपादीनां त्रयाणां यत्र स्थले साक्षित्व तत्स्थल च दर्शित तेनैव

जातिनामाभिलिखित येन स्व पित्र्यमेव च ।
निवासश्च स विज्ञेयः साक्षी लिखितसञ्ज्ञक ॥
अर्थिक्रिया क्रियाभेदैस्तस्य कृत्वा ऋणादिके ।
प्रत्यक्ष लेख्यते यश्च लेखित स उदाहृतः ॥
कुड्यव्यवहितो यश्च श्राव्यते ऋणिभाषितम् ।
विनिह्नुते यथाभूत गूढ साक्षी स कीर्तित ॥
आहूय य कृत साक्षी ऋणन्यासक्रियादिके ।
स्मार्यते च मुहुर्यश्च स्मारित सोऽभिधीयते ॥
विभागदान आधाने ज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते ।
द्वयो समानो धर्मज्ञ. कुल्यः स परिकीर्तितः ॥
अर्थिप्रत्यर्थिवचने शृणुयात्प्रेषितस्तु य ।
उभयोः समत साधुर्दूतकः स उदाहृत ॥
क्रियमाणे तु कर्तव्ये यः कश्चित्स्वयमागतः ।
अत्र साक्षी त्वमस्माकमुक्तो यादृच्छिको मतः ॥

---

१ सभ्यश्चैवा० इति अ क

यत्र साक्षी दिश गच्छन्मुमूर्षुर्वा यथाश्रुतम् ।
अन्य सश्रावयेत्त तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् ॥
उभाभ्या यस्य विश्वस्त कार्यं वापि निवेदितम् ।
गूढचारी स विज्ञेय॰ कार्यमध्यगतस्तथा ॥
अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाक्य यच्छ्रुत भूभृता स्वयम् ॥
स एव तत्र साक्षी स्याद् विसवादे द्वयोरपि ॥
निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् ।
अध्यक्ष सभ्यसहित साक्षी स्यात्तत्र नान्यथा ॥
मुषित घातित यत्र सीमायाश्च समन्तत ।
अकृतोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न सशय ॥

जातिर्ब्राह्मणत्वादिका । **नाम** देवदत्तादि । **स्व** आत्मीयम् । **पित्र्यं** पितृसम्बन्धि । **निवासो** वासस्थान वाराणस्यादि । **अर्थिक्रिया**-मित्यस्यायमर्थ । **क्रियाभेदैः** प्रमाणविशेषैराप्तवाक्यादिभि**रर्थिक्रिया** कृत्वा अर्थिसम्बन्धिन कार्यस्य निश्चय कृत्वा तस्यार्थिन सम्बन्धिनि ऋणादिके प्रत्यक्ष यो लेख्यते स लेखित उदाहृत इति । **विनिह्नुते** न प्रकाशयति । **यथाभूत** यथाश्रुतमर्थम् । **न्यासक्रिया** न्यासलक्षण कार्यम् । **आधाने** आधौ बन्धके इति यावत् । **प्रेषितः** अर्थिना प्रत्यर्थिसमीप प्रत्यर्थिना चार्थिसमीप चेति शेष । **कर्तव्ये** ऋणदानादि-रूपे कार्ये । **दिश** देशान्तरम् । **उभाभ्या यस्येत्यस्यायमर्थ** । **उभाभ्या**मर्थिप्रत्यर्थिभ्या **यस्य विश्वस्त** यस्य वै तत्कार्यं प्रकाशनी-यमित्येवरूपो विश्वास कृत **कार्यं** वाभिहित स तथा तेन रूपेणाप्रका-शकत्वेन स्थितो गूढचारी कार्यमध्यगतो विज्ञेय इति । प्राड्विवाकसभ्य-ग्रहण गणकलेखकयोरुपलक्षणम् । **सभ्यसहित** इति सभ्यादीनामपि पुनर्न्याये साक्षित्वमित्यभिधानार्थं न तु सभ्यादिविशिष्टस्यैव प्राड्विवा-
साक्षित्वबोधनार्थं

1 समीप सन्निवेश –इति क

लेखक प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः ।

इति प्रागुदाहृतकात्यायनवचनविरोधप्रसङ्गात् ॥

एते च साक्षिणः कियन्तो ग्राह्या इत्यपेक्षायामाह बृहस्पतिः

नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा ।
उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैक पृच्छेत्कदाचन ॥

श्रोत्रियोऽत्र साङ्गवेदाध्यायित्वे सति श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठायी । लिखितादिषु कश्चिदेकोऽपि ग्राह्य इत्याह स एव

लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिचतु पञ्च लेखिताः ।
यादृच्छा स्मारिताः कुल्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः ॥
दूतकः खटिकाग्राही कार्यमध्यगतस्तथा ।
एक एव प्रमाण स्यान्नृपोऽध्यक्षस्तथैव च ॥

खटिकाग्राही गणक । एक एवेत्यवकारो न द्वयाद्यपेक्षा कर्तव्येत्येवमर्थ ।

यस्तु—त्र्यवरा साक्षिणो ज्ञेया —(या २ ६९) इति नियमः स लिखितादिव्यतिरिक्तलेखितयादृच्छिकादिविषयः । यादृच्छिकादीना श्रोत्रियत्वे तेषु द्वावपि ग्राह्यौ उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातावित्युदाहृतवचनात् । लिखितादीनामुभयानुमतत्वे एकस्यापि ग्रहणमाह याज्ञवल्क्यः (२ ७२)

उभयानुमत साक्षी भवेदेकोऽपि धर्मवित् ।

नारदोऽपि (ऋणादान १९२)

उभयानुमतो यः स्याद् द्वयोर्विवदमानयोः ।
स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात्तु ससदि ॥

आप्तत्वेन राजादिभिरवधारित एकोऽपि साक्षीत्याह व्यासः

शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यस्त्वनुभूतवाक् ।
प्रमाणमेकोऽपि भवेत्साहसेषु विशेषत ॥ इति ।

निक्षेपादिष्वनाप्तत्वेन प्रागज्ञात एकोऽपि साक्षीत्याह कात्यायनः (श्लो ३५३)

अभ्यन्तरस्थनिक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि वाच्यते ।
अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते ॥

याचित विवाहाद्यर्थं याच्ञया गृहीतमाभरणादिकम् । कुण्डलादि-पण्यविवादे एकोऽपि तन्निर्माता साक्षीत्याह **स** एव (कात्या श्लो ३५४)

सस्कृत येन यत्पण्य तत्तेनैव विभावयेत् ।
एक एव प्रमाण स विवादे तत्र कीर्तित ॥

पण्यं कुण्डलादिकम् । यादृशा साक्षिण कार्यास्तानाह **व्यासः**

धर्मज्ञा पुत्रिणो मौला कुलीना सत्यवादिनः ।
श्रौतस्मार्तक्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सरा ॥
श्रोत्रिया न पराधीना सूरयश्चाप्रवासिनः ।
युवान साक्षिण कार्या ऋणादिषु विजानता ॥

मूल पूर्ववृत्तान्तस्तद्विदन्तीति **मौलाः** । तदधीते तद्वेद (पा ४ २ ५९) इत्यण् । **कात्यायनः** (श्लो ३४७–८)

प्रख्यातकुलशीलाश्च लोभमोहविवर्जिता ।
आप्ता शिष्टा विबुद्धा ये तेषा वाक्यमसशयम् ॥
विभाव्यो वादिना यादृक् सदृशैरेव भावयेत् ।
नोत्कृष्ट चावकृष्टैस्तु[1] साक्षिभिर्भावयेत्सदा ॥

आप्ताः यथाप्रमितार्थवादिन । **शिष्टाः** निषिद्धकर्माचरणरहिता । **विबुद्धाः** शास्त्रार्थज्ञानवन्त । आदिकर्मविवक्षया कर्तरि क्त (पा ३ ४ ७१) । **विभाव्य** इति । **यादृक्** यज्जातीय प्रतिवादी **वादिना विभाव्यः** स्वीकारयितव्य **तत्सदृशैरेव** प्रतिवादिजातीयैरेव **विभावयेत्** अङ्गीकारयेत्सभ्य इति शेष । **वादिने**त्युपलक्षण प्रतिवादिनेत्युपलक्षणम्[2] । प्रतिवादिनापि वादिजातीयैरेवाङ्गीकारयितव्यः । **नारदः** (ऋणादान, १५५)

---

१ 'वापकृष्टैस्तु' इति अ, 'वापकृष्टैस्तत्' इति क २ 'प्रतिवादि लक्षणम्' इत्येतन्नास्ति ब–आदर्शे

श्रेणिषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः ।

बहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः ॥

इति । अवकृष्टः हीनजातीये । मनुः (८ ६८)

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः ।

शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥

श्रेणिपुरुषाणां सत्यपि वर्गित्वे पृथङ्निर्देशो गोबलीवर्दन्यायेन । वर्गिणस्तु दर्शिताः कात्यायनेन (श्लो ३४९-३५०)

लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्व्रातास्तथापरे ।

समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीद् भृगुः ॥

दासचारणमल्लानां हस्त्यश्वायुधजीविनाम् ।

प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः ॥

तेषां वादे स्ववर्गेषु वर्गिणस्तेषु साक्षिणः । इति ।

जात्यादिसदृशानामेव साक्षित्वाभिधानं सदृशासदृशसम्भवे द्रष्टव्यम् । सदृशानामसम्भवे तु विसदृशा अपि साक्षिणो ग्राह्याः । इदमेवाभिप्रेत्याह याज्ञवल्क्यः (२ ६८-६९)

तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।

धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः ॥

त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तक्रियापराः ।

यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ॥ इति ।

जातिमनतिक्रम्य यथाजाति । जातयो मूर्धावसिक्ताद्या अनुलोमजाः सूताद्याः प्रतिलोमजाश्च । यथावर्णं वर्णमनतिक्रम्य । वर्णा ब्राह्मणादयः । सर्वे सजातीया असजातीयाः सवर्णा असवर्णाश्च । साक्षित्वे वर्ज्यानाह याज्ञवल्क्यः (२ ७०-७१)

स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः ।

रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः ॥

पतिताप्तार्थसम्बन्धिसहायरिपुतस्करा॰[1] ।
साहसी दृष्टदोषश्च निर्धूताद्यास्त्वसाक्षिण ॥

बालो व्यवहारोपयोगिविवेकरहित । **वृद्धो** पाटवरहितः । **कितवो** द्यूतकार । **मत्तः** पानादिकृतचित्तवैकल्ययुक्तः । **उन्मत्तो** भूताद्याविष्ट । **अभिशस्तो** ब्रह्महत्याद्यभियोगवान । **रङ्गावतारी** नर्तक । **पाषण्डिनः** श्रुतिस्मृतिविरुद्धमार्गानुयायिन । **कूटकृत्** कपटलेख्यादिकारी । **आप्तः** अर्थिनो मित्रम् । **अर्थसम्बन्धी** विवादविषयीभूतार्थसम्बन्धी । **सहायः** सदा तत्कार्यकरणासक्त । **रिपुः** प्रत्यर्थिन शत्रु । **साहसी** प्राणिव्यापादनादिकारी । **दृष्टदोषः** दृष्टासत्यवचन । **निर्धूत॰** स्वजनैस्त्यक्त । **आदिशब्देन** दासादीना ग्रहणम् । **मनु॰** (८ ६५-६६)

न साक्षी नृपतिः कार्यो न च कारुकुशीलवौ ।
न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गत ॥
नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युन विकर्मकृत् । इति ।

कारुः शिल्पी । **कुशीलवो** नट । **लिङ्गस्थो** यत्यादि । **सङ्गेभ्यो विनिर्गत॰** परित्यक्तपित्रादिगुरुजनससर्ग । **अध्यधीनो** बन्धकीकृत । **वक्तव्यो** निन्द्य । अथ नृपते साक्षित्वनिषेध ऋणादानादिकाले साक्षित्वकरणे न तु वस्तुवस्त्वाभिज्ञस्य तस्य विवादकालीन साक्षित्वे पूर्वोदाहृतबृहस्पतिवचनविरोधापत्ते । श्रोत्रियस्य साक्षित्वनिषेध एकश्रोत्रियविषय वक्ष्यमाणनारदवचनानुरोधात् । श्रोत्रियमात्रविषयत्वे पूर्वोदाहृतबृहस्पतिवचनविरोधप्रसङ्गाच्च । **नारद॰** (ऋणादान, १७८॰ १८०, १५६)

दासनैकृतिकाश्रद्धवृद्धस्त्रीबालचाक्रिका ।
मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्तकितवग्रामयाजका ॥

१ सहायश्चैवतस्करा –इति क

महापथिकसामुद्रवणिक्प्रव्रजितातुराः ।
व्यङ्गैकश्रोत्रियाचारहीनक्लीबकुशीलवाः ॥
नास्तिकव्रात्यदाराग्नित्यागिनोऽयाज्ययाजकाः ।
एकस्थाली सहायारिचरज्ञातिसनाभयः ॥
प्राग्दृष्टदोषशैलूषविषजीव्याहितुण्डिकाः ।
गरदाग्निदकीनाशशूद्रापत्युपपातका ॥
क्लान्तसाहसिकश्रान्तनिर्धूतान्तावसायिनः ।
भिन्नवृत्तोऽसमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः ॥
भूताविष्टनृपद्विष्टवर्षनक्षत्रसूचका ।
अघशस्यात्मविक्रेतृहीनाङ्गभगवृत्तयः ॥
कुनखी श्यावदन् श्वित्रिमित्रध्रुक्शठशौण्डिकाः ।
ऐन्द्रजालिकलुब्धोग्रश्रेणीगणविरोधिन ॥
वधकश्चित्रकः शङ्खः पतितः कूटकारक. ।
कुहक प्रत्यवसितस्तस्करो राजपूरुष ॥
मनुष्यपशुमासास्थिमधुक्षीराम्बुसर्पिषाम् ।
विक्रेता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्धुषिकश्च य ॥
च्युत स्वधर्मात्कुलिक सूचको हीनसेवकः ।
पित्रा विवदमानश्च भेदकृच्चेत्यसाक्षिण ॥
श्रेण्यादिषु तु वर्गेषु कश्चिच्चेद् द्वेष्यतामियात् ।
तस्य तेभ्यो न साक्ष्य स्याद् द्रष्टारः सर्व एव ते ॥

नैकृतिकः परच्छिद्रान्वेषणशील । **अश्रद्धः** श्रद्धारहितः । **चाक्रिको** वैतालिक । **प्रमत्तः** सदानवहितचित्त. । **आर्तो** दुःखितः । **महापथिको** महापथगामी । **सामुद्रवणिक्** बहित्रयायी । **आतुरो** रोगी । **व्यङ्गः** विगताङ्ग. । **आचारहीनः** आचाररहितः । स्थालीशब्देनात्र स्थाल्या कृतभोजनार्थोऽन्नपाको गृह्यते । एका

१ नास्तिकव्रात्यदाराग्नि॰ इति अ

स एकस्थाली । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नात्र कप् । अर्धपिप्पलीत्यादिवन्न ह्रस्व । **अरिचर** पूर्व शत्रु । भूतपूर्वे चरट् (पा ५ ३ ५३)। **कृत्यकल्पतरौ** तु अरिधर इति पठित्वा अरिधर शस्त्रधारीति व्याख्यातम्। **ज्ञातय** सगोत्रा **सनाभयो** मातुलतत्सुतमातृष्वस्त्रीयादय । **शैलूष** स्त्रीणा नर्तयिता । **विषजीवी** विषविक्रयजीवी । **आहितुण्डिक** सर्पग्राही । **गरद** विषद । **अग्निदो** गृहादिदाहकर्ता । **कीनाश** कृपण । **उपपातक** पातकयुक्त । उप समीपे पातक यस्य स तथेति विग्रह । **क्लान्तो** अतिखिन्न । **अश्रान्तो**ऽनवरतकर्मकारी । **निर्धूतो** बान्धवैर्बहिष्कृत । लोकभयशून्य इति प्राच्या । **अन्तावसायी** नापित । **भिन्नवृत्त** कुत्सिताचार । **असमावृत्त** अकृतसमावर्तन । **जडो** मूर्ख । **तैलिक** तिलविक्रयाजीवी । **मूलिको** मूलमत्र विप्रलम्भसत्कारीत्युक्त **कृत्यकल्पतरौ** । **वर्षसूचको** वृष्टिसूचक । **नक्षत्रसूचक** ज्योतिषिक । **अघशसी** परकीयपापप्रकाशनकर्ता । **हीनाङ्गो** न्यूनाङ्ग । **भगवृत्ति**भार्यादास्यादिसम्भोगशुल्कोपजीवी । **शठो**ऽत्र खल । **शौण्डिक** सुराविक्रया । **शाङ्खो** वृषभनर्तनजीवी । **कुहको** दाम्भिक । **प्रत्यवसित** प्रव्रज्यातश्च्युत । **कुलिक** कुल ब्राह्मणादिसङ्घस्तत्र नियुक्त ब्राह्मणादिगणाधिकारीति यावत् । **सूचको** राज्ञा परदोषनिवेदन नियुक्त । **भेदकृत्** मित्रादप्रीतिभङ्गकर्ता । **श्रेण्यादिष्वि**त्यस्यायमर्थ । यस्य येषु श्रेण्यादिष्वेक शत्रुस्तस्य विवादे तेषु श्रेण्यादिषु निविष्टा अन्येऽपि न साक्षिणो भवन्तीति । **कात्यायन** (श्लो ३६१–३६४)

> तद्वृत्तिजीवनो य च तत्सेवाहितकारिण ।
> तद्बन्धुसुहृदो भृत्या आप्तास्त तु न साक्षिण ॥
> मातृष्वसृसुताश्चैव सोदर्यासुतमातुला ।
> एते सनाभयस्तूक्ता साक्ष्य तेषु न योजयेत् ॥
> कुल्या सम्बन्धिनश्चैव विवाह्यो भगिनीपति ।
> पिता बन्धु पितृव्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा ॥

नगरग्रामदेशेषु नियुक्ता ये पदेषु च ।
वल्लभाश्च न पृच्छेयुरुक्तास्ते राजपूरुषा ॥

बृहस्पति'

मातु पिता पितृव्यश्च भार्याया भ्रातृमातुलौ ।
भ्राता सखा च जामाता सर्ववादेष्वसाक्षिण ॥
परस्त्रीपानसक्ताश्च कितवा सर्वदूषका ।
उन्मत्तार्ता साहसिका नास्तिकाश्च न साक्षिण ॥

शङ्खलिखितौ । शुल्कगुल्माधिकृतौ दूतो वेष्टितशिरा स्त्रियश्च सर्वा गुरुकुलवासिन परिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रन्था शङ्खव्यालग्राहिण इति । अत्रासाक्षिण इत्यनुषङ्ग । शुल्काधिकृत शुल्कग्रहणस्थलाधिकारी । **गुल्माधिकृतो** गुल्म पदातिसमूहस्तदधिकारी । **दूतो** दास । **गुरुकुलवासिन** ब्रह्मचारिण । **निर्ग्रन्थ'** क्षपणक ॥ **नारदः** (ऋणादान, १५७)

असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्ट पञ्चविधो बुधै ।
वचनाद दोषतो भेदात्स्वयमुक्तिर्मृतान्तर ॥

एताश्च विविच्य दर्शयति **स** एव (नारद, ऋणादान, १५८–१६२)

श्रोत्रियाद्या वचनत स्तेनाद्या दोषदर्शनात् ।
भेदाद्विप्रतिपत्ति स्याद्विवादे यत्र साक्षिणाम् ॥
स्वयमुक्तिरनिर्दिष्ट स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।
मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्राविताद्रृते ॥
श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः ।
असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृत ॥
स्तेना साहसिकाश्चण्डा कितवा वधकास्तथा ।
असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्य न विद्यते ॥
राज्ञा परिगृहीतेषु साक्षिष्वेकार्थनिश्चये ।
वचन यत्र भिद्येत ते स्युर्भेदादसाक्षिणः ॥

स्मृतिमत्साक्षिसाम्य तु विवादे यत्र दृश्यते ।
सूक्ष्मत्वात्साक्षिधर्मस्य साक्ष्य व्यावर्तते तत ॥
अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे स्वयमेवैत्य यो वदेत् ।
स्वयमुक्ति स शास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हति ॥
योर्थ श्रावयितव्य स्यात्तस्मिन्नसति साक्षिणि ।
क तद्वदतु साक्षित्वमित्यसाक्षी मृतान्तर ॥

श्रोत्रियाद्या वचनत असाक्षिण इति सम्बन्ध । यत्र विवादे साक्षित्वेनोक्ताना विप्रतिपत्तिर्विरुद्धार्थाभिधायिता तत्र ते भेदादसाक्षिणो भवन्तीति **भेदाद्विप्रतिपत्ति**रित्यस्यार्थ । **अनिर्दिष्ट** साक्षित्वेनानुक्त । **एत्य** आगत्य । अयमत्र साक्षीत्यवविधज्ञानवान् य स आन्तर । आन्तरो मृतो यस्य स **मृतान्तर** । योऽर्थी य साक्षित्वेन जानाति तस्मिन्नर्थिनि मृते स मृतान्तरो भवन्न साक्षी भवति । **मुमूर्षुणा** प्रत्यासन्नमरणेन । मुमूर्षुग्रहणस्योपलक्षणत्वात् स्वस्थेन वा पित्रादिनायमस्मिन्नर्थे साक्षीति य साक्षित्वेन पुत्रादयो ज्ञापिता स मृतान्तरोऽपि सन्साक्षी भवतीति **मृतान्तरोऽर्थिनी**त्यस्यार्थ । मुमूर्षुग्रहणस्योपलक्षणत्वम भिप्रेत्योक्त तेनैव

श्रावितो नातुरेणापि यस्त्वथा धर्मसहित ।
मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यात् स्वट्टचा (? निक्षेपा) न्वाहितादिषु ।

आदिशब्देन याचितकादाना ग्रहणम । **मुमूर्षुश्रावित** इत्यत्र प्रयोज्यव्यापारव्याप्ये कर्मणि क्तप्रत्यय । 'कथितऽभिहित त्वावधिस्त्वमतिर्गुणकर्मणि लादिविधि सपरे ध्रुवचेष्टितयुक्तिषु चाप्यगुणे तदनल्प मतेर्वचन स्मरत' इति **महाभाष्योप**निबद्ध **वार्तिके** गत्यर्थाकर्मकेतर धातुप्रकृतिकणिजन्तेभ्य कथिते प्रधानकर्मणि गुणकर्मण्यप्रधानकर्मणि च पर्यायेण लकारादयो भवन्तीत्यभिधानात् ॥ पूर्वोक्ताना वाचनिकासाक्षिणा स्पष्टीकरणार्थं **श्रोत्रियास्तापसा** इत्यादि वाक्यकदम्बकम् । अत्र श्रोत्रियास्तापसाश्च ये परब्रह्मैकतानमानसा बाह्यपदार्थानासक्ताचि-

त्तास्ते विवक्षिता । तेषा विप्रतिपन्नार्थस्मरणासम्भवात् सकलश्रोत्रिय-तापसग्रहणे पूर्वोदाहृतबृहस्पतियाज्ञवल्क्यवचनविरोधाच्च । **वचनात्** न तु दोषत । **नात्र हेतुः** दोषरूप इत्यर्थः । **चण्डाः** अत्यन्तकोपना । **वधकाः** प्राणिहिंसाकारिण । **एकार्थनिश्चये** कर्तव्ये इति शेषः । वचनभेदमात्रेण नासाक्षित्व किंतु चिरानुभूतार्थस्मरणादिगुणैः संख्यया च समाना वचनभेदे के सत्यवादिन के मृषावादिन इति विवेचनासम्भवेन साक्षित्वस्य दुर्ज्ञानत्वात्तेषामसाक्षित्वमित्येतदर्थप्रतिपादक **स्मृतिमत्सा-क्षिसाम्य** त्विति वाक्यम् । तेनास्य न पूर्ववाक्यापेक्षया पौनरुक्त्यम् । यत्तु बहुष्वेकस्यान्यथावादे सर्वेषामप्यसाक्षित्वमित्येतदर्थप्रतिपादक

साक्षिणा लिखिताना च निर्दिष्टाना च वादिना ।
तेषामेकोन्यथावादी भेदात्सर्वे न साक्षिण ॥ इति

कात्यायनवाक्य (श्लो ३५९) तत्पक्षेषु साक्षिष्वेकस्याधिकगुणस्यान्य-थावादित्वे बहूनामल्पगुणानामधिकगुणविरुद्धार्थाभिधायित्वादसाक्षित्वम-धिकगुणस्यैकस्य बहुवाक्यविरुद्धार्थाभिधायित्वादसाक्षित्वमित्येव ते सर्वे-ऽसाक्षिण इत्येतद्विषयम् । अन्यथोदाहरिष्यमाण—द्वैधे बहूनामित्येवमादि-**याज्ञवल्क्य**वचनविरोधप्रसङ्गात (या २ ७८) । **स्वयमेवैत्य**ेत्या-ह्वानाभाव उक्त । अत एव **कात्यायनः** (श्लो ४०४)

य साक्षी नैव निर्दिष्टो नाहूतो नैव चोदितः ।
ब्रूयान्मिथ्येति तथ्य वा दण्ड्य सोपि नराधम ॥ इति ।

योऽर्थः श्रावयितव्य इत्यस्यायमर्थ । योऽर्थस्त्वयात्र साक्षिवादो वक्तव्य इत्येवरूपो येनार्थिना साक्षिणि श्रावयितव्यस्तस्मिन्नर्थिनि मृते श्रावयितुरभावेन क्व कस्मिन्ननिर्दिष्टेऽर्थे साक्षित्व वदेत्वित्यतो हेतोर्मृता-न्तरो न साक्षीति । असाक्षित्वेनोक्तानामेतेषा क्वचित्साक्षित्वमाह **नारदः** (ऋणादान, १८८)

१ क—आदर्शे 'वदत्विति इत्यस्मादनन्तरं कानिचिद्वाक्यानि विसंष्ठुलानि पौर्वापर्यरहि-तानि 'अपक्षपातिन इति यावत्' इत्यन्तम् ।

असाक्षिणो ये निर्दिष्टा दासनैकृतिकादयः ।
कार्यगौरवमासाद्य भवेयुस्तेऽपि साक्षिण ॥
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्ये बालेन स्थविरेण वा ।
शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥
तेषामपि न बाल स्यान्नैको न स्त्री न कूटकृत् ।
न बान्धवो न चारातिर्ब्रूयुस्ते साक्ष्यमन्यथा ॥
बालोऽज्ञानादसत्यात्स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत् ।
विब्रूयाद्बान्धव स्नेहाद् वैरनिर्यातनान्नरि ॥

यत्तु

स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।
शिष्येण बन्धुना वापि दासेन भृतकेन वा ॥ इति

मनुना (८ ७०) स्त्र्यादीना साक्ष्यभ्यनुज्ञान कृत तन्नारदोक्तासत्यवादित्वाद्यसाक्ष्यहेत्वभावनिश्चये साक्ष्यान्तरासम्भवे वेदितव्यम् । स्त्रीसंग्रहणादिष्वपि सर्वेषा साक्षित्वमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ ७२)

सर्वः साक्षी सग्रहणे चौर्यपारुष्यसाहसे ।

अत्र

मनुष्यमारण चौर्यं परदाराभिमर्शनम् ।
पारुष्यमुभय चेति साहस स्याच्चतुर्विधम् ॥ इति

वचनात्सत्यपि स्त्रीसग्रहादीना साहसत्वे पुनरुपादान गुप्ततया क्रियमाणाना स्त्रीसग्रहणादीना साहसत्वाभावात् तेषा सग्रहार्थम् । **उशना**

दासोऽन्धो बधिर कुष्ठी स्त्रीबालस्थविरादय ।
एतेप्यनभिसबद्धा साहसे साक्षिणो मता ॥

अनभिसम्बद्धा, अर्थिसम्बन्धरहिता अपक्षपातिन इति यावत् ।
मनुनारदौ (मनु ८-७२, नारद, ऋणादान, १८९)

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसग्रहणेषु च ।
वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिण ॥

यत्तु

ऋणादिषु परीक्षेत साक्षिण स्थिरकर्मसु ।
साहसात्ययिके चैव परीक्षा कुत्रचित्स्मृता ॥ इति (कात्या श्लो ३६५)

परीक्षाभिधान तत्सम्भावितासत्यवादित्वदोषविषयम् । यत परीक्षाभाव उक्तस्तेनैव (कात्या श्लो ३६६)

व्याघाते च नृपाज्ञाया सग्रहे साहसेषु च ।
स्तेयपारुष्ययोश्चैव न परीक्षेत साक्षिण ॥ इति ॥

साक्षिणा सभायामागताना प्रत्यर्थी यदि दोषवत्त्व जानाति तदा दोषोद्भावन कुर्यात् । अथाविद्यमानान्दोषानारोपयति तदा राज्ञा प्रत्यर्थी दण्डनीय । तथा च बृहस्पतिः

साक्षिणोऽर्थिसमुद्दिष्टान् सत्सु दोषेषु दूषयेत् ।
अदुष्टान्दूषयन्वादी तत्सम दण्डमर्हति ॥

वाद्यत्र प्रत्यर्थी । तत्सम विवादविषयीभूतद्रव्यसमम् । व्यासः

साक्षिदोषा प्रयोक्तव्या ससदि प्रतिवादिना ।
पत्रेऽभिलिखितान् सर्वान् वाच्या प्रत्युत्तर तु ते ॥

पत्रे लिखितान् सर्वान् दोषान् प्रतिलक्ष्यीकृत्य तद्विषयमुत्तर परिहारं ते साक्षिणः सभ्यैर्वाचनीया इत्यर्थ । साक्षिणा सप्रतिपत्त्युत्तराभिधाने न साक्षित्व मिथ्योत्तराभिधाने प्रत्यर्थी स्वाभिहितान्दोषान् प्रमाणेन साधयेत् । यदि न साधयेत्तदा दण्डनीय । साधने तु दुष्टत्वात्साक्षिणस्त्याज्या । अर्थिन प्रमाणान्तरानुपन्यासे पराजयश्चेत्याह स एव

प्रतिपत्तौ न साक्षित्वमर्हन्ति तु कथचन ।
अतोऽन्यथा भावनीयाः क्रियया प्रतिवादिना ॥
अभावयन्दम दाप्य प्रत्यर्थी साक्षिण स्फुटम् ।
भाविताः साक्षिणो वर्ज्या साक्षिधर्मनिराकृताः ॥
जित सविनय दाप्य. शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

यदि वादी निराकाङ्क्ष साक्षिष्वेव व्यवस्थितः[1] ॥ इति ।

प्रतिपत्तौ सप्रतिपत्तौ । **अतोऽन्यथा** असप्रतिपत्तौ । भाव नीया अङ्गीकारयितव्या । **क्रियया** प्रमाणोपन्यासेन । **स्फुट** यथ तथा **साक्षिणोऽभावय**न्नित्यन्वय । साक्षिणामिति **मिताक्षराया** पाठस्तत्र पाठे कर्मणि षष्ठी । **सविनय** विनय शिक्षा तत्सहित तथ **दाप्यो** विवादविषय धनमिति शेष । **निराकाङ्क्षः** प्रमाणान्तरोप न्यासेच्छारहित । यत्तु **व्यासस्यैव** साक्षिणा दूषण साक्ष्यादिप्रमाणैर्ने साधनीयमित्येतदर्थप्रतिपादक

सभासदा प्रसिद्ध यल्लोकसिद्धमथापि वा ।
साक्षिणा दूषण ग्राह्यमसाध्य दोषवर्जनात् ॥
अन्यैस्तु साक्षिभि साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम् ।
अनवस्था भवेद् दोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात् ॥ इति

वचन तदसम्भावितदोषा आप्तत्वेन लोकेष्ववधारिता ये साक्षिणस्तेषा दूषण न साधयेदित्येवपरम् । **असाध्य** प्रसिद्धत्वात् साधयितुमनर्हम् । **दोषवर्जनात्** अनवस्थाख्यदोषाभावात् । न च प्रतिवादिना साक्षिदूषणभावन व्यवहारान्तरापत्तिरिति वाच्यम् । तस्य प्रकृतव्यवहारोपयोगित्वेनार्थान्तरत्वाभावात् । तथा च **कात्यायन** (श्लो ३८१)

प्रत्यर्थिनार्थिना वापि साक्षिदूषणसाधने ।
प्रस्तुतार्थोपयोगित्वाद् व्यवहारान्तर न च ॥

प्रतिवादिनोऽविद्यमानदोषोद्भावने वैकल्पिकौ हानिदण्डौ । प्रतिवादिना साक्षिदोषाणामज्ञाने सभ्यैस्ते प्रकाशनीया इत्यप्याह **स एव** (कात्या श्लो ३८०,२७५)

नातथ्येन प्रमाण तु दोषेणैव तु दूषयेत् ।
मिथ्याभियोगी दण्ड्य स्यात्साध्यार्थाद्वापि हीयते ॥
प्रमाणस्य हि ये दोषा वक्तव्यास्ते विवादिना ।
गूढास्तु प्रकटा सभ्यै काले शास्त्रप्रदर्शनात् ॥

---

१ 'साक्ष्य सभ्य-व्यवस्थित इति ख

गूढाः शास्त्रप्रदर्शनेन **सभ्यैः** स्फुटीकृत्य **काले** साक्षिवादात्पूर्वकाले **वक्तव्या** इत्यर्थ । साक्षिवादानन्तर दोषोद्भावन न कार्यमित्याह **बृहस्पतिः**

लेख्यदोषास्तु ये केचित्साक्षिणा चैव ये स्मृता ।
वादकाले तु वक्तव्या पश्चादुक्तान्न दूषयेत् ॥

वादकाले साक्षिवादात्पूर्वकाले । **उक्तान्** वक्तुमारब्धवत । आदिकर्मणि क्त कर्तरि च (पा ३ ४ ७१)इति कर्तरि क्त । साक्षिवादानन्तरदोषोद्भावने दण्डमाह **कात्यायन**' (श्लो ३७९)

उक्तेऽर्थे साक्षिणो यस्तु दूषयेत्प्रागदूषितान् ।
न च तत्कारण ब्रूयात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

पूर्वसाहसम्उत्तमसाहसम् । सभाक्षोभादिना साक्षिणा स्वदूषणपरिहाराशक्तौ अर्थी तत्परिहार कुर्यात् । अत एव **बृहस्पतिः**

लेख्य वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिता ।
तस्य कार्यं न सिध्येत्तु यावत्तन्न विशोधयेत् ॥

तत् लेख्यादिकम् । विप्रतिपन्नार्थानभिज्ञान् विपरीताभिज्ञान् वा द्रव्यदानादिना स्वाधीनीकृत्य साक्षित्वेनाभिधातुरर्थिनो दण्डमाह **कात्यायन**' (श्लो ४०७)

येन कार्यस्य लोभेन निर्दिष्टा कूटसाक्षिण ।
गृहीत्वा तस्य सर्वस्व कुर्यान्निर्विषय तत ॥ इति ।

कार्यस्य[1] लोभेन स्वाभिहितार्थसिद्धिवाञ्छया । **कूटसाक्षिणः** दुष्टसाक्षिण । **सर्वस्व**ग्रहणमुपलक्षणम् । तेन विवादगुरुलघुभावमालोच्य दण्डो ग्राह्य । **निर्विषय** विवादविषयीभूतार्थरहितम् । **ततः** तस्मात्कूटसाक्ष्युपादानलक्षणात्कारणात् ॥ सभायामागताना साक्षिणा केनचित्तदूषणानुद्भावनेऽपि राज्ञा ते परीक्षणीया । तथा च **कात्यायनः (श्लो ३४०)**

उपस्थितान् परीक्षेत साक्षिणो नृपति स्वयम् । इति ।

बृहस्पतिरपि

---

१ कार्यस्य दुष्टसाक्षिण –इत्येते शब्दा न सन्ति अ–क–आदर्शयो

उपस्थिता' परीक्ष्या स्यु स्वरवर्णेङ्गितादिभिः ।

दुष्टसाक्षिनिश्चयोपायमाह नारद' (ऋणादान १९३–१९६)

यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते ।
स्थानात्स्थानान्तर गच्छेदेकैक चानुधावति ॥
कासत्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्ण निश्वसित्यपि ।
विलिखत्यवनीं पद्भ्या बाहू वासश्च धूनयेत् ॥
भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाट स्विद्यते तथा ।
शोषमागच्छतश्चोष्ठो ऊर्ध्व तिर्यक् च वीक्षते ॥
त्वरमाण इवाविद्धमपृष्टो बहु भाषते ।
कूटसाक्षी स विज्ञेयस्त पाप विनयेद् भृशम् ॥

आविद्ध व्याकुलम् । **शङ्खलिखिता**वपि–मन्त्रिभि शास्त्रसामर्थ्याद् दुष्टलक्षण ग्राह्यम् । तिर्यक् प्रेक्षते समन्तादवावलोकयत्यकस्मान्मूत्रपुरीष विसृजति देशाद्देश गच्छति पाणिना पाणि पीडयति नखान्निकृन्तति मुखमस्य विवर्णतामेति प्रस्विद्यति चास्य ललाट न चक्षुर्न च वाच प्रतिपूजयत्यकस्माद् ददाति प्रशमति पुन पुनरन्यमपनुदति बहिर्निरीक्षते शत्रु परामृशति भूमि विलिखति शिर प्रकम्पयन्नोष्ठौ निर्भुजति सृक्किणी परिलेढि अतिविस्मित कमस्वमहत्स्वपि श्रुवो सहर्षन् हसति तूष्णीं ध्यायति पूर्वोत्तरविरुद्ध व्याहरत्येवमादि दुष्टलक्षणम् । क्रुद्धस्य च स्वामिनोऽन्यत्र प्रकृतिशीलात् । इति । **क्रुद्धस्य च स्वामिन** एवमादि दुष्टलक्षणमित्यनुषङ्ग । **अन्यत्र प्रकृतिशीलात्** । प्रकृत्या स्वभावेन शील पूर्वोक्तप्रेक्षणादिधर्मो यस्य स प्रकृतिशील ततोऽन्यत्रैतानि दुष्टक्रुद्धस्वामिलक्षणानि । स्वाभाविकतिर्यक्प्रेक्षणादिधर्मयोगी न दुष्टो नापि तादृश स्वामी क्रुद्ध इत्यर्थ ॥

एव परीक्षिताना साक्षिणा दुष्टत्वस्याप्रतिपत्तौ विप्रतिपन्नमर्थे ते प्रष्टव्या । तत्र प्रकारमाह **कात्यायन**' (मनु ८ ८७ ७९ ८०)

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्य पृच्छेदृत द्विजान् ।
उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वा शुचि शुचीन् ॥
सभान्त साक्षिण सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥
यद् द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिंश्चेष्टित मिथ ।
तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माक ह्यत्र साक्षिता ॥

गवाश्वादिविवादेषु साक्षिप्रश्नकाले विप्रतिपन्नार्थसनिधानमपेक्षितमित्यप्याह **स** एव (कात्या श्लो ३८८–३९०)

अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्ये साध्यार्थस्य च सन्निधौ ।
प्रत्यक्ष चोदयेत्साक्ष्य न परोक्ष कथचन ॥
अर्थस्योपरि कर्तव्य तयोरपि विना क्वचित् ।
चतुष्पादेषु धर्मोऽय द्विपदस्थावरेषु च ॥
तौल्यगणिममेयानामभावेऽपि हि वादयेत् ।
क्रियाकारेषु सर्वेषु साक्षित्व न त्वतोऽन्यथा ॥

तयोरपि विना तयोर्वादिनो सनिधि विनापि । अपिशब्द कैमुतिकन्यायसूचनेन साध्यार्थसनिधानस्यावश्यकता बोधयति । तेनोभयासनिधानेऽपि साक्ष्य भाषणीयमित्यत्र न तात्पर्यम् । यद्वा एकस्य प्रत्यर्थिन सनिधानाभावेनोभयसनिधानाभावो ग्राह्य । न त्वेकैकस्य वादिन प्रतिवादिनश्चासनिधानेन । तेन प्रत्यर्थिन पलायनादिनासनिधानेपि साक्ष्य भाषणीयम् । क्वचिच्छब्दार्थो दर्शितश्चतुष्पादेष्वित्यनेन । **तौल्यं** तोलनयोग्य सुवर्णादि । **गणिम** गणनीय नाणकादि । **मेय** मानयोग्य व्रीहिगोधूमादि । **अभावेऽपि** साध्यार्थसनिधानाभावेऽपि । **क्रियाकारेषु** व्यवहारेषु । वधरूपे विवादपदे साक्षिभाषण शिवसनिधौ[1] कर्तव्यमित्याह **स** एव (कात्या श्लो ३९१)

वधे चेत्प्राणिना साक्ष्य वादयेच्छिवसनिधौ ।
तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत्[2] ॥

---

१ 'शिवसनिधौ तत् साक्षिभाषण इति भागो गलित ख–आदर्शे २ इति क

उपस्थिता परीक्ष्याः स्युः स्वरवर्णेङ्गितादिभिः ।

दुष्टसाक्षिनिश्चयोपायमाह **नारदः** (ऋणादान १९३–१९६)

यस्त्वात्मदोषदुष्टत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते ।
स्थानात्स्थानान्तरं गच्छेदेकैकं चानुधावति ॥
कासत्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्णं निश्वसित्यपि ।
विलिखत्यवनीं पद्भ्यां बाहू वासश्च धूनयेत् ॥
भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं स्विद्यते तथा ।
शोषमागच्छतश्चोष्ठौ ऊर्ध्वं तिर्यक् च वीक्षते ॥
त्वरमाण इवाविद्धमपृष्टो बहु भाषते ।
कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद् भृशम् ॥

आविद्धं व्याकुलम् । **शङ्खलिखिता**वपि–मन्त्रिभिः शास्त्रसामर्थ्याद् दुष्टलक्षणं ग्राह्यम् । तिर्यक् प्रेक्षते समन्तादवावलोकयत्यकस्मान्मूत्रपुरीषं विसृजति देशाद्देशं गच्छति पाणिना पाणिं पीडयति नखान्निकृन्तति मुखमस्य विवर्णतामेति प्रस्विद्यति चास्य ललाटं न चक्षुर्न च वाचं प्रतिपूजयत्यकस्माद् ददाति प्रशंसति पुनः पुनरन्यमपनुदति बहिर्निरीक्षते शस्त्रं परामृशति भूमिं विलिखति शिरः प्रकम्पयन्नोष्ठौ निर्भुजति सृक्किणी परिलेढि अतिविस्मितः क्षमस्वमहत्स्वपि श्रवौ सहर्ति हसति तूष्णीं ध्यायति पूर्वोत्तरविरुद्धं व्याहरत्येवमादि दुष्टलक्षणम् । क्रुद्धस्य च स्वामिनोऽन्यत्र प्रकृतिशीलात् । इति । **क्रुद्धस्य च स्वामिनः** एवमादि दुष्टलक्षणमित्यनुषङ्गः । **अन्यत्र प्रकृतिशीलात्** । प्रकृत्या स्वभावेन शीलं पूर्वोक्तप्रेक्षणादिधर्मो यस्य स प्रकृतिशीलः ततोऽन्यत्रैतानि दुष्टक्रुद्धस्वामिलक्षणानि । स्वाभाविकतिर्यक्प्रेक्षणादिधर्मयोगी न दुष्टो नापि तादृशः स्वामी क्रुद्ध इत्यर्थः ॥

एवं परीक्षितानां साक्षिणां दुष्टत्वस्याप्रतिपत्तौ विप्रतिपन्नमर्थं ते प्रष्टव्याः । तत्र प्रकारमाह **कात्यायनः** (मनु ८ ८७, ७९ ८०)

देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्य पृच्छेदृत द्विजान् ।
उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान्वा पूर्वाह्णे वा शुचि शुचीन् ॥
सभान्त साक्षिण सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्वयन् ॥
यद् द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्यऽस्मिश्चेष्टित मिथ ।
तद्ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माक ह्यत्र साक्षिता ॥

गवाश्वादिविवादेषु साक्षिप्रश्नकाले विप्रतिपन्नार्थसनिधानमपेक्षितमित्यप्याह स एव (कात्या श्लो ३८८–३९०)

अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्ये साध्यार्थस्य च सन्निधौ ।
प्रत्यक्ष चोदयेत्साक्ष्य न परोक्ष कथचन ॥
अर्थस्योपरि कर्तव्य तयोरपि विना क्वचित् ।
चतुष्पादेषु धर्मोऽय द्विपदस्थावरेषु च ॥
तौल्यगणिममेयानामभावेऽपि हि वादयेत् ।
क्रियाकारेषु सर्वेषु साक्षित्व न त्वतोऽन्यथा ॥

तयोरपि विना तयोर्वादिनो सनिधिं विनापि । अपिशब्द कैमुतिकन्यायसूचनेन साध्यार्थसनिधानस्यावश्यकता बोधयति । तेनोभयासनिधानेऽपि साक्ष्य भाषणीयमित्यत्र न तात्पर्यम् । यद्वा एकस्य प्रत्यर्थिन सनिधानाभावेनोभयसनिधानाभावो ग्राह्य । न त्वेकैकस्य वादिन प्रतिवादिनश्चासनिधानेन । तेन प्रत्यर्थिन पलायनादिनासनिधानेपि साक्ष्य भाषणीयम् । **क्वचिच्छ**ब्दार्थो दर्शित**श्चतुष्पादे**ष्वित्यनेन । **तौल्य** तोलनयोग्य सुवर्णादि । **गणिम** गणनीय नाणकादि । **मेय** मानयोग्य व्रीहिगोधूमादि । **अभावेऽपि** साध्यार्थसनिधानाभावेऽपि । **क्रियाकारेषु** व्यवहारेषु । वधरूपे विवादपदे साक्षिभाषण शिवसनिधौ[1] कर्तव्यमित्याह **स** एव (कात्या श्लो ३९१)

वधे चेत्प्राणिना साक्ष्य वादयेच्छिवसनिधौ ।
तदभावे तु चिह्नस्य नान्यथैव प्रवादयेत् ॥

१ 'शिवसनिधौ तत् साक्षिभाषण इति भागो गलित ख–आदर्शे २ क

तत् साक्षिभाषण **चिह्नस्य** वधचिह्नस्याभावे कर्तव्यमिति शेष. । **अन्यथा** वधचिह्नसद्भावे ॥ साक्षिप्रश्ने विलम्बो न कार्य इत्युक्त **तेनैव** (कात्या श्लो ३३९)

न कालहरण कार्यं राज्ञा साक्षिप्रभाषणे ।
महादोषो भवेत्कालाद्धर्मव्यावृत्तिलक्षण ॥

साक्षिण शपथैरसत्यभाषणान्निरुध्य प्रत्येक प्रष्टव्या इत्याह **नारदः** (ऋणादान १९८)

आहूय साक्षिण पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम ।
समस्तान्विदिताचारान विज्ञातार्थान् पृथक् पृथक् ॥

क्वचित्साक्ष्य समुदितैर्वक्तव्य क्वचित्प्रत्येकमित्याह **वसिष्ठ.**

समवेतैस्तु यद्दृष्ट वक्तव्य तु तथैव तत् ।
विभिन्नैनैव यत्कार्य वक्तव्य तत् पृथक् पृथक् ॥
भिन्नकाले तु यत्कार्यं विज्ञात यत्र साक्षिभि ।
एकैक वाचयेत्तत्र विधिरेष प्रकीर्तित ॥

यत्कार्य दृष्टमित्यनुषङ्ग । साक्षिणा धर्मापबृंहितैर्वचनैरनृतभाषणाद्भयमुत्पादनीयमित्याह **नारद** (ऋणादान २००)

पौराणधर्मवचन सत्यमाहात्म्यदर्शन ।
अनृतस्यापवादैश्च भृशमुत्रासयेदिमान ॥ इति ।

यानि वाक्यानि ते श्रावयितव्यास्तान्याह **मनु** (८ ७९ ८६)

प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनानन सान्त्वयन ॥
यद् द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिश्चेष्टित मिथ ।
तद् ब्रूत सर्वं सत्येन युष्माक ह्यत्र साक्षिण (साक्षिता?) ॥
सत्य साक्ष्ये ब्रुवन साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान् ।
इह चानुत्तमा कीर्ति वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥
साक्ष्येऽनृत वदन् साक्षी पाशैर्बध्येत वारुणै ।
विवश शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्ये वदेदृतम् ॥

तस्मात्सत्य हि वक्तव्य सर्ववर्णेषु साक्षिभि ॥
आत्मैव ह्यात्मन साक्षी गतिरात्मा तथात्मन ।
मावमस्थाः स्वमात्मान नृणा साक्षिणमुत्तमम् ॥
मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति न ।
ताश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वश्चैवान्तरपूरुष ॥
द्यौर्भूमिरापो हृदय चन्द्रार्काग्नियमानिला ।
रात्रिसन्ध्ये च धर्मश्च वृत्तज्ञा सर्वदेहिनाम् ॥

आजातीः जन्मानि । **बृहस्पति•**

सत्यप्रशसावचनैरनृतस्यापवर्जनै ।
सभ्यै स बोधनीयस्तु धर्मशास्त्रप्रवेदिभि ॥
आ जन्मनश्चा मरणात् सुकृत यदुपार्जितम् ।
तत्सर्वं नाशमायाति अनृतस्याभिशसनात् ॥

वसिष्ठः

अथ चेदनृत ब्रूयात्सर्वतो मिथ्यलक्षणम् ।
मृतो नरकमायाति तिर्यग्गच्छत्यनन्तरम् ॥
सूकरो दश वर्षाणि दश वर्षाणि गर्दभ ।
श्वा चैव दश वर्षाणि भासो वर्षाणि विंशतिम् ॥
कृमिकीटपतङ्गेषु चत्वारिंशत्तथैव च ।
मृगस्तु दश वर्षाणि जायते मानवस्तत ॥
मानुष्य तु यदाप्नोति मूकोऽधस्तु भवेत्तु स ।
पामरो जायते पश्चात्सपरित्यक्तबान्धव ॥
पङ्ग्वन्धबधिरो मूक कुष्ठी नग्न पिपासित ।
बुभुक्षित शत्रुगृहे भिक्षते भार्यया सह ॥
ज्ञात्वा त्वनृततो दोषान् ज्ञात्वा सत्ये च सद्गुणान् ।
श्रेयस्करमिहामुत्र सत्य साक्ष्ये वदेत्ततः ॥

बोधायनः

त्रीनेव च पितॄन्हन्ति त्रीनेव प्रपितामहान् ।
सप्त जातानजाताश्च साक्ष्य साक्षी मृषा ब्रुवन् ॥

मनुनारदौ (मनु ८ ९७–१०१, नारद, ऋणादान २०७–२०९)

यावतो बान्धवान् यस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽनृत वदन् ।
तावत सङ्ख्यया तस्मिञ् शृणु सौम्यानुपूर्वश ॥
पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्र पुरुषानृते ॥
हन्ति जातानजाताश्च हिरण्यार्थेऽनृत वदन ।
सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्म भूम्यनृत वदी ॥
अन्ने भूमिवदित्याहु स्त्रीणा भोगे च मैथुने ।
अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वष्वश्ममयेषु च ॥
पशुवत् क्षौद्रघृतयोर्यानेषु च तथाश्ववत् ।
गोवद्रजतवस्त्रेषु धान्ये ब्रह्मणि चैव हि ॥
एतान्दोषानवेक्षस्व सर्वाननृतभाषणे ।
यथाश्रुत यथादृष्ट सत्यमेवाञ्जसा वद ॥ इति ।

अब्जेषु रत्नेषु मुक्ताफलादिषु । **ब्रह्मणि** वेदे । **याज्ञवल्क्य** (२ ७५)

सुकृत यत्त्वया किञ्चिज्जन्मान्तरशतै कृतम् ।
तत्सर्वं तस्य जानीहि य पराजयसे मृषा ॥ इति ।

साक्षिण शपथैर्नियम्य प्रष्टव्या इत्युक्त **नारदेन** (ऋणादान १९८)

आहूय साक्षिण पृच्छेन्नियम्य शपथैर्भृशम् । इति ।

तत्र वर्णभेदेन विशेष उक्तस्तेन **मनुना** च (मनु ८ ११३, नारद, ऋणादान १९९)

सत्येन शापयेद्विप्र क्षत्रिय वाहनायुधै ।
गोबीजकाञ्चनैर्वैश्य शूद्र सर्वैस्तु पातकैः ॥

---

१ 'वद'—इति ब

अस्यार्थ । ब्राह्मणमन्यथा ब्रुवत सत्य ते नश्यतीति शापयेत् । क्षत्रिय वाहनायुधानि तव विफलानीति । गोबीजकाञ्चनानि तव विफलानि भविष्यन्तीति वैश्यम् । शूद्रमन्यथा ब्रुवतस्तव सर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीति शापयेदिति । यस्तु—शपथेनैके सत्यकर्म तद्देवराजब्राह्मणसंसदि स्यादब्राह्मणानाम्—इति **गौतमेन** (१३ १२–१३) ब्राह्मणस्य शपथाभाव उक्त स सर्वैराप्तत्वेनावधारितो यस्तद्विषय । **सत्यकर्म** यथाभूतार्थव्यवस्थापनम् । गोरक्षणादिभिरपकृष्टा ब्राह्मणास्तु शूद्रवच्छपथ कारयितव्या[1] इत्याह **मनु[2]**

ये व्यपेता स्वकर्मभ्य परपिण्डोपजीविन ।
द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् ॥

विप्रग्रहण क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणम् ॥ पृष्टा साक्षिणो येन प्रकारेण ब्रूयुस्तमाह **बृहस्पति**

विहायोपानदुष्णीष दक्षिण पाणिमुद्धरेत् ।
हिरण्यगोशकृद्दर्भान्समादाय ऋत वदेत् ॥

साक्ष्यभिहितवचनस्य परीक्षाप्रकारमाह **बृहस्पतिः**

देशकालवयोद्रव्यसंज्ञाजातिप्रमाणत ।
अ यून चेन्निगदित सिद्ध साध्य विनिर्दिशेत् ॥
निर्दिष्टेष्वर्थजातेषु साक्षी चेत्साक्ष्यमागत ।
न ब्रूयादक्षरसम न तन्निगदित भवेत् ॥
देशकालवयोद्रव्यप्रमाणाकृतिजातिषु ।
यत्र विप्रतिपत्ति स्यात् साक्ष्य तदपि कुत्सितम् ॥
ऊनमभ्यधिक वापि प्रब्रूयुर्यस्य साक्षिण ।
तदप्यनुक्त विज्ञेयमेष साक्ष्यविधि स्मृत ॥ इति ।

साक्षिणा विप्रतिपत्तौ कथ निर्णय इत्यपेक्षायामाह **याज्ञवल्क्यः**
(२ ७८)

---

१ 'शपथं कारयिरेत्' इति अ–क २ 'इत्याह मनु'–एतन्नास्ति अ–क–मातृकयोः

द्वैधे बहूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।
गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तमा ॥

ये गुणवत्तमास्तेषामिति शेष । नारदः (ऋणादान २२९)

साक्षिविप्रतिपत्तौ च प्रमाणं बहवो मता ।
तत्साम्ये शुचयो ग्राह्यास्तत्साम्ये स्मृतिमत्तरा ॥ इति ।

साक्ष्यमङ्गीकृत्यानभिधाने दण्डमाह याज्ञवल्क्य (२ ७६)

अब्रुवन्हि नर साक्ष्यमृणं सदशबन्धकम् ।
राज्ञा सर्वं प्रदाप्य स्यात्षट्चत्वारिंशकेऽहनि ॥

सर्वं वृद्धिसहितम् । सदशबन्धकं दशमाशरहितम् । दशमांशो राज्ञा ग्राह्य सवृद्धिकमृणमुत्तमर्णेन ग्राह्यमिति विज्ञानेश्वराचार्या । ऋणग्रहणं विवादमात्रोपलक्षणम् । अत एव मनु (८ १०८)

त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यमृणादिषु नरोऽगद ।
तदृणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबन्धं च सर्वश ॥

गदग्रहणमपरिहार्यप्रतिबन्धकस्याप्युपलक्षणम् । य साक्ष्यं जानन्नपि द्वेषवशान्नाङ्गीकरोति तस्य दण्डमाह याज्ञवल्क्य (२ ८२)

य साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत्तमोवृत ।
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥

य साक्ष्यमङ्गीकृत्यार्थे साक्षिभि सह साक्ष्यं श्रावित सन् निगदकाले तमोवृतो रागद्वेषादियुक्तस्तत्साक्ष्यमन्येभ्य साक्षिभ्य निह्नुते नाहमत्र साक्षी भवामीति स विवादपराजये यो दण्डस्तं दण्डमष्टगुणं दाप्य । ब्राह्मणं तावद्दण्डदानसमर्थमपि विवासयेत् न तु दण्डयेत् । विवासनं च नग्नीकरणं गृहभङ्गो देशनिर्वासनं वा । तेषां विषयविशेषानुसारेण व्यवस्था । क्षत्रियादीनां तावद्दण्डदानासामर्थ्ये स्वस्वजात्युचितकर्मकरणनिगडबन्धनकारागृहप्रवेशादि कारयितव्यमिति विज्ञानेश्वराचार्याः । नारदः

श्रावयित्वा तथान्येभ्य साक्षित्वं यो विनिह्नुते ।
स विनेयो भृशतरं कूटसाक्षिपरो हि य ॥

अन्येभ्यः साक्ष्य श्रावयित्वा अहमत्र साक्षी भवामीत्यन्यान् ज्ञापयित्वा साक्षिणा निगदे दत्ते यदि तत्र प्रत्यर्थिलोभादिकारणप्रतिकल्पन कुर्यात्तदा यदि सप्ताहमध्ये साक्षिणोत्युपद्रवकारिरोगादिक स्यात्तदा कूटसाक्षित्वात्स दण्ड्य । इतरथा तु प्रत्यर्थ्येवेत्याह मनुः (८ १०८)

यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिण· ।
रोगोग्निर्ज्ञातिमरणमृण दाप्यो दम च सः ॥

ऋणग्रहण विवादविषयमात्रोपलक्षणम् । साक्षिभिर्यथाभूतमर्थमभिधाय पश्चाल्लोभादिनान्यथाभिधाने ते दण्ड्या इत्याह कात्यायनः (श्लो ४०६)

उक्त्वान्यथा ब्रुवाणाश्च दण्ड्या स्युर्वाक्छलान्विता । इति ।

साक्षिभि साक्ष्येऽभिहिते प्रतिवादिना गुणवत्तरैर्द्विगुणैर्वा विपरीतसाक्षिभिस्तद्विपरीतार्थसाधने पूर्वेषा कूटसाक्षितामाह कात्यायनः (श्लो ४०८)

यत्र वै भावित कार्यं साक्षिभिर्वादिना भवेत् ।
प्रतिवादी यदा तत्र भावयेत्कार्यमन्यथा ॥
बहुभिस्तत्कुलीनैर्वा कूटा स्यु पूर्वसाक्षिण ।

तत्कार्यमित्यन्वय । कुलीनैरित्यन्येषामपि गुणानामुपलक्षणम् । याज्ञवल्क्यः (२ ८०)

उक्तेऽपि साक्षिभि साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तरा ।
द्विगुणा वान्यथा ब्रूयु कूटा स्यु पूर्वसाक्षिणः ॥

अय च विपरीतसाक्ष्युपन्यासो व्यवहारसमाप्ते प्राग्द्रष्टव्य ।

निर्णिक्ते व्यवहारे तु प्रमाणमफल भवेत् ।
लिखित साक्षिणो वापि पूर्वमावेदित न चेत् ॥
यथा पक्केषु धान्येषु निष्फला प्रावृषो गुणा· ।
निर्णिक्तव्यवहाराणा प्रमाणमफल तथा ॥ इति

नारदेनाभिधानात् (व्य मा अ १श्लो ६२-६३) । कूटसाक्षिणां लोभादिकारणविशेषपरिज्ञाने दण्डविशेषमाह मनुः (८ ११९–१२४)

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्र्यात्कामात् क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्य वितथमुच्यते ॥
एषामन्यतमस्थाने य साक्ष्यमनृत वदेत् ।
तस्य दण्डविशेषाश्च प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वश ॥
लोभात्सहस्र दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्वं तु साहसम् ।
भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥
कामाद्दशगुण प्रोक्त क्रोधात्तु त्रिगुण परम् ।
अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥
एतानाहु कूटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान मनीषिभि ।
धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥
कूटसाक्ष्य तु कुर्वाणास्त्रीन्वर्णान धार्मिको नृप ।
प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मण तु विवासयेत् ॥

लोभः अर्थलिप्सा **मोहो** मि याज्ञान **मैत्र्य** स्नेहातिशय **काम** स्त्रीव्यतिकराभिलाष इति **विज्ञानेश्वराचार्या** । **अज्ञान**मस्फुटज्ञान अज्ञान तात्कालिको भ्रम इति **कृत्यकल्पतरौ** । **बालभावो** विशेषज्ञानोत्पत्तिराहित्यमिति **विज्ञानेश्वर**प्रभृतयो दाक्षिणात्या । यत्तु **बालभावो** यौवनोन्मेषप्राप्तो मद इति **रत्नाकरादिषु** पौरस्त्यनिबन्धेषु तदसुन्दर **बालिश्याच्छतमेव तु** इति निमित्तान्तरापेक्षयाल्पदण्डाभिधानस्य निरुपपत्तिकतापत्ते । अत्र ताम्रिका पणा सहस्रादिसख्य सख्येयतया ग्राह्या । पूर्व साहस सार्धपणशतद्वय मध्यम साहस शतपञ्चक

पणाना द्वे शते सार्ध प्रथम साहस स्मृत ।
मध्यम पञ्च विज्ञेय सहस्र त्वथोत्तम ॥ इति

मनुनाभिधानात् (८ १२९) । **पञ्च** शतानीति वचनविपरिणामेन शतशब्दस्यानुषङ्ग । **याज्ञवल्क्येन** (१ ३६६) तु किञ्चिदधिकमेषा परिमाणमुक्त

साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः ।
तदर्धं मध्यम प्रोक्त तदर्धमधम स्मृतः ॥ इति ।

अनयोरपराधतारतम्यानुसारेण व्यवस्था । **भयाद् द्वौ मध्यमा-विति** भयनिमित्तके कूटसाक्ष्ये द्विगुण मध्यमसाहसमित्यर्थः । **पूर्वं चतुर्गुणमिति** मनूक्त प्रथम साहस चतुर्गुण पणसहस्रमित्यर्थः । **त्रिगुण परमिति** पर मध्यमसाहस त्रिगुण पञ्चदशशतानीति यावत् । **ब्राह्मणं तु विवासयेत्र** तु दण्डयेदिति तुशब्दार्थ । यस्तु

पृथक् पृथग्दण्डनीया कूटकृत्साक्षिणस्तथा ।
विवादाद् द्विगुण दण्ड विवास्यो ब्राह्मण स्मृत' ॥ इति

याज्ञवल्क्येन (२ ८१) द्विगुणो दण्डोऽभिहित स लोभादि-कारणविशेषापरिज्ञाने वेदितव्य । यो धनदानादिना साक्षिण कूटान्करोति स **कूटकृत्** । एतच्च ब्राह्मणविवासन महाविषये कौटसाक्ष्ये द्रष्टव्यम् । अल्पविषये तु विषयानुरूपोऽर्थदण्ड एव ग्राह्य । न च—त्रयाणा वर्णाना धनापहारवधबन्धनक्रिया विवासनाङ्ककरणे ब्राह्मणस्येति **शङ्खवचने** धना-पहारस्य ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयत्वाभिधान विरुध्यत इति वाच्य धनशब्देन तत्र सर्वस्वस्य विवक्षितत्वात् । इतरथा

सहस्र ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्ता विप्रा बलाद् व्रजन् ।

इत्यादिवाक्यविरोध (मनु ८ ३७९) ॥

कचित्साक्षिणामसत्यभाषणमभ्यनुजानाति **मनुः** (८ १०४,१०३)

शूद्रविट्क्षत्रविप्राणा यत्रर्तोक्तौ भवेद्वध ।
तत्र वक्तव्यमनृत तद्धि सत्याद् विशिष्यते ॥
तद्वदन्धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नर ।
न स्वर्गाच्च्यवते लोकाद् दैवीं वाच वदन्ति ताम् ॥

ऋतोक्तौ सत्योक्तौ । यत्र शङ्काभियोगादौ सत्यभाषणे शूद्रादिवधस्तत्रासत्य भाषणीयमित्यर्थ । यत्र तु सत्यभाषणे चौरादेरतिनिर्म्लितस्य वधस्तत्रासत्य न भाषणीयमित्याह **गौतमः**—नानृतवचने दोषोजि जीवनं

चेत्तदधीनं न तु पापीयसो जीवनम्—इति (१३ २४–२५)। यत्र तु सत्योक्तौ वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्य वधः सत्योक्तावपि तत्र न किमपि वक्तव्यम्। यदि राजाभिधानमन्तरेण न परित्यजति तदा साक्षिभिर्मिथो विरुद्धभाषणादसाक्षित्वं कर्तव्यं तस्याप्यसम्भवे सत्यमेव वक्तव्यम्। असत्यभाषणे शूद्रादिवधदोषोऽसत्यभाषणदोषश्चेति दोषद्वयापत्तेः। सत्यभाषणे यो वधदोषस्तस्य तु यथोक्तप्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्युक्तं **विज्ञानेश्वराचार्यैः**। द्विजातीनामेतदसत्यभाषणस्य प्रायश्चित्तमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ ८३)

वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः॥

वर्णिनश्चत्वारो वर्णाः। अनवस्रावितान्तरूष्मपक्व ओदनश्**चरुः**। **सारस्वतः** सरस्वतीदैवत्यः। **द्विजैर्**ब्राह्मणादिभिस्त्रिभिर्वर्णैः। **मनुः** (८ १०५-१०६)

वाग्दैवत्यैस्तु चरुभिर्यजेरंस्तु सरस्वतीम्।
अनृतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम्॥
कूष्माण्डैर्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि।
तदित्यृचा वा वारुण्या तृचेनाब्दैवतेन वा॥

जुहुयादिति वचनव्यत्ययश्छान्दसः। **वारुण्या त**दित्यृचा तत्त्वा यामि ब्रह्मणेत्यृचा (ऋ १ २४ ११)। **अब्दैवतेन तृचेन** आपो हि ष्ठेत्यृक्त्रयेण (ऋ १० ९ १-३)। शूद्रस्य प्रायश्चित्तमाह **विष्णुः** (८ १६-१७)—तत्पावनाय कूष्माण्डीभिर्जुहुयाच्छूद्रश्चैकाह्निकं गोदशकस्य ग्रासं दद्यात्—इति। **एकाह्निकम्** एकस्मिन्नह्नि भक्षयितुं पर्याप्तम्। इति श्रीकोदण्डपरशुरामेत्यादि व्यवहारविवेकोद्द्योते साक्षिनिरूपणम्॥४॥

अथ लेख्यनिरूपणम्। तत्र **बृहस्पतिः**

साक्षिणामेष निर्दिष्टः सङ्ख्यालक्षणनिश्चयः।
[illegible]

षाण्मासिकेऽपि समये भ्रान्ति सञ्जायते ततः ।
धात्राक्षराणि शिष्टानि पत्रारूढान्यत पुरा ॥
राजलेख्य स्थानकृत स्वहस्तलिखित तथा ।
लेख्य तु त्रिविध प्रोक्त भिन्न तद्बहुधा पुन ॥ इति ।

स्थानकृत स्थाने ग्रामादौ परहस्तेन लेखितम् । स्थानकृतस्वहस्तलिखतयोर्लौकिकावान्तरभेदत्वमाश्रित्य द्वैविध्यमाह **वसिष्ठः**

लौकिक राजकीय च लेख्य विद्याद् द्विलक्षणम् । इति ।

लौकिक जानपदमित्युच्यते । अत एव **सग्रहकारः** ।

राजकीय जानपद लिखित द्विविध स्मृतम् । इति ।

लौकिकस्य सप्तविधत्वमाह **बृहस्पति**

भागदानक्रयाधानसविद्दासऋणादिभि ।
सप्तधा लौकिक लेख्य त्रिविध राजशासनम् ॥ इति ।

भागो विभाग । **आधान** बन्धकम् । **सवित्** समयः । **ऋणा-** पत्र सप्तमम् । तत्रादिशब्देन वक्ष्यमाणविशुद्ध्यादिग्रहणम् । भागपत्रा- ना लक्षणमाह **स** एव

भ्रातर सविभक्ता ये स्वरुच्या तु परस्परम् ।
विभाग यत्र कुर्वन्ति भागलेख्य तदुच्यते ॥
भूमि दत्त्वा तु यत्पत्र कुर्याच्चन्द्रार्ककालिकम् ।
अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्य तु तद्विदु ॥
गृहक्षेत्रादिक क्रीत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् ।
पत्र कारयते यत्तु क्रयलेख्य तदुच्यते ॥
जङ्गम स्थावर बन्ध दत्त्वा लेख्य करोति यत् ।
गोप्यभोग्यक्रियायुक्तमाधिलेख्य तदुच्यते ॥
ग्रामो देशश्च यत्कुर्यान्मत लेख्य परस्परम् ।
राजाविरोधि धर्मार्थं सवित्पत्र वदन्ति तत् ॥
वस्त्रान्नहीनः कान्तारे लिखित कुरुते तु यत् ।

कर्माणि ते करिष्यामि दासपत्र तदुच्यते ॥
धन वृद्ध्या गृहीत्वा तु स्वय कुर्याच्च कारयेत् ।
उद्धारपत्र तत्प्रोक्तमृणलेख्य मनीषिभि ॥
पत्रमाह **कात्यायनः** (श्लो २५५)
अभिशापे समुत्तीर्णे प्रायश्चित्ते कृते जनै ।
विशुद्धिपत्रक ज्ञेय तेभ्य साक्षिसमन्वितम् ॥ इति ।

सन्धिपत्रमप्याह **स** एव (कात्या श्लो २५६)
उत्तमेषु समस्तेषु अभिशापे समागते ।
वृत्तानुवादलेख्य यत्तज्ज्ञेय सन्धिपत्रकम् ॥

अन्वाधिपत्रमाह **प्रजापति**
धनी धनेन तेनैव परमाधि नयेद्यदि ।
कृत्वा तदाधिलिखित पूर्व चास्य समर्पयेत् ॥

पूर्व आधिपत्रम् । सीमापत्रमाह **कात्यायन** (श्लो २५७)
सीमाविवादे निर्णीते सीमापत्र विधीयते ।

ऋणनिवर्तने कृते तत्सूचक पत्र कार्यमित्याह **याज्ञवल्क्यः** (२ ९४)
दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्य शुद्ध्यै वा यत्तु कारयेत् ।

वाशब्दोस्य पाक्षिकत्वबोधनार्थ । तेन यत्रा ऋणपत्रस्य नाशादिक भवति तत्रैतल्लेखनीयमित्यर्थो लभ्यते । एतच्च लौकिक स्वकृतमन्यकृत वेति द्विविधम् । स्वकृत साक्षिलेखकरहितम् । अन्यकृत सलेखकसाक्षिकम् । ते च देशव्यवहारानुसारेण ग्राह्ये । तथा च **नारद** (ऋणादान १३५)
लेख्य तु द्विविध प्रोक्त स्वहस्तान्यकृत तथा ।
असाक्षिमत्साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयो ॥ इति ।

स्वहस्तलिखित यदि बलात्कारादिहेतुक तदा न प्रमाणमित्याह **याज्ञ-ः** (२ ८९)
विनापि साक्षिभिर्लेख्य स्वहस्तलिखित तु यत् ।
तत्प्रमाण स्मृत लेख्य बलोपधिकृतादृते ॥

बल बलात्कार । **उपधि**र्लोभक्रोधभयमदादि । **नारदोऽपि** (ऋणादान १३७)

मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृत च यत् ।
तदप्रमाण लिखित भयोपधिकृत तथा ॥

अन्यकृते विशेषमाह **याज्ञवल्क्य**[१] (२ ८४-८५)

य कश्चिदर्थो निष्णात स्वरुच्याथ परस्परम् ।
लेख्य तु साक्षिमत्काय तस्मि धनिकपूर्वकम् ॥
समामासतदर्धाहर्नामजातिस्वगोत्रकै ।
सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥

धनिकपूर्वक धनिकनाम लिखित्वा धारणिकनाम लेख्यमित्यर्थः । सब्रह्मचारिक बह्वृचादिशाखाप्रयुक्त गुणनाम बह्वृच कठ इत्यादि । **वसिष्ठः**

काल निवेश्य राजान स्थान निवसन तथा ।
दायक ग्राहक चैव पितृनाम्ना च सयुतम् ॥
जाति गोत्र च शाखा च द्रव्यमाधि ससख्यकम् ।
वृद्धिं ग्राहकहस्त च विदितार्थौ च साक्षिणौ ॥

स्थान जनपद । **निवसन** पुरग्रामादिकम् । ग्राहकोऽधमर्ण । ग्राहकहस्तनिवेशनप्रकारमाह **याज्ञवल्क्य** (२ ८६)

समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् ।
मत मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥ इति ।

साक्षिभिर्लेखकेन च स्वहस्तेन स्वनाम लेख्यमित्याह **स एव** (या २. ८७-८८)

साक्षिणश्च स्वहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।
अत्राहममुक साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥
उभयाभ्यर्थितेनैतन्मयाप्यमुकसूनुना ।
लिखित ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥

ते समाः सख्यातो गुणतश्च समाः साक्षिण कर्तव्या **इत्यर्थः** ।

१ मदनरत्न०

केचित्त्वकारप्रश्लेषेण असमा विषमसंख्याका साक्षिण कर्तव्या इत्याहु । तत्र यस्मिन्देशे यथाचारस्तथा तत्र पक्षो ग्राह्य । ऋणिन साक्षिणश्च लिपिज्ञानाभावे विशेषमाह **नारद**

अलिपिज्ञ ऋणी य स्यात्स्वमत तु स लेखयेत् ।
साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपत ॥ इति ।

अत्र देशकालादिनिवेशन स्वकृतेऽपि पत्र कर्तव्य तदुपकारस्योभयत्रापि समानत्वात् । स्वसमतिलिखन तु न कर्तव्य प्रयोजनाभावात् । **बृहस्पति**स्त्रिविध राजशासनमित्युक्त्वा राजकीयपत्रस्य त्रीन्भेदान् दर्शयति

दत्त्वा भूम्यादिक राजा ताम्रपट्ट पटेऽथवा ।
शासन कारयद्धर्म्य स्थानवंश्यादिसयुतम् ॥
मातापित्रोरात्मनश्च पुण्यायामुकसूनवे ।
दत्त मयामुकायाद्य दान सब्रह्मचारिणे ॥
चन्द्रार्कसमकालीन पुत्रपौत्रान्वयानुगम् ।
अनाच्छेद्यमनाहार्य सर्वभागविवर्जितम् ॥
दातु पालयितु स्वर्गं हर्तुर्नरकमेव च ।
षष्टिवर्ष (षष्टिवर्ष ?) सहस्राणि दानोच्छेदफल लिखेत् ॥
ज्ञात मयेति लिखित सन्धिविग्रहलेखक ।
समुद्र वर्षमासादिधनाध्यक्षाक्षरान्वितम् ॥
एवविध राजकृत शासन समुदाहृतम् ।
देशादिक यस्य राजा लिखितन प्रयच्छति ॥
सेवाशौर्यादिना तुष्ट प्रसादलिखित तु तत् ।
पूर्वोत्तरक्रियावादनिर्णयान्ते यदा नृप ॥
प्रदद्याज्जयिने लेख्य जयपत्र तदुच्यते ॥

सब्रह्मचारिणे अमुकशाखाध्यायिने । **सर्वभागविवर्जित** सकलराजपुरुषांशरहितम् । शासनविषय **याज्ञवल्क्योऽ**पि (१ ३१८-३२०)

दत्त्वा भूमि निब ध वा कृत्वा लेख्य तु कारयेत् ।
आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिव ॥
पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् ।
अभिलेख्यात्मनो वश्यानात्मान च महीपतिः ॥
प्रतिग्रहपरीमाण दानाच्छेदोपवर्णनम् ।
स्वहस्तकालसम्पन्न शासन कारयेत्स्थिरम् ॥

निबन्ध शुल्कस्थानाद्वा प्रतिपर्णभारादिप्रतिकल्पितमेतावदस्मै दातव्यमिति शतादिसख्याप्रतिनियत पर्णादि । **कारयेत्** सन्धिविग्रहाधिकारिणेति शेष । **प्रतिग्रहपरीमाण** प्रतिगृह्यते इति प्रतिग्रहो भूम्यादिर्निबन्धश्च तस्य परीमाणमियत्ता । **दानाच्छेदोपवर्णन** दानस्य दीयमानस्य भूम्यादेराच्छेदस्य मर्यादाया उपवर्णन कथनम् । दानाच्छेदयोर्दानतदपहारयोर्यथाक्रम स्तुतिनिन्दालिखनमिति केचित् । सन्धिविग्रहाधिकारिणो लेखकत्वमाह **व्यास**

राज्ञा तु स्वयमादिष्ट सन्धिविग्रहलेखक ।
ताम्रपट्ट पट वापि प्रलिखेद्राजशासनम् ॥
क्रियाकारकसम्बन्ध समासार्थक्रियान्वितम् ।
समामासतदर्धाहर्नृपनामोपलक्षितम् ॥
प्रतिग्रहीतृजात्यादिसगोत्रब्रह्मचारिकम् । इति ।

क्रियाकारकसम्बन्ध क्रियाकारकयो सम्बन्धो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । एतेन दुरन्वयत्वनिरास । **समासार्थक्रियान्वित** सक्षिप्तार्थोपन्यासरूपया क्रियया समन्वितम् । राज्ञा शासने स्वसमत स्वयमेव लेख्यमित्यप्याह **स** एव

सनिवेश प्रमाण च स्वहस्तेन लिखेत्स्वयम् ।
मत मेऽमुकपुत्रस्य अमुकस्य महीपते ॥

१ दानच्छेदोपवर्णनम् इति क

सनिवेश प्रमाण चेति पूर्ववाक्येनान्वय । एतच्च शासन साधु-शब्दान्वितमेव कर्तव्य न त्वपशब्दान्वितम् । तथा च **संग्रहकारः**

राजस्वहस्तचिह्नेन राजादेशेन सयुतम् ।
युक्त राजाभिधानेन मुद्रित राजमुद्रया ॥
सुलिप्यनपशब्दोक्तिसपूर्णावयवाक्षरम् ।
शासन राजदत्त स्यात्सन्धिविग्रहलेखके ॥

लिखितमिति शेष । अत्र शासने दत्तापहारदोषवर्णन भाविनृपबोधनार्थमित्युक्त **व्यासेन**

षष्टिवर्षसहस्राणि दानाच्छेदफल तथा ।
आगामिनृपसाम तबोधनार्थं नृपो लिखेत ॥

एतच्च शासन राज्ञा प्रतिग्रहीत्रे समपणीयम । तथा च **विष्णु** (३ ८२)—पट वा ताम्रपट्टे वा लिखित समुद्राङ्कमागामिनृपतिपरिज्ञानार्थे दद्यात्—इति । जयपत्र विशेषमाह **व्यास**

व्यवहारान स्वय दृष्ट्वा श्रुत्वा वा प्राड्विवाकत ।
जयपत्र ततो दद्यात्परिज्ञानाय पार्थिव ॥
जङ्गम स्थावर येन प्रमाणेनात्मसात्कृतम ।
भागाभिशापसन्दिग्ध य सम्यग्विजया भवेत ॥
तस्य राज्ञा प्रदातव्य जयपत्र सुनिश्चितम ।
पूर्वोत्तरक्रियापाद प्रमाण तत्परीक्षणम ।
निगद स्मृतिवाक्य च यथासख्य विनिश्चितम् ॥

क्रियाशब्देनात्र प्रत्याकलितस्य ग्रहणम । **निगद** साक्षिवचनम् । **एतच्च** राजमुद्राङ्कित कार्यम । तथा च **वृद्धवसिष्ठ**

यथोपन्यस्तसाध्यार्थसयुक्त सोत्तरक्रियम् ।
सावधारणक चैव जयपत्रकमुच्यते ॥
प्राड्विवाकादिमुद्राङ्क मुद्रित राजमुद्रया । इति ।

अस्मिन् पत्रे राज्ञा सभ्यैश्च स्वहस्तेन स्वमत लेख्यमित्याह कात्यायनः (२६२–६३)

सिद्धेनार्थेन सयोज्यो वादी सत्कारपूर्वकम् ।
लेख्य स्वहस्तसयुक्त तस्मै दद्यात्तु पार्थिव ॥
सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविद स्थिता ।
यथा लेख्यविधौ तद्वत् स्वहस्त तत्र दापयेत् ॥

पश्चात्काराख्यो जयपत्रभेद उक्त **कात्यायनेनैव** (२६४–६५)

अनेन विधिना लेख्य पश्चात्कार विदुर्बुधाः ।
निरस्ता तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना ॥
पश्चात्कारो भवेत्तत्र न सर्वासु विधीयते ।
अन्यवाद्यादिहीनेभ्य इतरेषा प्रदीयते ॥
वृत्तानुवादमसिद्ध तच्च स्याज्जयपत्रकम् । इति ।

यत्र हीनवादी तत्र हीनपत्र दातव्य न जयपत्रमिति **विज्ञानेश्वराचार्यो** । **वसिष्ठस्तु** राजकीयपत्रस्य लक्षण दर्शयस्तस्य चातुर्विध्यमाह

राज्ञ स्वहस्तसयुक्त स्वमुद्राचिह्नित तथा ।
राजकीय स्मृत लेख्य सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमत् ॥
शासन प्रथम ज्ञेय जयपत्र तथापरम् ।
आज्ञाप्रज्ञापनापत्र राजकीय चतुर्विधम् ॥ इति ।

आज्ञाप्रज्ञापनापत्रयो स्वरूप प्रदर्शित **तेनैव**

सामन्तेष्वथ भृत्येषु राष्ट्रपालादिकेषु च ।
कार्यमादिश्यते येन तदाज्ञापत्रमुच्यते ॥
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यमान्येष्वभ्यर्हितेषु तु ।
कार्यं निवेद्यते येन पत्र प्रज्ञापनाय तत् ॥

लेख्यस्य प्रयोजनमाह **मरीचि**

स्थावरे विक्रयाधाने विभागे दान एव च ।
लिखितेनाप्नुयात्सिद्धिमविसवादमेव च ॥
सिध्यते वाचिकोप्याधि स्थावरेषु दशाब्दिकः ।
प्रतिग्रहे च क्रीते च नालेख्या सिध्यति क्रिया ॥

पूर्वलेख्यस्य कथञ्चिदुपहतौ तत्समानार्थं लेख्यान्तरं कर्तव्यमित्याह **याज्ञवल्क्यः** (२ ९१)

देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा ।
भिन्ने दग्धे तथाच्छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥

दुर्लेख्यं सन्दिह्यमानलिप्यक्षरमवाचकपदयुक्तं वा । **कात्यायनः** (३१२)

मलैर्यद्भेदितं दग्धं छिद्रितं वीतमेव च ।
तदन्यत्कारयेल्लेख्यं स्वदेनोज्झितं तथा ॥ इति ।

स्वात्मना लिखितं तथेति **कृत्यकल्पतरौ** । एतच्च लेख्यान्तरकरणं वादिप्रतिवादिनोः सम्प्रतिपत्तौ वेदितव्यम् । विप्रतिपत्तौ तु **निर्णयप्रकारमाह नारदः** (ऋणादान १२२)

लेख्यं देशान्तरे न्यस्तं शीर्णं दुर्लिखितं हृतम् ।
सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥

विद्यमानस्य देशान्तरस्थस्यानयने कालो दातव्यः । असत्त्वे तु ये **द्रष्टारः** साक्षिणस्तैर्निर्णयः कर्तव्य इत्यर्थः । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः ।

अलेख्यसाक्षिके दिव्यं व्यवहारे विनिर्दिशेत् । इति

कात्यायनेनाभिधानात् (२२४) । लेख्यस्यावश्यपरीक्ष्यतामाह **कात्यायनः** (२ ६ ८)

राजा क्रिया समाहूय यथान्यायं विचारयन् ।
लेख्याचारेण लिखितं साक्ष्याचारेण साक्षिणः ॥
दर्पणस्थं यथा बिम्बमसत्सदिव दृश्यते ।
तथा लेख्यस्य बिम्बानि कुर्वन्ति कुटिला नराः ॥

बृहस्पतिः

ज्ञात्वा कालं च देशं च कुशलाः कूटकारकाः ।
कुर्वन्ति सदृशं लेख्यं तद्यत्नेन विचारयेत् ॥
स्त्रीबालार्तालिपिज्ञांश्च वञ्चयन्ति सबान्धवाः ।
लेख्यं कृत्वा स्वनामाङ्कं ज्ञेयं तद्यत्नपूर्वकम् ॥ इति ।

तत्परीक्षाप्रकारमाह **स** एव (कात्या २८४)

त्रिविधस्यापि लेख्यस्य भ्रान्ति सञ्जायते यदा ।
ऋणिसाक्षिलेखकाना हस्तोक्त्या साधयेत्तत ॥

कात्यायन[1] (२८५–८६)

अथ पञ्चत्वमापन्नो लेखक सह साक्षिभि ।
तत्स्वहस्तादिभिस्तेषा विशुद्धिस्तु न सशय ॥
ऋणिस्वहस्तसन्देहे जीवतो वा मृतस्य वा ।
तत्स्वहस्तकृतैरन्यै पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णय ॥

याज्ञवल्क्य (२ ९२)

सन्दिग्धलेख्यशुद्धि स्यात्स्वहस्तलिखितादिभि ।
युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्ब धागमहेतुभि ॥

एतद्देशकालयोरस्येन द्रव्य घटत इति युक्त्या प्राप्तिर्**युक्तिप्राप्तिः** । **क्रिया** तत्साक्ष्युपन्यास । **सम्बन्ध** पूर्वमपि परस्परविश्वासेन तयोर्दानग्रहणादिसम्बन्ध । **आगम** सम्भावित प्राप्त्युपाय । एत एव **हेतवस्तै** । राजशासने निणयप्रकारमाह **प्रजापति**

कार्यो यत्नेन महता निर्णयो राजशासने ।
राज्ञा स्वहस्ततो मुद्रालेखकाक्षरदर्शनात् ॥

मुद्रालेखकाक्षरयोर्दर्शनात् स्वहस्ततश्च निर्णय इत्यर्थ । **दुष्टलेख्यानि** दर्शयति **कात्यायन** (२७२–७३)

साक्षिदोषाद्भवेद्दुष्ट पत्र वै लेखकस्य च ।
धनिकस्योपधादोषात्तथा धारणिकस्य च ॥
दुष्टैर्दुष्ट भवेल्लेख्य शुद्धै शुद्ध विनिर्दिशेत् ।
तत्पत्रमुपधादुष्टै साक्षिणोप्यपकारकै **(साक्षिलेखककारकैः?)**॥

उपधा दुष्टान्त करणता । **स** एव (कात्या २८१, २७०)

---

१ ब-आदर्शे अस्मादनन्तरं युद्धप्राप्त इत्यन्त (७३तमे पृष्ठे)पत्राणि खण्डितानि इति भाति ।

धनिकेन स्वहस्तेन लिखित साक्षिवर्जितम् ।
भवेत्कूट न चेत्कर्ता कृत हीति विभावयेत् ॥
देशाचारविरुद्ध तु सन्दिग्ध क्रमवर्जितम् ।
कृतमस्वामिना यच्च माध्यहीन च दुष्यति ॥

न चेदित्यादेरयमर्थ । कर्ता लिखनकर्ता धनिको धारणिकसप्रतिपत्या मयैतल्लिखितमिति यदि न विभावयेत्तदा तत्पत्र कूट भवेन्न प्रमाणत्वेन निश्चेतव्यमित्यर्थ । बृहस्पति

मुमूर्षुशत्रुभीतार्तस्त्रीमत्तव्यमनातुरै ।
निशोपधिबलात्कारकृते लेख्य न सिध्यति ॥

स एव

दर्पितो गर्हित साक्षी यत्रको विनिवेशित ।
कूटलेख्य तु तत्प्रोक्त लेखको वापि तद्विध ॥

कात्यायन. (२७७)

न लेखकेन लिखित न दृष्ट साक्षिभिस्तथा ।
एव प्रत्यर्थिनोक्त तु कूटलेख्य प्रकीर्तितम् ॥

प्रतिवादिना लेख्यलोपोद्भावने वादिना तत्पुत्रेण वा दोषोद्धार कर्तव्य । तथा च बृहस्पति

उद्धरेल्लेख्यमाहर्ता तत्पुत्रो भुक्तिमेव तु ।
अभियुक्त प्रमीतस्तु तत्पुत्रोपि तदुद्धरेत् ॥

यत्तु

आहर्ता भुक्तियुक्तोपि लेख्यदोषान् विशोधयेत् ।
तत्सुतो भुक्तिदोषास्तु लेख्यदोषास्तु नाप्नुयात् ॥

इति कात्यायनवचन (२२२) तदनभियुक्तस्य पितुर्मरणे वेदितव्यम् । दोषानुद्धारे दण्डमाह कात्यायन (२५)

कूटोक्तौ साक्षिणा वाक्याल्लेखकस्य च पत्रकम् ।
नयेच्छुद्धि न य कूट स दाप्यो दममुत्तमम ॥ इति ।

उत्तम साहसमिति शेष । स्थावरविक्रयादौ वृथा लेख्य दूषयतः शारीरं दण्डमाह व्यास' ।

स्थावरे विक्रयाधाने लेख्य कूट करोति य ।
स सम्यग्भावित कार्यो जिह्वापाण्यङ्घ्रिवर्जित ॥

सम्यग्भावितः प्रमाणेन सलेख्यत्वमङ्गीकारित । एवमृणादाना-दावपि वृथा लेख्यदूषणे तत्तद्विषयानुरूपो दण्डो द्रष्टव्य ॥ इति श्रीकोद-ण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योते लेख्यनिरूपणम् ॥ ५ ॥

अथानुमाननिरूपणम । तस्य त्रैविध्यमाह बृहस्पति

साक्षी द्वादशभेदस्तु लिखित दशधा स्मृतम् ।
अनुमान त्रिधा भिन्न नवधा दैविकी क्रिया ॥

त्रिधा त्रिप्रकार भुक्तिर्युक्तिश्चोदनाप्रतिकाल इति । त्रयाणामपि साध्यार्थानुमापकत्वात् । यद्यपि—लिङ्गोद्देशस्तु युक्ति स्यात्—इति वक्ष्यमा-णयुक्तिस्वरूप भुक्तिचोदनाप्रतिकालयोरप्यस्ति साध्यार्थाव्यभिचारित्वेन लिङ्गत्वस्य तयोरपि समानत्वात् तथापि स्मर्तृप्रसिद्धेस्[1]तयो पृथग्ग्रहणम् । तत्र सप्त स्थावरागमोपायान्दर्शयन् सागमाया एव भुक्ते प्रामाण्यमित्याह बृहस्पति

एतद्विधानमाख्यात साक्षिणा लिखितस्य च ।
साप्रत स्थावरप्राप्ते भुक्तेश्च विधिरुच्यते ॥
विद्यया क्रयबन्धेन शौर्यभार्यान्वयागतम् ।
सपिण्डस्याप्रजस्याश स्थावर सप्तधा स्मृतम् ॥
पित्र्ये (पित्र्य ?) लब्धक्रयाधाने रिक्थशौर्यप्रवेदनात् ।
प्राप्ते सप्तविधे भोग सागम सिद्धिमाप्नुयात् ॥ इति ।

भुक्ते स्थावरे आवश्यकत्वसूचनार्थं स्थावरग्रहणम् । तच जङ्गम-स्याप्युपलक्षणम् । तेन प्रतिग्रहादय उभयत्र स्वत्वहेतव. । विद्या प्रति-ग्रहप्रकार । बन्धः आधिः । शौर्यागत युद्धप्राप्तम् ।

1 स्मृतिप्रसिद्धे इति क

गतम् वशप्राप्तम् । **सपिण्डस्याप्रजस्याश** असन्ततिकभ्रात्राद्यश पित्र्यादिना पूर्वोक्तस्य सप्तविधस्यानुवाद । **लब्ध** प्रतिग्रहादिप्राप्तम् **रिक्थ**मसन्ततिकभ्रात्राद्यश । **प्रवेदन** विवाह । **नारद** (ऋणादान ८५)

आगमेन विशुद्धेन भोगो याति प्रमाणताम् ।
अविशुद्धागमो भोग प्रामाण्य नैव गच्छति ॥

सागमत्ववद्विशेषणान्तरवैशिष्ट्यमप्यादरणीयमित्याह **व्यास**

सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेन्नोऽपरवोज्झित ।
प्रत्यर्थिसनिधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यते ॥

अविच्छेद निरन्तर **अपरव** प्रतिकूलशब्द । आगमानुपन्यासे भुक्तिमात्रेण न साध्यसिद्धिरित्याह **नारद** (ऋणादान ८६)

सम्भोग केवल यस्तु कीर्तयेन्नागम क्वचिन ।
भोगच्छलापदेशेन विज्ञेय स तु तस्कर ॥

एतच्चागमस्मरणयोग्य काले वदितव्यम् । तदयोग्ये काल तु पुत्रादीना भुक्तिमात्रेणापि साध्यसिद्धिरित्याह **स** एव (नारद, ऋणादान ८९)

स्मार्ते काल क्रिया भूम सागमा भुक्तिरिष्यते ।
अस्मार्तेनुगमाभावात् क्रमात्रिपुरुषागता ॥

सागमा भुक्ति क्रियेष्यते इत्यन्वय । स्मार्त काल वर्षशत पर्यन्त इत्युक्त **विज्ञानेश्वराचार्यै** । **अनुगमाभावात्** योग्यानुपलब्ध्या आगमाभावनिश्चयस्यासम्भवात् । स्मरणायोग्यपि काल आगमाभावस्मरणपरम्पराया सत्या न भुक्त्या साध्यसिद्धि । अत एवोक्त **तेनैव** (नारद, ऋणादान ८७)

अनागम तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि ।
चोरदण्डेन त पाप दण्डयेत्पृथिवीपति ॥

यत्तु

अन्यायेनापि यद्भुक्त पित्रा पूर्वतरैस्त्रिभि ।

न तच्छक्यमपाहर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् (नारद, ऋणादान ९१)

इति तस्यैव वचन तदन्यायेनाप्यागमममन्तरेणापि यत् पित्रा सह र्वतरैस्त्रिभिर्भुक्त तन्नापाकर्तुं शक्य किं पुनरागमाभावनिश्चय-ासम्भवे इति कैमुतिकन्यायपरतया व्याख्येय न त्वागमाभावेऽपि क्ति प्रमाणमिति । यच्च

यद्विनागममत्यन्त भुक्त पूर्वैस्त्रिभिर्भवेत् ।

न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥ इति

हारीतवचन तदप्यत्यन्तमुपलभ्यमानमागम विनेति व्याख्यातव्य न ागमस्वरूप विनेति । स्मरणयोग्ये कालेऽभियुक्तै पुत्रादिभिरप्यागमो-र कर्तव्य । अत एव कात्यायनः (३२३)

आहर्ता भुक्तियुक्तस्तु लेख्यदोषान् विशोधयेत् ।

तत्सुतो भुक्तिदोषास्तु लेख्यदोषास्तु नाप्नुयात् ॥

यत्तु

आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्त समुद्धरेत् ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी ॥ इति

पुत्रादीनामागमानुद्धारबोधक याज्ञवल्क्यवचन (या २ २८) ागमानुद्धारेऽपि न तेषा दण्ड इत्येवपर न त्वर्थसिद्धिरिति । तथा च रीत.

आगमस्तु कृतो येन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन् ।

न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोग्यहानिस्तयोरपि ॥ इति ।

अभियुक्तस्य पित्रादेर्मरणे पुत्रादीनामस्मार्तेऽपि काले आगमानुद्धारे न यसिद्धिरित्याह याज्ञवल्क्य॰(२ २९)

योभियुक्तः परेत स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत् ।

न तत्र कारण भुक्तिरागमेन विना कृता ॥

रिक्थी अंशभागी । ननु

पश्यतोऽब्रुवतो भूमेर्हानिर्विंशतिवार्षिकी[१] ।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥ इति (या २ २४)

स्वल्पकालोपभोगेनाप्यभियोक्तुर्हानि प्रतीयते भोक्तुश्च साध्यसिद्धिस्तत्कथ दीर्घकालो भोग (न ?) प्रमाणमित्युक्तम् । उच्यते । एतद्वचन पश्यतोऽप्रतिषेधतस्तावत्कालीनतद्भूम्यादिजन्यफलहानिर्भवतीत्येवपर न तु तद्भूम्यादिवस्तुहानिरपीति पूर्वोदाहृतानागम तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपीतिवचनविरोधात् । क्वचिदेकदेशोपभोगेन समग्रसिद्धिमाह **बृहस्पतिः**

यद्येकशासने ग्रामक्षेत्रारामाश्च लेखिता ।
एकदेशोपभोगेऽपि सर्व भुक्ता भवन्ति ते ॥

क्वचिदुपभोगेपि न भोक्तुरर्थसिद्धिरित्याह **बृहस्पतिः**

भुक्तिस्त्रिपुरुषी सिध्येदपरेषा न सशय ।
अतिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्याना न सिध्यति ॥
अस्वामिना तु यद्भुक्त गृहक्षेत्रापणादिकम् ।
सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते ॥
विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्त राजामात्यैस्तथैव च ।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषा सिध्येन्न तद्धनम् ॥

विवाह्यो जामाता । **स** एव

अशक्तालसरोगार्तबालभीतप्रवासिनाम् ।
शासनारूढमन्येन भुक्त भुक्त्या न हीयते ॥

कात्यायनः (२२०)

न भोग कल्पयेत्स्त्रीषु देवतायतनेषु च ।
बालश्रोत्रियवित्ते च प्राप्ते च पितृत क्रमात् ॥

स एव (कात्या ३१६)

नोपभोगे बल कार्यमाहर्त्रा तत्सुतेन वा ।
पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मो व्यवस्थित ॥

आदिशब्देन जङ्गमान्तस्य ग्रहणम् । **मनुः** (८ १४६)

संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।
धेनुरुष्ट्रो वहन्नश्वो यश्च दम्य प्रयुज्यते ॥

दम्यः प्रयुज्यते दमनार्थं य समर्प्यते । **नारदः** (ऋणा-
१ ९२)

अन्वाहित हृत न्यस्त बलावष्टब्धयाचिते ।
अप्रत्यक्ष च यद्भुक्त षडेते नागम विना ॥

अन्वाहित अन्यस्मै दातु समर्पितम् । **हृत**मपहृतम् । **न्यस्त** निक्षि-
। **बलावष्टब्ध** राजप्रसादादिबलेन स्थापितम् । **याचित** विवाहा-
लङ्कारार्थमानीतम् । **स** एव (नारद, ऋणादान ८१)

आधि सीमा बालधन निक्षेपोपनिधिस्त्रिय ।
राजस्व श्रोत्रियस्व च नोपभोगेन नश्यति ॥ इति ।

युक्तिस्वरूपमाह **कात्यायन**

लिङ्गोद्देशस्तु युक्ति स्याद् दिव्यानीह विषादय । इति ।

लिङ्गोद्देशो लिङ्गस्याग्निदादित्वाव्यभिचारिण उल्काहस्तत्वादिधर्मस्यो-
ज्ञानम् । युक्तिप्रवृत्ते स्थल दर्शयति **नारदः** (**ऋणादान १७२-**
३)

असाक्षिप्रत्ययास्त्वन्ये बुद्धिवादा प्रकीर्तिता ।
लक्षणान्येव साक्षित्वे तेषामाहुर्मनीषिण ॥
उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेय शस्त्रपाणिश्च घातक ।
केशाकेशिगृहीतश्च युगपत्पारदारिकः ॥
कुद्दालपाणिर्विज्ञेय सेतुभेत्ता समीपग ।
तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः ॥

प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यजन्नर ।
असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम् ॥

शङ्खलिखितौ । केशाकेशिग्रहणात्पारदारिक उल्काहस्तोऽग्निद शस्त्रपाणिर्घातको लोप्त्रहस्तश्चौर इति । **लोप्त्र** चौर्येण प्राप्त धनम् ।

बृहस्पतिः

असाक्षिके चिरकृते प्रच्छेदुत्तरसाक्षिण ।
शपथान्वानुयुञ्जीत उपधा वा प्रयोजयेत् ॥

उपधा युक्तिरिति **कृत्यकल्पतरौ** । अत्र पक्षे शपथाभ्यनुज्ञानमनन्यथासिद्धयुक्त्यभाव ज्ञातव्यम् । अत एवाह **नारद** (ऋणादान, २३९)

युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैनैनमर्दयेत् ।

अर्दयेत् पीडयेत ॥ चोदनाप्रतिकालस्य विषय दर्शयति **नारद** (ऋणादान २२५-२३६)

प्रमादाद्धनिनो यत्र न स्याल्लेख्य न साक्षिण ।
अथवापह्नुते वादी तत्रोक्तस्त्रिविधो विधि ॥
चोदनाप्रतिकालश्च युक्तिलेशस्तथैव च ।
तृतीय शपथ प्रोक्तस्तरेन साधयन् क्रमात् ॥

चोदनाप्रतिकाल. बहुकृत्वो धन मे देहीति प्रेरणाया अप्रतिकाल अनिराकरणम् । एतमेवार्थमभिप्रत्याह **कात्यायन** (३३६)

अर्थिनैवार्थितो यस्तु विघात न प्रयाजयेत् ।
त्रिश्चतु पञ्चकृत्वो वा परतस्तदृणी भवेत् ॥

नारदोऽपि (ऋणादान २३७)

अभीक्ष्ण चोद्यमानो य प्रतिहन्यान्न तद्वच ।
त्रिश्चतु पञ्चकृत्वो वा परतोऽर्थं स दाप्यते ॥

परत: तत ऊर्ध्वम् । चोदनाप्रतिकालमात्रेण न साध्यसिद्धिः किं तर्हि युक्त्यन्तरसहकृतेन तेनेत्याह **नारदः** (ऋणादान २३८)

चोदनाप्रतिकाल च युक्तिलेशैस्तमन्वियात् ।
देशकालार्थसम्बन्धपरिमाणक्रियादिभि ॥

क्रिया उपन्यास । इति श्रीकोदण्डपरशुरामे व्यवहारोद्योते अनुमाननिरूपणम् ॥ ६ ॥

अथ दिव्यनिरूपणम् । तत्र सकलदिव्यसाधारणी दिव्यमातृका निरूप्यते । तत्र दिव्यभेदानाह **बृहस्पति**

धटोग्निरुदक चैव विष कोशस्तु पञ्चम ।
षष्ठ च तण्डुला प्रोक्त सप्तमस्तप्तमाषक ॥
अष्टम फालमित्युक्त नवम धर्मज तथा ।
दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥

ननु सभ्यशरीरस्पर्शादीना शपथानामपि मानुषप्रमाणापरिच्छेद्यार्थपरिच्छेदकत्वेन दिव्यत्वात्कथ दिव्यानि नवेत्यभिधानम् । ते च शपथा दर्शिता **नारदेन** (ऋणादान २४८)

सभ्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च ।
देवतापितृपादाश्च दत्तानि सुकृतानि च ॥
स्पृशेच्छिरासि पुत्राणा दाराणा सुहृदा तथा ।
अभियोगेषु शक्येषु (सर्वेषु?) कोशपानमथापि वा ॥
इत्येते शपथा प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे । इति (२५०) ।

सत्य तेषा सभ्यस्पर्शादीना शपथाना कालान्तरभाविनिर्णयनिमित्तत्वादत्र च समनन्तरनिर्णयनिमित्ताना दिव्यत्वेन विवक्षितत्वात्तादृक्त्व च धटादीनामेवेति नानुपपन्न दिव्यानि नवेत्यभिधानम् । कोशस्य शपथत्वेपि धटादिषु पाठो महाभियोगविषयत्वसाम्यात्सावष्टम्भाभियोगविषयत्वसाम्याच्च । धटादीनि महाभियोगे सावष्टम्भाभियोगे च प्रयोज्यानि न महाभियोगे इति नियमार्थमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ ९५-९६)

तुलाग्न्यापो विष कोशो दिव्यानीह विशुद्धये ।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥
रुच्या वान्यतर कुर्यादितरो वर्तयेच्छिर ।

शीर्षक पराजयनिमित्तको दण्ड तत्र तिष्ठतीति **शीर्षकस्थः** उक्त-रूपदण्डभागित्यर्थ । **रुच्या** इच्छया **अन्यतर** अभियुक्ताभियोक्त्रो-रन्यतर । **इतर' शिरो वर्तयेत्** दण्ड स्वीकुर्यादित्यर्थ । अत्र वाक्ये कोशग्रहण तस्य सावष्टम्भाभियोगविषयत्वप्राप्त्यर्थ न तु शङ्काभियोगविष यत्वनिवृत्त्यर्थम ।

अवष्टम्भाभियुक्ताना धटादीनि विनिर्दिशेन ।
तण्डुलाश्चव कोशश्च शङ्काम्वतानि योजयेन ॥ इति

पितामहेन शङ्काभियोगविषयत्वन विनियार्गाविधानात् । **अवष्टम्भ'** शीषस्थ । क्वचिद्धटादीना शङ्काभियोगविषयत्वमप्याह **स एव** (या २ ९६)

विनापि शीषकात् कुर्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके ।

शीर्षकाद्विनापि पराजयप्रयुक्तदण्डभागिनोऽभियोक्तुरभावेऽपि । **पातके** ब्रह्महत्यादौ । **कात्यायनो**ऽपि (४८)

पार्थिवै शङ्किताना च निादष्टाना च दस्युभि ।
आत्मशुद्धिपराणा च दिव्य दय शिरो विना ॥

कालिकापुराणे

परदाराभिशापे च चौयागम्यागमेषु च ।
महापातकशस्ते च स्याद्दिव्य नृप साहसे ॥
विप्रतिपत्तौ विवादेऽवर्णस्य स्थापने कृते ।
तत्रैव स्थापयेद्दिव्य शिर एव महीपति ॥
परदाराभिमर्षे च बहवो यत्र वादिन ।
शिरोहीन भवेद् दिव्यमात्मसशुद्धिकारणात् ॥

दिविषये । अवर्णोऽपवाद । परदाराभिमर्शे चेति चौर्यादीनामप्युपलक्षणम् । विष्णु° (९ २२)

राजद्रोहे साहसे च विना शीर्षप्रवर्तनात् ।

तण्डुलाना विषयमाह पितामह

चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय ।

अन्यत्र स्त्रीसग्रहादौ । न तु दत्तापह्नवे । तत्र तदर्धार्धस्य तण्डुला इति वक्ष्यमाणकात्यायनवचनेन (४२०) तण्डुलदिव्यविधानात् । एतत्स्वल्पचौर्यशङ्काया वेदितव्यम् । महाचौर्यशङ्काया तु

चौर्यशङ्काभियुक्ताना तप्तमाषो विधीयते । इति

तेनैव तप्तमाषस्य विधानात् । कोशस्य विषयमाह कात्यायनः (४१५)

शङ्काविश्वाससन्धाने विभागे रिक्थिना सदा ।
क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत् ॥

क्रियासमूहकर्तृत्वे सम्भूयैकक्रियाकारित्वे । पितामहः

विस्रम्भे सर्वशङ्कासु सन्धिकार्ये तथैव च ।
एषु कोश प्रदातव्यो नित्य चित्तविशुद्धये ॥ इति ।

द्रव्यादितारतम्य पर्यालोच्य तदनुरूप दिव्य दातव्यमित्याह बृहस्पति

ऋणादिषु तु कार्येषु विसवादे परस्परम् ।
द्रव्यसख्यान्विता देया पुरुषापेक्षया तथा ॥

दैविकी क्रियेत्यनुषङ्ग । आदिशब्देनात्र स्थावरविषयो विवादोऽपि गृह्यते । यत्तु—स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेत्—इति वचन (कात्या १४०) तल्लिखितादिसद्भावे दिव्य न कारणीयमित्येवपरम् । ननु ऋणादिविवादेष्वपि मानुषप्रमाणसद्भावे दिव्य नाश्रीयत एवेतीद विशेषवचन व्यर्थं स्यादिति चेत्, उच्यते । ऋणादिविवादेष्वर्थिना साक्ष्युपन्यासे कृते विवादी पराजये दण्डमङ्गीकृत्य दिव्य करिष्यामीति वदेत्तदा साक्षिषु तेषु दोषशङ्कासम्भवात् दिव्ये

तत्र सत्ये स्थितो धर्मो व्यवहारस्तु साक्षिषु ।
दैवसाध्ये पौरुषेयीं न लेख्य वा प्रयोजयेत् ॥ इति

नारदवचनाच दिव्य ग्राह्य भवति । तद्वत् स्थावरविवादे मानुषप्रमाणसद्भावे प्रतिवादिना दण्डाङ्गीकारपुर सर दिव्ये समाश्रितेपि दिव्य मा ग्राहीत्येवमर्थमिद वचन न पुन कदाचिदपि स्थावरविवादे दिव्य मा ग्राहीत्येतदर्थम् । लिखितसामन्ताद्यभावे तद्विवान्निर्णयाभावप्रसङ्गात् । एतदस्माभिः प्रागुक्तमपि **विज्ञानेश्वराचार्यादिभि** स्थापितस्यार्थस्य दार्ढ्यार्थं पुनरुपन्यस्तम् । दिव्यदाने द्रव्यादितारतम्यपर्यालोचन कार्यमित्याह **विष्णुरपि** (९ १ ३)–अथ समयक्रिया राजद्रोहसाहसेषु यथाकाम निक्षेपस्तेयेष्वर्थं प्रमाणात् (ष्वर्थप्रमाणात् ?) इति । वस्त्रादिविषयविवादे तन्मूलद्रव्यपरिमाण ग्राह्यम् । द्रव्यप्रमाणतारतम्येन दिव्यविशेषानाह **बृहस्पतिः**

विष सहस्रेऽपहृते पादोने च हुताशन ।
त्रिभागोन च सलिलमर्धे देया धट सदा ॥
चतु शताभियोगे तु दानव्यस्तप्तमाषक ।
त्रिशते तण्डुला देया कोशश्चैव तदर्धक ॥
शते हृतेऽपहुत च दातव्य धर्मशोधनम् ।
गोचौरस्य प्रदातव्य सद्य फालावलेहनम् ॥
एषा सख्या निकृष्टाना मध्याना द्विगुणा स्मृता ।
चतुर्गुणोत्तमाना च कल्पनीया परीक्षकै ॥

धर्मशोधनं धर्मजदिव्येन शोधनम् । **निकृष्टाना** जातिगुणाचारै । मध्यमत्वमुत्तमत्व च तैरेव । यत्तु

नासहस्राद्धरेत्फाल न तुला न विष तथा ।

इति **याज्ञवल्क्यवचन** (या २ ९९) तन्मध्यमपुरुषविषयम् ।

सहस्रे तु धट दद्यात्सहस्रार्धे तथायसम् ।
अर्धस्यार्धे तु सलिल तस्यार्धे तु विष स्मृतम् ॥

इत्यल्पाभियोगेऽपि विषदिव्यविधायक **पितामहवचन तथास द्रव्यस्यापहारे** पातित्य भवति तद्विषयमिति **विज्ञानेश्वराचार्याः** । **दत्तापह्नवे** विशेषमाह **कात्यायन** (४१६ ४२०)

दत्तस्यापह्नवो यत्र प्रमाण तत्र कल्पयेत् ।
स्तेयसाहसयोर्दिव्य स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत् ॥
सर्वद्रव्यप्रमाण तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।
हेमप्रमाणयुक्त तु तदा दिव्य प्रयोजयेत् ॥
ज्ञात्वा सख्या सुवर्णाना शतनाशे विष स्मृतम् ।
अशीतेस्तु विनाशे वै दद्यान्नैव हुताशनम् ॥
षष्ट्या नाशे जल ज्ञेय चत्वारिंशति वै धटम् ।
विंशद्दशविनाशे तु कोशपान विधीयते ॥
पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्धार्धस्य तण्डुला ।
ततोर्धार्धविनाशे तु लौकिक्यश्च क्रिया स्मृता ॥

सुवर्णशब्दश्चात्र षोडशमाषा सुवर्ण इत्युक्तपरिमाणवचन । **विंशद्दशविनाशे** विशतेर्विनाशे दशाना विनाशे वा । विंशद्दशविनाशे त्रिंशद्विनाशे इति **स्मृतिचान्द्रकाकार** । **लौकिक्यः क्रियाः** अपह्नवे तवाष्टगुणद्रव्यनाशो भविष्यतीत्येवमादिका । यत्तु-शते हृतेऽपह्नुते च दातव्य धर्मशासनमिति कार्षापणशतापह्नवे धर्मजदिव्यविधान तद् निकृष्टपुरुषविषयम् । यस्य द्रव्यस्यापह्नवे महत्पाप तद्विषय वा द्रष्टव्यमिति न तेन विरोध । दिव्ये दण्डे च मनूक्त परिमाण **ग्राह्यमित्याह बृहस्पतिः**

सख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदाहृता ।
कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

संख्या परिमाण **रश्मिरजोमूला** त्रसरेण्वादिका **विनये** दण्डे । **तत्र** त्रसरेण्वादिकं परिमाण प्रतिज्ञापूर्वक दर्शयति **मनुः** (८ १३१-१३७)

लोके संव्यवहारार्थं या सञ्ज्ञा प्रथिता भुवि ।
ताम्ररूप्यसुवर्णाना ता प्रवक्ष्याम्यशेषत ॥
जालान्तरगते भानौ यत्सूक्ष्म दृश्यते रज ।
प्रथम तत्प्रमाण तु त्रसरेणु प्रचक्षते ॥
त्रसरेणवोष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणत ।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षप ॥
सर्षपा षड् यवो मध्यस्त्रियवैन तु कृष्णलम् ।
पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥
पल सुवर्णाश्चत्वार पलानि धरण दश ।
द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषक ॥
ते षोडश स्याद्धरण पुराणश्चैव राजत ।
धरणानि दश ज्ञेय शतमानस्तु राजत ॥
चतु सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणत ।
कार्षापणस्तु विज्ञेय कार्षिकस्ताम्रिक पण ॥ इति ।

अत्र ताम्ररूप्यसुवर्णानामिति ताम्ररूप्यशब्दयोरल्पात् (अल्पाचृत्वात्?) प्राक्प्रयोगो न तु क्रमप्रदर्शनार्थ । **पलानि धरण दशे**त्यन्त सुवर्णपरिमाणाभिधानम् । **चतु सौवर्णिको निष्क** इत्यन्त रूप्यपरिमाणाभिधानम् । अवशिष्टेन ताम्रपरिमाणाभिधानम् । जालान्तरप्रविष्टे सूर्यरश्मौ यत् सूक्ष्म रजो दृश्यते तत् त्रसरेणुसञ्ज्ञकम् । अष्टौ त्रसरेणवो लिक्षा तिस्रो लिक्षा राजसर्षप त्रयो राजसर्षपा गौरसर्षपः षड् गौरसर्षपा मध्यमो यवो न स्थूलो न सूक्ष्म इति मध्यमयवस्य परिमाण त्वमुक्त **विज्ञानेश्वराचार्यै । मनुस्मृतिभाष्ये** तु मध्यशब्द श्लोकपूरणार्थ इत्युक्तम् । त्रयो यवा कृष्णल पञ्च कृष्णलानि माष. षोडश

माषा॰ सुवर्ण चत्वारः सुवर्णा पल दशपलानि धरण द्वे कृष्णले रूप्यस्य माष षोडशरूप्यमाषा रजतस्य धरणम्। पुराण इति चास्य सञ्ज्ञान्तरम्। दश राजतानि धरणानि राजत शतमान। अस्य राजतपलसञ्ज्ञापि भवति।

शतमान तु दशभिर्धरणै पलमेव तु। इति

याज्ञवल्क्यस्मरणात् (१ ३६५)। पूर्वोक्तसुवर्णचतुष्टयपरिमित एको राजनिष्क। कार्षिक कर्षसमित ताम्रिक, ताम्रविकार कार्षापणो विज्ञेय पण इति च विज्ञेय इत्यर्थ। चशब्दोऽध्याहार्य। अत एव याज्ञवल्क्येन पण इति सञ्ज्ञान्तर दर्शितम्। बृहस्पतिनापि

निष्क सुवर्णाश्चत्वार कार्षिकस्ताम्रिक पण।
ताम्रकर्षकृता मुद्रा विज्ञेय कार्षिक पण॥ इति।

कर्ष पलचतुर्थांश। ते षोडशाक्ष कर्षोऽस्त्री पल कर्षचतुष्टयम्—इत्यमरसिंहेनाभिधानात्। ते माषा षोडशाक्ष कर्ष इति बोद्धव्य इत्यर्थ। एतेनाक्षकर्षशब्दयो सुवर्णपरिमाणवचनत्वमित्यवगम्यते। अथवा पञ्चसुवर्णपरिमित पल

पल सुवर्णाश्चत्वार पञ्च वापि प्रकीर्तितम्।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् (या १ ३६४)। तस्य चतुर्थांशो विंशतिमाषा तत्परिमित कार्षापण। अत एव कात्यायनः

माषो विंशतिमो भागो ज्ञेयो कार्षापणस्य तु।
काकिणी तु चतुर्भागा माषकस्य पणस्य च॥ इति।

ब्राह्मणाद्यधिकारिलेह(भेद?) व्यवस्थया दिव्यव्यवस्थामाह नारदः (ऋणादान ३३४)

ब्राह्मणस्य धटो देय क्षत्रियस्य हुताशन।
वैश्यस्य सलिल देय शूद्रस्य विषमेव तु॥

साधारण समस्ताना कोश प्रोक्तो मनीषिभि ।
विष विना ब्राह्मणस्य सर्वेषा वा तुला स्मृता ॥

याज्ञवल्क्यः (२ ९८)

तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् ।

यत्तु

सव्रताना भृशार्ताना व्याधिताना तपस्विनाम् ।
स्त्रीणा वा न भवेद्दिव्य यदि धर्मस्त्ववेक्ष्यते ॥ इति

नारदवचन (ऋणादान २५६) तदल्पाम्बुविषयमित्युक्त **माधवीये विद्यारण्यश्रीचरणै । पितामह**

सर्वेषामेव वर्णाना कोशशुद्धिर्विधीयते ।
सर्वाण्येतानि सर्वेषा ब्राह्मणस्य विष विना ॥

कात्यायन (४२३)

गोरक्षकान्वाणिजकास्तथा कारुकुशीलवान् ।
प्रेष्यान्वाधुषिकाश्चैव ग्राहयेच्छूद्रवद् द्विजान् ॥

कालिकापुराणे

वर्णान्त्यस्य सदा देय माषक तप्तहेमजम् ।

वर्णानामन्त्य प्रत्यन्तस्थांति **कृत्यकल्पतरुकार । नारद**

क्लीबान्नरान्सत्त्वहीनान्परिनश्चार्दितान्नरान ।
बालवृद्धातुरान स्त्रीश्च परीक्षेत घट सदा ॥
स्त्रीणा तु न विष प्रोक्त न चापि सलिल स्मृतम् ।
घटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्व विचारयेत् ॥
नार्ताना तोयशुद्धि स्यान्न विष पित्तरोगिणाम् ।
(ऋणादान २५५,३१३ ३१५)
श्वित्र्यन्धकुनखादीना नाग्निकर्म विधीयते ॥
न मज्जनीया स्त्रीबाला धर्मशास्त्रविचक्षणै ।
रोगिणो ये च वृद्धा स्यु पुमासो ये च दुर्बलाः ॥

१ 'तदम्बुविषय०' इति क—आदर्शे

निरुत्साहान् व्याधिक्लिष्टानार्तांस्तोये निमज्जयेत् ।
सद्यो म्रियन्ते मज्जन्त स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः ॥
साहसेष्यागतानेतान् नैव तोये निमज्जयेत् ।
न चापि हारयेदग्निं न विषेण विशोधयेत् ॥

हारीत'

कुष्ठिना वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् ।
पित्तश्लेष्मवता नित्य विष च परिवर्जयेत् ॥

विष्णु'(९ २९-३०)—न श्लेष्मिकाणा व्याधिताना भीरूणा श्वासकासिनामम्बुसेविनामुदक हेमन्तशिशिरयोश्चेति । **कात्यायनः** (४२४)

न लोहशिल्पिनामग्नि सलिल नाम्बुसेविनाम् ।
मन्त्रयोगविदा चैव विष दद्यात्तु न कचित् ॥
दिव्य तु वर्जयेन्नित्यमात्राना दैर्वृणम् (?) ।
तण्डुलैन नियुञ्जीत व्रतिन मुखरोगिणम् ।

व्रतिन पयोव्रतादिनियमस्थम् । **पितामह**

मद्यपस्त्रीव्यसनिना कितवाना तथैव च ।
कोश प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च नास्तिकवृत्तय ॥

नारद (ऋणादान ३३२)

महापराधे निर्धर्मे कृतघ्ने क्लीबकुत्सिते ।
नास्तिके दृष्टदोषे च कोशदान विवर्जयेत् ॥

कात्यायन (४२७–४३०)

मातापितृद्विजगुरुवृद्धस्त्रीबालघातिनाम् ।
महापातकयुक्ताना नास्तिकाना विशेषत ॥
लिङ्गिना प्रमदाना च मन्त्रयोगक्रियाविदाम् ।
वर्णसङ्करजाताना पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥
एतेष्वेवाभियोगेषु निन्द्येष्वेव प्रयत्नत ।
दिव्य प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायण ॥

एतैरेव नियुक्तानां साधूनां दिव्यमर्हति ।
न सन्ति साधवो यत्र तत्र शोध्यः स्वकैर्नरैः ॥

साधूनां दिव्यमर्हति राजा प्रकल्पयितुमिति शेषः । एतैः प्रतिनिधिद्वारा दिव्यं कारणीयमित्यमुमर्थं द्रढयितुं पुनराह **स** एव (कात्या ४३१-३२)

महापातकयुक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः ।
न देयं तस्य दिव्यं तु पापाभ्यासरतेभृगुः ॥
येषु पापेषु दिव्यानि प्रतिषिद्धानि यत्नतः ।
तारयेत्सज्जनस्तानि नाभिशस्तं त्यजेन्नरः ॥

तारयेत् शोधयेत् । **अभिशस्त** प्रतिनिधिद्वारा शोधनमकारयित्वा **न त्यजेदि**त्यर्थः । प्रकारान्तरमाह **स** एव (कात्या ४३३)

अस्पृश्याधमदासानां म्लेच्छानां पापकारिणाम् ।
प्रातिलोम्यप्रसूतानां निश्चयो न तु राजनि ॥
तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशये तेषु निर्दिशेत् ।

एतदेतैर्नियुक्तानां साधूनामलाभे वादितव्यमित्युक्तं **स्मृतिचन्द्रिकायाम्** । साधूनामप्यसामर्थ्ये प्रतिनिधिमभ्यनुजानाति स एव

कालदेशावरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।
अन्येन हारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्यये ॥

हारयेत् कारयेत् । **विपर्यये** सामर्थ्याभावे । कालविशेषं दिव्ये विशेषमाह **पितामहः**

चैत्रो मार्गशिरश्चैव वैशाखश्च तथैव च ।
एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः ॥
धटः सर्वर्तुकः प्रोक्तो वाति वाते विवर्जयेत् ।
अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः ॥
शरद्ग्रीष्मे तु सलिलं हेमन्तशिशिरे विषम् ।

नारदः

कोशं तु सर्वदा देयं तुला स्यात्सार्वकालिकी ।

विष्णु[1] (९ २५–३०)–न कुष्ठ्यसमर्थलोहकाराणामग्निर्देय शरद्ग्रीष्मयोश्च । न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणाना विष देय प्रावृषि च । न श्लैष्मिकाणा व्याध्यार्दिताना भीरूणा श्वासकासिनामम्बुजीविनामुदक हेमन्तशिशिरयोश्च–इति । **हेमन्त**निषेधोऽत्र पौषमासविषय एव न तु मार्गशीर्षविषयोऽपि । चैत्रो मार्गशिर इति पूर्वोदाहृतपितामहवचने मार्गशीर्षस्य सकलदिव्यसाधारणत्वाभिधानात् । **नारद** (ऋणादान २५९)

न शीते तोयशुद्धि स्यान्नोष्णकालेऽग्निशोधनम् ।
न प्रावृषि विष दद्यात् प्रवाते न तुला तथा ॥
नापराह्णे न सन्ध्याया न मध्याह्ने कदाचन ।

मध्याह्ने दिव्यनिषेधो जलव्यतिरिक्तविषय । अत एव **पितामह**

पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे च घटो भवेत् ।
मध्याह्ने तु जल देय धर्मतत्त्वमभीप्सता ॥
दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोशशुद्धिर्विधीयते ।
रात्रौ तु पश्चिमे यामे विष देय सुशीतलम् ॥ इति ।

यद्यपि दिव्ये वारविशेषविधायक वाक्य न श्रूयते तथापि शिष्टाचारादादित्यवारे दिव्यानि दातव्यानीत्युक्त **विज्ञानेश्वराचार्यै** । दिव्ये देशविशेषमाह **पितामह**

प्राङ्मुखो निश्चल काय शुचौ देशे घट सदा ।
इन्द्रस्थाने सभाया वा राजद्वारे चतुष्पथे ॥

घटग्रहण दिव्यान्तरस्याप्युपलक्षणम् । **इन्द्रस्थान**ग्रहण च प्रसिद्धदेवतायतनान्तरस्याप्युपलक्षणम् । अत एव दिव्यमात्रमुपक्रम्याह **नारद** (ऋणादान २६५)

सभाराजकुलद्वारदेवतायतनचत्वरे । इति ।

इन्द्रस्थानादीना विषयविशेषे व्यवस्थामाह **कात्यायन**

1 नारद सभा चत्वरे इति–एतन्नास्ति क–आदर्शे

इन्द्रस्थानेऽभिशस्ताना महापातकिना नृणाम् ।
नृपद्रोहप्रवृत्ताना राजद्वारे प्रयोजयेत् ॥
प्रातिलोम्यप्रसूताना दिव्य देय चतुष्पथे ।
अतोऽन्येषु तु कार्येषु सभामध्ये विदुर्बुधा ॥ इति ।

विहितदेशकालाद्यनादरेण दिव्यदाने तथा कृतस्यार्थव्यभिचारितामाह **नारदः**

अदेशकालदत्तानि बहिर्वासकृतानि च ।
व्यभिचार सदार्थेषु कुर्वन्ताह न सशय ॥

वासो जननिवासः तस्माद् **बहि कृतानि** निर्जनप्रदेशकृतानीत्यर्थः । एतेन जनसमक्षमेव दिव्य कर्तव्यमित्युक्तम । अयमर्थो दर्शित **पितामहे**नापि

प्रत्यक्ष दापयेद्दिव्य राजा वाधिकृतोऽपि वा ।
ब्राह्मणाना श्रुतवता प्रकृतीना तथैव च ॥ इति ।

सकलदिव्यसाधारण विधिमाह **पितामह**

तत आवाहयेद्देवान विधिनानन धर्मवित् ।
प्राङ्मुख प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विव.कस्ततो वदेत् ॥
एह्येहि भगवन्धर्म अस्मिन् दिव्य समाविश ।
सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणै ॥
आवाह्य तु धटे धम पश्चादङ्गानि विन्यसेत् ।

ततो दिव्योपयोगिसामग्रीसम्पान्नानन्तरम् । घटग्रहणमत्र सर्वेषा दिव्यानामुपलक्षणम् । एतेषा देवतावाहनादिधमाणा सकलदिव्यसाधारणत्वम

इम मन्त्रविधि कृत्स्न सर्वदिव्येषु योजयेत् ।
आवाहन च देवाना तथैव परिकल्पयेत् ॥ इति

तेनैवोक्तत्वात् । मन्त्रस्त्वादित्यचन्द्रावित्यादिरग्र दर्शयिष्यते । अङ्गदेवताविन्यासप्रकारमाह **स एव**

इन्द्र पूर्वे तु सस्थाप्य प्रेतेश दक्षिणे तथा ।
वरुण पश्चिमे भागे कुबेर चोत्तरे तथा ॥
अग्न्यादिलोकपालाश्च कोणभागेषु विन्यसेत् ।
इन्द्र पीतो यम श्यामो वरुण स्फटिकप्रभ ।
कुबेरस्तु सुवर्णाभ अग्निश्चापि सुवर्णभ ॥
तथैव निर्ऋति श्यामो वायुर्धूम्र प्रशस्यते ।
ईशानस्तु भवेद्रक्त एव ध्यायेत् क्रमादिमान् ॥
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनावाहयेद्बुध ।
धरो ध्रुवस्तथा सोम आपश्चैवानिलोऽनल ॥
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिता ॥
देवेशेशानयोर्मध्य आदित्याना तथायनम् ।
धाताऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा ॥
इन्द्रो विवस्वा पूषा च पर्जन्यो दशम स्मृत ।
ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यज ॥
इत्येते द्वादशादित्या नामभि परिकीर्तिता ।
अग्न पश्चिमभागे तु रुद्राणामयन विदु ॥
वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरिशश्च महायशा ।
अजैकपादहिर्बुध्न्य पिनाकी चापराजित ॥
भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशापति ।
स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृता ॥
प्रेतेशरक्षोमध्ये च मातृस्थान प्रकल्पयेत् ।
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसयुता
निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणेशायतन विदु ॥
वरुणस्योत्तरे भागे मरुता स्थानमुच्यते ।
गगन स्पर्शनो वायुरनिलो मारुतस्तथा ॥

प्राण प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्तिता ।
घटस्योत्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद् बुध ॥
एतासा देवताना तु स्वनाम्ना पूजन विदु ।
भूषावसान धमाय दत्त्वा चार्घ्यादिक क्रमात् ॥
अर्घ्यादि पञ्चादङ्गाना भूषा-तमुपकल्पयेत् ।
ग-धादिका निवेद्यान्ता परिचया प्रकल्पयेत् ॥
चतुर्दिक्षु तथा होम कर्तव्यो वेदपारगै ।
आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनै ॥
सावित्र्या प्रणवेनाथ स्वाहा तेनैव होमयेत् ।

प्रणवादिका गायत्रीमुच्चाय पुन स्वाहाकारान्त प्रणवमुच्चार्य जुहुयादित्यर्थ । समिदाज्यचरव प्रत्येकमष्टोत्तरशतवार होतव्या ।

अनुक्तसङ्ख्या यत्र स्याच्छतमष्टोत्तर स्मृतम् ।

इति स्मरणात् । होमानन्तरकर्तव्यमाह स एव

यमर्थमभियुक्त स्याल्लिखित्वा त तु पत्रके ।
मन्त्रेणानेन सहित तत्काय च शिरोगतम् ॥

मन्त्रश्च

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदय यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्य धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ इति (महाभारते आदिपर्वणि ७४ ३०) ।

एतत्सर्व प्राड्विवाकेनोपवासादिनियमपूर्वक कर्तव्यम् । तथा च नारद:

प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारग ।
श्रुतवृत्तोपसपन्न शान्तचित्तो विमत्सर ॥
सत्यस-ध शुचिर्दक्ष सर्वप्राणिहित रत ।
उपोषितश्चार्द्रवासा कृतमन्तानुधावन ॥
सर्वासा देवताना च पूजा कृत्वा यथाविधि । इति ।

दिव्यकर्तुरुपवासादिकमाह याज्ञवल्क्य (२ ९७)

सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् ।
कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसंनिधौ ॥

पितामहोऽपि

एकरात्रोपोषिताय त्रिरात्रोपोषिताय वा ।
नित्यं देयानि दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे ॥ इति ।

तौ त्रिरात्रैकरात्रपक्षौ शक्ताशक्तविषयत्वेन व्यवस्थितौ द्रष्टव्यौ । दिव्यप्रयोगानन्तरं दक्षिणादानमुक्तेन विधिना दिव्यप्रयोगं कारयितु राज्ञः फलं चाह **पितामहः**

सद्भिः पारवृतो राजा शुद्धिमेता प्रपूजयेत् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्दक्षिणाभिस्तु तोषयेत् ॥
एवं कारयिता राजा भुक्त्वा भोगान्मनोरमान् ।
महतीं कीर्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

इति श्रीकोदण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योते दिव्यमातृका-निरूपणम् ॥ ७

अथ धटविधिः । तत्र **पितामहः**

विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां धटशालां तु कारयेत् ।
यत्रस्था नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः ॥
कवाटबीजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम् ।
पानीयादिसमायुक्तामशून्यां कारयेन्नृप ॥

बीजानि पञ्च व्रीह्यादीनि । धटार्थानि काष्ठान्याह **नारदः (ऋणा-दान २६४-२६५)**

खादिरं कारयेत्तत्र निर्व्रणं शुक्लवर्जितम् ।
शाशपं तदभावे वा शालं वा कोटरैर्विना ॥
अञ्जनं तिन्दुकीसारं तिनिशो रक्तचन्दनं ।

अर्जुनस्तिलकोशोकतिनिशौ रक्तचन्दन इति **माधवीये** पाठः ।

एवंविधानि काष्ठानि धटार्थे परिकल्पयेत् ॥

शाशप शिंशपावृक्षसम्बन्धि । देविकाशिंशपेति **पाणिनिस्मरणात्** (पा ७ ३ १) इकारस्याकार । **एवविधानि** इत्यन्यस्याप्यौदुम्बरादेर्यज्ञियस्य काष्ठस्य ससारस्य ग्रहणम् । अत एव **पितामह**[1]

छित्त्वा तु यज्ञिय वृक्ष यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्या मनीषिभि ॥
मन्त्र सौम्यो वानस्पत्यश्छेदने नान्य एव च ।

यूपवन्मन्त्रपूर्वकमित्यनेन—ओषधे त्रायस्वैनम् (वाज स ४ १) इत्यादिछेदनमन्त्रप्रयोगादिकमुक्तम् । **वानस्पत्य** वनस्पते शतवल्शो विरोह-इति मन्त्र (ऋ ३ ८ ११) । साम्यवानस्पत्ययो तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन् (जै १२ १०)-न्यात न्यायाद्विकल्प इति कश्चित् । समुच्चयद्योतकस्य चशब्दस्य व्यस्तस्यापि वानस्पत्य इत्यनेनान्वयात् समुच्चय इत्यपरे । छेदने कृते इति शेष । वानस्पत्यस्य छेदनानन्तर प्रयोग **यूपवदि**त्यतिदेशात्सिद्धेऽपि पुनर्विधानमौपदेशिकेन सामान्यवत्यनातिदेशिकस्य तस्य बाधशङ्का मा भूदित्येतदर्थम् । घटनिमाणप्रकार तत्प्रमाण चाह **पितामह**

चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्यौ तथाविधौ ।
अन्तर तु तयोर्हस्ता भवेत्साध्यर्धमेव वा ॥

पादौ तुलाधारकाक्षनामकस्य प्रधारणार्थौ स्तम्भौ । तथाविधौ चतुर्हस्तौ । **अन्तर** मध्य **हस्ता** हस्तत्रय **अध्यर्ध** सार्धहस्तद्वयम् । अक्षकाष्ठस्य प्रमाण पादस्तम्भमध्यप्रमाणाभिधानेनैव सूचितमिति न पृथगुपन्यस्तम् । तेनान्तरालप्रमाणपर्यालोचनया ततः किंचिदधिकमक्षकाष्ठ कर्तव्यम् । **अक्ष**काष्ठ पादस्तम्भयोर्मस्तकप्रदेशाद्यथा बाहुनि सरति तादृक् कार्यमिति **स्मृतिचन्द्रिकाकार** । अत्र पादस्तम्भयोश्चतुर्हस्तत्वाभिधान निखाततद्भागपरित्यागेन ज्ञातव्यम् । अत एवोक्त **व्यासेन**

हस्तद्वय निखेय तु प्रोक्त मुण्डकयोर्द्वयो ।
षड्ढस्त तु तयो प्रोक्त प्रमाण परिमाणत ॥ इति ।

---

१ अस्मात्परं त्रिषु स्थानेषु यन्नत (९५ तम पृष्ठ) इत्यन्तो भाग क-आदर्शे गलित इव भाति

मुण्डकौ पादस्तम्भौ । **पितामहे**नाप्युक्त

हस्तद्वय निखेय तु पादयोरुभयोरपि । इति ।

हस्तप्रमाण च दर्शित स्मृत्यन्तरे ।

तिर्यग्यवोदराण्यष्टावूर्ध्वा वा व्रीहयस्त्रय ।
प्रमाणमङ्गुलस्योक्त वितस्तिद्वादशाङ्गुल ॥
हस्तो वितस्तिद्वितय दण्डो हस्तचतुष्टयम ।
तत्सहस्रद्वय क्रोशो योजन तच्चतुष्टयम् ॥ इति ।

हस्तो वितस्तिद्वितय चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्त इत्यर्थ । तुलाया विशेषान्तरमाह **पितामह**

चतुरस्रा तुला काया दृढा ऋज्वी तथैव च ।
कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नत ॥

कटकान्ययोमयानि । **त्रिषु स्थानेषु** उपान्तयोर्मध्ये च । कटकग्रहणमन्येषामप्युपयुक्तानामयोमयाना कीलकादीनामुपलक्षणार्थम् । तेनाक्षकाष्ठस्य मध्ये तुलायोजनार्थ आयस पाशो देय । एवमन्यान्यप्यपेक्षिताम्ययोमयानि तत्र तत्र दातव्यानि । पादस्तम्भादीना स्थौल्य तु विशेषास्मरणाद्यावता स्थौल्ये कृते दृढता भवति तावत्कार्य शिष्टाचाराद्वा विशेषोऽवगन्तव्य । पादस्तम्भौ पूर्वपश्चिमसस्थानौ कृत्वोदगायामा तुला कार्या

धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुष दक्षिणे शिलाम् । इति

वक्ष्यमाण**नारद**वचनात् (ऋणादान २५२) । उदग्दक्षिणसंस्थानौ पादस्तम्भौ कृत्वा प्रागग्रा वा तुला कार्या

पश्चिमे तोलयेत्कर्तृनन्यस्मिन् मृत्तिका शुभाम् । इति

वक्ष्यमाण**पितामह**वचनात् । धटाकृतया तोरणादिक विधत्ते **पितामह**

तोरणे तु तथा कार्ये पार्श्वयोरुभयोरपि ।
धटादुन्नतरे स्याता नित्य दशभिरङ्गुलै ॥

---

१ अस्मादनन्तरं वादित्रतूर्यनिर्घोषै' (९७ तमे पृष्ठे) इत्यन्तो भाग·

अवलम्बौ तु कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ ।
मृन्मयौ सूत्रसम्बद्धौ घटमस्तकचुम्बिनौ ॥ इति ।

निर्णयौपयिकं प्रथमं घटारोहणमाह **पितामहः**

शिक्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि ।
प्रागग्रान्कल्पयेद्दर्भान् शिक्ययोरुभयोरपि ॥
पश्चिमे तोलयेत्कर्तॄनन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभाम् ।
इष्टकाभस्मपाषाणकपालास्थिविवर्जिताम् ॥

अत्रेष्टकापाषाणयोर्वर्ज्यत्वाभिधानं मृत्तिकया सह समुच्चयो मा भूदित्येवमर्थं न तु विकल्पनिवृत्त्यर्थं नारदेन तयोरपि विधानात् । **नारदः** (ऋणादान २७१-७२)

शिक्यद्वयं समासज्य घटककटयोर्दृढम् ।
एकत्र शिक्ये पुरुषमन्यत्र तुलयेच्छिलाम् ॥
धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलाम् ।
पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निष्टकापांसुमृत्तिकैः ॥

मृत्तिकाशिलेष्टकादीनां विकल्प इति **विज्ञानेश्वरादयः** । साम्यपर्यालोचनार्थं राज्ञा परीक्षकाः स्थाप्या इत्याह **पितामहः**

परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः ।
वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव च ॥

परीक्षाप्रकारमाह स एव

कार्यं परीक्षकैर्नित्यमवलम्बसमो घटः ।
उदकं च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः ॥
यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो घटः ।

अवलम्बसमः तोरणयोर्लम्बमानौ यौ मृन्मयाववलम्बौ तयोः समः । **नारदोऽपि** (ऋणादान २७३)

प्रथमारोहणं प्राह्य प्रमाणं निपुणैः सह ।
तुलाशिराभ्यां तुल्यं तु तोरणान्यस्य लक्षणम् ॥

तोलनानन्तरकर्तव्यमाह **पितामहः**

तोलयित्वा नर पूर्वं पश्चात्तमवतार्य तु ।
घट तु कारयेन्नित्य पताकाध्वजशोभितम् ॥
तत आवाहयेद्देवान्विधिनानेन मन्त्रवित् ।
वादित्रतूर्यनिर्घोषैर्गन्धमाल्यानुलेपनै ॥

धर्मावाहनप्रभृत्यभियुक्तशिरसि पत्रब धनान्त सर्वदिव्यसाधारण कर्म-जात प्रागेव प्रपञ्चितम् । घटपूजाया गन्धादिविशेषमाह **नारदः**

रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभि ।
अर्चयेत्तु घट पूर्वं तत शिष्टास्तु पूजयेत् ॥

शिष्टान् अवशिष्टानिन्द्रादीन । पत्रबन्धनानन्तर प्राड्विवाको घटमामन्त्रयेतेत्याह **पितामह**

घटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन शास्त्रवित् ।

विधिना मन्त्रेण **शास्त्रवित्** प्राड्विवाक । मन्त्रश्च दर्शितस्तेनैव

त्व घट ब्रह्मणा सृष्ट परीक्षार्थं दुरात्मनाम् ।
धकाराद्धर्ममूर्तिस्त्व टकारात्कुटिलो नृणाम् ॥
धृतो भावयसे यस्माद्धटस्तेनाभिधीयसे ।
त्व वेत्सि सर्वभूताना पापानि सुकृतानि च ॥
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवा ।
व्यवहाराभिशस्तोऽय मानुष शुद्धिमिच्छति ॥

शोध्यस्यापि घटामन्त्रण तन्मन्त्र चाह **याज्ञवल्क्यः** (२ १००-१०२)

तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रित ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखा कृत्वावतारित ॥
त्व तुले सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता ।
तत्सत्य वद कल्याणि सशयान्मा विमोचय ॥

---

१ वादित्रतूर्य इत्यनन्तरं साक्षिणो ब्राह्मणश्रेष्ठा यथा' इत्यन्तो भाग (९९ तमे पृष्ठे) नास्ति क–आदर्शे

यद्यस्मि पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधो नय ।
शुद्धश्चेद्गमयोर्ध्वं मा तुलामित्यभिमन्त्रयेत् ॥

तुलाश्रित तुलामारूढ । **प्रतिमानसमीभूत** प्रतिमानेन मृदादिना समीकृत । भवतिरत्र प्रयोजकव्यापारपर । **रेखां कृत्वा** तोरणे साम्यचिह्न कृत्वा । **अवतारित** इति क्तप्रत्ययदर्शनादवतारणानन्तरमभिमन्त्रणम् । तत प्राड्विवाक शिरोगतपत्रक शोध्य पुनर्धटमारोपयेत् । तथा च **नारद** (ऋणादान २७६)

समयै परिगृह्याथ पुनरारोप्य त घटे ।
निवाते वृष्टिरहिते शिरस्यारोप्य पत्रकम् ॥

समयैः परिगृह्य तुलाधारक शपथैर्नियम्य । शपथाश्च **विष्णुना** दर्शिताः (१० ९)

ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये लोका कूटसाक्षिण ।
तुलाधारस्य ते लोकास्तुला धारयतो मृषा ॥ इति ।

पुनरारोपणसमयेऽभिमन्त्रणमाह **नारद** (ऋणादान २७८-२७९)

त्व वेत्सि सर्वभूताना पापानि सुकृतानि च ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवा ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽय मानवस्तोल्यते त्वया ।
तदेन सशयारूढ धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥
देवासुरमनुष्याणा सत्यैस्त्वमतिरिच्यसे ।
सत्यसन्धोऽसि भगवन् शुभाशुभविभावने ॥
आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदय यमश्च ।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

इति ।

पुनरारोपणानन्तरकर्तव्यमाह **पितामह**

ज्योतिर्विद् ब्राह्मण श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् ।
विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः ॥

साक्षिणो ब्राह्मणश्रेष्ठा यथादृष्टार्थवादिन ।
ज्ञानिन शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु ॥
शसन्ति साक्षिण सर्वे शुद्ध्यशुद्धी नृपे तदा ।

दशगुर्वक्षरोच्चारणपरिमित काल प्राणः । षट् प्राणाः **विनाडिका** । तथा च स्मृत्यन्तर

दशगुर्वक्षर प्राण षट् प्राणा स्याद्विनाडिका । इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि

लघ्वक्षरसमा मात्रा निमेष परिकीर्तित ।
अतः सूक्ष्मतर कालो नोपलभ्यो भृगूत्तम ॥
द्वौ निमेषौ त्रुटिर्ज्ञेया प्राणो दश त्रुटि स्मृत ॥
विनाडिका तु षट् प्राणास्तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता ।
अहोरात्र तु तत्षष्ट्या नित्यमेव प्रकीर्तितम् ॥ इति ।

शुद्ध्यशुद्धिविनिश्चयोपायमाह **नारदः** (ऋणादान २८३)

तुलितो यदि वर्धेत विशुद्ध स्यान्न सशय ।
समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नर ॥

वर्धेत ऊर्ध्वं गच्छेत् **हीयमानः** अधो गच्छेत् । **व्यास**

अधोगतिर्न शुध्येत शुध्यत्यूर्ध्वगतिस्तथा ।
समो नहि विशुद्ध स्यादेषा शुद्धिरुदाहृता ॥

बृहस्पति

धटेऽभियुक्तस्तुलितो हीनश्चेद्धानिमाप्नुयात् ।
तत्समस्तु पुनस्तोल्यो वर्धितो विजयी भवेत् ॥

पुनस्तोल्यः पुनर्देवतावाहनाद्यङ्गसहित सर्वं कर्म विधाय तोलनीय इत्यर्थ । यत्तु केश्चित्पौरस्त्यैस्तस्मिन्नेव प्रयोगे पुनस्तोलनमुक्त तदसुन्दरं, साम्यहेतोः कर्मवैगुण्यस्य तादवस्थ्यात् । द्वित्रेष्वपि प्रयोगेषु साम्ये कर्म-

१ अस्मादनन्तरं 'द्वित्रेष्वपि प्रयोगेषु साम्ये' इत्यन्तो भागो नास्ति (९९ तमे पृष्ठे)

वैगुण्यशङ्कया अमवस्थापत्तिपराहतत्वात्समस्यापि पराजय । दण्डप्रायश्चित्तयोस्तु हीयमानापेक्षया तस्य स्वल्पत्वमभिप्रेत्याह **पितामह**

तुलितो यदि वर्धेत शुद्धो भवति धर्मत ।
हीयमानो न शुद्ध स्यादेकेषा तु सम शुचि ॥
अल्पपाप समो ज्ञेयो बहुपापस्तु हीयते ।

एकेषामिति ग्रहण पूजनार्थं न तु स्वमते समस्य शुचित्वद्योतनार्थमल्पपापस्याप्यशुचित्वादिति **स्मृतिचन्द्रिकाकार** । यत्तु **रत्नाकर**निबन्धे एकेषा तु समो शुचिरिति वचन अल्पपाप समो ज्ञेय इति वचनात् साम्ये सशयपरमेवेत्युक्त तदयुक्त वाक्यानार्जवापत्ते । शिक्यादिच्छेदे पुनस्तत्सज्जीकृत्य तोलनीय इत्याह **कात्यायनः** (४४०)

शिक्यच्छेदे तुलाभङ्गे तथा चापि गुणस्य वा ।
शुद्धेस्तु सशये चैन परीक्षेत पुनरम् ॥

शुद्धिसंशयहेतवो **नारदेन** प्रपञ्चिता

तुलाशिरोभ्यामुद्भ्रान्त विचल न्यस्तलक्षणम् ।
यदा वायुप्रणुन्न वा तदा नैकतर वदन् ॥

अस्याथ । यदा तुला ता तिर्यक् चलिता यदा च समताज्ञानाथ न्यस्त चिह्नमपैति यदा च वायुना प्ररिता तुला ऊर्ध्वमधश्च कम्पत तदा जय पराजय वा न वदेदित्यर्थ । **व्यास**

कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा ।
रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे वा दद्याच्छुद्धि पुनर्नृप ॥

कक्ष्य (क्ष?) शिक्यतलम् । **कर्कटौ** तुलोपान्तस्थौ शिक्याधारार्वाषद्धौ कर्कटकशृङ्गसन्निभावायसकीलकौ । **अक्षः** पादस्तम्भयोरुपरिनिविष्टतुलाधारपट्टः । यत्तु

कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा ।
रज्जूच्छेदेऽक्षभङ्गे वा तथैवाशुद्धिमादिशेत् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरवचनं तदाकस्मिककक्ष्यच्छेदादिविषयं आप्यायनवचनं तु दृश्यमानकारणकशिक्यच्छेदादिविषयमिति विज्ञानेश्वराचार्याः। इति श्रीकोदण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योते घटविधिः ॥ ८ ॥

अथाग्निविधिः। तत्र पितामहः

अग्नेर्विधिं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचोदितम्।
कार्ये मण्डलान्यष्टौ पुरस्तान्नवमं तथा ॥
आग्नेयं मण्डलं चाद्यं द्वितीयं वारुणं तथा।
तृतीयं वायुदैवत्यं चतुर्थं यमदैवतम् ॥
पञ्चमं त्विन्द्रदैवत्यं षष्ठं कौबेरमुच्यते।
सप्तमं सोमदैवत्यमष्टमं सर्वदेवतम् ॥
पुरस्तान्नवमं यत्तु तन्महत्पार्थिवं विदुः।
गोमयेन कृतानि स्युरद्भिः पर्युक्षितानि च ॥

सावित्रं त्वष्टमं तथा नवमं सर्वदैवत्यमिति दिव्यविदो मितुरिति विज्ञानेश्वराचार्यैः पठितम्। पूर्वोक्ते दिव्यप्रदेशे भूशुद्धिं संपाद्य तत्र प्राड्विवाकः पूर्वोक्तनियमयुक्तो नवमण्डलानि कुर्यात्। तानि च पुरस्तान्नवममित्यष्टानां मण्डलानां पूर्वभागे नवममण्डलस्य कर्तव्यताभिधानात् पश्चिमे मण्डले स्थित्वेति वक्ष्यमाणवचनलिङ्गाच्च प्राक्संस्थानि कर्तव्यानि। तानि चाष्टौ क्रमेणाग्न्यादिदैवत्यानि नवमं महत् मण्डलान्तरापेक्षयाधिकपरिमाणमपरिमिताङ्गुलं पार्थिवं पृथिवीदैवत्यम्। यद्यपि मण्डलानां हविर्वत्तदुद्देशेन त्यज्यमानतया मन्त्रवत्तत्प्रकाशकतया वा नाग्न्यादिदैवत्यत्वं तथाप्याग्नेयेत्यादिदेवतातद्धितान्तशब्दप्रयोगलक्षणसमाख्याबलादग्न्यादिपूजास्थानत्वेनाग्न्यादिदैवत्यत्वं द्रष्टव्यम्। यथा पूर्वमीमांसायां प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मण इत्यादि प्रैषमन्त्रस्थायां होतुश्चमसो ब्रह्मणश्चमस इत्यादिसमाख्यायां बलाद्धोतृब्रह्मादीनां चमसभक्षणं सिद्धान्तितम्। अतस्तेषु मण्डलेष्वग्न्यादिदेवतापूजनं कार्यम्। मण्डलपरिमाणमाह स एव

१ अग्न्यादिपूजास्थानत्वेन' इति एतन्नास्ति अ—आदर्शे

द्वात्रिंशदङ्गुल प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ।
अष्टभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलाना शतद्वयम् ॥
षट्पञ्चाशत्समधिक भूमेस्तु परिकल्पना ।

मण्डलान्तर अन्यन्मण्डलम् । एकैक सान्तराल मण्डल द्वात्रिंशदङ्गुल्म । एव चाष्टभिर्मण्डलरन्तरालाष्टकसहितैरङ्गुलाना षट्पञ्चाशदधिक शतद्वय भवति । नवम तु मण्डलमपरिमिताङ्गुलकमिति न तदस्या गणनाया निविशते । सान्तराल मण्डल द्वात्रिंशदङ्गुल तत्र षोडशाङ्गुल मण्डल षोडशाङ्गुल तदन्तरालमित्याह **याज्ञवल्क्य** (२ १०६)

षोडशाङ्गुलक ज्ञेय मण्डल तावदन्तरम् ।

तावत् षोडशाङ्गुलम् । **अन्तर** मध्यम् । यदि दिव्यकर्तुः पद षोडशाङ्गुलादधिक तदा तत्पदसमित मण्डलमवशिष्टाङ्गुलमन्तरालमिति द्वात्रिंशदङ्गुलता सान्तरालस्य मण्डलस्य सम्पादनीया । अत एव **नारद** । (ऋणादान २५५)

मण्डलस्य प्रमाण तु कुर्यात्तत्पदसमितम् ।

पितामहोऽपि

द्वात्रिंशदङ्गुल प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ।
कर्तु पदसम कार्य मण्डल तु प्रमाणत ॥

यत्तु **नारदवाक्य** (ऋणादान २८५-२८६)

द्वात्रिंशदङ्गुल प्राहुर्मण्डलान्मण्डलान्तरम् ।
अष्टाभिर्मण्डलैरेवमङ्गुलाना शतद्वयम् ॥
चत्वारिंशत्समधिक भूमेरङ्गुलमानत । इति

तत्र नवमाष्टमयोर्मण्डलयोर्यदन्तराल षोडशाङ्गुल तस्य गन्तव्यत्वादनन्तर्भावेनाङ्गुलपरिगणनमिति न विरोध । यत्तु एतदेव वाक्य **कल्पतरौ** चतुर्विंशतिराख्याता भूमेस्तु परिकल्पना इत्येव पठित तत्र षोडशा-

---

१ मण्डल षोडशाङ्गुलम् इत्यत आरभ्य रत्नाकर तु एतच (१०३ तमे पृष्ठे) इत्यन्तो

प्रथमस्यावस्थानमण्डलस्यागन्तव्यत्वेन तदव्यनन्तर्भाव्य मेरङ्गुलानां परिगणनमिति न विरोध । अङ्गुलप्रमाण तु घटविधिप्रकरणे दर्शितम् । यत्तु विष्णुवाक्य (११ २) षोडशाङ्गुल तावदन्तरं ळसप्तक कुर्यादिति तद्गन्तव्यमण्डलविषय

स तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्व्रजेत् । इति

याज्ञवल्क्यवचनेन (या २ १०६) समानार्थं द्रष्टव्यम् । रत्नाकरे तु एतच्च मण्डलसप्तक मङ्गलाष्टकलङ्घनासामर्थ्ये इत्युक्तम् । प्रोक्षितेष्वेतेषु प्रागग्रा कुशा प्रसारणीया

मण्डले मण्डले देया कुशा शास्त्रप्रचोदिता ।
विन्यसेच्च तत कर्ता तेषु नित्यमिति स्थितिः ॥ इति

पितामहस्मरणात् । तत प्राड्विवाक प्रथममण्डलाद् दक्षिणतो लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य शान्त्यर्थमष्टोत्तरशतवारमाज्य जुहुयात्

शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ घृतमष्टोत्तर शतम् । इति

वचनात् । होमश्चात्र अग्नये पावकाय स्वाहेति मन्त्रेण कार्यं इत्युक्त विज्ञानेश्वराचार्यै । होमानन्तर तस्मिन्नेवाग्नावय पिण्डप्रतापन लोहकारेण कार्यम् । तथा च नारद. (ऋणादान २८८-२८९)

जात्यैव लोहकारो य कुशलश्चाग्निकर्मणि ।
दृष्टप्रयोगश्चा यत्र तेनायोऽग्नौ प्रतापयेत् ॥
अग्निवर्णमय पिण्ड सस्फुलिङ्ग सुरक्षितम् ।

चाण्डालादिस्पर्शो यथा न भवति तथा रक्षितम् । अथःपिण्डस्य परिमाणादिकमाह पितामहः

अग्निहीन सम कृत्वा अष्टाङ्गुलमयोमयम् ।
पिण्ड तु तापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिक समम् ॥

सममग्निहीन सर्वतोभिरहित सर्वतः समवृत्तमिति यावत् । अष्टाङ्गुल अष्टाङ्गुलायामम् । पञ्चाशत्पलिक पञ्चाशत्पलपरिमितम् । पुनः

सप्तग्रहणं समन्तात्प्रतापयेदित्येतदर्थम् । **कालिकापुराणे** त्वयःपिण्डस्य द्वादशाङ्गुलायामत्वमुक्तं

शतार्धपलिकं वृत्तं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
लौहमग्निमयं ध्मातं देयं राज्ञाभिशापिने ।। इति ।

अनयोः पक्षयोर्विकल्पः । **शङ्खलिखिताभ्या**मयःपिण्डस्य षोडशपलत्वमुक्तं—अथवा सप्ताश्वत्थपत्रान्तरितं षोडशपलमग्निवर्णं लोहपिण्डमञ्जलिनादाय सप्तमपदमर्यादं गच्छेत्—इति । **सप्तमपदमर्यादं** सप्तमं मण्डलं यावत् । मर्यादाशब्दोऽत्राभिविधिपरः । **अत्रापि** विकल्पः । पौरस्त्यनिबन्धे त्वियं षोडशपलसंख्या असामर्थ्ये इत्युक्तम् । एतच्चायःपिण्डप्रतापनं त्रिः कर्तव्यं तृतीयतापे तप्यन्तमिति वक्ष्यमाण**नारद**वचनलिङ्गात् । त्रिः प्रतापनं लोहशुद्ध्यर्थम् । सुतप्तमयःपिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः सन्ताप्योदके निक्षिप्य पुनः प्रतापनम् । तृतीयप्रतापनकाले प्राड्विवाको धर्मावाहनाद्यभियुक्तशिरःपत्रबन्धनान्तं प्रागुक्तं सकलदिव्यसाधारणं कर्मजातं कुर्यात् । वह्निपूजायां पुष्पादिविशेषमाह **पितामहः**

तत्र पूजा हुताशस्य कार्या मनुजाधिप ।
रक्तचन्दनधूपाभ्यां रक्तपुष्पैस्तथैव च ।।

तत्र अयःपिण्डाग्नौ **हुताशस्य** आवाहितस्य धर्मरूपस्याग्नेः । एतदनन्तरमभियुक्तकर्तव्यमाह **हारीतः**

प्राङ्मुखस्तु ततस्तिष्ठेत्प्रसारितकराङ्गुलिः ।
आर्द्रवासाः शुचिश्चैव शिरस्यारोप्य पत्रकम् ।।

अवस्थानं च प्रथमे मण्डले कर्तव्यम् । तथा च **पितामहः**

प्रथमे मण्डले तिष्ठेत्प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुचिः ।

तत्र स्थितस्य शोध्यस्य करशोधनं कार्यमित्याह स एव

लक्षयेयुः क्षतादीनि हस्तयोस्तस्य कारिणः ।

कारिणः कार्यार्थनियुक्ताः पुरुषाः । **नारदो**ऽपि

सप्तपिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथाक्षतान् ।
दूर्वाया सप्त पत्राणि दध्यक्ताश्चाक्षतान्न्यसेत् ॥ इति

वचनात् । पुष्पाण्यपि तत्र स्थापनीयानीत्याह **पितामहः**

सप्तपिप्पलपत्राणि अक्षतान्सुमनो दधि ।
हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टनं तथा ॥

सुमनसः पुष्पाणि । सूत्रेणेति नानात्वेकवचनम् । यत्तु

अयस्तप्तं तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभिः ।
अन्तर्हितं हरन् गच्छेद्वन्नरः सप्तमे पदे ॥

इत्यर्कपत्राणां विधानं तदश्वत्थपत्राणामप्याभि वेदितव्यम् । अत एवाश्वत्थपत्राणां मुख्यतावगमनाय तानि प्रशंसति **पितामहः**

पिप्पलाज्जायते वह्निः पिप्पलो वृक्षराट् स्मृतः ।
अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्निक्षिपेद्बुधः ॥ इति ।

ततः सम्यक् प्रतप्तोऽयःपिण्डे प्राड्विवाकस्तत्रस्थमग्निं त्वमग्ने वेद इत्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् । स च मन्त्रो दर्शितः **पितामहेन**

त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु हूयसे ।
त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यते ॥
पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान्भव पावक ।
अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन ॥
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेनं संशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥

एतदनन्तरं शोध्योऽप्यग्निं मन्त्रयेत । अभिमन्त्रितवतश्च तस्य हस्तयोरयःपिण्डं स्थापयेत् । तदेतदाह **याज्ञवल्क्यः** (२ । १०४-१०५

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।
साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्य कवे मम ॥
तस्येत्युक्तवतो लोह पञ्चाशत्पलिक समम् ।
अग्निवर्ण न्यसेत्पिण्ड हस्तयोरुभयोरपि ॥

पुण्यपापेभ्य इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । पुण्यपापानि पर्यालोच्येत्यर्थ । **ब्रूहि** दर्शय । **हस्तयो** अश्वत्थपत्रादिसहितयो सूत्रैर्वेष्टितयोर्हस्तयोरित्यर्थ । अथ पिण्डस्थापन राज्ञा प्राड्विवाकेनान्येन वा सन्दशेन गृहीत्वा कर्तव्यम् । तथा च **पितामह**

ततस्त समुपादाय राजा धर्मपरायण ।
सन्दशेन नियुक्तो वा हस्तयोस्तस्य निक्षिपेत् ॥

सन्दशेन तमुपादायेत्यन्वय । गृहीताय पिण्डस्य शोध्यस्य कर्तव्यमाह **विष्णु** (ध सू ११) —ततस्तत्राग्निवर्ण लोहपिण्ड पञ्चाशत्पलिक सम दद्यात्त समादाय नातिद्रुत न च विलम्बित मण्डलेषु पदन्यास कुर्वन् व्रजेत् । तत सप्तम मण्डलमतीत्य भूमौ लोहपिण्ड पातयेत्—इति । **मण्डलेषु** द्वितीयादिमण्डलेषु । **सप्तममण्डलमतीत्य** सप्तममण्डलमतिक्रम्याष्टम मण्डल गत्वेत्यर्थ । **भूमौ** शुष्काभिनवतृणपुञ्जान्वितायां नवममण्डलरूपाया भूमावित्यर्थ । वक्ष्यमाणवचनानुरोधात् । **नारदो**ऽपि (२ २९६ २९९)

हस्ताभ्या त समादाय प्राड्विवाकसमीरित ।
स्थित्वैकस्मिंस्ततोऽन्यानि व्रजेत्सप्त त्वजिह्मग ॥
असभ्रान्त शनैर्गच्छेत्क्रुद्ध सोऽनल प्रति ।
न पातयेत्तामप्राप्य या भूमि परिकल्पिता ॥
न मण्डलमतिक्रामेन्न चावाक् स्थापयेत्पदम् ।
मण्डल चाष्टम गत्वा ततोऽग्निं विसृजेन्नर ॥

एकस्मिन् प्रथमे मण्डले । **अग्नि विसृजेत्** नवमे मण्डले इति शेष । **अत एव पितामह**

सप्तपिप्पलपत्राणि शमीपत्राण्यथाक्षतान् ।
दूर्वायाः सप्त पत्राणि दध्यक्ताश्चाक्षतान्न्यसेत् ॥ इति

वचनात् । पुष्पाण्यपि तत्र स्थापनीयानीत्याह पितामहः

सप्तपिप्पलपत्राणि अक्षता सुमनो दधि ।
हस्तयोर्निक्षिपेत्तत्र सूत्रेणावेष्टन तथा ॥

सुमनसः पुष्पाणि । **सूत्रेणे**ति जातावेकवचनम् । यत्तु

अयस्तप्त तु पाणिभ्यामर्कपत्रैस्तु सप्तभि ।
अन्तर्हित हरन् शुद्धस्त्वदग्ध सप्तमे पदे ॥

इत्यर्कपत्राणा विधान तदश्वत्थपत्राणामलाभे वेदितव्यम् । अत एवा-श्वत्थपत्राणा मुख्यतावगमनाय तानि प्रशसति **पितामहः**

पिप्पलाज्जायते वह्नि पिप्पलो वृक्षराट स्मृत ।
अतस्तस्य तु पत्राणि हस्तयोर्निक्षिपेद् बुध ॥ इति ।

तत सम्यक् प्रतप्तऽय पिण्ड प्राड्विवाकस्तत्रस्थमग्नि त्वमग्ने वेदा इत्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् । स च मन्त्रो दर्शित **पितामहेन**

त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्व च यज्ञेषु हूयसे ।
त्व मुख सर्वदेवाना त्व मुख ब्रह्मवादिनाम् ॥
जठरस्थो हि भूताना ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
पाप पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यते ॥
पापेषु दर्शयात्मानमर्चिष्मान्भव पावक ।
अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव हुताशन ॥
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवा ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽय मानुष शुद्धिमिच्छति ।
तदेन सशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥

एवमनन्तरं शोध्योऽप्यग्निं मन्त्रयते । अभिमन्त्रितवतश्च तस्य हस्तयो स्तःपिण्ड स्थापयेत् । तदेतदाह **याज्ञवल्क्यः** (२ १०४-१०५)

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ।
साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्य कवे मम ॥
तस्येत्युक्तवतो लोह पञ्चाशत्पलिक समम् ।
अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्ड हस्तयोरुभयोरपि ॥

पुण्यपापेभ्य इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । पुण्यपापानि **पर्यालोच्येत्यर्थ** । **ब्रूहि** दर्शय । **हस्तयो**' अश्वत्थपत्रादिसहितयो **सूत्रैर्वेष्टितयोर्हस्तयो-रित्यर्थ** । अथ पिण्डस्थापन राज्ञा प्राड्विवाकेनान्येन वा **सन्दशेन गृहीत्वा कर्तव्यम्** । तथा च **पितामह**

ततस्त समुपादाय राजा धर्मपरायण ।
सन्दशेन नियुक्तो वा हस्तयोस्तस्य निक्षिपेत् ॥

सन्दशेन तमुपादायेत्यन्वय । गृहीताय पिण्डस्य शोध्यस्य **कर्तव्यमाह विष्णु** (ध सू ११ ४-७)—ततस्तत्राग्निवर्णं लोहपिण्ड **पञ्चाशत्पलिक** सम दद्यात्त समादाय नातिद्रुत न च विलम्बित मण्डलेषु पदन्यास **कुर्वन्** **व्रजेत्** । तत सप्तम मण्डलमतीत्य भूमौ लोहपिण्ड पातयेत्—इति । **म-ण्डलेषु** द्वितीयादिमण्डलेषु । **सप्तममण्डलमतीत्य** **सप्तममण्डलम-**तिक्रम्याष्टम मण्डल गत्वेत्यर्थ । **भूमौ** शुष्काभिनवतृणपुञ्जान्वितायां **नवममण्डलरूपाया** भूमावित्यर्थ । वक्ष्यमाणवचनानुरोधात् । **नारदो-**ऽपि (२ २९६-२९९)

हस्ताभ्या त समादाय प्राड्विवाकसमीरित ।
स्थित्वैकस्मिंस्ततोऽन्यानि व्रजेत्सप्त त्वजिह्मग ॥
असम्भ्रान्त शनैर्गच्छेदक्रुद्ध सोऽनल प्रति ।
न पातयेत्तामप्राप्य या भूमि परिकल्पिता ॥
न मण्डलमतिक्रामेन्न चार्वाक् स्थापयेत्पदम् ।
मण्डल चाष्टम गत्वा ततोऽग्निं विसृजेन्नर ॥

एकस्मिन् प्रथमे मण्डले । **अग्निं विसृजेत्** नवमे मण्डले इति शेष । **अत एव पितामह**.

त्वरमाणो न गच्छेत्तु स्वस्थो गच्छेच्छनै शनै ।
न मण्डलमतिक्रामेन्नान्तरा स्थापयेत्पदम् ॥
अष्टम मण्डल गत्वा नवमे निक्षिपेद् बुध ।

नवमे मण्डले नूतनतृणसमन्वितेऽग्निविसर्ग कार्य ।

मण्डलानि तथा सप्त षोडशाङ्गुलमानत ।
तावदन्तरतो गच्छेद्गत्वा नवतृणे क्षिपेत् ॥ इति

कालिकापुराणवचनात् । अथ पिण्डविसर्गानन्तर परीक्षकैर्यत्कार्य तदाह **नारद**:

तस्यैव मुक्तपिण्डस्य कुर्यात्करनिरीक्षणम् ।
पूर्वदृष्टेषु चिह्नेषु ततोऽन्यत्रापि लक्षयेत् ॥
मण्डल रक्तसकाश यत्रान्यद्वाग्निसम्भवम् ।
सोऽविशुद्धस्तु विनयो सत्यधर्मव्यवस्थित ॥
यदा तु न विभाव्यत दग्धावानि करौ तदा ।
व्रीहानतिप्रयत्नेन सप्तवारास्तु मर्दयेत् ॥
मर्दिते यदि नो दग्ध सभ्यैरेव विनिश्चितम् ।
शोध्य[1] शुद्ध स सस्कृत्य दग्धो दण्ड्यो यथाक्रमम् ॥

ततोन्यत्रापि चिह्नरहितप्रदेशेऽपि । **न विभाव्येते** न निश्चीयते

विष्णु, (११ ८)

यो हस्तयो क्वचिद्दग्धस्तमशुद्ध विदुर्बुधा ।
न दग्ध (ग्ध ?) सर्वथा यस्तु स विशुद्धो भवेन्नर ॥

यवाना वा मर्दन कार्यमित्याह **पितामह**

ततस्तद्धस्तयो प्रास्यद् व्रीहीन् वा यदि वा यवान् ।
निर्विशङ्कन तथा तु हस्ताभ्या मर्दन कृते ॥
निर्विकारे दिनस्यान्ते शुद्धि तस्य विनिर्दिशेत् ।

---

१ 'शोध्य' इत्यस्य स्थाने 'प्राच्य' इति ब–आदर्शे २ 'सस्कृत' इति ब

प्रास्येत् प्रक्षिपेत्। कचिन्निर्विकारो यदा हस्त इति पाठ । तस्मिन् पाठे विना तल्लक्षणकालबोधकाभावात्सदैव शुद्ध्यवधारणम् । न च विनान्त इति पाठे

मुक्त्वाग्निं मृदितव्रीहिरदग्ध (रदग्ध ?) शुद्धिमवाप्नुयात् (शुद्धिमाप्नुयात् ?)।

इति याज्ञवल्क्यवचनविरोध (या २ १०७)। तत्र मुक्त्वेत्यानन्तर्यार्थस्य क्त्वाप्रत्ययस्य प्रयोगेण कृतव्रीहिमर्दनयो करयोर्विकारस्यादर्शने तप्ताय पिण्डविमोकानन्तरमेव शुद्धिरवधारणीयेत्यभिधानादिति वाच्य क्त्वाप्रत्ययस्य हि पूर्वकालत्वमर्थो न त्वानन्तर्यं—समानकर्तृकयो पूर्वकाले (पा ३ ४ २१)-इति पाणिनिस्मरणाद्धारियोजनयागस्य सस्राव-स्रुग्विमोकाभ्या व्यवधानेन परिधिप्रहरणानन्तर्याभावेपि वेदे प्रहृत्य परिधीञ्जुहोति—इति क्त्वाप्रयोगदर्शनाल्लोकेपि गमनस्योपवेशनादिक्रिया-न्तरव्यवधानेन भोजनमनेनयो भावेपि (? भोजनानन्तर्याभावेपि) भुक्त्वा गच्छतीति प्रयोगदर्शनाच्च । किं च क्त्वाप्रत्ययस्यानन्तर्यार्थत्वे पूर्वमीमांसाधिकरणविरोध । तत्र हि वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत—इति वाक्येन विधीयमानो बृहस्पतिसव किं शरदि वाजपेयेन इति श्रुते प्रधानकाले शरदि प्रधानेन सहैकप्रयोगनिवेशी कर्तव्य उत प्राकृतत्वादातिदेशत प्राप्त स्वकाले वसन्तेऽनुष्ठेय इति संशय्य शरदि वाजपेयेनेत्यनेन न करणभूतो वाजपेय शरदि कर्तव्यतया चोद्यते किं तर्हि वाजपेयकरणक इतिकर्तव्यताविशिष्टो य प्रयोगफलभावनादिशब्दव्यपदे-श्य पुव्यापार फलार्थस्तस्य कालो विधीयते । शरदि वाजपेयेनेति तृतीयान्तेन पदेन फलसामग्रीभूतस्य तस्य निर्देशात्फलार्थत्वाच्चिकीर्षितस्य तस्य तत्कालापेक्षितत्वाच्च । ततश्च तस्य व्यापारस्याङ्गप्रधानव्यासक्तत्वा-त्प्रधानवदङ्गानामपि तत्कालयोग समान इति वाजपेयवद्बृहस्पतिसव-स्यौपदेशिककालेनातिदेशिक कालो बाध्यते । न चायमौपदेशिक कालो बृहस्पतिसवव्यतिरिक्तेष्वङ्गेषु सावकाशत्वाद् बृहस्पतिसवे नातिदेशिक काल बाधितु प्रभवतीति वाच्य, अतिदेशस्यापि कालव्यतिरिक्ताङ्गेषु सावकाशत्वेनेतराङ्गेष्विव बृहस्पतिसवेपि निरर्गलतया प्रवर्तमान कालविधिं

---

1 क्त्वाप्रयोग भुक्त्वा गच्छतीति'-एतद्वाक्य नास्ति ब-आदर्शे.

सङ्कोचयितु न सामर्थ्यमिति वक्तु सुशकत्वात् ।
प्रयोजकत्वेनौपदेशिकेनातिदेशिकस्य बाधनाद् बृहस्पतिसव प्रधानेन सह शरदि कर्तव्य इति पूर्वपक्ष कृत्वा सिद्धान्तितम् । सत्यमौपदेशिकेनातिदेशिक बाध्यते इति । इह त्वोपदेशिकस्य न सम्भव । तथाहि वाजपेयकरणक सेतिकर्तव्यताको य फलभावनारूप पुव्यापारः शरदि वाजपेयेनेति कालविधिना शरत्काले कर्तव्यतया चोदितस्त क्त्वाप्रत्ययेन निर्दिश्य तत पश्चात्तनत्वेन वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेनेति विधीयमानो बृहस्पतिसवो वाजपेयप्रयोगबहिर्भावाञ्च तत्काल भजते । तथा च वाजपेये कृते कर्तव्यो बृहस्पतिसवस्तदनन्तरकालातिक्रमकारणस्यातिदेशकृतस्य वसन्तकाललक्षणाङ्गोपसहारस्य सत्त्वात्तदुत्तरवसन्तकाले कर्तव्य । क्त्वा च पूर्वकालताया स्मर्यते नानन्तर्ये । तन्निष्पन्नमपि वाजपेयापूव तदुत्तर वसन्तकालेऽनुष्ठीयमानन बृहस्पतिसवेन बलवत् क्रियते इति ॥ केषुचि न्निमित्तेषु पुनरग्निधारण कायम् । तथा च **कात्यायन** (४४१)

प्रस्खलत्यभियुक्तश्चेत्स्थानादन्यत्र दह्यते ।
न त दग्ध विदुर्देवास्तस्य भूयोऽपि दापयेत् ॥

याज्ञवल्क्य (२ १०७)

अन्तरा पतिते पिण्ड सन्देह वा पुनर्हरेत् ।

अन्तरा पतिते पिण्डे पुनहरणे यदि हस्तयोन दाहस्तदा वेदितव्यम् दाहे त्वशुद्धिरेव । अत एव **नारद** (ऋणादान २५८)

यस्त्वन्तरा पातयति दग्धश्च न विभाव्यते ।
पुनस्त हारयेदग्निं स्थितिरेषा दृढीकृता ॥

इति श्रीकोदण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योते अग्निविधि ॥१

अथ जलविधि । तत्र **पितामह**

तोयस्यात प्रवक्ष्यामि विधिं धर्म्यं सनातनम् ।
मण्डल धूपदीपाभ्या कारयेत विचक्षण ॥
शरा सपूजयेद्भक्त्या वैणव च धनुस्तथा ।
मङ्गलै पुष्पधूपैश्च ततः कर्म समाचरेत् ॥

शरान् धूपदीपाभ्यां सम्पूजयेदित्यन्वयः । जलसमीपे संस्कृतायां भुवि मण्डलं कृत्वा शरादिकं सम्पूज्य प्रयोगप्रारम्भः कर्तव्य इत्यर्थः । धनुषः प्रमाणं लक्ष्यस्थानं च नारदेन दर्शितम् (ऋणादान ३०७)

क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतम् ।
मन्दं पञ्चशतं ज्ञेयमेष ज्ञेयो धनुर्विधिः ॥
मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्च शरत्रयम् ।
हस्तानां तु शते सार्धे लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥
न्यूनाधिके तु दोषः स्यात्क्षिपतः सायकास्तथा ।

सप्तशतं सप्ताधिकशताङ्गुलम् । एवं षट्शतं पञ्चशतं च । शरा अनायसाग्रा वैणवाश्च कार्याः । तथा च कात्यायनः (४४२)

शराश्चानायसाग्रास्तु प्रकुर्वीत विशुद्धये ।
वेणुकाण्डमयाश्चैव क्षेप्ता तु सुदृढं क्षिपेत् ॥

मण्डलसमीपे तोरणं शोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितं कार्यम् । तथा च नारदः

गत्वा तु तज्जलस्थानं तटे तोरणमुच्छ्रितम् ।
कुर्वीत कर्णमात्रं तु भूमिभागे समे शुचौ ॥

जले विशेषं दर्शयति पितामहः

स्थिरे तोये निमज्जेत्तु न ग्राहिणि न चाल्पके ।
तृणशैवालरहिते जलौकामत्स्यवर्जिते ॥
देवखातेषु यत्तोयं तस्मिन्कुर्याद्विशोधनम् ।
आहार्यं वर्जयेन्नित्यं शीघ्रवेगनदीषु च ॥

ग्राहिणि ग्राहाद्यजलजन्तुयुक्ते । आहार्यं नद्यादित आहृत्य महति कटाहादौ स्थापितम् । नारदः (ऋणादान ३०९)

नदीषु नातिवेगासु तडागेषु सरःसु च ।
ह्रदेषु स्थिरतोयेषु कुर्यात्पुंसां निमज्जनम् ॥

महाविवेगासु अवस्थितिविरोधिवेगरहितासु । तत्र जले प्राड्विवाको वरुणं पूजयेत् । तदाह **नारदः**

गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षीरघृतादिभिः ।
वरुणाय प्रकुर्वीत पूजामादौ समाहितः ॥

ततो नाभिमात्रे जले कश्चिद्दृढकायः स्थापनीयः । तथा च **नारदः** (ऋणादान ३०८)

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो रागद्वेषविवर्जितः ।
नाभिमात्रे जले स्थाप्यः पुरुषः स्थाणुवद्बली ॥

अनेन पुरुषेण यज्ञियवृक्षोद्भवां धर्मस्थूणामवष्टभ्य प्राङ्मुखेन स्थातव्यं

उदके प्राङ्मुखस्तिष्ठेद् धर्मस्थूणां प्रगृह्य च । इति

वचनात् । ततः प्राड्विवाकः प्रागुक्तक्रमेण धर्मावाहनपूजनादिहोमान्तं कृत्वा शोध्यशिरसि प्रतिज्ञापत्रारोपणं च विधाय जलाभिमन्त्रणं कुर्यात् । तथा च **पितामहः**

स्थापयेत्प्रथमं तोये स्तम्भवत्पुरुषं नृप ।
आगतं प्राङ्मुखं कृत्वा तोयमध्ये तु कारिणम् ॥
ततस्त्वावाहयेद् देवान्सलिलं चानुमन्त्रयेत् ।

स्तम्भवत्पुरुषं स्तम्भसमन्वितं पुरुषम् । देवावाहनं पूर्वोक्तस्य सकलदिव्यसाधारणस्य प्रतिज्ञापत्रारोपणान्तस्य कर्मजातस्योपलक्षणम् । **सलिलग्रहणं** सलिलदेवताभूतस्य वरुणस्याप्युपलक्षणम् । जलाभिमन्त्रणमन्त्रश्च **पितामहेन** दर्शितः

तोय त्वं प्राणिनां प्राणः सृष्टेराद्यं तु निर्मितम् ।
शुद्धेस्त्वं कारणं प्रोक्तं द्रव्याणां देहिनां तथा ॥
अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणे ।

विष्णुनापि (१२ ७—८)

त्वमम्भः सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।
त्वमेवाम्भो विजानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥

व्यवहाराभिशस्तोऽय मानुषस्त्वयि मज्जति ।
तदेन सशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥

अनयोर्मन्त्रयोस्तुल्यार्थत्वाद्विकल्प । वरुणाभिमन्त्रणमन्त्र दर्शितो **नारदेन** (ऋणादान ३१६-३१७)

सत्यासत्यविभागस्य तोयाग्नी स्पष्टकृत्तमौ ।
अदृश्यश्चाग्निरभूद्यस्मात्तस्मात्तोये विशेषत ॥
क्रियते धर्मतत्त्वज्ञैर्दूषिताना विशोधनम् ।
तस्मात्सत्येन भगवञ्जलेश त्रातुमर्हसि ॥

शङ्खलिखिताभ्यामपि–सदसच्च त्वमेव वरुण उभयो प्रतिष्ठितस्त्वं त्वयि सत्य त्विद देव वरुण त्वमेव तद् ब्रूहि वरेण्य तदादिशस्त्वेति । अनयोश्च विकल्प । ततोऽभिमन्त्रिते जले प्राड्विवाक शोध्य प्रवेशयेत् । तथा च **कालिकापुराणे**

पाद्येन वरुण त्व च अस्मादेवाभिशापत ।
शुद्धश्चेदतिकारुण्यादभिमन्त्र्य जले क्षिपेत् ॥

पाद्येनमित्यादिना अतिकारुण्यादित्यन्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य जले पुरुष प्रवेशयेदित्यर्थ । अथ च मन्त्रो वैकल्पिक । शोध्यो कृताभिमन्त्रणो जल प्रविशेदित्याह **याज्ञवल्क्य** (२ १०८)

सत्येन माभिरक्ष त्व वरुणेत्यभिशाप्य कम् ।
नाभिदघ्नोदकस्थस्य गृहीत्वोरू जल विशेत् ॥

क उदक **अभिशाप्य** सत्येनेत्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्र्य । एतदनन्तरं पूर्वोक्ते लक्ष्यस्थाने शरत्रय प्रक्षिपेत्[1] । तथा च **बृहस्पति**

अप्सु प्रवेश्य पुरुष प्रेषयेत्सायकत्रयम् । इति ।

शरप्रक्षेप्तुर्विशेषमाह **पितामह**

१ तदादिशस्वात ब-आ० । ...त्ताभिमन्त्रण इति अ क २ प्राक्षिपेत्' इति अ-क

क्षेप्ता तु क्षत्रियः कार्यस्तद्वृत्तिर्ब्राह्मणोऽपि वा ।
अक्रूरहृदयः शान्तः सोपवासस्तथा शुचिः ॥

कालविशेषे देशविशेषे च शरप्रक्षेपं निषेधति स एव

इषुं न प्रक्षिपेद्विद्वान् मारुते वाति वै भृशम् ।
विषमे भूप्रदेशे च वृक्षस्थाणुसमाकुले ॥ इति ।

त्रिष्वपि शरेषु मुक्तेषु द्वयोर्धावकयोः पुरुषयोर्मध्ये एकस्मिन्पुरुषे मध्यमशरपातस्थानं गत्वा तं शरं गृहीत्वा स्थिते अपरस्मिन्धावके पुरुषे तोरणसमीपे स्थिते प्राड्विवाकः कालशोधनार्थं करतालिकात्रयं दद्यात् । तत्र तृतीयस्यां करतालिकायां शोध्यः पुरुषो नाभिदघ्नोदकस्थस्य पुरुषस्योरू गृहीत्वा निमज्जेत् । तत्समकाल एव तोरणसमीपस्थितो धावकः पुरुषो धावन्मध्यमशरस्थानं गच्छेत् । तथा च **कात्यायनः** (४४३)

क्षिप्तेषु मज्जनं कार्यं गमनं समकालिकम् ।

क्षिप्तेषु शरेषु । तोरणसमीपस्थः धावकः मध्यमशरपातस्थानं प्राप्त[1] तदैवेतरो धावकस्ततः स्थानान्मध्यमशरमादाय तोरणस्थानं धावन्नागच्छेत् । स आगतो यदि शोध्यं न पश्येत् जले तस्य सम्यङ्निमग्नं वाऽर्हिं स शुद्धः । यद्युन्मग्नस्य तस्य किमपि कर्णादिकमङ्गं दृश्येत यदि वा स यत्र निमग्नस्ततः स्थानान्तरं गच्छेत्तदा त्वशुद्धः । तथा च **नारदपितामहौ** (नारद, ऋणादान २०९, २१४)

शरप्रक्षेपणस्थानाद्युवा जवसमन्वितः ।
गच्छेत्परमया शक्त्या यत्रासौ मध्यमः शरः ॥
मध्यमं शरमादाय पुरुषोऽन्यस्तथाविधः ।
प्रत्यागच्छेत्तु वेगेन यतः स पुरुषो गतः ॥
आगतस्तु शरग्राही न पश्यति यदा जले ।
अन्तर्जलगतं सम्यक् तदा शुद्धं विनिर्दिशेत् ॥

---

१ 'प्राप्ते' इति नास्ति ब-आदर्शे

अन्यथा न विशुद्ध स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् ।
स्थानाद्वान्यत्र गमनाद्यस्मिन् पूर्वं निवेशित ॥

एकाङ्गस्येत्येतत् कर्णाद्यभिप्रायेण । अत एव **कात्यायनः** (४४४)

शिरोमात्र तु दृश्येत न कर्णौ नापि नासिका ।
अप्सु प्रवेशने यस्य शुद्ध तमपि निर्दिशेत् ॥

मध्यमशरस्य ग्रहण पतनस्थानादेव न सर्पणस्थानात् । अत एव **पितामहः**

शरस्य पतन ग्राह्य सर्पण परिवर्जयेत् ।
सर्प-सर्पन् शरो याति दूराद् दूरतर यत ॥

शरानयनाथ नियुक्तयोर्धावकयोर्लक्षणमाह **नारद**

पञ्चाशतो धावकाना यौ स्यातामधिकौ जवे ।
तौ च तत्र नियोक्तव्यौ शरानयनकारणात् ॥

इति श्रीकोदण्डपरशुरामे व्यवहारविवेकोद्द्योते जलविधि ॥१०॥

अथ विषविधि । तत्र **नारद** (ऋणादान ३१८—३२०, ३२२, ३२४)

अत पर प्रवक्ष्यामि विषस्य विधिमुत्तमम् ।
यस्मिन् काले यथा देय यादृश परिकीर्तितम् ॥
याव-मात्र समुद्दिष्ट धर्मतत्त्वानुवेदिभि ।
लोलयित्वेप्सिते काले देयमेतद्धिमागमे ॥
नापराह्ण न मध्याह्ने स-ध्याया च विवर्जयेत् ।
शार्ङ्ग हैमवत शस्त वर्णगन्धरसान्वितम् ॥
अकृत्रिममसमूढममन्त्रोपहत च यत् ।
वर्षे चतुर्यवा मात्रा ग्रीष्मे पञ्चयवा स्मृता ॥
हेमन्ते सा सप्तयवा शरद्यल्पा ततोऽपि हि ।

हिमागमे हेमन्तशिशिरयो । शार्ङ्ग शृङ्गोद्भवम् । हैमवतं

१ असमूढम् इति ब

हिमालयोद्भवम् । **हेमन्ते** इति हेमन्तशिशिरयोर्ग्रहणम् । **शरदि ततोऽप्यल्पा** षड्यवेत्यर्थ । वत्सनाभस्यापि ग्राह्यतामाह **पितामह**:

यवा सप्त प्रदातव्या शुचिहेतोरसशयम् ।
शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमजस्य विषस्य वा ॥

यवा: सप्तेति शीतकालविषय पूर्वोदाहृतवचनात् । शृङ्गिविषस्य स्वरूप दर्शयति **कात्यायन** (४४६–४४७)

अजाशृङ्गनिभ श्याम सुपीत शृङ्गसम्भवम् ।
भङ्गे च शृङ्गवेराभ स्यात तच्छार्ङ्गिण विषम् ॥
रक्तस्थमसित कुर्यात्कठिन चैव तत्क्षणात् ।
अनेन विधिना ज्ञेय विष दिव्यविशारदै ॥

भङ्ग छेदने । **शृङ्गवेराभ** आर्द्रकसकाशम् । भङ्गे आर्द्रकसङ्काश सुपीतमित्यन्वय । **शार्ङ्गिण** शृङ्गिणा सम्बन्धि । इनण्यनपत्ये (पा ६ ४ १६४)–इति प्रकृतिभावान्न टिलोप । **यद्रक्तस्थ तत्क्षणात् रक्तमसित कठिन** च कुर्यादिति सम्बन्ध । वत्सनाभस्वरूपमपि दर्शयति स एव (कात्या ४४८–४४९)

वत्सनाभनिभ पीत वर्णज्ञानेन निश्चितम् ।
शुक्तिशृङ्गाकृति भङ्ग विद्यात्तद्वत्सनाभकम् ॥
मधुक्षीरसमायुक्त स्वच्छ कुर्वीत तत्क्षणात् ।
बाह्यमेव समाख्यात लक्षण धर्मसाधकै ॥

वर्ज्य विष दर्शयति **नारद**

भृष्ट च चारित चैव धूपित मिश्रित तथा ।
कालकूटमलाबु च विष यत्नेन वर्जयेत् ॥

पितामहोऽपि

---

१ रक्तस्थम् स्थान अ–क आसित सित च कुर्यात स्थान क, असित च कुर्यात् इति अ २ शृङ्गाकृति भङ्ग इति क शृङ्गाकृतिभङ्ग इति अ

चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणि तथैव च ।
भूमिजातानि सर्वाणि विषाणि परिवर्जयेत् ॥

एतच्च विष सम्यक् पिष्ट त्रिंशद्गुणेन घृतेन मिश्रित देयम् । तथा च **नारदः**

पूर्वाह्णे शीतले देशे विष देय तु देहिनाम् ।
घृतेन योजित श्लक्ष्ण पिष्ट त्रिंशद्गुणेन तु ॥

एतच्च विष पूर्वोक्ते दिव्यप्रदेशे देवद्विजसन्निधौ प्राड्विवेकेन शिवपूजा विधाय तस्य पुरतो विष स्थापयित्वा धर्मावाहनादि प्रतिज्ञापत्रबन्धनान्त प्रागुक्त कर्मकलाप विधाय विषमभिमन्त्र्योदङ्मुखेन प्राङ्मुखेन वा दक्षिणाभिमुखाय दातव्यम् । तथा च **नारद**

दद्याद्विष सोपवासो देवब्राह्मणसनिधौ ।
धूपोपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् ॥
द्विजाना सनिधावेव दक्षिणाभिमुखे स्थिते ।
उदङ्मुख प्राङ्मुखो वा दद्याद्विप्र समाहित ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रश्च **नारदेनोक्त** (ऋणादान ३२५)

विष त्व ब्रह्मण पुत्र सत्यधर्मे व्यवस्थित ।
शोधयैन नर पापात्सत्येनास्यामृतीभव ॥

विष्णुनापि (१३ ६ ७)

विषत्वाद्विषमत्वाच्च क्रूरत्वात्सर्वदेहिनाम् ।
त्वमेव विष जानीषे न विदुर्यानि मानवा ॥
व्यवहाराभिशस्तोऽय मानुष शुद्धिमिच्छति ।
तदेन सशयादस्माद्धर्मतस्त्रातुमर्हसि ॥

शोध्यस्याभिमन्त्रणमन्त्र दर्शयति **पितामह**

दीयमान करे कृत्वा विषस्य परिशापयेत् ।

१ विषण (?) इति अ-क

विष त्व ब्रह्मणा सृष्ट परीक्षार्थ दुरात्मनाम् ।
पापेषु दर्शयात्मान शुद्धानाममृत भव ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (२ ११०)

विष त्व ब्रह्मण पुत्र सत्यधर्मे व्यवस्थित ।
त्रायस्वास्मादभीशापात्सत्येन भव मेऽमृतम् ॥ इति ।

एवमभिमन्त्र्य तद्भक्षणीयमित्याह स एव (या २ १११)

एवमुक्त्वा विष शार्ङ्ग भक्षयेद्धिमशैलजम् ।

भक्षित विष यदि जीर्ण भवति तदा शुद्ध , अन्यथा त्वशुद्ध । तथ च **बृहस्पति**

विधिदत्त विष येन जीर्ण मन्त्रौषधैर्विना ।
स शुद्ध स्यादन्यथा तु दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (२ १११)

यस्य वगैर्विना जीयन्छुद्धि तस्य विनिर्दिशेत् ।

वेगो नाम धातोर्धात्वन्तरप्राप्ति

धातोधात्वन्तरप्राप्तिविषवेग इति स्मृत । इति

वचनात् । धातवस्त्वगादय सप्त ।

त्वगसृङ्मासमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातव । इति वचनात् ।

विषवेगाश्च सप्त । तथा लक्षणानि विषतन्त्रे दर्शितानि ।

वेगो रोमाञ्चमाद्यो रचयति विषज स्वेदवक्त्रोपशोषौ
तस्योर्ध्वस्तत्परौ द्वौ वपुषि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ ।
यो वेग पञ्चमोऽसौ नयनविवशता कण्ठभङ्ग च हिक्का
षष्ठो निश्वासमोहौ वितरति च मृति सप्तमो भक्षकस्य ॥

दिनान्तपर्यन्त विषवेगराहित्य शोध्यस्य शुद्धतेत्याह **नारद**। (ऋणा दान ३२६)

छायानिवेशितो रक्ष्यो दिनशेषमभोजनः ।
विषवेगक्रमातीत शुद्धोऽसौ मनुरब्रवीत् ॥

विष्णुः (१२५)

विष वेगक्रमातीत सुखेन यदि जीर्यते ।
विशुद्ध तमिति ज्ञात्वा दिवसान्ते विसर्जयेत् ॥

पितामह

भक्षिते यदि स स्वस्थो मूर्च्छाछर्दिविवर्जितः ।
निर्विकारो दिनस्यान्ते शुद्ध तमिति निर्दिशेत् ॥

शोध्यो राज्ञा कचित्काल कुहकादिभ्यो रक्षणीय । तथा च **पितामहः**

त्रिरात्र पञ्चरात्र वा पुरुषै स्वैरधिष्ठितम् ।
कुहकादिभयाद्राजा धारयेद्दिव्यकारिणम् ॥
ओषधीर्मन्त्रयोगाश्च मणीनथ विषापहान् ।
कर्तु शरीरसस्थास्तु गूढोत्पन्नान्परीक्षयेत् ॥

विज्ञानेश्वराचार्यैस्तु

पञ्चतालशत काल निर्विकारो यदा भवेत् ।
तदा भवति सशुद्धस्तत कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ इति

नारदवाक्य पठित्वा करतालिकापञ्चशतीपरिमित काल यदि निर्विकारस्ताह शुद्ध अनन्तर तु चिकित्सनीय इत्यभिधाय यत्तु दिनान्तलक्षणावधिप्रबोधक वाक्य तदल्पमात्राविषयमित्युक्तम् । इति श्रीकोदण्डपरशुरामे व्यवहारविवेकोद्द्योते विषविधि ॥ ९१ ॥

अथ कोशविधि । तत्र **नारद**: (ऋणादान ३२७-३२८)

अत पर प्रवक्ष्यामि कोशस्य विधिमुत्तमम् ।
शास्त्रावद्भिर्यथा प्रोक्त सर्वकालाविरोधिनम् ॥
पूर्वाह्ण सोपवासस्य स्नातस्यार्द्रपटस्य च ।
सशूकस्याव्यसनिन कोशपान विधीयते ॥
इच्छत श्रद्धानस्य देवब्राह्मणसन्निधौ ।

सशूकस्य असत्येन दिव्यकरणेऽनिष्टशङ्कायुक्तस्य । **कोशपान** उग्रदेवतास्नापनोदकपानम् । देवतास्नानोदक च प्रसृतित्रय ज्ञातव्यम् ।

तथा **विष्णुः** (१४ २ ३)–उग्रान्देवान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकात्प्रसृतित्रय पिबेदिदं मया न कृतमिति व्याहरन्देवताभिमुख –इति । **उग्रा देवा**' दुर्गादय । स्नापनीयदेवतासु विशेषमाह **पितामहः**

भक्तो यो यस्य देवस्य पाययेत्तस्य तज्जलम् ।
समभावे तु देवानामादित्यस्य तु पाययेत् ॥
दुर्गाया पाययेच्चौरान्ये च शस्त्रोपजीविन ।
भास्करस्य तु यत्तोय ब्राह्मण तन्न पाययेत् ॥

समभावे सर्वासु देवतासु भक्तिसाम्ये । अल्पेऽपराधे उग्रदेवतायुधानि स्नापयित्वा तदुदक पाययेदित्याह **कात्यायन**' (४५२)

स्वल्पेऽपराधे देवाना स्नापयित्वायुधोदकम् ।
पाय्यो विकारे चाशुद्धो नियम्य शुचिरन्यथा ॥

पाय्यः पाययितव्य । **नियम्यो** दण्ड्य । **आयुध**ग्रहण ताम्रादिनिर्मितादित्यमण्डलस्याप्युपलक्षणम् । अत एव **बृहस्पति**

यन्नुक्त सोऽभियुक्त स्यात्तद्देवायुधमण्डलम् ।
प्रक्षाल्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयम् ॥

अत्र विशेषमाह **पितामह**

दुर्गाया स्नापयेच्छूलमादित्यस्य तु मण्डलम् ।
अन्येषामपि देवाना स्नापयेदायुधानि तु ॥

एतच्च स्नापनोदकपायन कृतोपवासेन प्राड्विवाकेन देवतायतनसमीपे मण्डल विधाय तत्र शोध्य स्थापयित्वा गन्धपुष्पादिभिर्देवतामभ्यर्च्य स्नापयित्वा तत्स्नानोदक मण्डले नीत्वा प्रागुक्तधर्मावाहनादिप्रतिज्ञापत्रबन्धनान्त कृत्वा शोध्यमसत्येनैतद्दिव्यकरणेऽनिष्ट सश्राव्य जलविधावुक्तेन तोय त्व प्राणिना प्राण इत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य कर्तव्यम् । शोध्यश्च प्रागुक्तेन सत्यानृतविभागस्येत्यादिना मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पिबेत् । अत्र **नारद**.

१ दुर्गाया पाययेच्छूलम् इति ब कर्तव्यम् इत्यारभ्य मन्त्रेणाभिमन्त्र्य' इत्यय भागो नास्ति ब–आदर्शे

तमाहूयाभिशस्तं तु मण्डलाभ्यन्तरे स्थितम् ।
आदित्याभिमुखं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयम् ॥

पितामहः

प्राङ्मुखं कारिणं कृत्वा पाययेत्प्रसृतित्रयम् ।
पूर्वोक्तेन विधानेन स्नातमार्द्राम्बरं शुचिम् ॥

पूर्वोक्तेन सकलदिव्यसाधारणतया प्रागुक्तेन। **याज्ञवल्क्यः** (२ ११२)

देवानुग्रान्समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् ।
संश्राव्य पाययेत्तस्माज्जलात्तु प्रसृतित्रयम् ॥

नारदः

अर्चयित्वा तु तं देवं प्रक्षाल्य सलिलेन तु ।
एनश्च श्रावयित्वा तु पाययेत्प्रसृतित्रयम् ॥

एनः पापफलं कुष्ठाद्युद्रूपं तच्च दर्शितं तेनैव

स्वेच्छया यः पिबेत्कोशं कश्चिद्वेद् दूषितो नरः ।
न सर्वदेन्नरो लोभाच्छिश्नत्री भवति दुर्मतिः ॥
जानानः कामकारेण कोशं पीत्वा विसर्वदेत्[1] ।
दरिद्रो व्याधितो मूर्खः सप्तजन्मानि जायते ॥ इति ।

सशिरस्केऽभियोगेऽभियोक्तुः श्राठ्यमनिष्टं दर्शयति स एव

बलात्कोशं द्विजो दत्त्वा हितमिच्छेत चात्मनः ।
स विनाशी भवेत्तस्य तच्च कार्यं न सिध्यति ॥

कृतकोशपानस्य शोध्यस्य शुद्धिकालावधिमाह **विष्णुः** (१४ ४-५)

यस्य पश्येद् द्विसप्ताहात्त्रिसप्ताहाद्[2]थापि वा ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा ॥

---

१ पीत्वा च सर्वदेत्' इति अ-क २ 'त्रिसप्ताहाद्' इत्यस्मादारभ्य रोगाद्युद्भवे वं' इत्यन्तो भागो नास्ति ब-आदर्शे

तमशुद्धं विजानीयात्तथा शुद्धं विपर्यये ।

कात्यायनः (४५६)

अथ दैवविसंवादस्त्रिसप्ताहात्तु दापयेत् ।
अभियुक्तं प्रयत्नेन तमर्थं दण्डमेव च ॥

दैवविसंवादः दैविकव्याध्युद्भवः । दैविका व्याधयश्च दर्शितास्तेनैव

ज्वरातिसारविस्फोटाः शूलास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुग्भालरोगाश्च तथोन्मादः प्रतापनः ॥
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम् ।

पितामहः

त्रिरात्रात्सप्तरात्राद्वा द्विसप्ताहादथापि वा ।
वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत्स तु मानवः ॥

शोध्यपुत्रादेरप्यतिपीडायां पराजय इत्याह **बृहस्पतिः**

सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद्यस्यार्तिर्न प्रजायते ।
पुत्रदारधनानां च स शुद्धः स्यान्न संशयः ॥

एतेषां त्रिरात्रादीनां चतुर्णां पक्षाणामभियोगाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां व्यवस्था द्रष्टव्या । अवधिकालादूर्ध्वं रोगाद्युद्भवे न पराजय इत्याह **नारदः** (ऋणादान ३२८)

ऊर्ध्वं यस्य द्विसप्ताहाद्वैकृतं सुमहद्भवेत् ।
नाभियोज्यः स विदुषा कृतकालव्यतिक्रमात् ॥

अत्र द्विसप्ताह इत्यवधिकालमात्रोपलक्षणम् तत कृतकालव्यतिक्रमादिति हेतोरभिधानात् । ततश्चैकविंशतिरात्रस्यावधिकालत्वाश्रयणे चतुर्दशरात्रादूर्ध्वमपि वैकृतोत्पत्तौ पराजयः त्रिरात्रसप्तरात्रपक्षयोश्च चतुर्दशरात्रात्प्रागपि वैकृतोत्पत्तौ न पराजय इति सिद्धम् । इति श्रीमाकदण्डपरशुरामे व्यवहारविवेकोद्द्योते कोशविधिः ॥ १८ ॥

अथ तण्डुलविधिः । तत्र **पितामहः**

तण्डुलाना प्रवक्ष्यामि विधिं लक्षणचोदितम् ।
चौर्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय ॥
तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य केनचित् ।
मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रत शुचिः ॥
स्नानोदकेन समिश्र्य रात्रौ तत्रैव वासयेत् ।
आवाहनादिपूव तु कृत्वा रात्रौ विधानत ॥

सोपवास प्राड्विवाको रात्रौ सूर्यालये धर्मावाहनादिहोमान्त सकलदिव्यसाधारण प्रागुक्त कृत्वा शुक्लाञ्छालितण्डुलानादित्यस्नापनोदकेन समिश्र्य प्रात कालपर्यन्त तत्रैव स्थापयेदित्यर्थ । प्रात प्राड्विवाकेन यत्कर्तव्य तदाह स एव

प्रभाते कारिणे देया आदित्याभिमुखाय तु ।

कारिणे शोध्याय **देया**स्तण्डुला इत्यनुषङ्ग । एतच्छोध्यस्य शिरसि प्रतिज्ञापत्रमाबध्य कर्तव्यम् । तथा च स एव

प्राङ्मुखोपोषित स्नात शिरोरोपितपत्रकम् ।
तण्डुलान्भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्तत ॥
भूर्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य तु । इति ।

भक्षयित्वा भक्षण कारयित्वा । हेतुमण्णिजन्तस्य भक्षेरय प्रयोग । शुद्ध्यशुद्धिनिर्णयापायमाह **बृहस्पति**

सोपवास सूर्यगृहे तण्डुलान्भक्षयेच्छुचि ।
शुद्ध स्याच्छुक्लनिष्ठीवे रक्तमिश्रे तु दोषभाक् ॥

कात्यायनोऽपि (४५३)

देवतास्नानपानीयदिग्धतण्डुलभक्षणे ।
शुद्धनिष्ठीवनाच्छुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथा ॥

पितामह

शोणित दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्यते ।
गात्र च कम्पते यस्य तमशुद्ध विनिर्दिशेत् ॥

इति श्रीकोदण्डपरशुरामे व्यवहारविवेकोद्द्योते तण्डुलविधि ॥ १३ ॥

अथ तप्तमाषविधि । तत्र **पितामहः**

तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् ।
कारयेदायस पात्र ताम्र वा षोडशाङ्गुलम् ॥
चतुरङ्गुलखात तु मृन्मय वापि मण्डलम् ।
पूरयेद् घृततैलाभ्या विंशत्या च पलैस्तु तत् ॥
सुवर्णमाषक तस्मिन्सुतप्ते निक्षिपेत्तत ।
अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तप्तमाषकमुद्धरेत् ॥

मण्डल वर्तुलाकारम् । **सुवर्णमाषक** कर्षषोडशाशप्रमाणकम् । **सुवर्ण**ग्रहण रूप्यमाषनिवृत्त्यर्थम् । सुवर्णमाषपरिमित हिरण्य ताम्र वा तत्र पिण्डीकृत निक्षिपेदित्यर्थ । **अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन** अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमाभिरित्यर्थ । एतच्च तप्तमाषोद्धरण प्राड्विवाकेन घृततैलयोस्तापे प्रवर्तमाने धर्मावाहनादिप्रतिज्ञापत्रबन्धनान्त सर्वदिव्यसाधारण कर्म कृत्वा त्वमग्ने वेदाश्चत्वार इत्यादिना प्रागुक्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य कारयितव्यम् । शोध्यस्तु त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिना याज्ञवल्क्योक्तेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तप्तमाषमुद्धरेत् । अत एव **बृहस्पति**

समुद्धरेत्तैलघृतात् सुतप्तात्तप्तमाषकम् ।

शुद्ध्यशुद्धिनिर्णयोपाय उक्तो **बृहस्पतिपितामहाभ्या**

कराग्र न धुनेद्यस्तु विस्फोटोऽस्य न जायते ।
शुद्धो भवति धर्मेण पितामहवचो यथा ॥

कालिकापुराणेपि

न धुनेद्य कराग्र तु यस्य रक्त न जायते ।
विस्फोटाद्यैस्तथा दोषै स शुद्धो यस्य चोज्झितम् ॥

रक्त रक्तवर्णम् । **यस्य कराग्र विस्फोटाद्यै उज्झितम्**मित्यन्वय । इत्येकस्तप्तमाषप्रकार । प्रकारान्तरमप्याह **पितामह**

सौवर्णे राजते ताम्रे आयसे मृन्मयेपि वा ।
गव्य घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचि ॥
सौवर्णीं राजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोभिताम् ।
सलिलेन सकृद्धौता प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ॥
भ्रमद्वीचितरङ्गाढ्ये अनखस्पर्शगोचरे ।
परीक्षेतार्द्रपर्णेन चुरुकार सुघोषकम् ॥
ततश्चानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् ।
परं पवित्रममृत घृत त्व यज्ञकर्मसु ॥
दह पावक पाप त्व हिमशीत शुचौ भव ।
उपोषित तत स्नातमार्द्रवाससमागतम् ॥
ग्राहयेन्मुद्रिका ता तु घृतमध्यगता तथा ।
प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयु परीक्षका ॥
यस्य विस्फोटका न स्यु शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचि॰ ॥ इति ।

अत्रापि धर्मावाहनादिक समानम् । शोध्यस्य स एवाग्न्यभिमन्त्रणमन्त्र प्राड्विवाकस्य त्वत्र पर पवित्रमित्यभिमन्त्रणमन्त्र । तर्जन्यैवात्र मुद्रिकोद्धरण प्रदेशिनीं परीक्षेयुरिति तस्या परीक्ष्यत्वाभिधानात् । इति तप्तमाषविधि ॥

अथ फालविधि । तत्र बृहस्पति॰

आयस द्वादशपल घटित फालमुच्यते ।
अष्टाङ्गुल भवेद् दीर्घं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥
अग्निवर्णं तु तच्चौरो जिह्वया लेलिहेत्सकृत् ।
न दग्धश्चेच्छुद्धिमियादन्यथा तु स हीयते ॥

अत्रापि प्राड्विवाक फालस्य तापे प्रवृत्ते धर्मावाहनादिप्रतिज्ञापत्रारोपणान्त कुर्यात् । प्राड्विवाकस्य त्वमग्ने वेदा इत्यादिः प्रागुक्तोऽभिमन्त्रणमन्त्र । शोध्यस्य त्वमग्ने सर्वभूतानामित्यादिः प्रागुक्तोऽभिमन्त्रणमन्त्रः । इति फालविधिः ॥

अथ धर्मजविधि । तत्र **पितामह**

अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम ।
हन्तृणा याचमानाना प्रायश्चित्तार्थिना नृणाम ॥
राजत कारयेद्धर्ममधर्म सीसकायसम ।
लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ ॥
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यै समर्चयेत् ।
सितपुष्पस्तु धर्म स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् ॥
एव विधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् ।
गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्यौ समन्तत ॥
मृद्भाण्डकेऽनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ ॥
आवाहयेत्ततो देवान लोकपालाश्च पूर्ववत् ।
धर्मावाहनपूर्व तु प्रतिज्ञापत्रक लिखेत् ॥
यदि पापविशुद्धोऽह धर्मस्त्वायातु मे कर ।
अभियुक्तस्ततश्चैक प्रगृह्णीतावलम्बित ॥
धर्मे गृहीत शुद्ध स्यादधर्मे तु स हीयते ।
एव समासत प्रोक्त धर्माधर्मपरीक्षणम् ॥

हन्तृणामित्यभिधानात्साहसाभियोग **याचमानाना**मित्यर्थाभियोगे **प्रायश्चित्तार्थिना**मिति पातकाभियोग इत्यादिव्य भवतीति सूचितम् । **सीसकायस** सीसेनायसा च विनिर्मितम । **बृहस्पति**रपि

पत्रद्वय लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ ।
जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभि ॥
आमन्त्र्य पूजयेद्गन्धै कुसुमैश्च सितासितै ।
अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ तत ॥
समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ ।
ततः कुम्भात्पिण्डमेक प्रगृह्णीताविलम्बितः ॥

धर्मे गृहीते शुद्ध स्यात्सम्पूज्यश्च परीक्षकैः ।

जीवदानादिकैर्मन्त्रै मा प्र गामीति (प्र गाम इति ?) सूक्तपठितै (ऋ १० ५७) ऋड्मन्त्रैरन्यर्वा प्राणप्रतिष्ठामन्त्रैरित्यर्थ । इति धर्मजविधि ॥ इति श्रीकोदण्डपरशुरामे व्यवहारविवेकोद्द्योते दिव्यनिरूपणम् । समाप्त च क्रियापादनिरूपणम् ॥ १४ ॥

अथ निर्णयपादनिरूपणम । तत्र निर्णयप्रकारानाह **बृहस्पतिः**

धर्मेण व्यवहारेण चरित्रेण नृपाज्ञया ।
चतु प्रकारोऽभिहित सन्दिग्धेऽर्थे तु निर्णयः ॥
एकैको द्विविध प्रोक्त क्रियाभेदान्महर्षिभि ।
अपराधानुरूप च दण्ड च परिकल्पयेत् ॥

धर्मनिर्णयस्य द्वौ भेदा दर्शयति **स** एव

सम्यग्विचार्य कार्यं तु युक्त्या सपरिकल्पितम् ।
परीक्षित तु शपथे स ज्ञेयो धर्मनिर्णय ॥
प्रतिवादी प्रपद्यत यत्र धर्म स निर्णय ।
दिव्यैर्विशोधित सम्यग् द्वितीय समुदाहृत ॥

प्रतिवादी प्रपद्यतेत्यस्य काकाक्षिवदुभयत्र सम्बन्ध । यत्र **प्रतिवादी युक्त्या सम्यग्विचार्य सपरिकल्पित शपथै** पुत्रशिर-स्पर्शादिभि **परीक्षित कार्य प्रपद्येत** अङ्गीकुर्यात् स आद्यो धर्मनिर्णय । **दिव्यै**र्घटादिभि**र्विशोधित प्रतिवादी** यत्र **प्रपद्येत स द्वितीयो** धर्माख्यो निर्णय समुदाहृत इत्यर्थ । व्यवहाराख्यस्य **निर्णयस्य** द्वौ भदौ दर्शितौ तेनैव

प्रमाणैर्निश्चयो यस्तु व्यवहार स उच्यते ।
वाक्छलानुत्तरत्वेन द्वितीय परिकीर्तित ॥

प्रमाणान्यत्र साक्षिणो लिखित च । **वाक्छलानुत्तरत्वेन** वाक्छलेन अनुत्तरत्वेन च यो निश्चय स द्वितीयो **व्यवहार इत्यर्थः** ।
चरित्रनिर्णयस्य द्वौ भेदौ दर्शितौ तेनैव

अनुमानेन निर्णीत चरित्रमिति कथ्यते ।
देशस्थित्या द्वितीय तु शास्त्रविद्भिरुदाहृतम् ॥

अनुमानेन युक्तियुक्तिरूपेण यो निर्णय स चरित्रम् । देशस्थित्या यो निर्णयः स द्वितीय चरित्रमित्यर्थः । राजाज्ञानिर्णयस्य द्वौ भेदौ दर्शयति स एव

प्रमाणसहिताद्यस्तु राजाज्ञा निर्णय स्मृतः ।
शास्त्रसभ्यविरोधे च तथान्य परिकीर्तित ॥

प्रमाणसहिता राजाज्ञा आद्यो निर्णय । शास्त्राणां सभ्याना च परस्पर विरोधे या राजाज्ञा स द्वितीयो राजाज्ञारूपो निर्णय इत्यर्थः । धर्मादीना चतुर्णां निर्णयाना पूर्वमात्रस्योत्तरोत्तरापेक्षया दुर्बलत्वमित्याह **नारदः** (व्य मा अ १ १०)

धर्मश्च व्यवहारश्च चरित्र राजशासनम् ।
चतुष्पाद् व्यवहारोऽयमुत्तर पूर्वबाधक ॥

चतुष्पात् चतु प्रकार । **व्यवहारो**ऽत्र निर्णय । व्यवहारस्य धर्म बाधकतामाह **बृहस्पति**

शास्त्र केवलमाश्रित्य क्रियते यत्र निर्णय ।
व्यवहार स विज्ञेयो धर्मस्तेनावहीयते ॥

शास्त्र स्मृतिशास्त्रोक्त साक्ष्यादिप्रमाणम् । **तेन** व्यवहारेण **अवहीयते** बाध्यते । **कात्यायनो**ऽपि (३५)

युक्तियुक्त तु कार्यस्य दिव्य यत्र तु वर्जितम् ।
धर्मस्तु व्यवहारेण बाध्यत तत्र नान्यथा ॥

चरित्रस्य व्यवहारबाधकतामाह **बृहस्पति**

देशस्थित्यानुमानेन नैगमानुमतेन वा ।
क्रियते निर्णयस्तत्र व्यवहारस्तु बाध्यते ॥

नैगमाः पौरवणिज । **नैगमानुमतेनानुमानेनेति** विकरणे पदे । **कात्यायनो**ऽपि (४०-४१)

प्रतिलोमप्रसूतेषु तथा दुर्गनिवासिषु ।
विरुद्ध नियत प्राहुस्तद्धर्मं न विचारयेत् ॥
निर्णय तु यदा कुर्यात्तेन धर्मेण पार्थिव ।
व्यवहारश्चरित्रेण तदा तेनैव बाध्यते ॥

तेन धर्मेण देशाचाररूपेण । राजशासनस्य **चरित्रबाधकतामाह बृहस्पतिः**

विहाय चरिताचार यत्र कुर्यात्पुनर्नृप ।
निर्णय सा तु राजाज्ञा चरित्र बाध्यते तया ॥

चरिताचार परम्परागत देशाचारम् । **कात्यायनोऽपि** (४२)

विरुद्ध यायतो यत्तु चरित्र कल्प्यते नृपै ।
एव तत्र निरस्येत चरित्र तु नृपाज्ञया ॥

नृपैर्यत्तु न्यायविरुद्ध चरित्र न ग्राह्यमित्येव **कल्प्यते तत्र नृपाज्ञया चरित्र निरस्यते** बाध्यते इत्यर्थ ।

निर्णयानन्तरकर्तव्यमाह **व्यास**

जित तु दण्डयद्राजा जेतु पूजा प्रवर्तयेत् ।
जेतु प्रवर्तते पूजा गन्धमाल्याम्बरादिना ॥

कात्यायन (४६४)

सिद्धनार्थेन सयोज्या वादी सत्कारपूर्वकम् ।
लेख्य स्वहस्तसयुक्त तस्मै दद्यात्तु पार्थिव ॥

सिद्धनार्थेन साधितधनेन । **लेख्य** जयपत्रम् । **तत्स्वरूप लेख्य-निरूपणे** दर्शितम् । साधित धन तदभिवृद्धिसहित दापनीयम् । **तथा च नारद**

मध्ये यत्स्थापित द्रव्य चल वा यदि वा स्थिरम् ।
पश्चात्तत्सोदय दाप्य जयिन जयपत्रकम् ॥

मध्ये यत्स्थापित विवादकाले मध्यस्थस्थापितम् । **धनदापने प्रकारमाह कात्यायन**. (४७७ ४७८)

राजा तु स्वामिने विप्र सान्त्वेनैव प्रदापयेत् ।
देशाचारेण चान्यास्तु दुष्टान्सम्पीड्य दापयेत् ॥
रिक्थिन सुहृद वापि छलेनैव प्रदापयेत् ।

न केवल राज्ञा पराजित स्वामिने मोदय धन दापनीय किन्तु स्वेनापि दण्ड्य । यदि सपणो विवादस्तदा प्रतिज्ञात पणोऽपि तस्माद् ग्राह्य । तथा च याज्ञवल्क्य (२ १८)

सपणश्चेद्विवाद स्यात्तत्र हीन तु दापयेत् ।
दण्ड च स्वपण चैव धनिने धनमेव च ॥

नारदोऽपि (व्य मा अ १ ५)

विवाद मोत्तरपण द्वयोर्यस्तत्र हीयते ।
स पण स्वकृत दाप्यो विनय च पराजये ॥

विनय दण्डम् । पराजितस्य साधितद्रव्याद्यदान तत्प्रकस्तद्धन दापनीय । तस्मिन्मृत प्रोषित वा त पुत्रो दापनीय । तथा च व्यास

दानवादप्रातभुवा दाप्यौ तत्पुत्रकौ तथा । इति ।

तत्पुत्रकौ दानविवादप्रतिभुवो पुत्रको । दानप्रतिभूत्वम दर्शयिष्यते । विवादप्रतिभूस्तु प्रागुदाहृत । दण्डस्य द्वावध्यमाह नारद (परिशिष्ट ५ २ ५४)

शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डस्तु द्विविध स्मृत ।
शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्त प्रकीर्तित ॥
काकिण्यादिस्त्वर्थदण्ड सर्वस्वान्तस्तथैव च ।
शारीरो दशधा प्रोक्तो ह्यर्थदण्डस्त्वनेकधा ॥

दशधेति न परिगणनम् । अन्येषामपि बन्धनाङ्ककरणादीना शारीरदण्डाना सत्त्वात् । कांश्चिच्छारीरदण्डान्दर्शयति मनु (८ १२४-१२५)

दश स्थानानि दण्डस्य मनु स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
उपस्थ उदर जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ॥

---

१ 'चाद्रव्यांस्तु' इति अ २ साधितस्य द्रव्याद्यदान इति अ-क

चक्षुर्नासा च कर्णौ च धन देहस्तथैव च । इति ।

उपस्थः स्त्रीपुंसयोश्चिह्नम् । एतेषामगम्यागमनादिविषयाणामुपस्थनिग्रहादीना दण्डाना क्षत्रियादिविषयत्व न ब्राह्मणविषयत्व

त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ।

इति तेनैवाभिधानात् (मनु ८ १२४) । ब्राह्मणस्य तु निर्वासन दण्ड इत्युक्त तेनैव (मनु ८ ३८०)

न जातु ब्राह्मण हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितम् ।

राष्ट्रादेन बहि कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥

शङ्खोऽप्याह—त्रयाणा वर्णाना धनापहारवधबन्धक्रिया विवासनाङ्ककरण ब्राह्मणस्य—इति । अत्र **क्रिया** इत्येतत्पृथक् पदम् । **गौतमो**ऽपि (१२ ४३)—न शारीरो ब्राह्मणदण्ड —इति । यत्तु

चतुर्णामपि वर्णाना प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।

शारीर धनसयुक्त दण्ड धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥

इति वचन तदतिदृप्तस्य बहुधनस्योक्तप्रायश्चित्तानानुष्ठायिनो बन्धनरूप शारीरो दण्ड कार्य इत्यतद्विषय न त्वङ्गभङ्गादिविषय

न त्वङ्गभेद विप्रस्य प्रवदन्ति मनीषिण ।

इति **हारीत**वचनात् । यत्तु ब धस्य क्षत्रियादिवर्णत्रयविषयत्वबाधक प्रागुक्त **शङ्ख**वचन तदेतदितरब्राह्मणविषयम् । ब्राह्मणस्य मुण्डनादिरूप दण्डमाह **नारद** (साहस १०)

शिरसो मुण्डन दण्डस्तस्य निर्वासन पुरात् ।

ललाटे चाभिशस्ताङ्क प्रयाण गर्दभेन च ॥

तस्य ब्राह्मणस्य । मुण्डन ब्राह्मणस्य वधप्रतिनिधित्वेनाह **मनुः** (८ ३७९)

मौण्ड्य प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

इतरेषा तु वर्णाना दण्ड प्राणान्तिको भवेत् ॥

इदमेवाभिप्रेत्याह **बृहस्पति**

महापातकयुक्तोऽपि न विप्रो वधमर्हति ।
निर्वासनाङ्कन मौण्ड्य तस्य कुर्यान्नराधिप ॥

अङ्कने विशेषमाह **नारद** (मनु ९ २३७ नारद परिशिष्ट ४४)

गुरुतल्पे भग काय सुरापाने सुराध्वज ।
स्तेये तु श्वपद कार्यो ब्रह्महण्यशिरा पुमान ॥

दण्डान्तरमप्याह **याज्ञवल्क्य** (१ ३६७)

वाग्दण्डस्त्वथ धिग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।
योज्या व्यस्ता समस्ता वाप्यपराधवशादिमे ॥

वाग्दण्ड परुषवचनरूप । **धिग्दण्डो** धिगिति कुत्सनम् । एतेषां दण्डाना विषयविशेषस्तत्र तत्र द्रष्टव्य । ऋणादानादिषु व्यवहारपदेषु यो दण्डविशेष स तत्तन्निरूपण दर्शयिष्यते । दिव्यसाधनके जय पराजयनिर्णये दण्डविशेषो दर्शित **कात्यायनेन** (४५९–४६१)

शतार्धं दापयेच्छुद्धमशुद्धो दण्डभाग्भवेत् ।
विषे तोये हुताशे च तुलाकोशे च तण्डुले ॥
तप्तमाषकदिव्ये च क्रमाद् दण्ड प्रकल्पयेत् ।
सहस्र षट्शत चैव तथा पञ्च शतानि च ॥
चतुस्त्रिद्व्येकमेव च हीन हीनेषु कल्पयेत् ।

शुद्धस्य शतार्धदापन भृतित्वेन न तु दण्डत्वेन । अय दिव्यनिमित्तको दण्डो निह्नवमिथ्याभियोगानामत्तकेन दण्डेन समुच्चीयते निमित्तसमुच्चयात् ॥

कश्चित्पुनन्यायप्रवृत्तिमाह नारद (व्य मा अ १ ८३)

स्त्रीषु रात्रौ बहिर्ग्रामादन्तर्वेश्मन्यरातिषु ।
व्यवहार कृतोऽप्येषु पुन कर्तव्यतामियात् ॥

बृहस्पति

पलायनानुत्तरत्वादन्यपक्षाश्रयेण च ।
हीनस्य गृह्यते वादो न स्ववाक्यजितस्य तु ॥

नारदः (व्य मा अ २ ४०)

साक्षिसभ्यावसन्नाना दूषणे दर्शन पुनः ।
स्ववाचैव जिताना तु नोक्त पौनर्भवो विधिः ॥

साक्षिसभ्योक्त्या पराजये तेषु दूषणस्योपन्यासे पुनर्व्यवहारप्रवृत्तिः स्ववाक्येन पराजये तु न सेत्यर्थ । प्राड्निर्णीतस्य पुनरुद्धरण द्विगुणदण्डाङ्गीकारेण कार्यमित्याह **नारद**' (व्य मा अ १ ६५)

तीरित चानुशिष्ट च यो मन्येत विधर्मतः ।
द्विगुण दण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥

तीरित समापित निर्णीतमिति यावत् । **अनुशिष्ट** साक्षिभिरुक्तम् । **याज्ञवल्क्य**' (१ ३०५)

दुर्दृष्टास्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण तु ।
सभ्या सजयिनो दण्ड्या विवादाद् द्विगुण दमम् ॥

सजयिनो जयिना सहिता । **कात्यायन**' (४९६)

कुलादिभिर्निर्गतेपि न सन्तोष गतस्तु यः ।[1]
विचारयेत्कृत राजा कुकृत पुनरुद्धरेत्[2] ॥

मनु (९ २३४)

अमात्या प्राड्विवाको वा ये कुर्यु कार्यमन्यथा ।
तत्स्वय नृपतिः कुर्यात्तान् सहस्र तु दण्डयेत् ॥

कचित्कृतस्य निवृत्तिमाह **नारद**. (ऋणादान ३९–४१, २९–३०)

यद्बाल कुरुते कार्यमस्वतन्त्रस्तथैव च ।
अकृत तदपि प्राहु शास्त्रे शास्त्रविदो जना ॥
स्वतन्त्रोऽपि हि य कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।
तदप्यकृतमेवाहुरस्वतन्त्रत्वहेतुत ॥
कामक्रोधाभिभूतार्तभयव्यसनपीडिताः ।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिं गता ॥

---

१ कुलादिभिर्निर्गतो येन– इति अ–क २ 'उद्वहन्' इति ब

तथा दासकृत कार्यमकृत परिचक्षते ।
अन्यत्र स्वामिसन्देशान्न दास प्रभुरात्मन ॥
पुत्रेण च कृत कार्यं यन्न स्याच्छन्दत पितु ।
तदप्यकृतमेवाहुर्दास पुत्रश्च तत्समौ ॥

अस्वतन्त्रानाह नारद (ऋणादान ३८–३७)

अस्वतन्त्र स्मृत शिष्य आचार्ये तु स्वतन्त्रता ।
अस्वतन्त्रा स्त्रिय सर्वा पुत्रा दासा परिग्रहा ॥
गर्भस्थै सदृशो ज्ञेय आष्टमाद्वत्सराच्छिशु ।
बाल आ षोडशाद्वर्षात्पोगण्डश्चेति कीर्त्यते ॥
परतो व्यवहारज्ञ स्वतन्त्र पितुरा मृते ।
जीवतोर्न स्वतन्त्र स्याज्जरयापि समन्वित ॥
तयोरपि पिता श्रेयान बीजप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वज ॥

परिग्रहा परिजना । **पितु**रित्येकवचन छान्दस पित्रोरित्यर्थ । उत्तरत्र तथाभिधानात । **आ मृते** मरणमारभ्य । **कात्यायन**, (४६६)

पिताऽस्वतन्त्र पितृमान भ्राता भ्रातृव्य एव वा ।
कनिष्ठो वा विभक्तस्वो दास परिकरस्तथा ॥

पिताऽस्वतन्त्र पितृमान् पितरि जीवति उत्पादितपुत्रोऽप्यस्वतन्त्र इत्यर्थ । **अविभक्तस्व** अविभक्तधन । कचिदस्वतन्त्रैरपि पुत्रादिभिः कृतस्यानिवृत्तिमाह **स** एव (कात्या ४६८–४७०)

प्रमाण सर्व एवैते पण्याना क्रयविक्रये ।
यदि सव्यवहार प्राक् कुर्वन्तोप्यनुमोदिता ॥
क्षेत्रादीना तथैव स्याद् भ्राता भ्रातृसुत सुत ।
निसृष्टा कृत्यकरणे गुरुणा परिगच्छता ॥
निसृष्टार्थस्तु यो यस्मिंस्तस्मिन्नर्थे प्रभुश्च स ।
तत्कर्ता तत्कृत कार्यं नान्यथा कर्तुमर्हति ॥

बृहस्पतिरपि

य स्वामिना नियुक्तस्तु धनायव्ययपालने ।
कुसीदकृषिवाणिज्ये निसृष्टार्थस्तु स स्मृत ॥
प्रमाण तत्कृत सव लाभालाभव्ययोदयम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तन्न विसंवदेत् ॥ इति ।

उक्तप्रकारेण निर्णय कुर्वतो राज्ञ फल दर्शयति बृहस्पतिः

एव शास्त्रोदित राजा कुर्यान्निर्णयपालनम् ।
वितत्येह यशो लोके महेन्द्रसचिवो भवेत् ॥
साक्षिलेख्यानुमानेन प्रकुर्वन्कार्यनिर्णयम् ।
वितत्येह यशो राजा ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥

इति निर्णयपादनिरूपणम । इति श्रीकोदण्डपरशुरामे व्यवहार-विवेकोद्द्योते व्यवहारमातृकानिरूपणम ॥ १५ ॥

अथ ऋणादानादीनि व्यवहारपदानि निरूप्यन्ते । तत्र प्रथम तावदृणादानाख्यमाद्य[1] व्यवहारपद निरूप्यते । तस्य स्वरूप दर्शयति नारदः

(ऋणादान १)

ऋण देयमदेय च येन यत्र यथा च यत् ।
दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम् ॥

एतादृशमृण देयमेतादृशमदेयमनेन देयमस्मिन्समये देयमनेन प्रकारेण देयमित्यधमर्णसम्बन्धि प्रतिदानविषयक सर्वमुत्तमर्णसम्बन्धिनो दानग्रहणधर्माश्च यस्मिन्विवादविषये तदृणादानाख्य व्यवहारपदमित्यर्थः । प्रतिदानग्रहणयोर्दानपूर्वकत्वान्नाय पाठक्रमो विवक्षित । ऋणदानप्रकारमाह बृहस्पति।

परिपूर्ण गृहीत्वाधिं बन्ध वा साधुलग्नकम् ।
लेख्यारूढ साक्षिमद्वा ऋण दद्याद्धनी सदा ॥

परिपूर्ण वृद्धिसहितमूलद्रव्यपर्याप्तम् । आधिर्बन्धकम् । तत्र यो

---

१ आद्य व्यवहारपदम् इति ब

विशेष सोऽग्रे दर्शयिष्यते। **बन्धशब्देनात्रोत्तमर्णस्य विश्वासार्थं तदभिमतस्य कस्यचिद्धस्तेऽधमर्णेन स्थापित द्रव्य गृह्यते। अस्मिन्नर्थे बन्धशब्द प्रयुक्तो नारदेन**

निक्षेपो मित्रहस्तस्थो बन्धो विश्वासक स्मृत ।

विश्वासहेतुमित्रहस्तस्थो निक्षेपो बन्ध इत्यर्थ । **लग्नक**[1] प्रतिभू । तत्र यो विशेष सोऽग्रे दर्शयिष्यते । उत्तमर्ण परिपूर्णमाधिं बन्ध बोत्तम लग्नक वा गृहीत्वाधमर्णहस्तलिखितारूढ साक्षियुक्त वा ऋण दद्यादित्यर्थ । ऋणशब्दपर्यायस्य कुसीदशब्दस्यार्थं कथयस्तद्व्याजेन तत्प्रयोजन दर्शयति **नारद** (ऋ ९८)

स्थानलाभनिमित्त यद्दानग्रहणमिष्यते ।

तत्कुसीदमिति ज्ञेय तेन वृत्ति कुसीदिनाम् ॥

स्थान मूलधनस्यावस्थिति । **लाभो** वृद्धि । **तन्निमित्त** तत्प्रयोजनकम् । कुसीदशब्दस्यावयवार्थमाह **बृहस्पति**

कुत्सितात्सीदतश्चैव निर्विशङ्क प्रगृह्यते ।

चतुर्गुण वाष्टगुण कुसीदाख्यमतस्त्वृणम् ॥

कुत्सितात् सीदत इत्येत अधमर्णविशेषण । मतभेदेन वृद्धिप्रकारमाह **स एव**

वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधान्यै प्रकीर्तिता ।

षड्विधा मे समाख्याता तत्त्वतस्ता निबोध मे ।

मे मम मते । ताश्च विधा दशयति **स एव**

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरतोऽपरा ।

कारिता सशिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च ॥

आसा स्वरूप दशयति **स एव**

कायिका कर्मसयुक्ता मासग्राह्या तु कालिका ।

वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धि कारिता ऋणिना कृता ॥

---

१ बन्धं बोत्तम इति अ-क

प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ।
गृहात्तोष (ष ?) फलं क्षेत्राद्भोगलाभं प्रकीर्तितं ॥

कायिका कर्मसंयुक्ता भोग्याधितया स्थापितस्य यो दोहनवाहना-दिकर्मरूपो भोगस्तत्सहिता या वृद्धिः सा कायिकेत्यर्थः । अत एव **व्यासः**

गोह्यवाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृता ।

स्मृतिचन्द्रिकायां तु यत्र बन्धकीकृतस्य गवाश्वादेर्दोहनवाहनादिकं कायिकं कर्म वृद्धित्वेन परिकल्पितं तत्र सा वृद्धिः कायिकेत्युक्तम् । **मासग्राह्या तु कालिका** प्रतिमासं ग्राह्यत्वेन परिकल्पिता या वृद्धिः सा कालिकेत्यर्थः । अत एव **नारदः** (ऋ १०३)

प्रतिमासं स्रवति या वृद्धिः सा कालिका मता । इति ।

वृद्धेरपि प्रतिमासं मूलभावे पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः । अत एव **नारदः**

वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता । इति ।

कारिता ऋणिना कृतेति ऋणिनाधमर्णेन स्वेच्छया कृता या वृद्धिः सा कारितेत्यर्थः ।

वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयं कृता । इति

नारदेनाभिधानात् (नारद, ऋ १०३) । अधमर्णकारितैव वृद्धिर्देया नोत्तमर्णकारितेत्याह **कात्यायनः** (४९८)

ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका सम्प्रकल्पिता ।
आपत्कालकृता नित्यं दातव्या कारिता तु सा ॥
अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन ।

उत्तमर्णप्रलोभनार्थमापत्काले शास्त्रीयवृद्ध्यधिकापि स्वयं परिकल्पिता या वृद्धिः कारिताख्या सा दातव्या । **अन्यथा न स्वयं परिकल्पिता** किं तर्हि धनिकेनाधिका परिकल्पिता सा न दातव्येत्यर्थः । **प्रत्यहं गृह्यते** इति अधमर्णप्रतिश्रुतदिनसंख्यायुक्तवृद्धिग्रहणकालोपलक्षणम् ।

---

१ भोग्याधितया कायिकेत्यर्थ –एतद्वाक्यं नास्ति ख–आदर्शे २ 'अत एव··· कालिका मतेति' इति नास्ति ख–आदर्शे ३ पुनर्भावेन' इति क

अत एव कालमात्रनिर्देशः कृत **कात्यायनेन** (४९९)

प्रतिकाल ददात्येव शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता । इति ।

अस्या वृद्धे शिखासादृश्यमुक्त **बृहस्पतिनैव**

शिखेव वर्धते नित्य शिरश्छेदान्निवर्तते ।
मूले दत्ते तथैवैषा शिखावृद्धिस्तु सा स्मृता ॥

गृहाद् बन्धकीकृताद्यो निवासादिजनित सन्तोष क्षेत्राद्यत्सस्यादिफल सा भोगलाभाख्या वृद्धिरिति **गृहात्तोष** इत्यस्यार्थ । **कल्पतरौ** तु

गृहात्तोम सद क्षेत्राद्भोगलाभ प्रकीर्तित ।

इति पठित्वा स्तोमो भाटक सद सस्यादिफलमिति व्याख्यातम् । गृहक्षेत्रग्रहण सर्वस्य स्थावररूपस्य भोग्याधेरुपलक्षणम् ।

आधिभोगस्त्वशेषो यो वृद्धिस्तु परिकल्पित ।
प्रयोगे यत्र चैव स्यादाधिभोग स उच्यते ।।

इति **कात्यायन**स्मरणात् (५ १) । **यत्र** यस्मिन ऋणादानप्रयोगे स्थावरमात्रसम्बन्धी आधिभोगो वृद्धित्वेन परिकल्पितस्तत्र सा वृद्धिराधिभोग इत्युच्यते इत्यस्यार्थ । वृद्धे परिमाणमाह **याज्ञवल्क्य** (२ ३७)

ाभागो वृद्धि स्यान्मासि मासि सबन्धके ।
वर्णक्रमाच्छत द्वित्रिचतु पञ्चकमन्यथा ॥

सबन्धके प्रयोगे प्रयुक्तद्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धि । पणशते प्रयुक्ते सपादः पण प्रतिमास वर्धत इत्यर्थ । **अन्यथा** बन्धकराहित्ये । **वर्णक्रमात्** ब्राह्मणादिवर्णक्रमेण **शत द्वित्रिचतु पञ्चक** द्वित्रिचतुःपञ्चाधिक—तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते (पा ५ १ ४७)—इति कन् । बन्धकरहिते पणशतप्रयोगे प्रतिमास ब्राह्मणात्पणद्वय क्षत्रियात्पणत्रय वैश्यात् पणचतुष्टय शूद्रात्पणपञ्चक ग्राह्यमित्यर्थ । प्रतिभूसहिते प्रयोगे वृद्धेः परिमाणमाह **व्यासः**

सबन्धे भाग आशीत षाष्ठो भागः सलग्नके ।
निराधाने द्विकशत मासलाभ उदाहृत ॥

आधिसंहिते[1]। **आशीतः** अशीतितम **षाष्टः** षष्टितमः । **लग्नकः** प्रतिभू । आधानग्रहण प्रतिभुवोऽप्युपलक्षणम् । **कल्पतरौ** तु साष्टभाग इति पठित्वा सलग्नके अशीतितमो भाग स्वकीयाष्टमभागसहितो मासवृद्धिरित्युक्तम् । यत्तु

अशीतिभाग गृह्णीयान्मासाद् वार्धुषिक शते ।
द्विक शत वा गृह्णीयात्सता धर्ममनुस्मरन् ॥ इति

मनुवचने (८ १४०–१४१) द्विक शत वेति पक्षान्तराभ्यनुज्ञान तदबन्धकविषयतया व्यवस्थापनीय पूर्वोदाहृतवचनात् । कचिद्वृद्धे परिमाणान्तरमाह **याज्ञवल्क्य** (२ ३८)

कान्तारगास्तु दशक सामुद्रा विंशक शतम् ।

दद्युरित्युत्तरवाक्यस्थस्यानुषङ्ग । ऋण गृहीत्वा दुर्गममार्गगन्तारः प्रतिमास पणशतस्य दशपणान् वृद्धि दद्यु समुद्रगामिनो विंशतिपणान् दद्युरित्यर्थ । ब्राह्मणादय सर्वेऽधमर्णा सबन्धके वा प्रयोगे स्वकृता वृद्धिं सर्वजातीयेषूत्तमर्णेषु दद्युरिति कारितवृद्ध्यङ्गीकरणलक्षण पक्षान्तरमाह **स** एव (या २ ३८)

दद्युर्वा स्वकृता वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु । इति ।

गवादीना पशूना दासीना च ऋणत्वेन दत्ताना वृद्धिविशेष उक्तस्तेनैव (याज्ञ २ ३९) सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणाम्—इति । सम्भवति च गवादीनामृणत्वेन दान तत्पोषणाशक्तस्य तत्पुष्टिसन्तत्यर्थिन ग्रहण तु क्षीरवाहनसेवाद्यर्थिन । कचिदस्वीकृतापि वृद्धिर्दातव्येत्याह **विष्णुः** (विष्णुधर्मसूत्र ६ ४०)

यो गृहीत्वा ऋण सर्वे श्वो दास्यामीति सामकम् ।
न दद्याल्लोभतः पश्चात्तद्वहा वृद्धिमाप्नुयात् ॥

---

1 आधिरहिते इति क

श्व इति प्रतिश्रुतस्य प्रतिदानकालावधेरुपलक्षणम् । सममेव **सामकम्** । योऽमुकस्मिन्दिने सममेवाहं त्वदीयं धनं दास्यामीति प्रतिज्ञाय ऋणं गृहीत्वा पश्चाल्लोभाद्विलम्बं कुर्यात्सोऽवधिदिनमारभ्य वृद्धिं दद्यादित्यर्थः । यदि स्वकार्यं कर्तुं याचित्वा गृहीतमप्रतिदायैव कश्चिद्देशान्तरं गच्छेत्तदा संवत्सरादूर्ध्वं तद्धनं वर्धत इत्याह **कात्यायनः** (५०२)

यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥

इदं त्वप्रतियाचितविषयम् । यदि प्रतियाचितो याचितकमदत्त्वा देशान्तरं गच्छेत्तदा मासत्रयादूर्ध्वं तद्धनं वर्धत इत्युक्तं **तेनैव** (कात्या० ५०३)

कृत्वोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥

कृत्वोद्धारं याचितकं गृहीत्वा **याचितोऽप्यदत्त्वे**त्यन्वयः । यदि याचितकमादाय प्रतियाचितोऽपि तत्र स्थितो न ददाति स प्रतियाचनादिनमारभ्य तद्धनस्य वृद्धिं दद्यादित्याह **स** एव (कात्या ५०४)

स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् ॥
तं ततो कारितां वृद्धिमनिच्छन्तं च दापयेत् ॥

ततः तद्दिनमारभ्य । एतत्सर्वं क्वचिदवधिमपरिकल्प्य याच्ञाप्राप्ते वेदितव्यम् । अवधिं स्वीकृत्य तदतिक्रमे तु तद्दिनमारभ्य तद्धनस्य वृद्धिर्ज्ञातव्या तदहो वृद्धिमाप्नुयादिति न्यायस्य समानत्वात् । विवाहादौ यच्छोभाद्यर्थं मित्रादिभिः प्रीत्या दत्तं तत्स्वनं वृद्धिमपरिकल्प्य गृहीतमपि मासषट्कादूर्ध्वं वर्धत इत्याह **नारदः** (ऋ १०८)

न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् ।
अनाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सरार्धाद्विवर्धते ॥

अनाकारिता अकृता । प्रीतिदत्तस्य प्रतियाचितस्यादाने वृद्धिविशेषमाह **कात्यायनः** (५०५)

प्रीतिदत्त न वर्धेत यावन्न प्रतियाचितम् ।
याच्यमानमदत्त चेद्वर्धते पञ्चक शतम् ॥

पञ्चक पञ्चाधिकम । पणशतस्य पणपञ्चक प्रतियाचनदिनमारभ्य प्रतिमास वर्धते इत्यर्थ । क्रीतस्य वस्तुनो मूल्यमदत्त्वा देशान्तरगमने वृद्धिमाह **स** एव (कात्या ५०७)

पण्य गृहीत्वा यो मूल्यमदत्त्वैव दिश व्रजेत् ।
ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धन वृद्धिमाप्नुयात् ॥

एतच्च विक्रेत्रा यदि न याचितस्तदा ज्ञातव्यम । याचने त्वेतस्य वृद्धिशेषनिक्षिप्तद्रव्ययोश्च याचनदिनादारभ्य प्रतिमास शते[1] पञ्चक वर्धत इत्याह **स** एव (कात्या ०)

निक्षिप्त वृद्धिशेष च क्रयविक्रय एव च ।
याच्यमानमदत्त चेद्वर्धते पञ्चक शतम् ॥

अस्यामकृताया वृद्धौ यत्र पञ्चक शतमित्यादिपरिमाणविशेषानुपदेशस्तत्राशीतिभागा वृद्धि स्यादिति याज्ञवल्क्योक्त परिमाण ग्राह्यम् । अत एव **विष्णु** (विष्णुधर्मसूत्र ६ ३ ४) वृद्धि दद्युरकृतामपि वत्सरातिक्रमे यथाभिहिताम्—इति । **यथाभिहिता** शास्त्रैर्यथोक्ता तथाविधामित्यर्थ । क्वचिदकृताया वृद्धेरपवादमाह **नारद** (व्य मा अ २ ३६)

पण्यमूल्य भृतिन्यासो[2] दण्डो यश्च प्रकल्पित ।
वृथादानाक्षिकपणा वर्धन्ते नाविवक्षिता ॥

पण्यमूल्य क्रीतस्य मूल्य **भृतिर्वेतन** **न्यासो** निक्षेप । **वृथादान** नटादिभ्य प्रतिश्रुतम् । **आक्षिकपणो** द्यूतद्रव्यम् । **अविवक्षिता** अप्रतिश्रुतवृद्धिका । अत्र पण्यमूल्यस्य वृद्ध्यभावाभिधान प्रवासप्रतियाचनयोरभावे ज्ञातव्यम् । न्यासस्य वृद्ध्यभावो निक्षिप्त वृद्धिशेष चेति पूर्वोदाहृतकात्यायनवचनात्प्रतियाचनाभावे

---

1 शत पञ्चक' इति अ—क २ भृतिर्न्यासो' इति ब

न वृद्धि स्त्रीधने लाभे न क्षिप्ते च यथास्थिते ।
सन्दिग्धे प्रातिभाव्ये च यदि न स्यात्स्वयंकृता ॥

इति **संवर्तवचनाद्** व्यक्त्यन्यथाकरणाभावे च ज्ञातव्य । **लाभो** वृद्धि । **सन्दिग्धे प्रातिभाव्ये** दातुमिदमुचितमनुचित वेति सन्देह-विषये ऋण(णि [1])द्रव्यार्पणादौ । अन्यत्रापि क्वचिद् वृद्ध्यभावमाह **व्यासः**

प्रातिभाव्य भुक्तबन्धमगृहीत च दित्सत ।
न वर्धते प्रपन्नस्य न्म शुल्क प्रतिश्रुतम् ॥

भुक्तबन्ध इति गोप्याधितया स्थापितस्य वस्त्रालङ्कारादेरुपभोगे वृद्धिर्न भवतीत्येतदर्थम् । अत एवोक्त **गौतमेन** (गौ ध सू १२ २९)–भुक्ताधिन वर्धत–वस्त्रालङ्कारादिरिति । **अगृहीत च दित्सत** इति कृतवृद्धेरपवाद । **दित्सत** प्रतिदातुमिच्छताऽधमर्णाद् वृद्धिलोभादि वशाद्युत्तमर्णेन तन्न गृहीत तदा तस्य कृतापि वृद्धिन दयेत्यर्थ । तथा च **याज्ञवल्क्य** (२ ४४)

दीयमान न गृह्णाति प्रयुक्त यत्स्वक धनम् ।
मध्यस्थस्थापित तत्स्याद्वर्धत न तत परम् ॥

मध्यस्थस्थापितमिति विशेषणादधमर्णेन यदि स्वहस्ते स्थाप्येत तदा भवत्येव वृद्धि । दत्तस्य ऋणस्य प्रतिमास प्रतिवर्षं वा वृद्धिग्रहण विना चिरमवस्थितस्य परमा वृद्धि द्रव्यभेदेनाह **बृहस्पति**

हिरण्ये द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रकुप्यके ।
धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता सदवाह्यलवेषु च ॥
उक्ता पञ्चगुणा शाके बीजेक्षौ षड्गुणा स्मृता ।
लवणस्नेहमद्येषु वृद्धिरष्टगुणा मता ।
गुडे मधुनि चैवोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके ॥

कुप्य त्रपुसीसादिकम् । **सद**• क्षेत्रफल पुष्पफलमूलादिकम् ।

---

[1] भुक्तं बन्धं इति अ–क

धान्यस्य क्षेत्रफलत्वेपि पृथङ्निर्देशो गोबलीवर्दन्यायात्। **वाह्यो** घोटकादि। **लव** ऊर्णाचामरादि। यत्तु

धान्ये सदलवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम्।

इति **मनुवचन** (८ १५१) तत् षाड्गुण्यादिनिषेधपरम्। **स्मृतिचन्द्रिका**कारस्तु प्रत्यर्पणसमसमयसमृद्धाधमर्णविषयमित्याह। अत्र चिरकालशब्देन प्रतिश्रुताया अशीतिभागादिवृद्धेर्यस्मिन् काले द्वैगुण्यादिप्रापकत्व भवति ततोऽधिक कालो गृह्यते। वज्रादिष्वपि द्वैगुण्यमाह **वसिष्ठः**

वज्रशुक्तिप्रवालाना हेम्नश्च रजतस्य च।
द्विगुणा त्विष्यते वृद्धि कृतकालानुसारिणी॥

शुक्तिशब्देनात्र मुक्ताफल लक्ष्यते वज्रसाहचर्यात्। अत एव **कात्यायन** (५१०)

मणिमुक्ताप्रवालाना सुवर्णरजतस्य च।
तिष्ठते द्विगुणा वृद्धि फलकैटाविकस्य च॥

कैट कीटोद्भव पट्टसूत्रादि। **आविक** कम्बलादि। ताम्रादौ त्रिगुणा वृद्धिमाह **वसिष्ठ**

ताम्राय काम्यरीतीना त्रपुण सीसकस्य च।
त्रिगुणा तिष्ठते वृद्धि कालाच्चिरकृतस्य तु॥

रीतिरारकूटम्। कार्पासे षड्गुणा वृद्धिमाह **व्यासः**

शाककार्पासबीजेक्षौ षड्गुणा परिकीर्तिता।

तैलाद्यावष्टगुणा वृद्धिमाह **कात्यायनः** (५११)

तैलाना चैव सर्वेषा मद्यानामथ सर्पिषाम्।
वृद्धिरष्टगुणा ज्ञेया गुडस्य लवणस्य च॥

व्यासोऽपि

वदन्त्यष्टगुणाम् काले मद्यस्नेहरसासवान्।

स्नेहस्तैलादि। **रस**, क्षीरादिः। **विष्णुः** (**विष्णुधर्मसूत्र ६.११-**

१५) हिरण्यस्य द्विगुणा वृद्धिस्त्रिगुणा वस्त्रस्य धान्यस्य चतुर्गुणा रसस्याष्टगुणा सन्तति स्त्रीपशूनाम्—इति । यत्तु—त्रिगुण धान्य धान्येनैव रसा व्याख्याता पुष्पमूलफलानि च तुलाधृतमष्टगुणम्—इति वसिष्ठवचने (वसिष्ठधर्मसूत्र २ ४४ ४७) धान्यादीना त्रगुण्याभिधान तद्यस्मिन्देशे त्रिगुणमेव धान्यादिक देयमिति स्थितिस्तद्विषयम् । तुलाधृत शर्करादि । एवमन्यान्यपि यानि न्यूनाधिकपरमवृद्धिप्रतिपादकानि

वस्त्रधान्यहिरण्याना चतुस्त्रिद्विगुणा परा ।

इत्येवमादीनि याज्ञवल्क्यादिवचनानि (या २ ३९) तानि देशविशेषविषयतया योज्यानि । देशस्थितिभेदेन परमवृद्धिभेद उक्तो नारदेन (ऋ १०५–१०६)

ऋणाना सार्वभौमोऽय विधिर्वृद्धिकर स्मृत ।
देशाचारस्थितिस्त्वन्या यत्रर्णमवतिष्ठते ॥
द्विगुण त्रिगुण चैव तथान्यस्मिश्चतुर्गुणम् ।
तथाष्टगुणमन्यस्मिन्देय देशेऽवतिष्ठते ॥ इति ।

येषा द्वैगुण्यादिकमनाम्नात तेषा द्वैगुण्य ज्ञेयमित्याह विष्णु (विष्णुधर्मसूत्र ६ १७)—अनुक्ताना द्विगुणम्—इति ॥

अय च द्वैगुण्यादिरूपो वृद्ध्युपरमो यदि वृद्धि पुरुषान्तरे न सक्रामिता न वा मूलीकृता तदा भवतीति ज्ञातव्यम् । तेनाधमर्णो यदि ता वृद्धिमह दास्यामीति पुरुषान्तरमङ्गीकारयति स्वय वा ता मूलत्वेनाङ्गीकरोति उत्तमर्णो वा कस्मिश्चित्पुरुषे ता वृद्धिमधमर्णाङ्गीकारपुर सर बन्धकीकृत्य स्वधन गृह्णाति तदा तद्दिनमारभ्य प्रतिदानपर्यन्त तद्धन वर्धत एव । अत एव मनु (८ १५१)

कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्य नात्येति सकृदाहिता ।

कुसीदमृण तस्य वृद्धि कुसीदवृद्धि । द्वैगुण्यग्रहण त्रैगुण्यादीनामप्युपलक्षणम् । सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता पुरुषान्तरसक्रमण।दिप्रयोगान्तररहितेत्यर्थ । केचित्तु सकृदाहृतेति पठन्ति तत्रायमर्थः । यदि

प्रतिमास प्रतिवर्षं न गृह्यते किं तु सकृद् गृह्यते तदा द्वैगुण्यं नातिक्राम-तीति। एतेन सकृद्ग्रहणाभावे द्वैगुण्यमतिक्रामतीति सूचितम्। क्वचिद् वृद्ध्युपरमो नास्तीत्याह **बृहस्पतिः**

तृणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वचर्मास्थिवर्मणाम्।
हेतिपुष्पफलाना च वृद्धिस्तु न निवर्तते॥

किण्व सुरोत्पादनकारणभूतो मलविशेष। **चर्म** शरादिनिवारक-फलक। **वर्म** कवच। **हेतिरायुधम्**। **वसिष्ठः**

दन्तचर्मास्थिशृङ्गाणा मृन्मयाना तथैव च।
अक्षया वृद्धिरेतेषा पुष्पमूलफलस्य च॥

विष्णु (विष्णुधर्मसूत्र ६ १६)—किण्वकार्पाससूत्रचर्मवर्मायुधेष्ट-काङ्गाराणामक्षया—इति। अत्र यत्पुष्पफलकार्पासाना वृद्ध्युपरमाभावाभि-धान तदत्यन्तसमृद्धाधमर्णविषय देशविशेषविषय वेति न प्रागुक्तवचनवि-रोध। शिखावृद्ध्यादीनामनुपरममाह **बृहस्पति**

शिखावृद्धिं कायिकीं च भोगलाभ तथैव च।
धनी तावत्समादद्याद्यावन्मूल न शोधितम्॥

न शोधित न प्रत्यर्पितम्॥

आधे स्वरूप तद्भेद च दर्शयति **बृहस्पतिः**

आधिर्बन्ध समाख्यात स च प्रोक्तश्चतुर्विध।
जङ्गम स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च॥
याद्दच्छिक सावधिश्च लेखारूढोऽथ साक्षिमान्।

यद्यप्याधिरष्टविधो दर्शितस्तथापि गोप्यभोग्ययाद्दच्छिकसावधिरू-पाणा चतुर्णां भेदानामत्रानेकविधाभ्युपयोगार्थं तात्पर्यातिशयेन कथन नान्येषामिति वक्तु प्रोक्तश्चतुर्विध इत्युक्तमिति **स्मृतिचन्द्रिकायाम्**। आगृहीतस्य धनस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णे धीयते स्थाप्यते इत्याधिः। **गोप्यो** रक्षणीय। **याद्दच्छिक.** अकृतावधिः। **सावधिः** अमुकस्मिन् दिने धन प्रत्यर्प्याहमेनमाधिं मोचयिष्यामि नो चेदयम्

चायमित्यवधिं कृत्वा स्थापित । एता मुख्याश्च तस्रो विधा दर्शयति नारदः (श्लो १२४-२५)

अधिक्रियत इत्याधि स विज्ञेयो द्विलक्षण ।
कृतकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ॥
स पुनर्द्विविध प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव च ।

अधि उपरि **क्रियते** स्थाप्यते । **कृतकालोपनेय** कृतक्लृ कल्पितेऽवधौ उपनेय स्वसमीप नेयोऽधमर्णान्मोचनीय इत्यर्थः । **यावद्देयोद्यत** यावद्दृण तिष्ठति न तत्स्थापितोऽवधिरहित इत्यर्थ । आधेर्गृहीतस्य यथासमय परिपालन कर्तव्यमितरथा वृद्धिहानिर्मूलहानिर्वा भवतीत्याह **हारीतः**

बन्ध यथा स्थापित स्यात्तथैव परिपालयेत् ।
अन्यथा नश्यत लाभो मूल वा तद्व्यतिक्रमात् ॥

तद्व्यतिक्रमात् समयव्यतिक्रमात् । अत्र वृद्धिहान्यभिधान गोप्यतया स्थापितस्याधर्भोग वदितव्यम् । अत एव **याज्ञवल्क्य** (२ ५९)

गोप्याधभोग नो वृद्धि सोपकार थ हापित । इति ।

गोप्याधेरल्पेऽपि भोगे महत्यपि वृद्धिर्न दातव्या । **सोपकारे** भोग्याधौ **सवृद्धिके हापिते** व्यवहारायोग्यतां प्रापित मूलेन दातव्यमित्यर्थ । एतच्च बलात्कारविषयम् । तथा च **मनु** (८ १४४)

न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेत् ।

भोगप्रतिषेध कुर्वतोऽधमर्णस्य वचनमुल्लङ्घ्याधिं भुञ्जानस्यात्यन्तापराधित्वादल्पभोग एव सर्ववृद्धिनाश इत्यर्थ । बलात्काराभावे तूक्त तेनैव (मनु ८ १५०)

य स्वामिनाननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविचक्षण ।
तेनार्धवृद्धिर्मोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृति ॥

अर्धग्रहणमननुज्ञाताधिभोगानुसारेण कल्पितस्य वृद्धिभागस्योपलक्षणम् । बृहस्पतिवचन यन्मूलहान्यभिधान तद्बलात्कारकृतमहाभोगविष-

यमित्युक्त **स्मृतिचन्द्रिकायाम** । आधिविनाशविषयमिति **केचित्** । गोप्याधितया स्थापितस्य दास्यादे कर्मकारणे विशेषान्तरमाह **कात्यायनः** (५२५)

अकाममननुज्ञातमाधिं य कर्म कारयेत् ।
भोक्ता कर्मफल दाप्यो वृद्धि वा न लभेत सः ॥

अकाममिच्छारहितम । **कर्मफल** वेतनम् । **दाप्य**' अधमर्णायेति शेष । एव गोप्याधितया स्थापिते घोटकादौ तद्भाटक दापनीय वृद्धिर्वा त्याजनीया । उभयविधस्याधर्योऽन्यथाभावादिक प्रापयति त प्रत्याह **याज्ञवल्क्यः** (२ ५९)

नष्टो देयो विनष्टश्चेद् दैवराजकृताहते ।

नष्टो विकृतिं गत पूर्ववत्कृत्वा देय । **विनष्टः** आत्यन्तिक नाश प्राप्त सोऽपि मूल्यादिद्वारेण देय । अग्न्युदकदेशोपप्लवादिदैवकृते राजकृते च विनाशे नवमित्यथ । विकृतस्यैवाधे प्रत्यर्पणे लाभहानिमाह **नारदः** (ऋ १२१ १२६)

उपचारस्तथैवास्य लाभहानिर्विपर्यये ।
प्रमादाद्धनिनस्तद्वदाधौ विकृतिमागते ॥

अस्य आधे **तथैव** समयानातक्रमेणैवो**पचारो** **व्यवहारः** । **तद्विपर्यये** वृद्धिहानि । **तद्वदाधौ धनिन प्रमादाद् विकृतिमागते** लाभहानिरित्यर्थ । उपभोगेन विकृति गतस्य तथैवार्पणे मूलनाशमाह **बृहस्पति**

भुक्ते त्वसारता प्राप्ते मूलहानि प्रजायते ।

आधेर्विनाशे तन्मूल्य दातव्यमित्याह **व्यास**

महीतृदोषान्नष्टश्चेद्बन्धो हेमादिको भवेत् ।
ऋण सलाभ सशोध्य तन्मूल्य दापयेद्धनी ॥

सलाभमृण सशोध्य सम्यग्विचार्य विनष्टाधेर्मूल्य

यदृणमध्ये किंचिदधमर्णेऽवशिष्ट तदा तद् गृह्णीयादित्यर्थ । सवृद्धिकमू ल्याप्तावेर्नाशे तद्धानिमाह नारद (ऋ १२६)

विनष्टे मूलनाश स्याद् दैवराजकृतादृते ।

हारीतोऽपि

आधौ नष्टे धन नष्ट धनिकस्याधिरेव वा । इति ।

सलाभमूलापेक्षया बहुमूल्यस्याधेर्नाशे सलाभ मूल दत्त्वावशिष्ट मूल्यमपि दद्यात् । तथा च बृहस्पति

बहुमूल्यो यत्र नष्ट ऋणिक तत्र तोषयेत् ।

मनुरपि (८ १४४)

मूल्येन तोषयेच्चैनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

यो धनिक आधिनाशेऽपि ऋणपत्रावष्टम्भनाधमर्णाद्धन जिघृक्षेत स दण्डनीय इत्याह कात्यायन (५)

आधिदृष्टेन (आदि दृष्टेन ?) लप्यन नष्ट यद्धनिकाद्धनी ।
नृपो दम दापयित्वा आधिलेख्य तु नाशयेत् ॥

दम दण्डम् । दैवराजकृत आधिविनाश वृद्धिसहितमृणमाध्यन्तर वाधमर्णो धनिने दद्यात् । तथा च बृहस्पति

दैवराजोपघातेन यत्राधिर्नाशमाप्नुयात् ।
तत्राधिं दापयेद्द्यात्साध्य वा धनमृर्णी ॥

राजोपघातोऽत्रान्यहेतुना राज्ञा कृत उपद्रवो न तु धनिकापराध निमित्तक । अत एवोक्त व्यासेन

दैवराजोपघाते तु न दोषो धनिन क्वचित् । इति ।

एव चोरस्वजनादिनिमित्तकाध्यपचारेऽपि धनिकदोषाभावे धनमाध्य न्तरं वा दातव्यम् । अत एव कात्यायन (५२४)

न चेद्धनिकदोषेण निपतद्वा म्रियेत वा ।
आधिमन्य स दाप्यः स्याद्दणान्मुच्येत नर्णिकः ॥

निपतेत् नश्येत्। **म्रियेते**ति पश्वाद्यभिप्रायेण। **अदाने तत्का-रणान्न मुच्येते**त्यर्थ। सम्यग्रक्ष्यमाणस्याप्याधेरसारत्वे जाते **धनमाध्य-न्तर वा** दातव्यमित्याह **नारद** (ऋ १३०)

रक्ष्यमाणोपि यत्राधि कालेनेयादसारताम्।
आधिरन्योऽथवा कार्यो देय वा धनिनो धनम्॥

असारता वृद्धिसहितमूलद्रव्यापर्याप्तताम्। **याज्ञवल्क्योऽपि** (२ ६०)

आधे स्वीकरणात्सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसारताम्।
यातश्चेदन्य आधेयो धनभाग्वा धनी भवेत्॥

आधे स्वीकरणात् उपभोगात् सिद्धिर्न लेख्यमात्रेणेत्यर्थ। तथा च **नारद** (ऋ १२५)

आधिस्तु द्विविध प्रोक्तो जङ्गम स्थावरस्तथा।
सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नान्यथा॥

गोप्याधौ भोग स्वीकार, भोग्याधौ फलभोग। **एतच्चाधेर्भोगात्सि-द्धिप्रतिपादन**—आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा (या २ २३) इत्येवमादिवाक्योक्तनिर्णयार्थम्। अत एव द्वयोर्धनिकयोर्दुष्टेनाधमर्णेनैकस्य बन्धकीकरणे[1] भोगवशान्निर्णय इत्याह **विष्णु** (५ १८४)

ययोर्निक्षिप्त आधिस्तौ विवदेता यदा नरौ।
यस्य भुक्तिर्जयस्तस्य बलात्कार विना कृता॥

उभयोरपि भुक्तियोगित्वे निर्णयप्रकारमाह **बृहस्पतिः**

क्षेत्रमेक द्वयोर्बन्धे दत्त यत्समकालिकम्।
येन भुक्त भवत्पूर्वं तस्य तत्सिद्धिमाप्नुयात्॥

क्षेत्रग्रहणमुपलक्षणम्। **वसिष्ठोऽपि**

तुल्यकाले निसृष्टाना[2] लेख्यानामाधिकर्मणि।
येन भुक्त भवत्पूर्व तस्याधिर्बलवत्तर॥

निसृष्टाना कृताना **लेख्यानां** सद्भावेऽपीति **शेषः**। **उभयोरप्ये-**

1 'बन्धम्' इति अ-क 2 'विसृष्टानां' इति ब

कस्य क्षेत्रस्य बन्धकीकृत्य निर्देशे तयोश्चोपभोगार्थं युगपत् प्राप्तयोर्विभज्य तद्ग्रहणमित्याह वसिष्ठ.

यद्येकदिवसे तौ तु भोक्तुकामावुपागतौ ।
विभज्याधि सम तेन भोक्तव्य इति निश्चय ॥

तेन ताभ्याम । वचनव्यत्यये सुश्छान्दसम । उभयोरेक बन्धकीकुर्वतोऽधमर्णस्य दण्ड उक्त **कात्यायनेन** (५१७)

आधिमेक द्वयोर्यस्तु कुर्यात्का प्रतिपद्भवेन ।
तयो पूर्वकृत ग्राह्य तत्कर्ता चोरदण्डभाक् ॥

आधिविशेषे दण्डविशेषमाह **विष्णु** (विष्णुधर्मसूत्र ५ १८१-१८२)—गोचममात्राधिना भुवमन्यस्यासीकृतामन्यस्य य प्रयच्छेत्स वध्य । ऊना चेत् षोडशसुवर्ण दण्ड्य —इति । गोप्याधिमूलधनस्य द्वैगुण्यापत्तिपर्यन्त यदि न मोच्यते यदि च मोक्षयिगोप्याधिर्भोग्याधिश्च कृतावधिकालप्राप्त न मोच्यते तदा स ऽधमर्णस्य नश्यति उत्तमर्णस्य स्व भवति । निरवधिका भोग्याधिस्तु न कदाचिदुत्तमर्णस्य स्व भवतीत्याह **याज्ञवल्क्य**. (२ ५८)

आधि प्रणश्येद् द्विगुण धन यदि न मोच्यते ।
काले कालकृतो नश्यत्फलभोग्यो न नश्यति ॥

काले अवधौ प्राप्ते इत्यर्थ । **कालकृत** कृतावधिक । जातिकालसुखादिभ्य परवचनम्—इति वार्तिककारवचनान्निष्ठान्तस्य परनिपात । द्विगुणीभावानन्तरमवध्यनन्तर चाधिविमोचन चतुर्दश दिनानि प्रतीक्षा कार्येत्याहतुर्व्यासबृहस्पती

हिरण्य द्विगुणीभूत पूर्णे काले कृतावधौ ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताह प्रतीक्ष्य तु ॥
तदन्तरा धन दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयात् ।

धनी उत्तमर्णः। **तत्** तस्मात्कारणात्। **अन्तरा** दिनचतुर्दशकमध्ये इत्यर्थः। यत्तु

पूर्णावधौ शान्तलाभे बन्धे स्वामी धनी भवेत्।
अनिर्गते दशाहे तु ऋणी मोचितुमर्हति ॥

इति दिनदशकप्रतीक्षाविधायक **बृहस्पतिवचन** तद्वस्त्रादिविषय व्यास-बृहस्पतिवचन तु हिरण्यविषय हिरण्ये द्विगुणीभूते इति तत्राभिधानात्। **शान्तलाभे** त्रैगुण्यादिपरमवृद्ध्या निवृत्तलाभे। अत एव शान्त-लाभे इति सामान्येनाभिधानाद् याज्ञवल्क्यवचने द्वैगुण्यग्रहण त्रैगुण्या-दीनामप्युपलक्षणम्। तन यदा गोप्याधिं स्थापयित्वा वस्त्रादिकमृणतया गृह्यते तदा पूर्वोक्तान त्रैगुण्यादिपरमवृद्धिकालादूर्ध्वं दिनदशकमध्ये अमो-चित आधिरुत्तमर्णस्य स्व भवतीति सिध्यति। यत्तु

न चाधे कालसरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रय।

इति कालसरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्न निसर्गो न धनिकेनान्यत्राधी-करण न वा विक्रयणमित्याधे धनिकस्वत्वाभावप्रतिपादक **मनुवचन** (८ १४३) तत्कृतावधिकभोग्याधिविषयम्। द्वैगुण्याद्यतिक्रमेऽव्यति-क्रमे च चतुर्दशाहादिप्रतीक्षणानन्तरमाधेर्यद्धनिकस्वत्वमुक्त तद्धनिकेन यदाधमर्णस्तदसनिधौ तत्पुत्रादिर्वा तमर्थं ज्ञापयित्वा धन याच्यते तदा भवति नान्यथा। अत एव **व्यास**.

गोप्याधिर्द्विगुणादूर्ध्वं कृतकालस्तथावधे।
आवेदयित्वाणकुले भोक्तव्यस्तदनन्तरम्। इति।

यदि मूले परा वृद्धि नाम चतुर्दशाहादिप्रतीक्षाकालमध्ये बन्धकमोच-नात्प्रागधमर्णो म्रियेत देशान्तरगतस्य तस्य जीवनवार्ता न श्रूयत वा तत्पु-त्रादश्च न स्यात्तदा यत्कर्तव्य तदाह **बृहस्पति**.

हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टेऽधमर्णिके।
द्रव्य तदीय सगृह्य विक्रीणीत ससाक्षिकम् ॥

---

१ अस्य स्थाने 'अत एव' इति क-आदर्शे

रक्षेद्वा कृतमूल्यं तु दशाहं जनसंसदि ।
ऋणानुरूपं परतो गृह्णीतान्यत्तु वर्जयेत् ॥

हिरण्यग्रहणं वस्त्रादीनामप्युपलक्षणम् । **द्विगुणीभूते** इति त्रैगुण्यादीनामप्युपलक्षणम् । **नष्टे** कुत्रचिद्गते चिरमज्ञाते । **द्रव्यं** बन्धकीकृतं द्रव्यम् । **परतः** दशाहादूर्ध्वम् । **अन्यत्तु वर्जये**दित्यनेनावशिष्टममर्पणमृणिबान्धवे तदभावे राजनि कर्तव्यमिति सूचितम् । अत एव **कात्यायनः** (५२९)

आधाता यत्र वै न स्याद्धनी बन्धं निवेदयेत् ।
राज्ञस्ततः स विज्ञातो विक्रय इति धारणा ॥
सवृद्धिकं गृहीत्वा तु शेषं राजन्यथार्पयेत् ।

क्वचिद्दोप्याधेर्द्वैगुण्याद्यतिक्रमेप्यधमर्णस्वत्वं नार्पतीत्याह **याज्ञवल्क्यः** (२ ६१)

चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् ।
सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ।

चरित्रं शोभनाचार[1] । तेन यद्बन्धकं तच्चरित्रबन्धकं तेन यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं पराधीनं वा कृतं तच्चरित्रबन्धककृतम् । अयमर्थः । यदि धनिन शोभनाचारतामवगत्याधमर्णेन बहुमूल्यं द्रव्यं बन्धकीकृत्याल्पमेव द्रव्यं गृहीतं यदि वाधमर्णस्य निर्लोभतामवगत्योत्तमर्णेनाल्पमूल्यं बन्धकं गृहीत्वा बहुधनं दत्तं तदा तद्धनं राजा सवृद्धिकं दापयेत् । न त्वाधिनाश इत्यर्थः । अथवा चरित्रं गङ्गास्नानाग्निहोत्रादिजनितमपूर्वं तद्बन्धकीकृत्य गृहीतं चरित्रबन्धककृतम् । **सत्यङ्कारकृतं** यदृणग्रहणसमये द्विगुणीभूतमपि धनं मया धनमेव द्विगुणं दातव्यं न त्वयमाधिस्तवेति परिभाष्य गृहीतं धनम् । चरित्रबन्धकादिस्थले द्वैगुण्यादूर्ध्वमधमर्णेन नाधिनाशो भविष्यतीति बुद्ध्या न विलम्बः कार्य इत्याह **व्यासः**

---

1 'शोभना चार' इति अ—क

गोप्याधिं द्विगुणादूर्ध्वं मोचयेदधमर्णिक । इति ।

अत्रैव विषयेऽधमर्णासन्निधाने धनिकेनाधिर्विक्रेतव्य इत्याह **याज्ञवल्क्य** (२ ६३)

विना धारणकाद्वापि विक्रीणीत ससाक्षिकम् ।

अत्र **वा**शब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थ । यदर्णदानकाले आधिनाशो नेति परिभाषित तन्नाय पक्ष । इतरथा आधि प्रणश्येद् द्विगुण इत्याधिनाश इत्युक्त **विज्ञानेश्वराचार्यै** । यदि द्वैगुण्यापत्तिकालादवधिकालाद्वा प्रागन्यस्मात्कस्माच्चिद्धन दत्त्वाधिं मोचयितुमधमर्ण समायाति तदा तदैवाधिर्मोक्तव्यो न वृद्धिलोभेन स्थापनीय । तथा च **बृहस्पति**

धन मूलीकृत दत्त्वा यदाधि प्रार्थयेदृणी ।
तदैव तस्य मोक्तव्यस्त्वन्यथा दोषभाग्धनी ॥

भोग्याधौ वृद्धिपरिकल्पनरहिते[1] मूलमात्र दत्त्वा गोप्याधौ सवृद्धिक मूल दत्त्वा यदाधि प्रार्थयेतेत्यर्थ । **याज्ञवल्क्योऽपि** (२ ६२)

उपस्थितस्य मोक्तव्य आधि स्तेनोऽन्यथा भवेत् ।

धनिकस्यासन्निधाने तदाप्तहस्ते धन दत्त्वाधिमधमर्णो गृह्णीयादित्याह **स एव** (या २ ६२)

प्रयोजकेऽसति धन कुलेऽस्याधिमाप्नुयात् ।

यदि धनिकोऽपि न सन्निहितस्तस्याप्तोऽपि कोऽपि न स्यादधमर्णस्य चाधिमवृद्धिप्रतिरोधायाधिविक्रयेण धनदित्सा भवति तदा तत्कालोचित यदाधेर्मूल्य तत्परिकल्प्य धनिकगृह एव तमाधिं स्थापयेत् । तथा च न तद्दिनमारभ्य तद्धन वर्धेत इत्याह **स** एव (या २ ६३)

तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिक ।

तिष्ठेदाधिरिति शेष । **तत्र** प्रयोक्तृकुले । एतच्चाधिमोचन यदि भोग्याधिर्गोप्याधिश्चैताव त काल मया न मोचनीय इत्यधमर्णेन परि-

1 वृद्धिकल्पनरहिते' इति अ-क

भाव्य स्थापितस्तदावधिकालात्प्राग्लोभेन न कर्तव्यम् । इदमेवाभिप्रेत्याह फलभोग्याधिविषये **व्यासः**

फलभोग्य पूर्णकाल दत्त्वा द्रव्य तु सामकम् । इति ।

ऋणी बन्धमवाप्नुयान्नित्यनुषङ्ग । मूलमात्र दत्त्वा परिभाषितकालमापन्न फलभोग्याधिमाप्नुयादित्यर्थ । **फलभोग्य**ग्रहणमाध्यन्तरोपलक्षणम् । **सामक**ग्रहण सवृद्धिकस्याप्युपलक्षणम् । कचिद्भोग्याधौ विशेषमाह **बृहस्पतिः**

क्षेत्रादिक यदा स्वक्षमुपन्नमधिक तत ।
मूलोदय प्रविष्ट चत्तन्नाधि प्राप्नुयादृणी ॥
परिभाष्य यदा क्षेत्र प्रदद्याद्धनिक ऋणी ।
त्वयैतच्छान्तलाभार्थ भोक्तव्य मति निश्चय ॥
प्रविष्टे सोदय द्रव्य प्रदातव्य त्वया मम ॥ इति ।

अधिक मूलापेक्षयाधिक क्षेत्राद्यर्थव्ययद्रव्यम् । **तत** तस्मात्क्षेत्रादे । **उदयो** वृद्धि । **शान्तलाभार्थं** परमवृद्धिसहित मूलद्रव्ये । इय निमित्ते सप्तमी । परमवृद्धिसहित क्षेत्राद्यर्थव्ययद्रव्यसहितमतन्मूलद्रव्य मस्मिन्क्षेत्र उपभोक्तव्यम्, उपभोगेन सवृद्धिक धन प्रविष्ट त्वयैतत्क्षेत्र मोक्तव्यमिति परिभाष्य यदा क्षेत्रादिक ब धकीकुर्यात्तदा क्षेत्रादिफलभोगेन क्षेत्राद्यर्थव्ययसहित सवृद्धिक धन प्रविष्ट ऋणी क्रमव्यन्त्वा तमाधि प्राप्नुयादित्यर्थ । एवविधस्याधे करण (करण ?) पूर्वगृहीत ऋण कालक्रमेण परा वृद्धि प्राप्ते सति तदनन्तर य सवृद्धिक मूलावभागार्थे क्षेत्रादेराधि क्रियते स क्षेत्राद्यर्थव्ययसहितसवृद्धिकमूलावभागानन्तर धनिकेनाधमर्णाय प्रत्यर्पणीय । तथा च **याज्ञवल्क्य** (२ ६४)

यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु ।
मोच्य आधिस्तदुत्पन्न प्रविष्टे द्विगुण धन ॥

---

१ 'धनिकम्' इति अ २ 'शान्तलाभेऽर्थे' इति अ—ब

तदा आधौ कृते इति शेषः । अयं च क्षयाधिरिति लोके व्यवह्रियते ॥

अथ प्रतिभूभेदाः । तत्र बृहस्पतिः

दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा ।
चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः ॥

प्रत्ययो विश्वासः । दानं गृहीतद्रव्यदानम् । ऋणिद्रव्यार्पणं ऋणिनो यद् द्रव्यं गृहोपकरणादि तस्यार्पणम् । एतेषां चतुर्णां प्रतिभुवां स्वीकरणप्रकारमाह स एव

आहैको दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् ।
दाताहमेतद् द्रविणमर्पयामीति चापरः ॥

एको दर्शनप्रतिभूर्दर्शनापेक्षायामेनं दर्शयिष्यामीत्याह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेष साधुर्न त्वां प्रतारयिष्यति यतोऽयं श्रोत्रियस्य पुत्रोऽस्य सर्वसस्यसम्पन्नो ग्रामोऽस्ति मत्प्रत्ययेनास्य धनं देहीति ब्रवीति । दानप्रतिभूर्यद्ययं न ददाति तदा मत्तो द्रव्यमृणमहं ददामीति वदति । अपरः ऋणिद्रव्यार्पणप्रतिभूर्यद्ययं न ददाति तदाहमेतदीयगृहोपकरणादिकमर्पयिष्यामीति कथयतीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभूर्यदास्य धारणकदर्शनापेक्षायां तं दर्शयेदित्याह कात्यायनः (५३)

दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत् ।

दर्शिते धारणके स प्रातिभाव्यान्मोक्तव्य इत्याह स एव (कात्या ५३२)

यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ।

यो न दर्शयति तेन सवृद्धिकमृणं दातव्यमित्याह स एव (कात्या ५३५)

यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद् दर्शनायेह मानवः ।
अदर्शयन्स तत्तस्य प्रयच्छेत्स्वधनादृणम् ॥

एतच्चाधमर्णान्वेषणार्थावधिकालातिक्रमे वेदितव्यम् । अन्वेषणार्थोवधिकालश्च प्रतिभुवे दातव्यः । तथा च कात्यायनः (५३४–५३३)

नष्टस्यान्वेषणार्थं तु देयं पक्षत्रयं परम् ।
यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् ॥

---

१ दर्शनप्रतिभुवं निदर्शयति कात्यायनः' इति अ–क

काले प्रतीते प्रतिभूर्यदि त नैव दर्शयेत् ।
स तमर्थं प्रदाप्य स्यात्प्रेते चैष विधि स्मृत ॥

परं परमावधिरूपम् । **प्रतीते** अन्वेषणाय परिकल्पिते देशनैकट्याद्यनुसारेण । दर्शनावधिकालभेदानाह **बृहस्पति**

नष्टस्यान्वेषणे काल दद्यात्प्रतिभुवे धनी ।
देशानुरूपत पक्ष मास सार्धमथापि वा ॥

एतच्च दैवराजकृतप्रतिबन्धाभावे वेदितव्यम् । तथा च **कात्यायन**[1] (५३१)

दर्शनप्रतिभूर्यस्त देशे काल न दर्शयेत् ।
निबन्धमावहेत्तत्र दैवराजकृतादृते ॥

निबन्धमृणमावहेद दद्यात् । **दैवकृत** दीर्घरोगबन्धुमरणादिक **राजकृत** बन्धनादिकम् । प्रत्ययप्रतिभूश्च स्वामिव्यभिचारे ऋण दद्याद् दानप्रतिभूस्तु धारणकेनाणानपाकरणे ऋण दद्यात् । तथा च **नारद** (ऋ १२९)

ऋणिष्वप्रतिकुर्वत्सु प्रत्यये वाथ हापिते ।
प्रतिभूस्तदृण दद्यादनुपस्थापयस्तथा ॥

ऋणिद्रव्यापणप्रतिभूरपि धारणकेनाणानपाकरणे देयद्रव्यसमानं तद्गृहोपकरणादिक दद्यात् । तथा च **बृहस्पति**

आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावदित धनम् ।
उत्तरौ तु विसवादे तौ विना तत्सुतौ तथा ॥

आद्यौ दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवौ । **वितथे** अहमेन दर्शयिष्याम्यसौ साधुरित्येवरूपयो स्वोक्त्योर्वाक्ययोरसत्यत्वे । **उत्तरौ** दानर्णिद्रव्यापणप्रतिभुवौ । **विसवाद** लाभादिना धारणकेनाप्रतिदाने । **तौ विना** तयोर्दूरदेशगमने मरणे च । अत्र तौ विनति द्विवचनान्तसर्वनाम्ना सनिहि-

1 'परं परमावधि ... नाह बृहस्पति' इति भागो नास्ति क-आदर्शे 2 'दीर्घरोगमरणादिकम्' इति अ-क

तयोः दानर्णिद्रव्यार्पणप्रतिभुवो परामर्शाद्दर्शनप्रत्ययप्रतिभूसुतैर्न तद्देयमिति गम्यते । अत्राथ **याज्ञवल्क्यो**ऽपि (२ ५३-५४)

दर्शनप्रत्यये दाने प्रातिभाव्य विधीयते ।
आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥
दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृत प्रात्ययिकोऽपि वा ।
न तत्पुत्रा ऋण दद्युर्दद्युर्दानाय य स्थित ॥

अत्र पूर्वश्लोकार्थ उत्तरश्लोकेन स्पष्टीक्रियत इति न पुनरुक्ति । **तत्पुत्रा**[1] तयो पुत्रा । **दानाय य स्थित** दानप्रतिभूर्यस्तस्य पुत्रा दद्युरित्यर्थ । प्रतिभुव पुत्रो मूलमात्र दद्यान्न वृद्धि, पौत्रस्तु मूलमपि न दद्यात् । तथा च **कात्यायन** (५६१)

प्रातिभाव्यागत पौत्रैर्दातव्य न तु तत् क्वचित् ।
पुत्रेणापि सम देयमृण सर्वत्र पैतृकम् ।

सर्वत्र प्रातिभाव्यागतमृणमित्यन्वय[2] । **व्यासो**ऽपि

ऋण पैतामह पौत्र प्रातिभाव्यागत सुत ।
सम दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चय ॥

यत्तु

स्वादको वित्तहीन स्याल्लग्नको वित्तवान्यदि ।
मूल तस्य भवेद्देय न वृद्धिं दातुमर्हति ॥

इति **नारद**वचन (ऋ ११६) तदपि लग्नको वित्तवान्यदि मृतस्तदा तत्पुत्रेण मूलमात्र देय न वृद्धिरित्येवपरतया योज्यम् । क्वचिद्दर्शनप्रतिभूपुत्रस्य प्रत्ययप्रतिभूपुत्रस्य[3] च ऋणदातृत्वमाह **कात्यायनः** (५३४)

गृहीत्वा बन्धक यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् ।
विना पित्रा धनात्तस्माद् दाप्य स्यात्तदृण सुतः ॥

---

१ दद्युर्दानाय तस्य पुत्रा दद्यु इत्येष भागो गलित ब—आदर्शे २ प्रातिभाव्यागतमित्यन्वय इति ब. ३ प्रत्ययप्रतिभूपुत्रस्य' इत्येतन्नास्ति अ—ब—आदर्शयो

दर्शनग्रहण प्रत्ययस्याप्युपलक्षण समानन्यायत्वात् । दर्शने प्रतिभूत्वेन स्थित इत्यर्थ । यत्रानेके प्रतिभुवस्तत्र विशेषमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ ५५)

बहव स्युर्यदि स्वांशैर्दद्यु प्रतिभुवो धनम् ।
एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि ॥

एकच्छायाश्रितेषु एकस्याधमर्णस्य छाया धनदातृत्वलक्षण सादृश्य-माश्रितेषु धारणकवत् प्रत्यक कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितष्वित्यर्थ । **धनिकस्य यथारुचि** यमेव धनिका याचते स एव सर्व दद्यादित्यर्थ । एकच्छाय-प्रतिभूपुत्रे विशेषमाह **कात्यायन** (५५८)

एकच्छायाप्रविष्टाना दाप्यो यस्तत्र दृश्यते ।
प्रोषिते तु तत्सुत सर्वं पित्रश तु मृत तु स ॥

प्रोषिते देशान्तर गत । **सर्व** सवृद्धिकमृणम् । मृते तु पितुरंश सवृद्धिक दद्यादित्यर्थ । **स्मृतिचन्द्रिकाया** तु वाक्यमेव पठित—एक-च्छायाश्रिते सर्वं दद्यात्त प्रोषित सुत । मृते पितरि पित्रश परर्णं न बृह-स्पति ॥ इति (कात्या ३७) । **परर्णं** अन्यथा प्रतिभुवामशम् । प्रतिभूभ्यो धनग्रहणे विशेषमाह **बृहस्पति**

नात्यन्त पीडनीयाः स्युऋण दाप्या शनै शनै ।

प्रतिभुवो दौष्ट्ये यत्कर्तव्य तदाह **पितामह**

योऽस्यैव प्रतिभूर्भूत्वा मिथ्या चैव तु गच्छति ।
धनिकस्य धन दाप्यो राज्ञा दण्ड च तत्समम् ॥
कुर्याच्चेत्प्रतिभूर्वादमृणिकार्थेऽर्थिना सह ।
सोपसर्गस्तदा दण्ड्यो विवादाद् द्विगुण धनम् ॥

ये प्रातिभाव्ये निषिद्धास्ते प्रत्याकलितनिरूपणे दर्शिता । प्रतिभुवा धनिकाय यद्दत्त तदधमर्णेन सम दातव्यम् ।

यस्यार्थे येन यद्दत्त विधिनाभ्यर्थितेन तु ।
साक्षिभिर्भावितेनैव प्रतिभूस्तत्समाप्नुयात् ॥ (कात्या ५४०)

समाप्नुयात् सममाप्नुयादित्यर्थ । **साक्षिभिर्भावितेन** साक्षिभिः साधितेन । एतच्च समदान धनिकानिबद्धेन प्रतिभुवा स्वय गत्वा दाने वेदितव्यम् । धनिकनिर्बद्धेन दाने त्वधमर्णेन तस्मै तद् द्विगुण दातव्यम् । तथा च **नारद**

य चार्थे प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडित ।
ऋणिकस्त प्रतिभुवे द्विगुण प्रतिदापयेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (२ ५६)

प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाश धनिना धनम् ।
द्विगुण प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् ॥

प्रकाश बहूना पुरत । **दापितो** राज्ञा न तु स्वय गत्वा दत्तवानित्यर्थ । एतच्च द्विगुणदान पक्षत्रयादूर्ध्वं वेदितव्यम् । तथा च **बृहस्पतिकात्यायनौ**

प्रातिभाव्य च यो दद्यात्पीडित प्रतिभावित ।
त्रिपक्षात्परत सोऽर्थं द्विगुण लब्धुमर्हति ॥ (कात्या ५३९)

प्रातिभाव्य प्रातिभाव्यागत धनम् । **प्रतिभावित** प्रतिभूत्वेन कृत । त्रिपक्षादूर्ध्व द्वैगुण्यदान हिरण्यविषयम । वस्त्रादीनि तु पूर्वोक्ततत्तत्परमवृद्धिसहितानि दातव्यानि । अत एव प्रतिभूदत्ते परमवृद्धिं दर्शयति **याज्ञवल्क्य** (२ ५७)

सन्तति स्त्रीपशुष्वेव धान्य त्रिगुणमेव च ।
वस्त्र चतुर्गुण प्रोक्त रसश्चाष्टगुण स्मृतः ॥ इति ॥

दत्तस्वर्णस्य ग्रहणप्रकारमाह **बृहस्पतिः**

प्रतिपन्नमृण दाप्य सामादिभिरुपक्रमैः ।
धर्मोपधिबलात्कारैर्गृहसरोधनेन च ॥

प्रतिपन्न सप्रतिपन्नम् । **दाप्यः** दातुमुन्मुख कर्तव्यः । **उपक्रमैः** उपायै । ते चोपाया विविच्य दर्शिता धर्मोपधीत्यादिना । **गृहसंरोध-**

१ समाप्नुयात्प्राप्नुयादित्यर्थ इति अ-क.

नेन आचरिताख्योपायेन । धर्मादीनां चतुर्णामुपायाना स्वरूप दर्शयति **स** एव

सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टै सामोक्त्यानुगमेन च ।
प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एष उदाहृत ॥
छद्मना याचित चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी ।
अन्वाहितादि सगृह्य दाप्यते यत्र सोपधि ॥
बद्ध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रम ।
ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कार स कीर्तित ॥
दारपुत्रपशून् बद्ध्वा कृत्वा द्वारापवेशनम् ।
यत्र्णिको दाप्यतऽर्थं तदाचरितमुच्यत ॥

सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टानि मान्यजनवाक्यानि **सामोक्ति** प्रियवाक्यम् । **अनुगमो**ऽनुसरणम् । **प्राय** प्रायनाबाहुल्यम् । **छद्म** उत्सवादिव्याज । **अन्वाहित**मन्यस्म दातुमर्पितम् । **आदि**शब्दात्प्रकारान्तरस्यापि ग्रहणम् । यन कनापि प्रकारणाधमणस्य धन स्वाधीनीकृत्य यत्र स ऋण दाप्यत स उपधिरित्यथ । धमादीना प्रयाग नियममाह **कात्यायन** (५८७ ५८८)

राजान स्वामिन विप्र सान्त्वनैव प्रसाधयन् ।
रिक्थिन सुहृद चापि छलेनैव प्रसाधयन् ॥
वणिज कर्षकांश्चैव शिल्पिनश्चाप्यर्वाङ्गुरु ।
देशाचारेण साध्या स्युदुष्टान सर्पाश्च दापयेत् ॥

सान्त्वेन साम्ना धर्मार्योपायन । **रिक्थी** अत्र बान्धव । वणिगादयो देशाचारण साध्या स्युरित्यन्वय । **सर्पाश्च**र्थात बलात्काराचरितयोर्ग्रहणम् । देशाचार दर्शयात **स एव** (कात्या ५८०)

धार्योऽवरुद्धस्त्वृणिक प्रकाश जनससदि ।
यावन्न दद्यात्तदेय देशाचारस्थितिर्यथा ॥

यथेत्यनेन यस्मिन्देशे धनिकेन स्वयमेवाक्रम्य धार्यते तत्र तथा

धार्य, यत्र देशेऽधमर्णोद्वेतनार्थिना क्रूरेण पुरुषान्तरेणावरुध्य धार्यते तत्र तथा धार्य इति दर्शितम्। अवरोध्यस्य विण्मूत्रशङ्कायां तत्प्रतिरोधो न कार्य इत्याह स एव (कात्या ५८१)

विण्मूत्रशङ्का यत्र स्याद्धार्यमाणस्य देहिन ।
पृष्ठतो वानुगन्तव्यो निबद्ध वा समुत्सृजेत् ॥

निबद्धमिति शृङ्खलादिना बद्धमेव मूत्राद्युत्सर्गार्थं प्रेषयेदित्यर्थं । अत्र निकृष्टविषयो द्वितीय पक्ष । अवरुद्धस्य भोजनादिकाले दर्शनप्रतिभुव गृहीत्वा मोचनमाह स एव (कात्या ५८२)

स कृतप्रतिभूश्चैव मोक्तव्य स्याद्दिने दिने ।
आहारकाले रात्रौ च निबन्धे प्रतिभू स्थित ॥

निबन्धे पलायनप्रतिबन्धे । दर्शनप्रतिभुवोऽभावेऽधमर्णेन वा तस्यादाने प्रकारद्वयमाह स एव (कात्या ५८३)

यो दर्शनप्रतिभुव नाधिगच्छेन्न चाश्रयेत् ।
स चारके निरोद्धव्य स्थाप्यो वा वेश्म रक्षिण ॥

चारके कारागृहे । रक्षिणो रक्षकान् । रक्षणे पुरुषान्नियुज्य प्रस्थाप्यो वेत्यर्थ । क्वचिदेतस्य प्रतिषेधमाह स एव (कात्या ५८४)

न चारके निरोद्धव्य आर्य प्रात्ययिक शुचि ।

प्रात्ययिक विश्वास्य । कथ तर्हि स मोचनीय इत्याकाङ्क्षायामाह स एव (कात्या ५८४)

सोऽनिबन्ध प्रमोक्तव्यो निबद्ध शपथेन वा ।

अनिबन्ध रक्षकरहित । अत्रार्यस्यावरोधविषये विशेषाभिधान यद्यपि विप्रादौ धर्माद्युपायस्य[१] नियम उक्तस्तथापि क्वचिद्देशविशेषे विप्रादावुपायान्तरप्रयोगोस्तीति सूचनार्थम् । सावधिकमृणमवधिप्राप्तौ निरवधिक द्वैगुण्यादिपरमवृद्धे प्राप्तौ कार्यविशेषोपनिपातश्चेत्तस्याप्राप्तावप्येतैरुपायै सवृद्धिक ग्राह्यम् । अथवा परमवृद्धिसहित धन मूल

१ [illegible]

लेख्यान्तरं ग्राह्यम् । अथवा सवृद्धिकमूलोपभोगयोग्यक्षेत्रादिरूप आधिग्राह्यः । तथा च बृहस्पति

पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुद्ग्राहयेद्धनी ।
कारयेद्वा ऋणी लेख्य चक्रवृद्धिव्यवस्थया ॥
द्विगुणस्योपरि यदा चक्रवृद्धि प्रगृह्यते ।
भोगलाभस्तथा तत्र मूल स्यात्सोऽन्यमृणम ॥

शान्तलाभग्रहणमशान्तलाभस्याप्युपलक्षणम । द्विगुणस्येति त्रैगुण्यादिपरमवृद्धिमात्रोपलक्षणम । यत्र चक्रवृद्धिर्भोग्याधिर्वा गृह्यते तत्र सोदय मूलमृण स्यादित्यथ । यदि निधनोऽधमणस्तदा ग्रहणप्रकारमाह नारदः (ऋ १३१)

अथ शक्तिविहीन स्यादृणी कालविपर्ययात् ।
शक्त्यपेक्षमृण दाप्य काल काले यथोदयम् ॥

यथोदय यथाधनापत्ति । एतच्चोत्कृष्टजातिविषयम् । तथा च मनु (८ १७७)

कर्मणापि समं कुर्याद्धनिकस्याधमर्णिक ।
समोऽपकृष्टजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छनै ॥

यत्तु

हीनजाति परिक्षीणमृणार्थ कर्म कारयेत् ।
ब्राह्मणस्तु परिक्षीण शनैर्दाप्यो यथोदयम् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचन (२ ४२) ब्राह्मणग्रहण तदुत्कृष्टजातिविषयम् । यत्तु

कर्षकान्क्षत्रविट्शूद्रान समहीनास्तु दापयेत् ।

इति कात्यायनवचन (५८६) तत्तेषा यथोदय धनदानसामर्थ्ये वेदितव्यम् । उत्कृष्टजातिः शनैर्धनदानासामर्थ्येऽपि न कर्म कारयितव्य ।

धनदानासह बुद्ध्वा स्वाधीन कर्म कारयेत् ।
अशक्तौ बन्धनागारे प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते ॥ इति

कात्यायनेनैवाभिधानात् (४७९)। अत्र कर्मकरणाशक्तौ बन्धनागारप्रवेशनाभिधानं सामर्थ्योत्पत्तौ कथंचिदृणप्राप्त्यर्थमित्युक्तं **स्मृतिचन्द्रिकायाम्**। एतैर्धर्माद्युपायैः स्वीयं धनं साधयन्नुत्तमर्णो न राज्ञा निवारणीयः। तथा च **विष्णुः** (विष्णुधर्मसूत्र ६ १८)–प्रयुक्तमर्थं यथाकथंचित्साध्यमानो न राज्ञो वाच्यः स्यात्–इति। **यथाकथंचित्** स्मृतिदेशाचाराविरुद्धमार्गेण। **मनु**रपि (८ ५०)

यः स्वकं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात्।
स राज्ञा नाभियोक्तव्यः स्वकं समाधयन् धनम्॥

योऽधमर्णः सम्प्रतिपन्नमर्थं धर्मादिभिरुपायैः साध्यमानो राजानं गत्वा धनिकमभियुञ्जीत स राज्ञा दण्डनीयः। तथा च **याज्ञवल्क्यः** (२ ४०)

प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत्।
साध्यमानो नृपं गच्छन्दण्ड्यो दाप्यश्च तद्धनम्॥

दण्डद्रव्यस्य परिमाणमुक्तं **विष्णुना** (विष्णुधर्मसूत्र ६ १९)—साध्यमानश्चेद्राजानमभिगच्छेत्तत्समं दण्ड्यः–इति। **तत्समम्** ऋणद्रव्यसमम्।

यत्तु

यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं नृपे।
स राज्ञर्णचतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्॥ इति

मनूक्तो (८ १७) दण्डः स दरिद्राधमर्णविषयः। **छन्देन** स्वच्छया। यद्यधमर्णो विप्रतिपद्येत तदा सभायां साक्ष्याद्युपन्यासेन स्वमर्थं साधयित्वा गृह्णीयात्। तथा च **बृहस्पतिः**

प्रतिपन्नस्य धर्मोयं व्यपलापी तु संसदि।
लेख्येन साक्षिभिर्वापि भावयित्वा प्रदाप्यते॥

एवं च

धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च।
प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च॥ इति

(८ ४९) व्यवहारलक्षण उपायो विप्रतिपन्नविषय इति

ज्ञातव्यम् । व्यवहारः साक्ष्याद्युपन्यास । संप्रतिपत्तिरहिते रोधनाद्युपायं निषेधति **बृहस्पतिः**

न रोद्धव्य क्रियावादी सन्दिग्धेऽर्थे कथचन ।
आसेधयस्त्वनासेध्य दण्ड्यो भवति धर्मत ॥

रोधन व्यवहारव्यतिरिक्तोपायस्योपलक्षणम् । **क्रियावादि-सन्दिग्धपदयोरर्थं** विवृणोति स एव

प्रदातव्य यद्भवति न्यायतस्तद्ददाम्यहम ।
एव यत्रर्णिको ब्रूते क्रियावादी म उच्यते ॥
रूपसङ्ख्यादिलाभेषु यत्र भ्रान्तिर्द्वयोर्भवेत ।
देयानान्ययोर्वापि सन्दिग्धोऽर्थ स कीर्तित ॥

विप्रतिपन्नेऽर्थे बलात्कारं कुर्वतो दण्डमर्थहानिं चाह **कात्यायन** (५८५)

पीडयेत्तु धनी यत्र ऋणिक न्यायवादिनम ।
तस्मादर्थात्स हीयेत तत्सम चाप्नुयाद्दमम ॥

बृहस्पतिरपि[1]

अनावेद्य तु राज्ञे य सन्दिग्धेऽर्थे प्रवर्तते ।
प्रसह्य स विनय स्यात्स चाप्यर्थो न सिध्यति ॥

आवेदितेन राज्ञा धनिकसाधितस्याप्यर्थस्यर्णिकनादान यत्कर्तव्य तदाह **यमः**

ऋणिक सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति ।
राज्ञा दापयितव्य स्याद्गृहीत्वा द्विगुण तत ॥

द्विगुणग्रहण वृद्धिसहितमूलोपलक्षणम् । उत्तमर्णेन साक्ष्यादिभि साधितमृण दापितवतो राज्ञोऽधमर्णाद्दण्डग्रहणमुत्तमर्णाद्भृतिग्रहण चाह **विष्णुः** (विष्णुधर्मसूत्र ६ २०-२१)—उत्तमर्णश्चेद्राजानमियात्तद्विभाविते ऽर्थेऽधमर्णो राज्ञ धनदशभागसम दण्ड दद्यात् प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो

1 'बृहस्पतिनापि' इति क.

विंशतितममंशम्—इति । **तद्विभाविते** उत्तमर्णेन साधिते सति । **याज्ञवल्क्योऽ**पि (२ ४२)

राज्ञाधमर्णिको दाप्य साधिताद्दशक शतम् ।
पञ्चक च शत दाप्य प्राप्तार्थोऽप्युत्तमर्णिक ॥

अधमर्णात्साधितार्थस्य दशमो योंऽशस्तावद् द्रव्य दण्डतया गृह्णीयात्, उत्तमर्णात्तु साधितार्थस्य विंशतितममंश भृतितया गृह्णीयादित्यर्थ । यत्तु

यो यावन्निह्नुवीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत् ।
तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुण दमम् ॥

इति **मनुवचन** (८ ५९) तद्बहुधनातिदुर्वृत्ताधमर्णोत्तमर्णविषयम् । **यावन्निह्नुवीत** यावन्तमपलपेत् । **यावति मिथ्या वदेत्** मयैतावद्दत्तमित्यसत्य वदेत् तावुभावपि तावतो धनस्य द्विगुण धन दण्ड्यावित्यर्थः ।

यत्तु

निह्नवे भावितो दद्याद्धन राज्ञे च तत्समम् ।
मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धन वहेत् ॥ इति

याज्ञवल्क्यवचने (२ ११) अपलपितु समदण्डाभिधान तद् द्विगुणदण्डादानापर्याप्तधनदुर्वृत्ताधमर्णविषयम् । पूर्वोदाहृतवचनविरोधापत्ते । **अभियोगात्** अभियुक्तधनात् ।

मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धन वहेत् ।
कारणे विधिरेष स्याज्जितस्यैकतरस्य तु ॥
प्राङ्न्यायवादे च तथा यश्चासत्येन युज्यते । इति

व्यासवचनविरोधापत्तेश्च । **कारणे** कारणोत्तरे । **असत्येन** मिथ्योत्तरेण । प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्न्याये मिथ्योत्तरे च वादिप्रतिवादिनोर्मध्ये यस्यैकतरस्य पराजयस्तस्याभियुक्तधनाद् द्विगुणो दण्ड इत्यर्थः । यत्तु **विज्ञानेश्वराचार्यै**र्मिथ्योत्तरेऽपह्नोतु पराजये समो दण्डो मिथ्याभियोक्तुर्द्विगुणो दण्ड , एव प्राङ्न्याये प्रत्यवस्कन्दने चार्थिनोऽपह्नववादित्वा-

प्रत्यर्थिना प्राङ्न्यायकारणसाधने प्रकृतधनसम एव दण्ड, यदि प्रत्यर्थी प्राङ्न्यायकारणे न साधयति तदा स मिथ्याभियोग्येवेति तस्य द्विगुणो दण्ड इत्युक्त तदेतद् व्यासवचनविरुद्धत्वान्नादरणीयम्। यत्पुनर्मनुनोक्त (८ ५१)

अर्थेऽपव्ययमान तु कारणेन (करणेन?) विभावितम्।
दापयेद्धनिकस्यार्थ दण्डलेश च शक्तित ॥ इति

तद्दशमाशदानासमर्थसद्वृत्ताधमर्णविषयम्। अपव्ययमानमपलपन्तम्। यस्तु प्रभुत्वाद्यवलेपादुत्तमर्णेन याचितस्तदाऽसप्रतिपद्य राजसभायामानीत स्वयमेव सप्रतिपद्यते सोऽभियुक्तार्थस्य विंशतितममश दण्डनीय। तथा च नारद (ऋ १३७)

ऋणिक सधनो यस्तु दौरात्म्यान्न प्रयच्छति।
राज्ञा दापयितव्य स्याद्गृहीत्वाश तु विंशकम् ॥

मनुरपि (८ १३९)

ऋणे देय प्रतिज्ञाते पञ्चक शतमर्हति।
अपह्नवे तद्द्विगुण तन्मनोरनुशासनम् ॥

अस्यार्थ। य पूर्वमप्रतिपद्य राजसभायामानीतोऽधमर्ण ऋण देय तया प्रतिजानीते सत्यमस्य धारयामीति स पञ्चक शतमर्हति दातुमिति शेष। यस्तु सभायामप्यपह्नुते नाहमस्य धारयामीति पश्चाच्च सप्रतिपद्यते स तद्द्विगुण प्रतिपादितपञ्चकाद् द्विगुण दशक शत दण्डमर्हतीति। बहूनामुत्तमर्णाना युगपत्प्राप्तौ येन क्रमेण राज्ञाधमर्णो दापयितव्यस्तमाह याज्ञवल्क्य (२ ४१)

गृहीतानुक्रमाद् दाप्यो धनिनामधमर्णिक।
दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्तदनन्तरम् ॥

नृपते क्षत्रियस्य। समानजातीयेषूत्तमर्णेषु येन क्रमेण धनग्रहण तेनैव दापन विजातीयेषु ब्राह्मणादिवर्णक्रमेणेत्यर्थ। कात्यायनोऽपि (५१४)

नानर्णसमवाये तु यद्यत्पूर्वकृत भवेत् ।
तत्तदेवाग्रतो देय राज्ञ स्यान्छ्रोत्रियानु च ॥

श्रोत्रियानु ब्राह्मणानन्तरम् । एकस्मिन्दिने यैर्ऋण दत्त तेषामुत्तमर्णाना युगपत्प्राप्तौ युगपद्दापनीय धनाल्पत्वभूयस्त्वयोस्तु तदनुसारेण भाग परिकल्प्य दापनीयम् । तथा च **स** एव (कात्या ५१३)

एकाहे लिखित यत्र तत्र कुर्यादृण समम् ।
ग्रहण रक्षण लाभमन्यथा तु यथाक्रमम् ॥

ग्रहण बन्धकदान **रक्षण** बन्धकपरिपालन **लाभं** बन्धकभोग च **सम** युगपदेव कुर्यात् । **अन्यथा** अहर्भेदे तूक्तक्रमेण कुर्यादित्यर्थ । नानर्णसमवायेप्यधमर्णो यस्योत्तमर्णस्य धनेन यद्वस्तु सम्पादयति तद्विक्रयादिप्राप्त धन तस्मा एवर्णापाकरणार्थं दद्यान्न सर्वेभ्योपि विभज्य । तथा चोक्त **तेनैव** (कात्या ५१५)

यस्य द्रव्येण यत्पण्य साधित यो विभावयेत् ।
तद् द्रव्यमृणिकेनैव दातव्य तस्य नान्यथा ॥

पण्यग्रहणमुपलक्षणम् । एवकारो भिन्नक्रम । **ऋणिकस्यावश्यक** प्रतिदानकालकर्तव्यमाह **बृहस्पति**

याचमानाय दातव्यमप्रकालमृण कृतम् ।
पूर्णावधौ शान्तलाभमभावे तु पितु सुतै ॥

अप्रकालमदीर्घकाल निरवधिकमिति यावत् । **निरवधिक याच्ञा**नन्तर परमवृद्धौ जाताया च सावधिकमवधिपूर्तौ दातव्यमेव **न स्थापनी**यमित्यर्थ । याचनादे प्रागपि सति सम्भवे प्रतिदान **कार्यमृणस्यावश्या**पाकरणीयत्वात् । निर्धनस्यणप्रतिदानप्रकारमाह **मनुः** (८ १५४)

ऋण दातुमशक्तो य कर्तुमिच्छेत्पुन क्रियाम् ।
स दत्त्वा निर्जिता वृद्धि करण परिवर्तयेत् ॥

यो धनाभाववशात्सवृद्धिकमृण **दातुमशक्तो** दीर्घकालत्वपरिहारेण धनिकमन समाधान कर्तुं लेख्यादिरूपा **क्रियां पुनश्चिकीर्षेत् स**

निष्पन्ना वृद्धिं दत्त्वा पुनस्तत्कालादिचिह्निता क्रिया कुर्यादित्यर्थः । यस्तु समग्रा वृद्धिमपि दातुमसमर्थस्तं प्रत्याह स एव (मनु ८ १५५)

अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्तयेत् ।
यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति ॥

हिरण्यमदर्शयित्वा निष्पन्नां वृद्धिमदत्त्वा । **तत्रैव** पूर्वकृतलेख्य एव । **परिवर्तयेत्** तां वृद्धिं मूलत्वेन लिखेत् । तस्यास्तु यावती वृद्धिर्दातुमशक्या[1] तावत्येव लेख्या न मूलधनवृद्धितुल्येत्यर्थः । यस्तु वृद्धौ किंचिद्दातुं शक्तः स तावद् दत्त्वाऽवशिष्टवृद्धिं मूलत्वेन लिखेत् समानन्यायत्वात् । यस्तु ऋणप्रतिदानकाले समग्रं सवृद्धिकं मूलं दातुमसमर्थस्तं प्रत्याह **याज्ञवल्क्यः** (२ ९३)

लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद् दत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम् ।
धनी चापगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥

अधमर्णो यथाशक्त्या (कत्य ?)ल्पं दत्त्वा दत्त्वा एतावत्सवृद्धिकं मया दत्तमिति मूलपत्रस्य पृष्ठे लिखेत् । अथवोत्तमर्ण एतावन्मया लब्धमिति स्वहस्ताक्षरचिह्नितं यथा भवति तथा मूलपत्रे लिखेत् स्वहस्तलिखितमुपगताख्यं प्रवेशपत्रं वाधमर्णाय दद्यादित्यर्थः । एतच्च प्रवेशपत्रदानं मूलपत्रासन्निधाने वेदितव्यम् । तथा च **विष्णुः** (विष्णुधर्मसूत्र ६ २६)— असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णः स्वहस्तलिखितं दद्यात्-इति । प्रवेशपत्रादाने दोषमाह **नारदः** (ऋ ११४)

गृहीत्वापगतं दद्यादृणिकायोदयं[2] धनी ।
अददद्याच्यमानस्तु शेषहानिमवाप्नुयात् ॥

उदयमृणिकदत्तं धनम् । उदयं गृहीत्वेत्यन्वयः । एतच्च हान्यभिधानं[3] शेषस्य स्वल्पत्वे ज्ञातव्यं बाहुल्ये तूत्तमर्णस्य गृहीतांशवृद्धिदानमेव । अत एव **बृहस्पतिः**

---

१ 'वृद्धिर्दातुं शक्या' इति अ-ब २ गृहीत्वेत्यर्थं' इति ब ३ एतच्चैवहान्यभिधानं' इति ब

धर्मादिनोद्ग्राह्य ऋण यस्तूपरि न लेखयेत् ।
न चैवोपगत दद्यात्तस्य तद्वृद्धिमाप्नुयात् ॥

उद्ग्राह्य गृहीत्वा । ऋणमसमग्रमिति शेष । **समग्रर्णप्रतिदाना-नन्तर** कर्तव्यमाह **याज्ञवल्क्य** (२ ९४)

दत्त्वर्ण पाटयेल्लेख्य शुद्ध्यै चान्यत्तु कारयेत् ।

लेख्य मूलपत्रम । **शुद्ध्यै** ऋणापाकरणख्यापनार्थ**मन्यद्** विशु-द्धिपत्र चोत्तमणाद्गृह्णीयादित्यर्थ । मूलपत्रस्य देशान्तरावस्थानादौ विशु-द्धिपत्रस्यापि कथञ्चिदसम्भवे पक्षान्तरमाह **नारदः** (ऋ ११६)

लेख्य दद्याद्विशुद्धेर्णे (द्धण ?)तदभावे प्रतिश्रवः ।
धनिकर्णिकयोरेव विशुद्धि स्यात्परस्परम् ॥

प्रतिश्रव प्रतिदान कृतमित्यस्यार्थस्य साक्षिभि श्रावणम् । **ससाक्षि-**कर्णप्रतिदान तु पूर्वसाक्षिसमक्षमेव कर्तव्य तेषा कथचिदसम्भवे **साक्ष्य-न्तरसमक्ष** वा कर्तव्यम । तथा च **याज्ञवल्क्य** (२ ९४)

साक्षिमच्च भवेद्यद्वा तद्दातव्य ससाक्षिकम् ।

ऋणाप्रतिदानेऽनिष्टमाह कात्यायन (२९१)

उद्धारादिकमादाय स्वामिन न ददाति य ।
स तस्य दासो भृत्य स्त्री पशुर्वा जायते गृहे ॥

उद्धारादिकमित्यादिशब्देन निक्षेपादिक गृह्यते । **दासः क्रीतः भृत्यो** वैतनिक इति तयोर्भेद । **नारदोऽपि** (ऋ ७-८)

याच्यमान न दद्याद्यदृण वापि प्रतिग्रहम् ।
तद्द्रव्य वर्धते तावद्यावत्कोटिशत भवेत् ॥
तत कोटिशते पूर्णे वेष्टितस्तेन कर्मणा ।
अश्व खरो वृषो दासो भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥

प्रतिग्रह प्रतिश्रुत धनम् । **व्यासोऽपि**

तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान् म्रियते यदि ।
तपश्चैवाग्निहोत्र च सर्वं तद्धनिनो भवेत् ॥

अधमर्णस्याभावे तत्पुत्रेण सवृद्धिकमृणं देयम्। तथा च **बृहस्पतिः**

याचमानाय दातव्यमप्रकालमृणं कृतम्।
पूर्णावधौ शान्तलाभममभावे च पितुः सुतैः॥

अस्यार्थः प्राङ् निरूपितः। **स** एव

ऋणमात्मीयवत्पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम्।
पैतामहं समं देयं न देयं तत्सुतस्य च॥

आत्मीयवत् सवृद्धिकमित्यर्थः। पितृकृतर्णप्रदानस्यावश्यकतामाह **नारदः** (ऋ. ५)

इच्छन्ति पितरः पुत्रान्स्वार्थहेतोर्यतस्ततः।
उत्तमर्णाधमर्णाभ्यां मामयं मोचयिष्यति॥
अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य यत्नतः।
ऋणात्पिता मोचनीयो यथा न नरकं व्रजेत्॥

यतस्ततः येन केनाप्युपायेन। **उत्तमम्रृणं** जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते—इत्यादि तैत्तिरीयश्रुत्युक्तं (तै. सं. ६. ३. १०. ५) पितृऋणम्। **अधमम्रृणं** वृद्ध्या गृहीतं धनम्। **जातेन** व्यवहाराभिज्ञतया निष्पन्नेन। **कात्यायनो**ऽपि (५५१-५२)

पितृणां सूनुभिर्जातैर्दाननाधमादृणात्।
विमोक्षस्तु यतस्तस्मादिच्छन्ति पितरः सुतान्॥
नाप्राप्तव्यवहारस्तु[1] पितर्युपरते क्वचित्।
काले तु विधिना देयं वसेयुर्नरकेऽन्यथा॥

प्राप्तव्यवहारैः हेयोपादेयपरिज्ञानविशेषसहितैः षोडशवर्षैरित्यर्थः। षोडशवर्षस्य व्यवहाराभिज्ञतामाह **नारदः** (ऋ. ३५. ३६)

गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः आष्टमाद्वत्सराच्छिशुः।
बाल आ षोडशाद्वर्षात्पौगण्डश्चापि शब्द्यते॥
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते।

1 नाप्राप्तव्यवहारः अ-ब

मृतपितृकस्य बाल्ये स्वातन्त्र्ये सत्यपि नर्णदानेऽधिकार किन्तु प्राप्तव्यवहारस्यैवेत्युक्त तेनैव

अप्राप्तव्यवहार सन स्वतन्त्रोऽपि हि नर्णभाक् ।
स्वातन्त्र्य हि स्मृत ज्येष्ठे ज्यैष्ठ्य गुणवय कृतम् ॥

पितु प्रवासे अचिकित्स्यरोगाद्यभिभवे च पितृकृतर्णप्रतिदानमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ ५०)

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा ।
पुत्रपौत्रैर्ऋण देय निह्नवे साक्षिभावितम् ॥

प्रोषिते यत्प्रतिज्ञान तत्प्रवासादारभ्य विंशते सवत्सराणामूर्ध्व वेदितव्यम् । तथा च **नारद** ऋ १४)

नार्वाक् सवत्सराद्विंशात्पितरि प्रोषिते सुत ।
ऋण दद्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठे भ्रातर्यथापि वा ॥

कात्यायनोऽपि (५४८)

विद्यमानेऽपि रोगार्ते स्वदेशात्प्रोषिते तथा ।
विंशात्सवत्सर द्दयमृण पितृकृत तथा ॥

विद्यमानेऽपि जीवत्यपि । **विंशात्सवत्सरात्** ऊर्ध्वमिति शेष । अत एव **विष्णु** (विष्णुधर्मसूत्र ६ २७)—**धनग्राहिणि प्रेते** प्रव्रजिते द्विदशा समा प्रोषिते वा त पुत्रपौत्रैधन देय चात **परमनी**-प्सुभि —इति । **प्रव्रजिते** सन्यस्ते **द्विदशाः समाः** विंशतिं वर्षाणि । अस्य **प्रोषिते** इत्यनेन सम्बन्ध । **अतः पर** 'विंशतिवर्षादूर्ध्वम् । **अनीप्सुभिश्च देय**मित्यन्वय । यस्य तु बहव पुत्रास्ते यदि विभक्तास्तदा स्वांशानुरूपमृण दद्यु । यद्यविभक्तास्तदा तेषा समप्रधानतयावस्थाने सम्भूयसमुत्थानेन दान गुणप्रधानभावेनावस्थाने यो मुख्यः स दद्यात् । तथा च **नारदः** (ऋ २)

पितर्युपरते पुत्रा ऋण दद्युर्यथांशत ।
विभक्ता अविभक्ता वा यो वा तामुद्वहेद्धुरम् ॥

पुत्राभावे पौत्रेण रिक्थग्राहिणा वृद्धिरहित धन दातव्य रिक्थग्रहणे तु सवृद्धिकमेव दातव्यम् । पुत्रेण रिक्थग्रहणे तदभावे वा सवृद्धिकमेव देयम् । प्रपौत्रेण तु रिक्थग्रहणाभावे मूलमपि न देयम्—ऋणमात्मीय-वत्पित्र्यमिति पूर्वोदाहृतबृहस्पतिवचनात् । रिक्थग्रहणाभावेऽपि पुत्रस्यर्ण-प्रतिदानमाह **कात्यायन** (५५९)

पित्र्यर्णे विद्यमाने तु न च पुत्रो धन हरेत् ।
देय तद्धनिके द्रव्य मृते पुत्रस्तु दाप्यते ॥

धन पितृधनम् । विभक्त पुत्रो विभागानन्तरं पित्रा कृते ऋणे तिष्ठति तस्मिन् मृते च तद्धन न गृह्णीयात् । किन्तूत्तमर्णाय दद्यात् । यदि किंचित्ततोवशिष्ट भवति तर्हि गृह्णीयात् । पितृधनाभावे रिक्थग्रहणरहितोऽपि स्वधन दद्यादित्यर्थ । अत्र पुत्रग्रहण पौत्रस्याप्युपलक्षणम् । पुत्र-पौत्रैर्ऋण देयमिति (या २ ५०) **याज्ञवल्क्ये**नाभयो साम्यन ग्रहणात् । पौत्रस्यावृद्धिकदान तु वाचनिकमितरस्यानन साम्यपाठेन निवृत्ति । पुत्रेण पितृकृतस्वकीयर्णसमवाये पितृकृत प्राग्देय पौत्रेण तु पितृकृतपितामहकृत-स्वकृतर्णसमवाये पितामहकृतमृण प्राग्देयम् । तथा च **बृहस्पति**

पित्र्यमेवाग्रतो देय पश्चादात्मीयमेव च ।
तयो पैतामह पूर्व देयमेवं ऋण सदा ॥

पुत्रपौत्रैरदेयमृण दर्शयति **याज्ञवल्क्य** (२ ४७)

सुराकामद्यूतकृत दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।
वृथादान तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम् ॥

सुराकामद्यूतकृत सुरापानस्त्रीव्यसनद्यूतपराजयकृतम् । **दण्ड-शुल्कावशिष्टक** दण्डशुल्कयोरवशिष्टम् । **वृथादान** धूर्तवन्द्यादिभ्यो यत्प्रतिश्रुत

धूर्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे ।
चाटचारणचारेषु दत्त भवति निष्फलम् ॥

१ सवृद्धिकं दातव्यम्' इति क. २ पौत्रेण इति अ ३ देयमेवमृण सदा इति ब

इति वचनात् । बृहस्पतिरपि

सौराक्षिक वृथादान कामक्रोधप्रतिश्रुतम् ।
प्रातिभाव्य दण्डशुल्कशेष पुत्र नं दापयेत् ॥

सौर सुरापानार्थम् । कामक्रोधप्रतिश्रुतयो स्वरूप दर्शित **कात्यायनेन** (५६४–५६५)

लिखित मुक्तक वापि देय यत्तु प्रतिश्रुतम् ।
परपूर्वस्त्रियै तत्तु विद्यात्कामकृत नृणाम् ॥
यत्र हिंसा समुत्पाद्य क्रोधाद् द्रव्य विनाश्य वा ।
उक्त तुष्टिकर यत्तु विद्यात्क्रोधकृत तु तत् ॥ इति ।

मुक्तक लेखनरहितम् । **प्रातिभाव्य** दर्शनप्रातिभाव्यात्मकम् । कृत्स्नयोरपि दण्डशुल्कयोरदेयत्वमाहो**शना**

दण्ड वा दण्डशेष वा शुल्क तच्छेषमेव वा ।
न दातव्य तु पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकम् ॥

व्यावहारिक (न व्यावहारिक ?) सुरापानादिनिमित्तकमित्यर्थः । बहूनामृणप्रतिदानाधिकारिणा समवाये क्रममाह **याज्ञवल्क्यः** (२ ५१)

रिक्थग्राह ऋण दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च ।
पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्य पुत्रहीनस्य रिक्थिन ॥

दायविभागक्रमेण प्राप्त यद्द्रव्य तद्रिक्थ तद्यो गृह्णाति स **रिक्थग्राहः** । योषित परस्त्रिय यो रागादिवशाद्भार्यात्वेनाङ्गीकरोति स **योषिद्ग्राह** । **पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्यः** अन्यमाश्रितमन्याश्रित, एतादृश यद्द्रव्य परकीय द्रव्य मातापितृसम्बन्धिद्रव्यमिति यावत् । पित्रोरत्रान्यशब्देन विवक्षणात् । तन्मातापितृद्रव्य यस्य नास्ति दायग्रहणायोग्यत्वात्स क्लीबादि पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्य इत्यर्थ । **पुत्रहीनस्य दायग्र-**

१ 'पुत्र च दापयेत्' इति अ २ कामकृतमृणम् इति क; अत आरभ्य तद्वनादरेष रिक्थग्राह' इत्यन्तो भागो गलितो ब–आदर्शे

णार्हपुत्रहीनस्य **रिक्थिन**। ऋण रिक्थग्राहो दाप्यस्तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावे दायानर्ह पुत्र इत्यर्थ । पाठक्रमस्यात्राश्रितत्वात् । क्लीबादेर्दायग्रहणानर्हत्वमुक्त **मनुना** (९ २०१)

अनशौ क्लीबपतितौ जात्य धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया ॥

यत्तु **विष्णु**वचन (विष्णुधर्मसूत्र ६ २९)—मपुत्रस्य वाप्यपुत्रस्य रिक्थग्राही ऋण दद्यात्—इति तद्दायानर्हपुत्रस्य सद्भावेऽप्यसद्भावेपि वा तदनादरेण रिक्थग्राह ऋण दद्यादित्येवपरम । रिक्थग्राहाभावे योषिद्ग्राहो दापनीय इत्यत्रार्थे **विष्णु**रपि (विष्णुधर्मसूत्र ६ ३०)—विधनस्य स्त्रीग्राही इति । **विधनस्य** रिक्थहारिरहितस्य । **बृहस्पति**रपि

स्त्रीहारी च तथैव स्यादभावे धनहारिण ।

योषिद्ग्राहाभावे दायभागानर्ह पुत्रो दाप्य इत्यत्र **नारदो**ऽपि (ऋ २३)

धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धन हरन् ।
पुत्रोऽसतो स्त्रीधनिनो स्त्रीहारी धनिपुत्रयो ॥

स्त्रीधनिनो स्त्री च धन च स्त्रीधन तद्वता स्त्रीहारिधनहारिणोरित्यर्थ । अत्र **स्त्रीहारी धनिपुत्रयो**रिति पुत्राभावे योषिद्ग्राहस्य ऋणदायित्वाभिधान दायार्हपुत्राभावे वादितव्यम । सपुत्रस्य चेत्यनुक्त्वा—विधनस्य स्त्रीहारी—इति **विष्णु**नाभिधानात (विष्णुधर्मसूत्र ६ ३०)। पुत्रोऽसतो स्त्रीधनिनोरिति स्वोक्तिविरोधापत्तेश्च । दायार्ह पुत्र सत्यपि तस्य यदा दुश्चिकित्स्यरोगाद्युपद्रवेण बाल्येन वा ऋणदानासामर्थ्य तस्यामवस्थाया तत्पितृधन स्वसमीपे स्थापयति य पितृ यादि स ऋण दद्यात्तस्याभावे योषिद्ग्राहो दद्यादित्याह **कात्यायन** (५५७,५७६)

ऋण तु दापयेत्पुत्र यदि स्यान्निरुपद्रव ।
द्रविणार्हश्च धुर्यश्च नान्यथा दापयेत्सुतम् ॥
व्यसनाभिप्लुते पुत्रे बाले वा यत्प्रदृश्यते ।
[illegible] (दाप्यते तत्र?) तस्याभावे पुरन्ध्रिहृत ।

दायभागानर्हस्यापि भूयिष्ठधनवत्त्वे योषिद्ग्राहो न दद्यादित्याह स एव (कात्या ५७७)

पूर्वं दद्याद्धनग्राह पुत्रस्तस्मादनन्तरम् ।
योषिद्ग्राह सुताभावे पुत्रे चात्यन्तनिर्धने ॥

पूर्वं रिक्थग्राहो दद्यात्तदभावे बहुतरधनयुक्तो दायानर्ह पुत्रो दद्यात् । तस्याभावे योषिद्ग्राहो दद्यादित्यर्थ । कीदृशस्य योषिद्ग्राहस्यर्णदानेऽधिकार इत्यपेक्षायामाह नारद (ऋ २१)

या तु सप्रधनैव स्त्री सापत्या वान्यमाश्रयेत् ।
सोऽस्या दद्यादृण भर्तुरुत्सृजेद्वा तथैव ताम् ।

सप्रधना प्रकृष्टधनसहिता । अस्या भर्तुर्ऋण दद्यादित्यन्वय । स एव (नारद, ऋ २२)

अन्तिमा स्वैरिणीना या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।
ऋण तयो पतिकृत दद्याद्यस्ते समश्नुते ॥
अधनस्याप्यपुत्रस्य मृतस्योपैति य स्त्रियम् ।
ऋण वोढु स भजते तदेवास्य धन स्मृतम् ॥

चतसृणा स्वैरिणीना यान्तिमा तिसृणा पुनर्भुवा या प्रथमा तयो पत्या कृतमृण ते य समश्नुते पतित्वेनोपभुङ्क्ते स दद्यादित्यर्थ । उपैति पतित्वेनोपभुङ्क्ते । पुनर्भ्वं स्वैरिण्यश्च प्रदर्शितास्तेनैव (नारद, स्त्रीपुंस ४५–५२)

परपूर्वा स्त्रियस्त्वन्या सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तासा स्वैरिणी तु चतुर्विधा ॥
कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भू प्रथमा प्रोक्ता पुन सस्कारकर्मणा ॥
देशधर्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥

स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति ।
कामात्समाश्रयेदन्य स्वैरिणी प्रथमा तु सा ॥
कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्य पतिमाश्रिता ।
पुन पत्युर्गृह यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
मृते भर्तरि तु प्राप्ता देवरादीनपास्य या ।
उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥
प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या ।
तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥ इति ।

उत्पन्नसाहसा क्षतयोनि प्राढति यावत । **अन्यस्मै** देवराय असत्सु देवरेष्वित्युत्तरत्राभिधानात । एतश्च योषिद्ग्राहस्य ऋणदानाधिकाराभिधान विहितानिषिद्धज्ञानवता शास्त्रोक्तपथानातयायिना ब्राह्मणादीनां परयोषिद्ग्राहित्वस्यासम्भवेऽपि पामराणा रागान्धाना च तत्सम्भवत्येवेति न निर्विषयम् । अत एव योषिद्ग्राहस्य ऋणदानाधिकारकथनप्रस्तावे शौण्डिकादिग्रहण करोति **कात्यायन** (५६७)

निर्धनैरनपत्यैस्तु यत्कृत शौण्डिकादिभि ।
तत्स्त्रीणामपि भोक्ता तु दद्यात्तदृणमेव हि ॥

शौण्डिक सुराकार । आदिशब्दाद्रजकारादिग्रहणम् । **विज्ञानेश्वराचार्यैस्तु** रिक्थग्राह ऋण दाप्य इत्यस्य प्रकारान्तरेण व्याख्यान कृत्वा व्यवस्थान्तरं कृतम् । तद्यथा । रिक्थग्राहो ऋण दाप्यो योषिद्ग्राहस्तथैव च पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्य पुत्रहीनस्य रिक्थिन ॥ अनन्याश्रितद्रव्य अन्यमाश्रितमन्याश्रितम । द्रव्यशब्देनात्र मातापितृसम्बन्धिद्रव्यस्य विवक्षा । अन्याश्रित मातापितृसम्बन्धिद्रव्य यस्य सोऽन्याश्रितद्रव्यो दायानर्ह इति यावत् । तदितरोऽनन्याश्रितद्रव्य दायभागार्ह इत्यथ । पुत्रहीनस्य रिक्थिन ऋण रिक्थग्राहो दाप्यस्तदभावे योषिद्ग्राहस्तदभावे दायार्हः पुत्रः । नन्वेतेषा मेळने क्वय क्रम । तदेव नोपपद्यते

१ 'न त्वेतेषां मेळने' इति ख

न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः । इति (मनु ९ १८५) पुत्रे सत्यन्यस्य रिक्थग्राहित्वासम्भवात् । योषिद्ग्राहोपि नोपपद्यते

न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्तोपदिश्यते । इति

स्मरणात् (मनु ५ १६२) । किं च । ऋणं पुत्रो दाप्य इत्यप्ययुक्तं पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति याज्ञवल्क्येन (२ ५०) प्रागेवोक्तत्वात् । अनन्याश्रितद्रव्य इति विशेषणमपि व्यर्थं पुत्रे सति मातापितृद्रव्यस्यान्यगामित्वासम्भवात् । सम्भवेऽपि रिक्थग्राहीत्यनेनैव प्राप्ते पुत्रोऽनन्याश्रितद्रव्य इत्यनर्थकम् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि व्यर्थं सत्यपि पुत्रे रिक्थग्राहिण एव ऋणापाकरणाधिकारित्वस्य रिक्थग्राही ऋणं दाप्य (या २ ५१) इत्यनेनाभिधाने कैमुतिकन्यायेनासति पुत्रे तत्सिद्धेः । अत्राभिधीयते । सत्यपि पुत्रेऽन्यस्य रिक्थग्राहित्वं सम्भवति क्लीबादीनां दायानर्हत्वात् । योषिद्ग्राहित्वमपि रागकलुषीकृतचित्तस्यातिक्रान्तनिषेधस्योपपद्यते । ऋणं पुत्रो दाप्य इति पुनरभिधानं योषिद्ग्राहाभावेऽस्य ऋणदानेऽधिकारो न तस्मिन्सतीत्येवरूपक्रमार्थम् । अनन्याश्रितद्रव्य इति न व्यर्थं पित्र्यरिक्थाभावेपि बहुषु पुत्रेषु दायग्रहणयोग्यो यस्तस्यैवाधिकारो न दायानर्हस्य क्लीबादेरिति प्रतिपादनार्थत्वात् । पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्येतदपि न व्यर्थम् । अत्र पुत्रग्रहणं पौत्रस्याप्युपलक्षणम् । पुत्रपौत्ररहितस्य ये समनन्तरं रिक्थग्राहत्वेन दायभागशास्त्रे निरूपिताः प्रपौत्रादयस्ते सर्वे दायभागोक्तक्रमेण ऋणं दाप्या यदि रिक्थं गृह्णन्ति न गृह्णन्ति चेन्न दाप्याः । पुत्रपौत्रौ तु रिक्थग्रहणाभावेऽपि दाप्याविति पुत्रपौत्रापेक्षया प्रपौत्रादीनां वैषम्यप्रतिपादनार्थत्वात् । पुत्रपौत्रापेक्षया प्रपौत्रादीनां वैषम्यं दर्शितं नारदेनापि (ऋ ४)

क्रमादव्याहतं प्राप्तं पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतम् ।
दद्युः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्तते ॥ इति ।

अथवा योषिद्ग्राहाभावे पुत्रो दाप्य इत्युक्तं पुत्राभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्येतदर्थं पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति । अस्मिन् पक्षे रिक्थशब्देन योषिदुच्यते सैव चास्य धनं स्मृतमिति स्मरणात् । पुत्रहीनस्य सयोषि-

कस्य ऋणं योषिद्ग्राहो दद्यादित्यर्थ । ननु योषिद्ग्राहाभावे पुत्रो दाप्यः पुत्राभावे योषिद्ग्राहो दाप्य इत्युभयसद्भावे न कश्चिद्दाप्य स्यात् । नैष दोष । सप्रधनस्त्रीहारिणोऽन्तिमस्वैरिणीग्राहिण प्रथमपुनर्भूग्राहिणश्चाभावे पुत्रो दाप्य पुत्राभावे तु निर्धननिरपत्ययोषिद्ग्राही दाप्य इति व्यवस्थितेः । एतदेवोक्त **नारदेन** (ऋ २३)

धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्यो धन हरेत् ।
पुत्रोऽसतो स्त्रीधनिनो स्त्रीहारी धनिपुत्रयो ॥ इति ।

कस्मिंश्चित्स्त्रीहारिण्यसति पुत्रो दाप्य पुत्रे मति (पुत्रेऽसति ?) कश्चित्स्त्रीहारी दाप्य इत्यर्थ । अथवा पुत्रहीनस्य रिक्थिन इत्यन्यथा व्याख्यातव्यम । रिक्थग्राह्यान्य क्रमेण ऋण दाप्या इत्युक्त तत्रोत्तमर्णस्य तत्पुत्रस्य चाभावे कस्य दाप्या इत्यपक्षायामिदमुपतिष्ठते पुत्रहीनस्य रिक्थिन इति । पुत्रहीनस्योत्तमर्णस्य यो रिक्थी रिक्थग्रहणार्हस्तस्य दाप्या इत्यर्थ इति सर्वं ममञ्जमम ॥

पितृव्यादिभि कुटुम्बपोषणार्थं कृत यदृण तत्कुटुम्बिना दातव्यम । तथा च **बृहस्पति**

पितृव्यभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभि ।
यद्गृहीत कुटुम्बाथ तद्गृहा दातुमर्हति ॥

गृही अत्र कुटुम्बी । अत एव नारद (ऋ १२)

शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीप्रेष्यकृत्यकरैश्च यत् ।
कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्त दातव्य तत्कुटुम्बिना ॥

शिष्योऽत्र वेदविद्यार्थी । **अन्तेवासी** शिल्पविद्यार्थी । **उत्क्षिप्त** उत्थापित कृतमिति यावत् । कुटुम्बिनोऽसन्निधानादिना तदनुज्ञानाभावेऽपि कुटुम्बार्थं कृतमृण कुटुम्बिना दातव्यमित्याह **कात्यायन**. (५४५)

प्रोषितस्यामतेनापि कुटुम्बाथमृण कृतम् ।
दासस्त्रीमातृशिष्यैर्वा दद्यात्पुत्रेण वा भृगुः ॥

मनुः (८ १६७)

कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि व्यवहारं समाचरेत् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा त विद्वान्न विचालयेत् ॥

अध्यधीनो दासादि । अन्यदपि कुटुम्बकृत कुटुम्बिना दातव्य-मृण दर्शयति **कात्यायनः** (५४२-५४३)

कुटुम्बार्थमशक्ते तु गृहीत व्याधिते तथा ।
उपप्लवनिमित्त च विद्यादापत्कृत तु तत् ॥
कन्यावैवाहिक चैव प्रेतकार्येषु यत्कृतम् ।
एतत्सर्वं "दातव्य कुटुम्बेन कृत प्रभो ॥

अशक्ते कुटुम्बपोषणासमर्थे कुटुम्बिनीति शेष । **प्रभोः कुटु-म्बिन** । एतद्व्यतिरिक्त पुत्रादिकृतमृणमदेयमित्याह **याज्ञवल्क्यः** (२ ४६)

न योषित्पतिपुत्राभ्या न पुत्रेण कृत पिता ।
दद्यादृते कुटुम्बार्थान्न पति स्त्रीकृत तथा ॥

पुत्रकृतमपि किंचिद्देयमित्याह **कात्यायनः** (५४४)

ऋण पुत्रकृत यत्तन्न देयमिति धर्मत ।
देय प्रतिश्रुत यत्स्याद्यच्च स्यादनुमोदितम् ॥

प्रतिश्रुतमनुज्ञातम् । **अनुमोदित**मृणकरणानन्तरमङ्गीकृतम् । पुत्रेण स्वापदुद्धरणार्थं यत्कृत तदपि देयमित्याह **नारदः** (ऋ ११)

पितुरेव नियोगाद्वा कुटुम्बभरणाय वा ।
कृत वा यदृण कृच्छ्रे दद्यात्पुत्रस्य तत्पिता ॥

अन्यस्यापि पुत्रकृतर्णस्य स्नेहदेयत्वमाह **बृहस्पतिः**

ऋण पुत्रकृत पित्रा सशोध्यमनुमोदितम् ।
सुतस्नेहेन वा दद्यान्नान्यथा दातुमर्हति ॥

स्नेहेन न धर्मत इत्यर्थः । भार्ययाप्यापदुद्धरणार्थं यत्कृत तदृण देयम् ।

न च भार्याकृतमृण कथञ्चित्पत्युराभवेत्[1] ।
आपत्कृतादृते पुसा कुटुम्बार्थो हि विस्तरः ॥ (कात्या ५६९)

आभवेद् देय भवेदित्यर्थ । पत्युर्भार्याकृतर्णदाननिषेध आभीरादिव्यतिरिक्तविषय । तथा च **याज्ञवल्क्य**' (२ ४८)

गोपशौण्डिकशैलूषरजकव्याधयोषिताम् ।
ऋण दद्यात्पतिस्तासा यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रया ॥

शैलूषो नट । **वृत्तिर्जी**वनम् । गोपादिग्रहण भार्यायत्तजीवनानां तैलिकादीनामप्युपलक्षणम् । न योषित्पतिपुत्राभ्यामित्यस्यापवादमाह **कात्यायन**. (५४६)

भर्त्रा पुत्रेण वा सार्धं केवल वात्मना कृतम् ।
ऋणमेवविध देय नान्यथा तत्कृत स्त्रिया ॥

भर्त्रा पुत्रेण सार्ध गृहीतमृण तयोरभावे देय स्वय गृहीत तु तयोर्भावेऽपि देयमित्यर्थ । **याज्ञवल्क्यो**ऽपि (४९)

प्रतिपन्न स्त्रिया देय पत्या वा सह यत्कृतम् ।
स्वयकृत वा यदृण नान्यत्स्त्री दातुमर्हति ॥

प्रतिपन्नमह दास्यामीत्यङ्गीकृतम । अप्रतिपन्नमपि तद्रिक्थग्रहण दातव्यम । तथा च **कात्यायन** (५४७)

मर्तुकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृण त्वया ।
अप्रपन्नाऽपि सा दाप्या धन दद्यात्स्थित स्त्रिया (याम ?) ॥

मातृकृतमृण पुत्रेण दातव्यम । तथा च **विष्णु**. (विष्णुधर्मसूत्र ६ ३५-३६)—पैतृकमविभक्तमातृक च विभक्ताश्च दायानुरूपमशम्—इति । दद्युरित्यनुषङ्ग । मातुर्दाप्यऽपि निधनायास्तस्या ऋण पुत्रेण दातव्यमित्याह **नारद** (ऋ २०)

पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्र स्त्री यान्यमाश्रयेत् ।
तस्या ऋण हरेत्सर्वं नि स्वाया पुत्र एव तु ॥

---

१ कथ चित्पुराभवत् इति अ

अन्यं भर्तारमिति शेष । तस्या एव सधनत्वे विशेषमाह **कात्यायनः** (५७४)

बालपुत्राधिकार्थो वा भर्तार यान्यमाश्रिता ।
आश्रितस्तदृण दद्याद्बालपुत्राविधि स्मृत ॥

अविभक्तधनै कुटुम्बपोषणार्थं यदृण कृत तत्तद्दानाधिकारिणि कुटुम्बिन्यसनिहिते तद्रिक्थहरै सर्वैर्दातव्यम् । तथा च **याज्ञवल्क्यः** (२ ४५)

अविभक्तै कुटुम्बार्थे यदृण तु कृत भवेत् ।
दद्युस्तद्रिक्थिन प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि ॥

नारदोऽपि (ऋ ३)

पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृण कृतम् ।
मात्रा वा कुटुम्बार्थे दद्युस्तत्सर्वरिक्थिन ॥

अविभक्तधनाना सर्वेषामभावे यस्तिष्ठति तेनैव सर्वमृण दातव्यम् । तथा च **विष्णु**• (विष्णुधर्मसूत्र ६ ३४)—अविभक्तै कुटुम्बार्थे कृतमृण यस्तिष्ठेत्स दद्यात्—इति । एतच्च ऋणप्रतिदानमुत्तमर्णस्याभावे तद्रिक्थग्रहणाधिकारिषु पुत्रादिषु कर्तव्य तेषा[1]मभावे तत्सगोत्रेषु तेषामभावे तद्बन्धुषु मातुलादिषु कर्तव्यम् । तथा च **नारदः** (ऋ ११२)

ब्राह्मणस्य तु यद्देय सान्वयस्य न चास्ति स ।
निवर्तयेत्सकुल्येषु तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥

ब्राह्मणग्रहणमुत्तम[2]र्णोपलक्षणम् । **अन्वयः** पुत्रसन्ततिर्दुहितृसन्ततिश्च । तेषामप्यभावे यत्कर्तव्य तदाह **स** एव (नारद, ऋ ११३)

यदा तु न सकुल्या स्युर्न च सम्बन्धिबान्धवा ।
तदा दद्याद् द्विजेभ्यस्तु तेष्वसत्स्वप्सु निक्षिपेत् ॥

प्रजापतिरपि

बन्ध्वभावे तु विप्रेभ्यो देय क्षेप्य जलेऽपि वा ।
जले क्षिप्त तथाग्नौ च धन स्यात्पारलौकिकम् ॥

१ 'तेषामभावे तत्सगोत्रेषु' इति नास्ति अ—आदर्शे २ उत्तमर्णोपलक्षणम्' इति क.

अग्नौ हुतमिति शेषः । न तु क्षिप्तमित्यस्यानुषङ्गः । अत एवोक्त **स्मृतिसग्रहे**

द्रव्य यत्त्वधमर्णस्थ कचिद् ब्राह्मणग भवेत् ।
सुतादिब्राह्मणान्ताना रिक्थभाजामसम्भवे ॥
पलाशस्य पलाशेन जुहुयान्मध्यमेन तु ।
यत्कुसीदमिति प्रास्येदथ वार्येव तद्धनम् ॥ इति ।

मन्त्रस्य होमेनैव सम्बन्धो न जलप्रक्षेपेण **गोभिलकात्** । मध्यमपर्णेन जुहुयाद्यत्कुसीदमिति गोभिलेन (गोभिलगृह्य ४ ४ २६) होमसम्बन्धेनैव स्मृतत्वात् । अय विधिर्निक्षेपादिद्रव्येपि स्वाम्यभावे ज्ञातव्य समानन्यायत्वात् । इति श्रीकोदण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योते ऋणादानाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ १६ ॥

अथ निक्षेपाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् । तस्य स्वरूप दर्शयति **नारद**[1] (निक्षेप १)

स्वद्रव्य यत्र विस्रम्भान्निक्षिपत्यविशङ्कित ।
निक्षेपो नाम तत्प्रोक्त व्यवहारपद बुधै ॥

स्वद्रव्य विश्वासात्पुरुषान्तरे स्थापित निक्षेप । अयमेवागणितद्रव्य स्थापने उपनिधिरित्युच्यते । तथा चात्र **तत्रैव**

असख्यातमविज्ञात समुद्र यन्निधीयते ।
त जानीयादुपनिधि निक्षेप गणित विदु ॥

अविज्ञातशब्दार्थो विवृतो **बृहस्पति**ना

अनाख्यात व्यवहितमसख्यातमदर्शितम ।
मुद्राङ्कित च यद्दत्त तदौपनिधिक स्मृतम् ॥

व्यवहित करण्डकादिस्थितमित्यर्थ । अत एव **याज्ञवल्क्यः** (२ ६५)

वासनस्थमविज्ञात हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते ।
द्रव्य तदौपनिधिक प्रतिदेय तथैव तत् ॥

---

१ 'हुत्वेति शेष ' इति ख

वासन द्रव्याधारभूत करण्डकादि । हस्तग्रहणमुपलक्षणम् । अत एवोक्त **नारदेन** (निक्षेप ५)

निक्षिप्यते परगृहे तदौपनिधिक स्मृतम् ।

अयमेव ग्राहकस्यासमक्ष समर्पितो न्यास इत्युच्यते । अत एव **बृहस्पतिः**

राजचौराRातिभयाद् दायादाना च वञ्चनात् ।
स्थाप्यतेऽन्यगृहे द्रव्य न्यास स परिकीर्तित ॥

एव च गणित ग्राहकस्य समक्ष स्थापित निक्षेप । अगणित मुद्राङ्कित समक्षस्थापितमुपनिधि । गृहस्वामिनोऽसमक्ष गणितमगणित वा तस्मिन्नागत एवैतद्दातव्यमित्युक्त्वा यस्य तत्पुत्रादेर्हस्ते दत्त न्यास इत्येतेषा भेद । निक्षेपादे पुनर्द्वैविध्यमाह **नारदः** (निक्षेप ६)

स पुनर्द्विविध प्रोक्त साक्षिमानितरस्तथा ।
प्रतिदान तथैवास्य प्रत्यय स्याद्विपर्यये ॥

विपर्यये विसवादे । **प्रत्ययो** दिव्यम् । निक्षेपादिस्थापनप्रकारमाह **मनुः** (८ १७९)

कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।
महापक्षे धनिन्यार्ये निक्षेप निक्षिपेद्बुध ॥

महापक्षे बहुतरबन्धुयुक्ते । निक्षेपग्रहणमुपलक्षणम् । **बृहस्पतिः**

स्थान गृह गृहस्थ च तद्वर्ण विविधान्गुणान् ।
सत्य शौच बन्धुजन परीक्ष्य स्थापयेन्निधिम् ॥

निधिरुपनिधि । एतदप्युपलक्षणम् । ग्राहकेण निक्षेपादिक सम्यग्रक्षणीयमित्याह **बृहस्पतिः**

ससाक्षिक रहोदत्त द्विविध समुदाहृतम् ।
पुत्रवत्परिपाल्य तद्विनश्यत्यनवेक्षया ॥

रक्षणारक्षणयो फलदोषौ दर्शितौ **तेनैव**

ददतो यद्भवेत्पुण्य हेमकुप्याम्बरादिकम् ।
तत्स्यात्पालयतो न्यास यथैव शरणागतम् ॥

भर्तृद्रोहे यथा नार्याः पुंसः पुत्रसुहृद्वधे ।
दोषो भवेत्तथा न्यासे भक्षितोपेक्षिते नृणाम् ॥
न्यासद्रव्यं न गृह्णीयात्तन्नाशस्त्वयशस्करः ।
गृहीतं पालयेद्यत्नात्सकृद्याचितमर्पयेत् ॥

न्यासग्रहणमुपलक्षणम् । ग्राहकेण यथा गृहीतं तथैव प्रत्यर्पणीयमित्याह स एव

स्थापितं येन विधिना येन यच्च यथाविधम् ।
तथैव तस्य दातव्यं न देयं प्रत्यनन्तरे ॥

प्रत्यनन्तरः[1] स्थापकव्यतिरिक्तः स्थापितद्रव्यस्वामी तत्पुत्रादिरिति । स्थापकेनापि यथा स्थापितं तथैव ग्राह्यमित्याह मनुः (८ १८०)

यो यथा निक्षिपेद्धस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।
स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥

दायो दानं स्थापनमिति यावत् । कस्माच्चित्क्रियाविशेषादिस्थापने तत्क्रियावस्थितिकाले न ग्राहकेण प्रतिदातव्यमित्याह कात्यायनः (६०१)

ग्राह्यस्तूपनिधिः काले कालहीनं तु वर्जयेत् ।
कालहीनं ददद्दण्डं द्विगुणं च प्रदाप्यते ॥

भयापायेऽपि याचितं दातव्यं सकृद्याचितमर्पयेदिति बृहस्पतिनाभिधानात् । याचितस्यादाने यत्कर्तव्यं तदाह नारदः

याच्यमानस्तु यो दातुर्निक्षेपं न प्रयच्छति ।
दण्ड्यः स राज्ञो भवति नष्टे दाप्यश्च तत्समम् ॥

नष्टे दैवतो राजतो वेति शेषः । याज्ञवल्क्योऽपि (२ ६६)

भ्रेषश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम् । इति ।

मार्गिते याचिते अदत्ते सति यदि भ्रेषो दैवराजादिकृतो नाशो भवति तथापि तद्द्रव्यमूल्यपरिकल्पनेन धनिने ग्राहको दाप्यो राज्ञे च तत्समं दण्डमित्यर्थः । मनुरपि (८ १९१)

---

१ 'स्थापितद्रव्यस्य पुत्रादि' इति ख; 'स्थापितद्रव्यस्य मानता पुत्रादि' क. २ अत आरभ्य 'यदि भ्रेषो दैव०' इत्यन्तो भागो नास्ति ख-आदर्शे

योे निक्षेप नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते ।
तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्सम दमम् ॥ इति ।

चौरवच्छास्यौ चोरवद्दण्ड्यौ । उपेक्षातिदोषेण निक्षेपादिनाशे यत्कर्तव्य तदाह **कात्यायन** (५९४)

यस्य दोषेण यत्किंचिद्विनश्येत म्रियेत वा ।
तद्द्रव्य सोदय दाप्यो दैवराजकृताद्विना ॥

स एव (कात्या ५९६)

न्यासादिक परद्रव्य प्रभक्षितमुपेक्षितम् ।
अज्ञाननाशित चैव येन दाप्य स एव तत् ॥

बृहस्पतिः

भेदेनोपेक्षया न्यास ग्रहीता यदि नाशयेत् ।
याच्यमानो न दद्याद्वा दाप्य तत्सोदय भवेत् ॥

अत्र **भेदेनोपेक्षये**ति कथन स्वीयद्रव्येण सहोपेक्षया नाशे न सवृद्धिकदानमिति बोधनार्थम् । अत एव **व्यास**

भक्षिते सोदय दाप्य सम दाप्य उपेक्षिते ।
किंचिदून प्रदाप्य स्याद् द्रव्यमज्ञाननाशितम् ॥

किंचिदून चतुर्थांशन्यूनमिति **विज्ञानेश्वराचार्याः** । यः स्थापितधनेन भोगादिक करोति त प्रत्याह **याज्ञवल्क्यः** (२ ६७)

आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्त चापि सोदयम् ।

आजीवन् भोगवृद्ध्यर्थं प्रयोगादिनोपजीवन् । **स्वेच्छया** स्वाम्यननुज्ञया । **नारदो**ऽपि (निक्षेप ८)

यत्रार्थं साधयेत्तेन निक्षेप्तुरननुज्ञया ।
तत्रापि दण्ड्य स भवेत्त च सोदयमावहेत् ॥

दण्ड साधितद्रव्यानुसारेण । निक्षेपवृद्धिश्च **कात्यायनेन** (५०६) दर्शिता

निक्षेप वृद्धिशेष च क्रयविक्रयमेव च ।
याच्यमान न चेद् दद्याद्वर्धते पञ्चक शतम् ॥ इति ।

निक्षेपापहर्तारं प्रत्याह विष्णुः (विष्णुधर्मसूत्र ५ १६४)—निक्षेपापहारी वृद्धिसहित धन धनिकस्य दाप्य । अस्य दण्डमप्याह मनु[1] (८ १९२)

निक्षेपस्यापहर्तार तत्सम दापयेद् दमम् ।
तथोपनिधिहर्तार विशेषेणैव पार्थिव ॥

निक्षेपापह्नवे यत्कर्तव्य तदाह व्यास[1]

निक्षेप निह्नुते यस्तु नरो बन्धुबलान्वित ।
साक्षिभिर्वार्थदिव्येन विभाव्य प्रतिदाप्यते ॥

अस्य दण्डमाह बृहस्पति

गृहीत्वापह्नुते यत्र साक्षिभि शपथेन वा ।
विभाव्य दापयेन्न्यास तत्सम विनय तथा ॥

ससाक्षिके निक्षेपादौ स्थापकस्य दौष्ट्ये साक्षिभ्यो यथास्थितमथमवगत्य राज्ञा स दण्डनीय इत्याह मनु (८ १९४)

निक्षेपो य कृतो येन यावाश्च कुलसन्निधौ ।
तावानेव स विज्ञेयो विब्रुवन्दण्डमर्हति ॥

कुल साक्षिवृन्दम् । असाक्षिके तु बृहस्पतिराह

रहोदत्ते निधौ यत्र विसवाद प्रजायते ।
विभावक तत्र दिव्यमुभयोरपि च स्मृतम् ॥

उभयोर्मध्ये एकस्येत्यथ । दैवराजोपघात ग्राहकस्य न दोष इत्याह बृहस्पतिः

दैवराजोपघातेन यदि तन्नाशमाप्नुयात् ।
ग्रहीतृद्रव्यसहित तत्र दोषो न विद्यते ॥

ग्रहीतृद्रव्यसहितमित्युपक्षाद्यभावनिश्चयार्थमुक्तम् । तेन कथचिन्निक्षेपमात्रस्य नाशे प्रमाणान्तरेणोपेक्षाद्यभावनिश्चये न ग्राहकस्य दोष इत्यवसेयम् । याज्ञवल्क्योऽपि (२ ६६)

१ 'अस्य' इति नास्ति क—आदर्शे

न दाप्योपहृत तत्तु राजदैविकतस्करै ।

दैविक च किंचिद्दर्शित **मनुना** (८ १८९)

चौरैर्हृत जलेनोढमग्निना दग्धमेव च ।
न दद्याद्यदि तस्मात्स्व न सहरति किंचन ॥

तस्मात् निक्षेपाद् यद्यल्पमपि धन **न सहरति** न गृह्णाति तर्हि **न दद्यादित्यर्थ** । यद्यत्र स्थापितस्य राजचौरोपप्लवादिना नाश सम्भाव्यत इति ज्ञात्वा कश्चित्स्थापयति तदा तत्र स्थापितस्य येन केनापि हेतुना नाशे ग्रहीता न दाप्य इत्याह **कात्यायनः** (५९९)

ज्ञात्वा द्रव्यवियोग तु दाता यत्र विनिक्षिपेत् ।
सर्वोपायविनाशेऽपि ग्रहीता नैव दाप्यते ॥

स्थापयितुर्मरणे प्रत्यनन्तरे पुत्रादौ तद्देयम् । अत **एव मनुः** (८ १८६)

स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनन्तरे ।
न स राज्ञाभियोक्तव्यो न निक्षेप्तुस्तु बन्धुभि ॥

स्वयमेव याचनमन्तरेणेत्यर्थ । याचनमन्तरेण दान भयादिकालापाये ज्ञातव्यमितरथा दोषापत्ते । प्रत्यनन्तराणा पुत्रादीनां बहुत्वे तेषां सर्वेषा सन्निधौ दातव्यमिति सूचनार्थं **न निक्षेप्तृबन्धुभिरभियोक्तव्य** इत्युक्तम् । यदि ग्राहक स्वयमेव न ददाति तदा प्रत्यनन्तरेण यत्कार्यं तदाह स एव (मनु ८ १८७)

अच्छलेनैव चान्विष्येत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् ।
विचार्य तस्य वा वृत्त साम्नैव परिसाधयेत् ॥

अन्विष्येत् अवधारयेत् । तत्र तस्य वृत्त विचार्य **साम्नैव वा** परिसाधयेदित्यनेन तस्य दुर्वृत्तत्वे ऋणादानप्रकरणोक्तेन भयदर्शनाद्युपायान्तरेण साधयेदिति सूचितम् । उक्त विधिं याचितादिष्वतिदिशति **याज्ञवल्क्यः** (२ ६७)

याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वय विधि ।

याचित विवाहादौ शोभार्थमन्यस्माद्याचित्वा समानीत वस्त्रालङ्कारादि । **अन्वाहित**मिदममुकेन मयि स्थापित त्वया तस्मै दातव्यमित्युक्त्वा ग्राहकेण पुरुषान्तरहस्ते स्थापितम् । यद्यपि न्यासनिक्षेपयोर्विधिरुपदिष्टस्तथापि याज्ञवल्क्येनोपनिधावेवोपदिष्टो नान्यत्रेत्युचितोऽतिदेश । **बृहस्पति**रपि

अन्वाहिते याचितके शिल्पिन्यासे सबन्धके ।
एष एवोदितो धर्मस्तथा च शरणागते ॥

शिल्पिन्यासे कुण्डलादिकरणाय स्वर्णकारादिहस्तन्यस्तसुवर्णादौ । **नारदोऽपि** (निक्षेप १४)

एष एव विधिर्दृष्टो याचितान्वाहितादिषु ।
शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव च ॥

शिल्पिषु शिल्पिन्यासे । **प्रतिन्यासे** मिथ कार्यापेक्षया त्वदीयमेतन्मया स्थाप्यते मदीयमेतत्त्वया स्थापनीयमिति स्थापिते । नारदेन निक्षेप एव विध्युपदेशादुपनिधिन्यासयोस्तदतिदेश । अतिदेशाद्याचितस्य शिल्पिन्यासस्य दैवराजकृते नाशे स्वर्णकाराद्यस्त न दाप्या इति प्राप्तौ कश्चिदपवादमाह **कात्यायनः** (६०८)

यश्च सत्क्रियते न्यासो दिवसै परिनिष्ठितै ।
तदूर्ध्वं स्थापयञ्[1] छिल्पी दाप्यो दैवाद्धृतेऽपि तम् ॥

जीर्णस्य वस्त्रादेर्नैर्मल्याद्यर्थं रजकादिहस्ते समर्पितस्य अवघातादिना नाशे अवघातादेर्नैर्मल्याद्यर्थत्वन शिल्पिदोषाभावान्न तत्र शिल्पी दाप्य । नूतनादौ तु शिल्पिन्यासे पटुतरावघातादिना नाशस्य शिल्पिदोषकृतत्वात्तन्मूल्य दाप्य । तदेतदभिप्रेत्योक्त **तेनैव** (कात्या ६०४)

न्यासदोषाद्विनाश स्याच्छिल्पिन त न दापयत् ।
दापयेच्छिल्पिदोषात्तत्संस्कारार्थं यदर्पितम् ॥

नेजकहस्ते प्रक्षालनार्थं दत्त वस्त्रे तेन नाशिते तन्मूल्य कियद् ग्राह्यमित्यपेक्षायामाह **नारदः** (क्रीता० ८–९)

---

१ 'दापयेत्' इति ख

मूल्याष्टभागो हीयेत सकृद्धौतस्य वाससः ।
द्विः पादस्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्धौतेऽर्धमेव च ॥
अर्धक्षयात्तु परत पादांशापचय क्रमात् ।

सकृद्धौतस्य नाशेऽष्टमांशन्यून तन्मूल्य ग्राह्य द्विर्धौते चतुर्थांशन्यूनम् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । शिल्पिन शिल्पिन्यासोपभोगादौ दण्ड्यतामाह याज्ञवल्क्य' (२ २३८)

वसानस्त्रीन्पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम् ।
विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणा दश ॥

नेजको वस्त्रप्रक्षालक । अवक्रय' कस्माच्चिद्भाटक गृहीत्वा तस्योपभोगार्थं कालकॢप्तिं विधाय समर्पणम् । आधान बन्धकीकरणम् । याचित स्वसुहृद्भ्यो याचितत्वेन दानम् । रजकेन वस्त्राणा प्रक्षालन पाषाणे न कार्यं किंतु श्लक्ष्णे शाल्मले फलके न च तेषा व्यत्यास कार्यो न च रात्रौ तानि गृहे स्थापनीयानि । तथा च मनुः (८ ३९६)

शाल्मले फलके श्लक्ष्णे निज्याद्वासासि नेजक ।
न च वासासि वासोभिर्निर्हरेन्न च वासयेत् ।

वस्त्राद्यर्थं कुविन्दादिहस्ते समर्पित यत्तन्त्वादिक खण्डपटाद्यवस्थाया नष्ट परिपूर्णदशाया वा कुविन्दादिना समर्प्यमाण स्वामिना न गृहीत पश्चान्नष्ट तत्र विषये विशेषमाह स एव (कात्या ६०५)

स्वल्पेनापि च यत्कर्म नष्ट चेद्भृतकस्य तत् ।
पर्याप्त दित्सतस्तस्य विनश्येत्तदगृह्णत ॥

यत्कर्म वस्त्रनिर्माणादि स्वल्पेनापि प्रान्तवानादिनापि विकल नष्टं चेद्भृतकस्य शिल्पिन एव च तन्नष्ट पुनर्वेतनग्रहणमन्तरेणैव वानादिक्रिया कुर्यादित्यर्थ. । यदि स्वामी तन्त्वादिक नार्पयति तदा पुनर्वानाद्यभावेऽपि शिल्पिने दत्ता भृतिं स न लभते । पर्याप्तं परिपूर्णं वस्त्रादिक दित्सतस्तस्य भृतकस्य हस्तादीयमानमगृह्णतः स्वामिनस्तत्पर्याप्त नश्यतीत्यर्थ । एव चात्र भृतको नष्ट न दाप्य इति पर्यवसि-

तोऽर्थ । कल्कादिनिर्माणार्थं सुवर्णकारादिहस्ते दत्तानि यानि सुवर्णादीनि तेषु सुवर्णं यत्परिमाणक दत्त तत्परिमाणक एव सुवर्णविकार शिल्पिनो ग्राह्यः । रजतादिविकारास्तु किंचिन्न्यूना ग्राह्या । कम्बलादयस्तु ऊर्णाद्यपेक्षया किंचिदधिका ग्राह्या । यद्येव शिल्पी न दद्याति तदा राज्ञैव दाप्यो दण्डनीयश्च । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य सुवर्णे साम्यमितरत्र वृद्धिक्षययोरियत्ता च दर्शयति याज्ञवल्क्य' (२ १७८ १८०)

अग्नौ सुवर्णमक्षीण रजते द्विपल शते ।
अष्टौ त्रपुणि सीसे च ताम्रे पञ्च दशायसि ॥
शते दशपला वृद्धिरौर्णकार्पासमौत्रिक ।
मध्ये पञ्चपला वृद्धि सूक्ष्मे तु त्रिपला मता ॥
कार्मिके रोमबन्ध च त्रिंशद्भाग क्षयो मत ।
न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेये वल्कलेषु च ॥

अग्नौ प्रताप्यमानमिति शेष । शतपल रजते प्रताप्यमाने पलद्वयम् । त्रपुणि सीसे च पलाष्टकम् । ताम्र पलपञ्चक लोहे पलदशक क्षीयत इत्यथ । कास्यस्य त्रपुताम्रप्रभवत्वात्तदनुसारेण क्षय कल्पनीय इति पृथङ् नोक्त । स्थूलेषूर्णाकार्पाससूत्रेषु शतपलेषु दशपलकम् । अनतिसूक्ष्मेषु पञ्चक सूक्ष्मेषु पलत्रय वर्धत इत्यथ । एतदप्रक्षालितवस्त्रविषयमिति विज्ञानेश्वराचार्या । कार्मिक चित्रेण कर्मणा निर्मित यत्र निर्मिते पट स्वस्तिकादिक चित्रसूत्रै क्रियते तदित्यथ । यत्र प्रावारादौ[1] रोमाणि बध्यन्ते स रोमबन्ध । अनयो सूत्रापेक्षया त्रिंशांशस्य क्षय इत्यर्थ । याचितकविषये विशेषमाह स एव (कात्या ६०६)

यदि तत्कार्यमुद्दिश्य काल परिनियम्य वा ।
याचितोऽर्थकृते तस्मिन्नप्राप्ते न तु दाप्यत ॥

यद्दीर्घकालनिष्पाद्य कार्यं तदुद्दिश्य संवत्सरपर्यन्त दीयतामित्येवं काल परिनियम्य याचिते कार्यमध्ये परिनियमितकालमध्ये वा प्रति-

१ 'यत्र प्रमाणादौ इति अ-क

याच्यमानो याचितक न ददाति यदि तदा सोदय न दाप्यः किं तु कार्ये कृते परिनियमितकालात्यये याचितकमात्र दद्यादित्यर्थ । यदि कार्यानन्तरमुक्तकालात्यये वा न ददाति तदा दैवादिना नाशे तन्मूल्य दातव्यमित्याह स एव (कात्या ६०७)

प्राप्तकाले कृते कार्ये न दद्याद्याचितोऽपि तत् ।
तस्मिन्नष्टे हृते वापि ग्रहीता मूल्यमावहेत् ॥

क्वचित्परिनियतकालमध्ये कार्यमध्येऽपि याचितकदानमाह स एव (कात्या ६०९)

अथ कार्यविपत्तिस्तु तस्यैव स्वामिनो भवेत् ।
अप्राप्तेऽपि स काले तु दाप्यस्त्वर्धकृतेऽपि तत् ॥

यदि याचितकाप्रतिदाने तत्स्वामिकार्यनाशस्तदा दद्यादित्यर्थ । याचितकादाने यत्कर्तव्य तदाह स एव (कात्या ६१०)

यो याचितकमादाय न दद्यात्प्रतियाचित ।
स निगृह्य बलाद् दाप्यो दण्ड्यश्च न ददाति य ॥

स बलान्निगृह्य दाप्यो दानोन्मुखीकर्तव्य । एवमपि यो न ददाति स दण्ड्यश्चेत्यर्थ ॥ इति श्रीकोदण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योते निक्षेपाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ १७ ॥

अथास्वामिविक्रयाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् । तस्य स्वरूप दर्शयति नारदः (अस्वामि० १)

निक्षिप्त वा परद्रव्य नष्ट लब्ध्वापहृत्य वा ।
विक्रीयतेऽसमक्ष यत्स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः ॥

निक्षिप्तग्रहण याचितादीनामप्युपलक्षणम् । असमक्षं स्वामिन इति शेषः । अत एव व्यासः

याचितान्वाहितन्यास हृत्वा वान्यस्य यद्धनम् ।
विक्रीयते स्वाम्यभावे स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रय ॥

---

१ 'याचितक यदि न ददाति' इति ब २ 'सन्' इति ब ३ 'अप्राप्ते वै स' इति अ-क ४ 'निक्षिप्तग्रहणं ज्ञेयोऽस्वाविमिक्रय' इत्येष भागो नास्ति ब-आदर्शे ।

स्वाम्यभावे स्वाम्यसन्निधाने । अत्र विक्रयग्रहण दानबन्धकयोर-प्युपलक्षणम् । अत एव तयोरपि निवर्त्यत्वमाह **कात्यायनः** (६१२)

अस्वामि विक्रय दानमाधिं वा विनिवर्तयेत् ।

अस्वामि इति पृथक्पदम् । **अस्वामि** स्वामिसन्निधानरहितम् । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दस । अथवा **अस्वामिविक्रय** अस्वामिना कृत विक्रयम् । अस्मिन्पक्षे दानाध्योरपि तत्साहचर्यादस्वामिकृतत्व द्रष्टव्यम् । **अत एव यमः**

अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा ।
अकृत स तु विज्ञयो व्यवहारेषु नित्यश ॥

दायो दानम् । अस्वामिन दर्शयति **बृहस्पतिः**

निक्षेपान्वाहितन्यासहृतयाचितबन्धकम् ।
उपाशु येन विक्रीतमस्वामी सोऽभिधीयते ॥

निक्षेपादिग्रहण प्रनष्टाधिगतादिरूपस्यापि परद्रव्यस्योपलक्षणम् । अत **एव मनुः** (८ १९७)

विक्रीणीते परस्य स्व योऽस्वामी स्वाम्यसमतः । इति ।

उपांशु अप्रकाशम् । एतच्चोपलक्षणम् । यत प्रकटतया निक्षेपादिक परद्रव्य येन विक्रीत सोऽप्यस्वामी । अस्वामिना विक्रीत यत्समीपे दृष्ट तत्सकाशात्स्वामिना ग्राह्यम् । तथा च **नारद** (अस्वामि २)

द्रव्यमस्वामिविक्रीत प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् ।

याज्ञवल्क्योऽपि (२ १६८)

स्व लभेतान्यविक्रीत क्रतुर्दोषोऽप्रकाशिते ।
हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्कर ॥

अप्रकाशिते गोपिते क्रये **क्रतुर्दोषो** भवति । **हीनात्** वञ्चना गमोपायरहितात् क्रये **रहसि** एकान्ते वा क्रये **हीनमूल्ये** अल्पमूल्येन वा क्रये **वेलाहीने** रात्र्यादिकृत वा क्रये क्रेता तस्करवद् दण्ड्य इत्यर्थ ।

---

१ 'अथ वा — द्रष्टव्यम्' इति वाक्य नास्ति ब—आदर्शे

स्वामिना तद्धनस्य ग्रहण राजान ज्ञापयित्वैव कर्तव्यमितरथा तस्कर-प्रच्छादकत्वेन स दण्डय इत्याह स एव (या २ १७२)

हृत प्रनष्ट यो द्रव्य परहस्तादवाप्नुयात् ।
अनिवेद्य नृपे दण्ड्य स तु षण्णवतिं पणान् ।

स्वामिना केतु समीपे स्वद्रव्यसत्त्वमवधार्य राजान ज्ञापयित्वा राज-पुरुषै स ग्राहयितव्य । राज्ञो राजपुरुषाणा च दूरादवस्थितौ तु विज्ञापनकालात्प्राक् पलायनादिशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा स समर्पणीय इत्याह स एव (या २ १६९)

नष्टापहृतमासाद्य हर्तार ग्राहयेन्नरम् ।
देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् ॥

हर्तृशब्देनात्र केता विवक्षित इति विज्ञानेश्वराचार्याः । केतुर्दो-षोऽप्रकाशित इत्यादिना याज्ञवल्क्येनोक्तमर्थं विष्णुरप्याह (विष्णुधर्म-सूत्र ५ १५९-१६१)—अज्ञानत प्रकाश य परद्रव्य क्रीणीयात्तत्रास्या-दोष स्वामी द्रव्यमवाप्नुयाद्यद्यप्रकाश हीनमूल्य वा क्रीणीयात्तदा केता विकेता वा चोरवच्छास्य —इति । अज्ञानत विकेतुरप्रकाशविक्रयाद्य-भावादस्वामित्वमज्ञात्वा । अप्रकाशक्रयादौ तु तथाविधविक्रयस्य विकेत्र स्वामिबोधकत्वात्तज्ज्ञानमस्तीति दुष्टत्वात् केतापि दण्ड्य इत्यर्थः । नार-दोऽपि (अस्वामि० २)

प्रकाशत क्रय शुद्ध केतु स्तेय रह क्रयात् ।

बृहस्पतिरपि

येन क्रीत तु मूल्येन प्राग्राज्ञे विनिवेदितम् ।
न तत्र विद्यते दोष स्तेन स्यादुपविक्रयात् ॥

अल्पमूल्येनापि क्रीयमाण क्रयात्प्राक् प्रकटीकृत न दोषापादकमि-त्यर्थ । उपविक्रयशब्दार्थं स्वयमेवाह

अन्तर्गृहे बहिर्ग्रामान्निशायामसतो जनात् ।
हीनमूल्य च यत् क्रीत ज्ञेयोऽसावुपविक्रयः ॥

असतो जनात् चण्डालादिजनात्। असद्ग्रहण दासादीनामुपलक्षणम्। अत एव **नारद** (अस्वामि ३)

अस्वाम्यनुमताद् दासादमतश्च जनाद्ग्रहः।
हीनमूल्यमवेलाया क्रीणस्तद्दोषभाग्भवेत्॥

अस्वाम्यनुमतात् स्वाम्यनुमतिरहितात्। **दास**ग्रहणमस्वतन्त्राणा बालादीनामुपलक्षणम्। नष्टधनस्वामिना क्रेतार राजसभा प्रापय्य तद्धन स्वस्वत्वप्रापक दायप्रतिग्रहादिक साक्षिभाषणेन साधनीयम्। इतरथा स दण्ड्य। तथा च **कात्यायन** (६१३)

अभियोक्ता धन कुर्या प्रथम ज्ञातिभि स्वकम्।

ज्ञातिभि साक्षिभूतैरिति शेष। **स** एव (कात्या ६२०)

यदि स्व नैव कुरुते ज्ञातिभिर्नाष्टिको धनम्।
प्रसङ्गविनिवृत्त्यर्थ चौरवद्दण्डमर्हति॥

नाष्टिको नष्टधनस्वामी। प्रसङ्गो स्वत्वस देह। **याज्ञवल्क्यो**ऽपि (२ १७१)

आगमेनोपभोगेन नष्ट भाव्यमतोऽन्यथा।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते॥

पञ्चबन्ध नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशसमानो दण्ड। **व्यासो**ऽपि

वादी चेन्मार्गित द्रव्य साक्षिभिर्न विभावयन्।
दाप्य स्याद् द्विगुण दण्ड क्रेता तद् द्रव्यमर्हति॥ इति।

साक्षिभिरित्युपादानमस्वामिविक्रयविवादे। स्वत्वसाधन प्रमाणान्तरनिवृत्त्यर्थम्। अत्र दण्डभेदोऽपराधाल्पत्वमहत्त्वानुसारेण व्यवस्थापनीयः। स्वत्वहेतुवस्त्वनुमानानिरूपणे दर्शितो। नाष्टिकेन स्वत्वसाधनानन्तरं स्वस्वनिवृत्तिहेतुभूतदानविक्रयाद्यभावोऽपि साधनीय। तथा च **कात्यायनः** (६१४)

नाष्टिकस्तु प्रकुर्वीत तद्धन ज्ञातिभिः स्वकम्।
अदत्तत्यक्तविक्रीत कृत्वा स्व लभते धनम्॥

दत्त कस्मैचित्सम्प्रदानभूताय विध्युक्तप्रकारेण दत्तम् । **त्यक्तं** पारितोषिकादिरूपेण दत्तम् । राजपुरुषैरानीतेन क्रेत्रा यत क्रीत स दर्शनीय इत्याह **बृहस्पति**'

पूर्वस्वामी तु तद् द्रव्य यदागत्य विचारयेत् ।
तत्र मूल दर्शनीय क्रेतु शुद्धिस्ततो भवेत् ॥

मूल विक्रेता । **शुद्धि**रभियोज्यत्वनिवृत्ति । अत एव **व्यास**ः

मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्य कथचन ।
मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते ॥

समाहृते अस्मान्मया क्रीतमिति निर्दिष्टे । **याज्ञवल्क्योऽपि** (२ १७०)

विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धि स्वामी द्रव्य नृपो दमम् ।
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी ॥

अत्र **स्वामी द्रव्य**मित्यभिधान विक्रेता नाष्टिकेन सह यदि विवाद न कुर्याद्यदि वा कृते विवादे पराजयी स्यात्तदा नाष्टिकस्य स्वामित्वमवधारितमिति नाष्टिकादिभ्यो विक्रीतद्रव्यादीनि दातव्यानि नान्यथेति सूचनार्थम् । अत एव **बृहस्पतिः**

विक्रेता दर्शितो यत्र हीयते व्यवहारत ।
क्रेत्रे राज्ञे मूल्यदण्डौ प्रदद्यात्स्वामिने धनम् ॥

यदि विक्रेता देशान्तरे तिष्ठति तदा तदानयनार्थं मार्गानुरूपः कालो देय इत्याह **कात्यायनः** (६१५)

मूलानयनकालश्च तत्र देयोऽध्वसख्यया ।

यदा तु कालविलम्बेनापि न मूल दर्शयितु शक्तस्तदा क्रय **साक्षिभिः** साधयेत् । तथा चोक्त **तेनैव** (कात्या ६१८)

असमाहार्यमूलस्तु क्रयमेव विशोधयेत् ।
विशोधिते क्रये राज्ञा वक्तव्य स न किंचन ॥

क्रये विशोधिते साक्षिभाषणेन प्रकाशिते सति **राज्ञा न किंचन वक्तव्यो** न दण्ड्य इत्यर्थ । यत्तु **तेनैव** (कात्या ६१३)

अभियोक्ता धन कुर्यात्प्रथम ज्ञातिभि स्वकम् ।
पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थं क्रय क्रेता स्वबन्धुभि ॥ इति

अभियोक्त्रा स्वत्वे साधिते पश्चात्क्रेत्रा क्रयसाधन कर्तव्यमित्युक्त तदसमाहार्यमूलस्त्वित्यस्मादेव वचनान्मूलदर्शनाभावे वेदितव्यम् । क्रेत्रा क्रये साधितेऽपि क्रीत द्रव्य नाष्टिको गृह्णीयात् । तथा च **मनु** (८ २०२)

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितम् ।
अदण्ड्यो मुच्यते राज्ञा नाष्टिको लभते धनम् ॥

अनाहार्य अनानीय । प्रकाशक्रयशोधित धन नाष्टिको लभते क्रेता त्वदण्ड्यो भूत्वा राज्ञाऽपराधा मुच्यत इत्यथ । यत्तु

वणिग्वीथीपरिगत विज्ञात राजपूरुष ।
दिवा गृहीत यत्क्रेत्रा स शुद्धो लभत धनम् ॥ इति

मरीचिवचन यच्च

विक्रयाच्चा धन किंचिद्गृह्णीयात्कुलसान्नधौ ।
क्रयेण स विशुद्ध हि न्यायतो लभत धनम् ॥ इति

मनुवचन (८ २०१) तन्नाष्टिकस्वत्वसाधनाभावविषयम् । क्रयसाधन साक्षिणैव कर्तव्यमित्याह **कात्यायन** (६१६)

प्रकाश च स्वय कुयात्साधुभिज्ञातिभि स्वकै ।
न तत्रान्या क्रिया प्रोक्ता दैविकी न च मानुषी ॥

क्रेत्रा मूलोपस्थापनक्रयसाधनयोरकरण राज्ञा यत्कर्तव्य तदाह **स एव** (कात्या ६१९)

अनुपस्थापयन्मूल क्रय वाप्यविशोधयन् ।
यथाभियोग धनिन धन दाप्यो दम च स ॥

क्रेता मूलोपस्थापन प्रतिज्ञाय तदकृत्वा क्रय साधयिष्यामीत्यभिधान क्रयसाधनमङ्गीकुर्यादित्याह **स** एव (कात्या ६१७)

यदा मूलमुपन्यस्य पुनर्वादी क्रय वदेत् ।
आहरेन्मूलमेवासो न क्रयेण प्रयोजनम् ॥

यदा तु नाष्टिकस्य तु स्फुटस्वत्वसाधक प्रमाण नास्ति क्रेतुश्च क्रयसाधक प्रमाण नास्ति तदा तयो साधुत्वाद्यपेक्षया विप्रतिपत्तिविषय धनं साम्येन न्यूनाधिकभावेन वा विभज्य एतावत्तवैतावत्तवेति निर्णय कुर्यादित्याह **बृहस्पतिः**

प्रमाणहीनवादे तु पुरुषापेक्षया नृप ।
समन्यूनाधिकत्वेन स्वय कुर्याद्विनिर्णयम् ॥

प्रमाणहीनवादे त्वित्येतदप्यस्वामिविक्रयाख्ये विवादे साक्षिव्यतिरिक्तप्रमाणाभावस्य ज्ञापक दिव्याङ्गीकरणे प्रमाणहीनताया असम्भवात् । कचित्सप्रमाणकेऽपि विवादे क्रेतृनाष्टिकयो साम्येन विभज्य तद्धनस्य ग्रहणमाह **स** एव (कात्या ६२१–६२२)

वणिग्वीथीपरिगत विज्ञात राजपूरुषै ।
अविज्ञाताश्रयात्क्रीत विक्रेता यत्र वा मृत ॥
स्वामी दत्त्वार्धमूल्य तु प्रगृह्णीत स्वक धनम् ।

वणिग्वीथीपरिगत वणिग्वीथ्या प्राप्तम् । अनेन रह क्रयाभावो दर्शित । **विज्ञात राजपूरुषै**रित्यप्रकाशक्रियाभावो दर्शित । **अविज्ञाताश्रयात्** अविज्ञातस्थानकात् । यद्रह क्रयादिरहित सदविज्ञाताश्रयात्क्रीन मृतविक्रेतृक वा तदर्धमूल्य दत्त्वा ग्राह्यमित्यर्थ । उभयोरर्धहानौ कारणमाह **स** एव (कात्या ६२२–२३)

अर्धं द्वयोरपि हृत तत्र स्याद् व्यवहारत ॥
अविज्ञातक्रयो दोषस्तथा चापरिपालनम् ।
एतद् द्वय समाख्यात द्रव्यहानिकर बुधै. ॥

हृत नाशित **व्यवहारतः** स्वापराधात् । **अविज्ञातक्रयः** अविज्ञातस्थानकात् क्रयः । **अपरिपालन**मरक्षणमुपेक्षेति यावत् । कैश्चिदपि

अविज्ञातनिवेशत्वाद्यत्र मूल्य न लभ्यते ।
हानिस्तत्र समा कल्प्या क्रेतृनाष्ट्रिकयोर्द्वयो ॥

यथा अस्वामिनो विक्रेतुर्दण्ड्यत्व तथाऽस्वामिन स्वाम्यनुमतिमन्तरेणोपभोक्तुरपि दण्ड्यत्वमाह **नारद**

उद्दिष्टमेव भोक्तव्य स्त्रीपशुर्वेमुधापि वा ।
[1]अनर्पित तु यो भुङ्क्ते भुक्तभोग प्रदापयेत ॥
अनुद्दिष्ट तु यद् द्रव्य वाम क्षेत्रगृहादिकम् ।
स्वबलेनैव भुञ्जानश्चौरवद्दण्डमर्हति ॥
अनड्वाह तथा धेनु नाव वाह्य तथैव च ।
अनिर्दिष्ट तु भुञ्जानो दद्यात्पणचतुष्टयम् ॥
दासी नाका तथा धुर्यो बन्धक नोपभुज्यते ।
उपभोक्ता तु यत्र द्रव्य पण्यनैव विशोधयेत ॥
दिवसे द्विपण दासी त्वनुमष्टपण तथा ।
त्रयोदश त्वनड्वाहमश्व भूमिं च षोडश ॥
नौकामश्वाश्च धेनु च लाङ्गल कार्मिकस्य च ।
बलात्कारेण यो भुङ्क्ते दाप्यश्चाष्टगुण दिन ॥
उलूखले पणार्ध[2] तु मुसलस्य पणद्वयम् ।
शूर्पस्य च पणाध तु नैमिनमुनिरब्रवीत् ॥

पण्येन पणसमूहेन । अत्रैको धेनुशब्दो गामाचष्टेऽपरो दोग्ध्रीं महिष्यादिकाम् । **कार्मिकस्य** कर्मोपजीविन ॥

यदविज्ञातस्वामिकमपहृत नष्ट वा कथचिद्राजपुरुषै प्राप्त राज्ञे समर्प्यते तत्स्वामी वर्षमध्ये समागत स्वत्वसाधन कृत्वा राज्ञ सकाशाद् गृह्णीयादित्याह **याज्ञवल्क्य** (२ १७३)

शौल्किकै स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतम् ।
अर्वाक् सवत्सरात् स्वामी हरेत परतो नृप ॥ इति ।

---

१ 'अनर्पित तु यो वाह्य तथैव च' इत्येष भागो नास्ति ब–आदर्शे २ अत आरभ्य सम्भूयसमुत्थानप्रकरणे वर्तमान दर्शपूर्णमासादियागावपर्यमिति स्मृतिचन्द्रिकाकार

यत्तु अब्दत्रयमध्ये समागत स्वामी गृह्णीयादित्यर्थप्रतिपादक

प्रणष्टस्वामिक द्रव्य राजा त्र्यब्द निधापयेत् ।
अर्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतो नृपतिर्हरेत् ॥ इति

मनुवचन (८ ३०) तच्छ्रुतवृत्तसम्पन्नब्राह्मणविषयम् । राजपुरुषापहृत द्रव्य राज्ञा योऽस्य स्वामी स समागत्य गृह्णात्विति बहुजनसमक्षमुद्घोष्य स्थापनीयमित्याह **गौतमः** (गौ धर्मसूत्र १० ३६—३७)—प्रणष्टस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुर्विख्याप्य सवत्सर राज्ञा रक्ष्यम्—इति । धनस्वामी तद्धन गृह्णन् राज्ञे रक्षणनिमित्त भृतित्वेन तृतीयद्वितीयप्रथमवर्षेषु क्रमेण तद्धनाद् द्वादशाशदशाशषडशान्दद्यादित्याह **मनुः** (८ ३३)

आददीताथ षड्भाग प्रणष्टाधिगतान्नृप ।
दशम द्वादश वापि सता धर्ममनुस्मरन् ॥ इति ।

षड्भाग' षष्ठो भाग । वृत्तौ सख्याशब्दाना पूरणार्थत्वमिष्यते इति वचनात् । द्रव्यविशेषस्यापवादमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ १७४)

पणानेकशफे दद्याच्चतुर पञ्च मानुषे ।
महिषोष्ट्रगवा द्वौ द्वौ पाद पादमजाविके ॥

एकशफे अश्वादौ । **पाद** पणचतुर्थाश । **अजे** छागे **पाद** दद्यादवौ मेषे च पाद दद्यादित्यर्थ । इति श्रीकोदण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योतेऽस्वामिविक्रयाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ १८ ॥

अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् । तत्र तत्स्वरूपमाह **नारदः** (सम्भूय० १)

वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते ।
तत्सम्भूयसमुत्थान व्यवहारपद स्मृतम् ॥

प्रभृतिशब्दादृत्विक्कर्षकशिल्पिनर्तकचौराणा ग्रहणम् । सह वणिज्यादिकर्मकरणे यादृशा अधिकारिणस्तान्दर्शयति **बृहस्पतिः**

कुलीनदक्षानलसै प्राज्ञैर्नाणकवेदिभि ।
आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्यात्सह क्रियाम् ॥

क्रियां वाणिज्यकृतुकृषिशिल्पसङ्गीतस्तेयरूपाम् । नाणकज्ञानवता वणिज्यायामधिकार कृतौ प्राज्ञाना कुलीनाना शुचीना चाधिकार कृषौ चायव्ययज्ञाना शिल्पक्रियाया सङ्गीतक्रियाया च प्राज्ञाना स्तेयक्रियाया शूराणामधिकार । दक्षत्वानलसत्वे सर्वाधिकारिविशेषणे । दक्षानलस-ग्रहण संभाग्यव्याध्यपीडितानामप्युपलक्षणम् । नाणकवेदिग्रहण मूलधन-वतामप्युपलक्षणम् । अत एव (वा ?) दक्षालसान्प्रतिषेधता **तेन मन्द-भाग्याद्योऽपि प्रतिषिद्धा** ।

अशक्तालसरोगार्तम दभाग्यनिराश्रया ।
वणिज्याद्या सहैतैस्तु न कर्तव्या बुधै क्रिया ॥

निराश्रयाः मूलधनरहिता । मूलधनाशानुसारेण लाभादय परि-कल्पनीया इत्याह **नारदः**

समोऽतिरिक्तो हीनो वा तत्राशो यस्य यादृश ।
क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तत्र तस्य तथाविधा ॥

बृहस्पतिरपि

प्रयोग कुर्वते ये तु हेमधान्यरसादिना ।
समन्यूनाधिकैरशैर्लाभस्तेषा तथाविध ॥
समो यूनोऽधिको वाशो येन क्षिप्तस्तथैव स ।
व्यय दद्यात्कर्म कुर्याल्लाभ गृह्णीत चैव हि ॥

गुणप्रधानभावपर्यालोचनया अस्यैको भागोऽस्य भागद्वयमिति यदि सर्वै समय कृतस्तदा तदनुसारेण क्षतिलाभौ कल्पनीयावित्याह **याज्ञ-वल्क्यः** (२ २५९)

समवायेन वणिजा लाभार्थं कर्म कुर्वताम् ।
लाभालाभौ यथाद्रव्य यथा वा सविदा कृतौ ॥

सम्भूयकारिभिर्यत्कर्तव्य तदाह नारदः (सम्भूय० ४)

**भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणम् ।
कुर्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः ॥**

व्यासोऽपि

समक्षमसमक्ष वाऽवञ्चयन्त परस्परम् ।
नानापण्यानुसारास्ते प्रकुर्यु क्रयविक्रयौ ॥
अगोपयन्तो भाण्डानि दद्यु शुल्क च तेऽध्वनि ।
अन्यथा द्विगुण दाप्या शुल्कस्थानाद् बहि स्थिताः ॥

एकस्यापि सर्वस्यानुमतौ कार्यत्वमाह **बृहस्पति**

बहूना समतो यस्तु दद्यादेको धन नर ।
करण कारयेद्वापि सर्वैरेव कृत भवेत् ॥

करण लेख्यादिकम् । एतेषा मिथो विवादे निर्णयोपायमाह **स** एव

परीक्षका साक्षिणश्च त एवोक्ता परस्परम् ।
सन्दिग्धेऽर्थे वञ्चनाया न चेद्विद्वेषसयुता ॥

विद्वेषसयुतत्वे शपथैर्निर्णय कर्तव्य इत्याह **स** एव

य कश्चिद्वञ्चकस्तेषा विज्ञात क्रयविक्रये ।
शपथै सोऽपि शोध्य स्यात्सर्ववादेऽप्यय विधिः ॥

सर्ववादेऽपि वञ्चनव्यतिरिक्तवादेऽपि । वञ्चकत्वनिश्चये **वञ्चको** लाभमदत्त्वा दूरीकर्तव्य इत्याह **याज्ञवल्क्यः** (२ २६५)

जिह्म त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।

जिह्म वञ्चकम् । यस्तु सम्भूयकारिषु भाण्डावेक्षणादि स्वीय कार्य कर्तुमसमर्थ स स्वकार्यमन्येन केनचिन्नियुक्तेन पुरुषेण कारयेदित्यश**क्तोऽन्येन कारयेदि**त्यस्यार्थ । यदि त्वेतेषु कश्चिदितरप्रतिषिद्धकरणेन अननुज्ञातकरणेन वा अवधानराहित्येन वा किंचिन्नाशयति तदा स पण्य दद्यात् । यस्तु तेषा मध्ये चोरराजादिकृताद्भयात्पण्य रक्षति रक्षितस्य पण्यस्य दशमांश तस्मै दत्त्वावशिष्ट सर्वैर्ग्राह्यम् । तथा च **याज्ञवल्क्यः** (२ २६०)

प्रतिषिद्धमनादिष्ट प्रमादाद्यच्च नाशितम् ।

अनादिष्टमननुज्ञातम् । **बृहस्पति**रपि

अनिर्दिष्टो वार्यमाण प्रमादाद्यश्च नाशयेत् ।
तेनैव तद्भवेद्देय सर्वेषा समवायिनाम् ॥
राजदैवभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् ।
तस्याश दशम दत्त्वा गृह्णीयुस्तेऽशतोऽपरम् ॥

य सम्भूयकारिष्वधमर्णादिभ्य प्रतियाचनादिना साधारण द्रव्य साधयत्सु तै सह न साधयति तस्म लाभो न देय इत्याह **बृहस्पति**

समवेतैस्तु यद्दत्त प्रार्थनीय तथव तत् ।
न याचते च य कश्चिल्लाभात्स परिहीयते ॥

याचनग्रहण येन यत्कर्म स्वाशानुरूप कर्तव्य तस्याप्युपलक्षणम् । ततश्च तत्कर्माकरणेऽपि लाभहानिर्भवतीति ज्ञातव्यमित्युक्त **स्मृतिचन्द्रिकायाम्** । दैवराजकृताया हानौ सवषामप्यशानुसारेण सा परिकल्पनीया । तथा चोक्त **तेनैव**

क्षयहानिर्यदा तत्र दैवराजकृता भवेत् ।
सर्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथाशत ॥

क्षयहानि. क्षयरूपा हानि तद्रूपचयार्थो (तदुपचयार्थो ?) यो व्ययस्तद्रूपा । सम्भूयकारिभिरृत्विग्भिर्यत्कर्तव्य तदाह **मनुः**

ऋत्विज समवेतास्तु यथा सत्रे निमन्त्रिता ।
कुर्युर्यथार्ह तत्कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणास्तथा ॥

सत्रशब्देनात्र यज्ञमात्र गृह्यते न तु बहुयजमानक सत्राख्यो यागविशेष । तत्र यजमानानामेव होत्रादिकर्मकारित्वेन दक्षिणार्हाणामृत्विजामभावात् । ऋत्विग्भिर्दक्षिणा विभज्य ग्राह्येत्याह **स** एव (मनु ८ २११)

सम्भूय स्वानि कर्माणि कुर्वद्भिरिह मानवै ।
अनन क्रमयोगेन कर्तव्याशप्रकल्पना ॥

स्वानि कर्माणि याजमानव्यतिरिक्तानि हौत्रादीनि कर्माणि । एतत्तत्तदशपरिकल्पनविधान तस्य द्वादशशत दक्षिणेति क्रतुसम्बन्धमात्रेण विहिताया दक्षिणायां न तु ऋत्विग्विशेषसम्बन्धित्वेन विहितायाम् ।

अश्व दद्याग्निविदा शत्रे इत्यादितत्प्रतिपादकश्रुतिविरोधापत्ते । तेन यदृत्विगुल्लेखेन च दक्षिणा विहिता स एव ता गृह्णीयात् । अत एवोक्त **मनुबृहस्पतिभ्या** (मनु ८ २०९)

> रथ हरेदथाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् ।
> होता निविद्वर चाश्वमुद्गाता चाप्यन क्रये ॥

निविद्वर निविन्छमनलब्ध वरम् । **उद्गातृ**शब्देनात्रोद्गातृगणमध्यस्थ सुब्रह्मण्यो गृह्यते । **अन** शकटम् । **क्रये** सोमक्रये । अशप्रकल्पनाप्रकारमाहतुर्**मनुबृहस्पती** (मनु ८ २१०)

> सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धेनार्धिनोऽपरे ।
> तृतीयिनस्तृतीयाशाश्चतुर्थांशास्तु पादिन ॥

सर्वेषा षोडशानामृत्विजा मध्ये **मुख्या** गणस्याग्र्या होतृब्रह्माध्वर्यूद्गातारोऽर्धिन उक्तदक्षिणाया किंचिन्न्यूनमर्ध गृह्णीयु समप्रार्धग्रहणे तु वक्ष्यमाणभागकल्पनाविरोधापत्ते । **अपरे** द्वितीया मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छसिप्रतिप्रस्थातृप्रस्तोतारस्तदर्धे मुख्यभागस्यार्धेनार्धिनोऽर्धग्राहिण । **तृतीयिनो**ऽच्छावाकाग्नीध्रनेष्टप्रतिहर्तारो मुख्यभागतृतीयाशभाजः । **पादिनो**ऽन्या ग्रावस्तोतृपोतृन्नेतृसुब्रह्मण्याख्या मुख्यभागस्य चतुर्थांशग्राहिण इत्यर्थ । मुख्याना चतुर्णा परस्पर विभागसाम्येन । एव द्वितीयाना तृतीयाना चतुर्थाना च । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्त **बोधायनकारिकायामपि**

> पञ्चविंशतिधा कृत्वा वर्गीया दक्षिणा क्रमात् ।
> द्वादशैवाथ षट् च चतस्रस्तिस्र एव च ॥

द्वादशाधिकगोशतरूपाया दक्षिणाया प्रथमतश्चत्वारो भागाः कर्तव्या । तत्रैको भागो होतृवर्गस्यापरो ब्रह्मवर्गस्यापरोऽध्वर्युवर्गस्यापर उद्गातृवर्गस्य । पुनरेकैकस्य भागस्य पञ्चविंशतिर्भागा कर्तव्याः । तेष्वाद्याना होत्रादीना द्वादशभागा द्वितीयाना षट् तृतीयाना चत्वारश्चतुर्थाना त्रय इत्यर्थः । **कात्यायनसूत्रे**पि (१० २ २४–२५) गोशत दक्षिणेति

प्रथमाभित्याचमेव विकल्पनाप्रकार उक्त –द्वादश द्वादशाद्येभ्य' षट् षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रश्च तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्य –इति । पशुबन्धादौ विषमविभागो नोक्त इति तत्र साम्येन दक्षिणाविभाग सम स्यादश्रुतित्वात्–इति न्यायात् (जै १० ३ ५३)। यद्यृत्विजा कर्मैकदेश एव कृतस्तदा सम्भूयकारिभिरवशिष्ट कर्मान्येन कारयित्वोभाभ्या कृतकर्मांशानुसारेण दक्षिणा देयेत्याह **मनु'** (८ २०६)

ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ।
तस्य कर्मानुरूप्येण देयोंश सहकर्तृभि ॥

यत्तु दक्षिणादानानन्तरमृत्विक्कर्मैकदेश त्यजति तदावशिष्ट तद्गणनिविष्टाना मध्ये सनिहितेनान्येन कारयेदित्याह **स** एव (मनु ८ २०७)

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयेत् ।
कृत्स्नमेव लभेताशमन्येनैव च कारयेत ॥

कर्ममध्ये ऋत्विङ्मरणे यत्कर्तव्य तदाह **नारद'** (सम्भूय० ८)

ऋत्विजा व्यसनेप्येवम यस्तत्कम निस्तरेत् ।
लभेत दक्षिणाभाग स तस्मात्सप्रकल्पितम् ।

अन्येन तद्गणनिविष्टेषु प्रत्यासन्नेन । यत्तु **बृहस्पति**वचन

एव क्रियाप्रवृत्ताना यदा कश्चिद्विपद्यते ।
तद्बन्धुना क्रिया कार्या सवर्गा सहकारिभि ॥ इति,

यच्च **शङ्खलिखित**वचन–अथ चेदनुप्राप्ते सवने ऋत्विङ् म्रियेत तत्र किं कार्यमिति जिज्ञासा तस्य सगोत्रोऽथ शिष्यो वा तत्कार्यमनुपूरयेत् अथ चेदबान्धवस्ततोऽन्यमृत्विज वृणुयात्–इति तदवान्तरगणरहितार्त्विक्कर्तृकदर्शपूर्णमासादियागविषयमिति **स्मृतिचन्द्रिकाकार'** । न च दर्शपूर्णमासादिषु याज्ञिकप्रयुक्तसवनशब्दार्थाभावादनुप्राप्ते सवने इत्यादिवचनस्य दर्शपूर्णमासादिविषयत्व नोपपद्यत इति शङ्क्य, द्वा तस्त्रिषवणस्नायीति (या ३ ४८) वाक्यवदत्रापि कालवाचिन सवनशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । सम्भूयकारिभिः कर्षकै कृषि कीदृशै सम्भूय कर्तव्येत्यपेक्षायामाह **बृहस्पतिः**

वाह्यकर्षकबीजाद्यै क्षेत्रोपकरणेन च ।
ये समानास्तु तै सार्धं कृषि कार्या विजानता ॥

वाह्या लाङ्गलादिवाहका बलीवर्दा । आदिशब्देन कृषिसाधनाना-मन्येषा ग्रहणम् । बलीवर्देषु वर्जनीयान्दर्शयति स एव

कृशातिवृद्ध क्षुद्र च रोगिण प्रपलायिनम् ।
काण खञ्ज च नादद्याद्वाह्य प्राज्ञ कृषीवल ॥

क्षेत्रेष्वपि वर्ज्यं दर्शित तेनैव

पर्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च ।
ऊषर मूषकव्याप्त क्षेत्र यत्नेन वर्जयेत् ॥

पर्वते पर्वतसमीपे । **कल्पतरौ** तु विवीते इति पठित्वा विवीत-शब्देन यवसाद्यर्थेन रक्षितो भूप्रदेश इति व्याख्यातम् । राजपथस्य समीपे इति शेष । लाभाशपरिकल्पन तु सम्भूयवाणिज्यकारिणा सम्भूयकर्षणकारिणा च समानम् । कचिदत्रैकस्य हानिमाह स एव

वाह्यबीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानि प्रजायते ।
तेनैव सा प्रदातव्या सर्वेषा कृषिजीविनाम् ॥

सम्भूयकारिणामिति शेष । शिल्पिस्वरूप दर्शयस्तेषा सम्भूयकारिणा लाभविभागेशपरिकल्पनाप्रकारमाह स एव

हिरण्यकुप्यसूत्राणा काष्ठपाषाणचर्मणाम् ।
सस्कर्ता तत्कलाभिज्ञ शिल्पी प्रोक्तो मनीषिभि ॥
हेमकारादयो यत्र शिल्प सम्भूय कुर्वते ।
कर्मानुरूप निर्वेश लभेरस्ते यथाशत ॥

निर्वेशो भृति । **यथाशतः** इत्यस्यार्थ स्पष्टीकृतः **कात्यायनेन**

(६३२)

शिष्यकाभिज्ञकुशला आचार्याश्चेति शिल्पिन ।
एकद्वित्रिचतुर्भागान्हरेयुस्ते यथोत्तरम् ॥

कचिन्मुख्ये भागद्वयमाह **बृहस्पतिः**

हर्म्यं देवगृहं वापि चार्मिकोपस्कराणि च ।
सम्भूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो द्व्यंशमर्हति ॥

नर्तकेष्वपि मुख्यस्यांशद्वयभागित्वमतिदिशन् विशेषान्तरमप्याह **स** एव

नर्तकानामेष एव धर्मः सद्भिरुदाहृतः ।
तालज्ञो लभतेऽध्यर्धं गायनास्तु समांशिनः ॥

अध्यर्धमर्धाधिकमेकमंशम् । चोराणां सम्भूयकारिणां लाभविभाग-परिकल्पनाप्रकारमाह **कात्यायनः** (६३३-३४)

परराष्ट्राद्धनं यत्स्याच्चौरैः स्वाम्याज्ञया हृतम् ।
राज्ञे दशांशमुद्धृत्य विभजेरन्यथाविधि ॥
चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोंऽशांस्ततो हरेत् ।
शूरोंऽशांस्त्रीन्समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव च ॥

यत्तु राज्ञे षष्ठो भागो दातव्य इत्येतदर्थप्रतिपादकं

स्वाम्याज्ञया तु यच्चौरैः परदेशात्समाहृतम् ।
राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं भजेयुस्ते यथांशतः ॥
चतुरोंऽशान्भजेन्मुख्यः शूरस्त्र्यंशमवाप्नुयात् ।
समर्थस्तु हरेद् द्व्यंशं शेषास्त्वन्ये समांशिनः ॥ इति

बृहस्पतिवचनं तत्प्रबलतरप्रत्यर्थिराजपरिपालितदुर्गमदेशचोरितधननविषयम् । एतेषु चोरेषु कस्यचिच्चौर्यनिमित्ते बन्धने यत्कर्तव्यं तदाह **कात्यायनः** (६३५)

तेषां चेत्प्रसृतानां[2] यो ग्रहणं समवाप्नुयात् ।
तन्मोक्षणार्थं यद्दत्तं वहेयुस्ते यथांशतः ॥

[3]ऋत्विगृव्यतिरिक्तानां सम्भूयकारिणामिपतश (? मियमंश) परिकल्पना समयाभावे वेदितव्या । समयकरणे तु समयानुसारेणैवांशपरिकल्पना । तथा च **स** एव (कात्या ६३७)

---

१ लाभविभागेऽंशपरिकल्पना इति **ब** २ प्रसृतानां च इति **अ-क** ३ इत आरभ्य 'ताम्बूलादिभोगाभाव'—इत्यन्ता भागा गलिता **ब**-आदर्श

वणिजा कर्षकाणा च चौराणा शिल्पिना तथा ।
अनियम्याशकर्तॄणा सर्वेषामेष निर्णय ॥

अनियम्य अस्यैको भागोऽस्य भागद्वयमित्येवमादिरूप समयमकृत्वेत्यर्थ ॥ इति श्रीकोदण्डपरशुरामे व्यवहारविवेकोद्द्योते सम्भूयसमुत्थानाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ १९ ॥

अथ दत्ताप्रदानाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् । तत्र तस्य स्वरूप दर्शयति **नारदः** (दत्ताप्रदानिक १)

दत्वा द्रव्यमसम्यग्य पुनरादातुमिच्छति ।
दत्ताप्रदानिक नाम व्यवहारपद हि तत् ॥

असम्यगशास्त्रीयमार्गाश्रयणेन । अदेयादिभेदेन दानप्रकारस्य चातुर्विध्यमाह **स** एव (नारद, दत्ता० २)

अदेयमथ देय च दत्त चादत्तमेव च ।
व्यवहारे स विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विध ॥

अदेयानि दर्शयति **नारदः** (दत्ता ४—५)

अन्वाहित याचितकमाधि साधारण च यत् ।
निक्षेप पुत्रदार च सर्वस्व चान्वये सति ॥
आपत्स्वपि हि कष्टासु वतमानेन देहिना ।
अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

साधारण बहुस्वामिक रथ्यादिक न त्वविभक्तस्वामिक सुवर्णादिक तस्याविभक्तसर्वानुमतो दातु शक्यत्वात् । **बृहस्पति**रपि

सामान्य पुत्रदारादि सर्वस्व न्यासयाचितम् ।
प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देय त्वष्टधा स्मृतम् ॥

सामान्य साधारणम् । **प्रतिश्रुत** वाचा दत्तम् । अत्र यत्पुत्रस्यादेयत्वमुक्त तदेकपुत्रविषय तद्दाने सन्ततिविच्छेदापत्ते । अत एवाह **वसिष्ठः** (वसिष्ठधर्मसूत्र १५ १—४)—शुक्रशोणितसम्भव पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो न त्वेक पुत्र दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषाम्—इति । मात्रापि

पत्यनुज्ञातया देय इत्याह **स** एव (वसिष्ठधर्मसूत्र १५ ५)–न तु स्त्री पुत्र दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तु –इति । स्त्रीधनमप्यदेयमित्याह **दक्षः** (३ १९–२०)

सामान्य याचित न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् ।
अन्वाहित च निक्षेप सर्वस्व वान्वये सति ॥
आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितै ।
यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नर ॥

अदेयदातृप्रतिग्राहिणोर्दण्डमाह **मनुः**

अदेय यस्तु गृह्णाति यश्चादेय प्रयच्छति ।
तावुभौ चोरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहसम् ॥ इति ।

अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणम् । अत **एव नारदः** (दत्ता १२)

गृह्णात्यदत्त यो मोहाद्यश्चादत्त प्रयच्छति ।
दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञन महीक्षिता ॥ इति ।

देयमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ १७५)

स्वकुटुम्बाविरोधेन[1] देय दारसुतादृते ।

कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधेन । कुटुम्बभरणावशिष्ट स्व देयमित्यर्थ । **नारदो**ऽपि (दत्ता ६)

कुटुम्बभरणाद् द्रव्य यत्किचिदतिरिच्यते ।
तद्देयमुपहत्यान्यद्[2] ददद्दोषमवाप्नुयात् ॥

अन्यदुपहत्य भरणीय कुटुम्बमुपरुध्य । कुटुम्बस्योपहतिर्भोजनाच्छादनराहित्यनिमित्ता न तु ताम्बूलादिभोगाभावनिमित्ता । अत एव **बृहस्पतिः**

कुटुम्बभक्तवसनादेय यदतिरिच्यते ।

भक्त भोजन **वसन**माच्छादनम् । भक्तवसनाद्यदतिरिच्यते तद्देयमित्यन्वय । कुटुम्बपर्याप्ते गृहक्षेत्राद्यतरे सति गृहक्षेत्रादिकमपि देयमित्याह **स** एव

---

१ स्व कुटुम्बाविराधेन' इति क   तद्दयमनुहपत्यान्यद् इति क

सप्तागमाद्गृहक्षेत्राद्यत्क्षेत्र प्रदीयते ।
पित्र्य वाथ स्वयप्राप्त तद्दातव्य विवक्षितम् ॥

सप्तागमात्पूर्वोक्तसप्तविधागमयुक्तात । **क्षेत्र**ग्रहणमुपलक्षणम् । **पित्र्य** वशपरम्पराप्राप्तम् । **स्वयप्राप्त** स्वयमर्जितम् । पित्र्यस्वयप्राप्तयोरुपादान क्रीतादीनामप्युपलक्षणम् । पित्र्य वा स्वयप्राप्त वा यद्गृहक्षेत्रादिक प्रदीयते तत् सप्तागमान्वितादगृहक्षेत्रादुद्धृत्य दातव्यमिति शास्त्र निरूपितमित्यर्थ । अत्र सप्तागमाद्गृहक्षेत्रादित्यभिधान कुटुम्बपर्याप्ते सागमके गृहक्षेत्राद्यन्तरे सत्येव गृहक्षेत्रादिदान नान्यथेत्येवमर्थम् ।

यत्तु

सर्वस्व गृहवर्ज तु कुटुम्बभरणादिकम् ।
यद् द्रव्य तत्स्वक देयमदेय स्यादतोऽन्यथा ॥ इति

कात्यायनवचन (६४०) तद्गृहान्तराभावविषयम् । स्वयप्राप्तादिषु विशेषान्तरमाह **स** एव

स्वेच्छादेय स्वयप्राप्त बन्धाचारेण बन्धकम् ।
वैवाहिके क्रमायाते सर्वदान न विद्यते ॥
सौदायिक क्रमायात शौर्यप्राप्त च यद्भवेत् ।
स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञात दत्त सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ इति ।

स्वयप्राप्त स्वेच्छादेय भ्रात्राद्यनुज्ञामन्तरेणापि देयम् । **बन्धक बन्धाचारेणा**धिरूपेण देयम्[1] । विवाहप्राप्त वशपरम्पराप्राप्त न समग्र दातव्य किं त्वेकदेशस्यैव तत्र दानम् । **सौदायिक वैवाहिक** यस्या परिणयने लब्ध तया स्त्रियानुज्ञातमेव दातव्यम् । वशपरम्पराप्राप्तमविभक्तधनैर्भ्रातृभिरनुज्ञातमेव दातव्यम् । सेवकेन युद्धप्राप्त स्वामिनानुज्ञातमेव देयमित्यस्य वाक्यकदम्बकस्यार्थ । यत्त्वाधेरदेयत्व प्रागुक्त तदाधिरूपेतररूपेणेति न विरोध[2] । क्रमागतस्थावरदाने विभक्तधनभ्रात्राद्यनुमतिरपेक्षितेत्युक्तमर्थ हेत्वभिधानेन द्रढयति स एव

---

1 'बन्धाचारेणापि देयम्' इति अ 2 'रूपेणेति मताद्विरोध' अ-क

विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डा स्थावरे समा ।
एको ह्यनीश सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥

आधमनमाधीकरणम् । विभक्ता अपि स्थावरे समा किमुताविभक्ता इति कैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थं विभक्तग्रहण न तु विभक्ताना तत्र स्वामित्वमस्तीति प्रतिपादनार्थम् । विभागस्य वैयर्थ्यापत्ते । स्वार्जितमपि स्थावर दासादिक च पुत्रेषु प्राप्तव्यवहारेषु तदनुमत्यैव दातव्यम् । तथा च **व्यासः**

स्थावर द्विपद चैव यद्यपि स्वयमर्जितम ।
असम्भूय सुतान्सर्वान्न दान न च विक्रय ॥
ये जाता येऽप्यजाताश्च य च गर्भे व्यवस्थिता ।
वृत्तिं च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दान न च विक्रयम् ॥

ये जाता येऽप्यजाता इति श्लोक पूर्वश्लोकोक्तस्यार्थस्य कैमुतिकन्यायप्रदर्शनेन दृढीकरणार्थ । आपत्काले कुटुम्बपोषणार्थमावश्यकपितृश्राद्धार्थार्थकन्याविवाहादिधर्मकार्यार्थं पुत्रभ्रात्राद्यनुमतिरहितोऽपि क्रमागतस्थावरदानादिक कुर्यात् । तथा च **नारद**

एकोऽपि स्थावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् ।
आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषत ॥ इति ।

तुभ्यमिद दास्यामीति यद्यस्मै प्रतिश्रुत तत्तस्मा अवश्य दातव्यमित्याह **याज्ञवल्क्यः** (२ १७६)

देय प्रतिश्रुत चैव दत्त्वा नापहरेत्पुन । इति ।

य प्रतिश्रुत न प्रयच्छति दत्त चापहरति तस्य दोषमाह **हारीतः**

प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्याच्छेदनेन च ।
विविधान्नरकान्याति तिर्यग्योनौ च जायते ॥

१ 'पितृश्रद्धापथ्यकन्याविवाहा इति अ, पितृश्राद्धायथ्यकन्याविवाहा इति क
२ तत्तस्मादवश्य इति अ क

वाचैव यत्प्रतिज्ञात कर्मणा नोपपादितम् ।
ऋण तद्धर्मसयुक्तमिह लोके परत्र च ॥

प्रतिश्रुतमददद्राज्ञा तद्दाप्यो दण्ड्यश्चेत्याह **कात्यायनः** (६४२)

स्वेच्छया य प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।
न दद्याद्‌ऋणवद्‌ दाप्य प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

मत्स्यपुराणे (२२७ ८) तु सुवर्ण दण्ड्य इत्युक्त

प्रतिश्रुत्याप्रदातार सुवर्ण दण्डयेन्नृप । इति ।

अनयोर्दण्डयोरपराधतारतम्येन व्यवस्था । प्रतिश्रुतमपि **स्वधर्मपरित्यागिने** न देयमित्याह **गौतम** (गौतमधर्मसूत्र ५ २१)—**प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसयुक्ताय** न दद्यात्—इति ।

दत्त सप्तविधमदत्त षोडशविधमित्याह **नारदः** (दत्ता ३)

दत्त सप्तविध प्रोक्तमदत्त षोडशात्मकम् ।

तत्र दत्तभेदान्दर्शयति **स** एव (नारद, दत्ता ८)

पण्यमूल भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात्प्रत्युपकारत ।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्त दानविदो विदु ॥

पण्यमूल्य क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम । **भृतिर्वेतनम्** । **तुष्ट्या** सपरितोषेण बन्दिप्रभृतिभ्यो दत्तमिति शेष । **स्नेहात्** प्रीत्या दुहित्रादिभ्यो दत्तम् । **प्रत्युपकारत** कृतोपकाराय प्रत्युपकारेण दत्तम् । **स्त्रीशुल्कं** विवाहार्थं कन्याबन्धुभ्यो यद्दत्तम् । **अनुग्रहार्थ** परोपकारार्थं धर्मार्थं दत्तमिति यावत् । एतत्सप्तविध दत्तम् । दानानन्तरमनपहर्तव्यमित्यर्थ । अदत्तानि दर्शितानि **तेनैव** (नारद, दत्ता ९–११)

अदत्त तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्वितै ।
तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगत ॥
बालमूढास्वतन्त्रार्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।
कर्ता ममाय कर्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् ॥

अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वाधर्मसंज्ञिते ।
यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत्स्मृतम् ॥

रुक् उपताप । भयादिकृतो य उपतापस्तदन्वितैरित्यन्वय । **अपवर्जित** दत्तम । बालादिभिरपवर्जितमित्यन्वय । भयोपतप्तेन बन्दिग्राहिभ्यो दत्त क्रोधोपतप्तेन क्रोधविषयभूतानामविभक्तधनाना पुत्रभ्रात्रादीना व्ययार्थमितरेभ्यो दत्त पुत्रादिवियोगजनितशोकवेगोपतप्तेन दत्तम् । **उत्कोचेन** राजपुरुषेभ्यो दत्तम । **परीहासे**नोपहासेन दत्तम्[1] । **व्यत्यासेन** एक स्वद्रव्यमन्यस्मै ददाति अन्योऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासेन दत्तम । **छलयोगत** शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम । प्रच्छन्नतया गृहितु परप्रतारणार्थ दत्त **वाक्छलयोग**[2]दत्तम् । **बालेन** अप्राप्तव्यवहारेण दत्त **मूढेन** कर्तव्याकर्तव्यविवेकशून्येन दत्तम् । **अस्वतन्त्रेण** पुत्रदासादिना दत्तम् । **आर्तेन** रोगाभिभूतेन दत्तम । **मत्तेन** धत्तरादिभक्षणादिना मत्तेन दत्तम् । **उन्मत्तेन** वातपित्ताद्यतिरेककृतोन्मादग्रस्तेन दत्तम् । **अय मम कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया** प्रतिलाभमकुर्वाणाय दत्तम् । **अपात्राय** अयोग्याय योग्योऽहमित्युक्तिमात्रेण दत्तम । यज्ञादि सत्कर्म करिष्यामीत्यभिधाय धन गृहीत्वा द्यतादिकेऽसत्कर्मणि विनियुञ्जानाय दत्तम् । इत्येव षोडशविधमपि प्रत्याहर्तव्यत्वाददत्त स्मृतमित्यर्थ । एवविधाना प्रत्याहृतव्यमुक्त **कात्यायनेन** (६४७–६४९)

कामक्रोधास्वतन्त्रातक्लीबोन्मत्तप्रमोहिते ।
व्यत्यासपरिहाराय यद् दत्त तत्पुनर्हरेत् ॥
या तु कार्यस्य सिध्यर्थमुत्कोचा स्यात्प्रतिश्रुता ।
तस्मिन्नपि प्रसिद्धेऽर्थे न देया स्यात्कथचन ॥
अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदाप्यस्ततो बलात् ।
दण्ड चैकादशगुणमाहुर्गार्गीयमानवा ॥

---

1 'परीहासेन पहासेन दत्तम्' इति नास्ति अ-क-आदर्शयो 2 परप्रतारणार्थवाक्छलयोगदत्तम् इति अ-क

उत्कोचाया स्वरूप दर्शित तेनैव (कात्या ६५०-६५१)

स्तेयसाहसिकोद्वृत्तपारदारिकशसनात् ।
दर्शनाद् वृत्तनष्टस्य तथासत्यप्रवर्तनात् ॥
प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्य तदुच्यते ।

त्वया मह्यमियतो द्रव्यस्यादानेऽह त्वत्कृत स्तेयादिक प्रकाशयिष्यामीति वृत्तनष्टाय क्रूराय कारागाराधिकारिणे निवेद्य निरोधयिष्यामीति वा कथनेन भयमुत्पाद्यासत्यमपि त्वत्कार्यार्थं वक्ष्यामीत्यभिधानेन लोभमुत्पाद्य वा यत्प्राप्त तदुत्कोचाख्यमित्यर्थ । अत्रोत्कोचदातुर्दण्डाभावकथनपूर्वकमुत्कोचदापकग्रहीत्रोर्दण्डमाह स एव (कात्या ६५१)

न दाता तत्र दण्ड्य स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषभाक्[1] । इति ।

मध्यस्थ उत्कोचदापक । चकारादुत्कोचग्राहकश्च । बृहस्पतिरपि किञ्चित्प्रत्याहर्तव्य दर्शयति

प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशङ्कया ।
कार्ये चाधर्मसयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयात् ॥

सोपाधिक यद् दत्त तदपि प्रत्याहर्तव्यमित्याह मनुः (८ १६५)

योगाधमनविक्रीत योगदानप्रतिग्रहम् ।
यस्य वाप्युपाधि पश्येत् तत्सर्व विनिवर्तयेत् ॥

योग उपाधि । येनागमिनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहा कृतास्तदुपाधिविगमे ते सर्वेपि निवर्तनीया इत्यर्थ । आर्तदत्तस्यादत्तत्व यदुक्त तद्धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषय ज्ञातव्यम् । अत एव कात्यायनः (६५४)

स्वस्थेनार्तेन वा दत्त श्रावित धर्मकारणात् ।
अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र सशय ॥

इति कोदण्डपरशुरामे व्यवहारविवेकोद्द्योते दत्ताप्रदानाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ २० ॥

---

1 यस्य चाप्यवधिम् इति अ

अथ नारदोक्तस्याभ्युपेत्याशुश्रूषाख्यव्यवहारपदस्य निरूपणम्। तत्र तत्स्वरूप दर्शयति **नारदः** (अभ्यु १)

अभ्युपेत्य तु शुश्रूषा यस्ता न प्रतिपद्यते।
अशुश्रषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यते ॥

शुश्रूषा आज्ञाकारित्वम। शुश्रूषक पञ्चविध शिष्योऽन्तेवासी भृतकोऽधिकर्मकृद्दास इति। तेषु दासव्यतिरिक्ताश्चत्वार कर्मकरा इत्युच्यन्ते। ते शुभकर्मकृत। दासा गृहजातादिभेदेन पञ्चदशभेदास्ते त्वशुभकर्मकारिण। तदेतत्सर्वमाह **स** एव (नारद, अभ्यु २ ७)

शुश्रषक पञ्चविध शास्त्रे दृष्टो मनीषिभि।
चतुर्विध कर्मकरस्तेषा दासास्त्रिपञ्चका ॥
शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुथस्त्वधिकर्मकृत्।
एते कर्मकरा ज्ञेया दासास्तु गृहजादय ॥
सामान्यमस्वतन्त्रत्व तेषामाहुर्मनीषिण।
जातिकमकृतस्तूक्तो विशेषो वृत्तितस्तथा ॥
कर्मापि द्विविध ज्ञयमशुभ शुभमेव च।
अशुभ दासकर्मोक्त शुभ कर्मकृता स्मृतम ॥
गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम।
गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनम ॥
इष्टत स्वामिनश्चाङ्गैरुपस्थानमथान्तत।
अशुभ कर्म विज्ञेय शुभमन्यन्त परम् ॥

तेषामिति निर्धारणे षष्ठी। **त्रिपञ्चका** पञ्चदश। **शिष्यो** वेदविद्यार्थी। **अन्तेवासी** शिल्पविद्यार्थी। वेतन गृहीत्वा य कर्म करोति स **भृतक**। **अधिकर्मकृत्** कर्म कुर्वतामधिष्ठाता। **वृत्तितः** जीवनोपायत। **अवस्कर** समार्जितधूलिराशिस्थानम्। **शोधनशब्दस्य** गृहद्वारादिभिश्चतुर्भि सम्बन्ध। **उज्झन** त्याग। **अन्ततः स्वामिनः इष्टत.** स्वाम्याज्ञया मूत्रपुरीषादिस्थल निर्माजनार्थम**ङ्गैरुपस्थान**

हस्ताद्यर्पणम्। शिष्यान्तेवासिदासानां जात्यादिकृतो विशेषो भवति। तत्र शिष्याणां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यायतमत्वमेव तेषामेव वेदग्रहणेऽधिकारादिति जातिकृतो विशेषः स्पष्टः। कर्मकृतं तु विशेषं दर्शयति **बृहस्पतिः**

विद्या त्रयी समाख्याता ऋग्यजुःसामलक्षणा।
तदर्थं गुरुशुश्रूषां प्रकुर्याच्छास्त्रचोदिताम्॥

नारदोऽपि (अभ्यु. ८, १५)

आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रयतो गुरुम्।
तद्वृत्तिर्गुरुदारेषु गुरुपुत्रे तथैव च॥ इति।
समावृत्तश्च गुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणाम्[1]।
प्रतीयात्स्वगृहानेषा शिष्यवृत्तिरुदाहृता॥

वृत्तिरत्र धर्मः। शिष्याणां कर्मान्तर**माचारविवेकोद्द्योते निरूपितमि**ति नेह प्रपञ्च्यते। वृत्तिकृतं विशेषं दर्शयति **मनुः** (२ ४८-४९)

प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि॥
भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः।
भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्॥ इति।

अन्तेवासिनां जातिकमकृतं विशेषं दर्शयति **बृहस्पतिः**

विज्ञानमुच्यते शिल्पं हेमकुप्यादिसंस्कृतिः।
नृत्यादिकं[2] च तत्प्राप्तुं कुर्यात्कर्म गुरोर्गृहे॥

आदिशब्देन कुम्भनिर्माणादीनि कुलालादिकर्माणि गृह्यन्ते। **कटक**मुकुटनिर्माणादिविषयं विज्ञानं शिल्पमुच्यते तत्प्राप्त्यर्थं **गुरोर्गृहे** कटकनिर्माणादिकं कर्म कुर्यादित्यर्थः। एतेनान्तेवासिनां स्वर्णकारादिजातिकृतः कटकनिर्माणादिकर्मकृतश्च विशेष इत्युक्तम्। कर्मकृतं वृत्तिकृतं च विशेषं तेषां दर्शयति **नारदः** (अभ्यु. १६-१७)

---

१ शुचिर्दक्षिणाम् इति अ-क   २ नृत्यादिकं इति अ-क

स्वशिल्पमिच्छन्नाहर्तुं बान्धवानामनुज्ञया ।
आचार्यस्य वसेदन्ते कालं कृत्वा सुनिश्चितम् ॥
आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् ।
न चान्यत्कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् ॥

अन्ते समीपे । **अन्यत्** शिल्पव्यतिरिक्तं कर्म । एतेन कटकादिनिर्माणकृतफलसमर्पणमेव तस्य शुश्रूषेति दर्शितम् । **स्वगृहे दत्तभोजनमिति** वृत्तिर्दर्शिता । आचार्येण शिल्पशिक्षाव्यतिरिक्तं कर्म यद्यन्तेवासी कार्यते तदा दण्डमाह **कात्यायनः** (७१३)

यस्तु न ग्राहयेच्छिल्पं कर्माण्यन्यानि कारयेत् ।
प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं तस्माच्छिष्यो निवर्तते ॥

शिष्योऽत्रान्तेवासी । अन्तेवासिनैतावन्तं कालं त्वद्गृहे शिल्पशिक्षार्थं स्थास्यामीति यावान्कालः परिभाषितस्तावन्तं कालं **लब्धविद्येनापि** गुरोर्गृहे स्थातव्यम् । तथा च **नारदः** (अभ्यु १९)

शिक्षितोऽपि कृतं कालमन्तेवासी समापयेत् ।
तत्र कर्म च यत्कुर्यादाचार्यस्यैव तत्फलम् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (२ १८४)

कृतशिल्पोऽपि निवसेत्कृतकालं गुरोर्गृहे ।
अन्तेवासी गुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः ॥

अन्तेवासिनो दौःस्थ्ये दण्डमाह **नारदः** (अभ्यु १८)

शिक्षयन्तमदुष्टं च यस्त्वाचार्यं परित्यजेत् ।
बलाद्वासयितव्यः स्याद्वधबन्धौ च सोऽर्हति ॥

वासयितव्यः स्थापनीयः आचार्यसमीप इति शेषः । **वधो**ऽत्र ताडनं न मारणं तस्याल्पापराधत्वात् । शिल्पप्राप्त्यनन्तरकर्तव्यमाह **स एव** (नारद, अभ्यु २०)

गृहीतशिल्पः समये कृत्वाचार्यं प्रदक्षिणम् ।
शक्तितश्चानुमान्यैनमन्तेवासी निवर्तते ॥

भृतकाधिकर्मकृतोस्तु न जात्यादिकृतो विशेष । भृतिभेदाद्भृतकभेदमाह बृहस्पतिः

यो भुङ्क्ते परदासीं तु स ज्ञेयो वनिताभृत ।
कर्म तत्स्वामिन कुर्याद्यथान्योऽर्थभृतो नर ॥
बहुधार्थभृत प्रोक्तस्तथा भागभृतोऽपर॰ ।

यः परदास्युपभोगेन तत्स्वामिन कर्म करोति स वनिताभृतः । यो धनग्रहणेन कर्म करोति सोऽर्थभृतः । [1]यः परिकल्पिताशग्रहणेन कर्म करोति स भागभृतः । भागभृतस्य द्वैविध्यमाह स एव

द्विप्रकारो भागभृत कृषिगोजीविना स्मृत ।
जातसस्यात्तथा क्षीरात्स लभेत न सशय ॥

कृषिगोजीविनामिति निर्धारणे षष्ठी । कर्षको जातसस्याद्गोपालः क्षीराद्भाग लभेतेत्यर्थ । भृतकानामुत्तममध्यमाधमभावेन पुनस्त्रैविध्यमाह स एव

हीनमध्योत्तमत्व च सर्वेषामेव चोदितम् ।
आयुधी तूत्तम प्रोक्तो मध्यमस्तु कृषीवल ॥
भारवाहोऽधम प्रोक्तस्तथा च गृहकर्मकृत् ।

कृषीवलः कर्षक । एतेषा शक्तिभक्त्यनुसारेण [2] भृतिः परिकल्पनीयेत्याह नारदः (अभ्यु २२)

भृतकस्त्रिविधो ज्ञेय उत्तमो मध्यमोऽधम ।
शक्तिभक्त्यनुरूपा [3] स्यादेषा कर्माश्रया भृति ॥

भृतककर्तव्यमाह बृहस्पतिः

दिनमासार्धषण्मासत्रिमासश्च भृतस्तथा ।
कर्म कुर्यात्प्रतिज्ञात लभते पारिभाषितम् ॥

एतावन्त कालमहमेतत्कर्म करिष्यामीति प्रतिज्ञात कर्म तावन्त काल

१ 'य परिकल्पिताश द्विप्रकारो भागभृत' इति भागो नास्ति
'शक्तिभक्तानुसारेण' इति ख-क ३ 'भक्तानुरूपा' इति ख

कुर्यात् । एव च परिकल्पिते (ता[1]) भृति लभत इत्यर्थ । अधिकर्मकृत स्वरूप दर्शयति **नारद** (अभ्यु २४)

सर्वेष्वधिकृतो य स्यात्कुटुम्बस्य तथोपरि ।
सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेय स च कौटुम्बिक स्मृत ॥

सर्वेषु भृतकेष्व**धिकृतो**ऽधिष्ठातृत्वेन कृतस्**तथा कुटुम्बस्योपरि** अधिकृत इत्यनुषङ्ग । सर्वभृतकेषु अधिष्ठातृत्वेन नियुक्तो य सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेय । कुटुम्बरक्षणाय व्ययकारित्वेन स्थापितो य स तु कौटुम्बिक इत्यर्थ । दासशब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनव्याजेन दासस्वरूप दर्शयति **कात्यायनः** (७१५)

स्वतन्त्रस्यात्मनो दानाद् दासत्व दारवद्भृगु ।

यथा पत्यु सम्भोगार्थं स्वशरीरसमर्पणाद्भार्याया दारत्व तथा स्वतन्त्रस्यात्मनोऽत्यन्तपराधीनीकरणरूपाद् दानाद् दासत्वमिति **भृगु**राहेत्यर्थ । एतेनात्यन्तपराधीना शुश्रूषका दासा इति तेषा स्वरूप दर्शितम् । दासाना जातिकृतविशेष दर्शयति **स** एव (कात्या ७१५)

त्रिषु वर्णेषु विज्ञेय दास्य विप्रस्य न क्वचित् ।

तेष्वपि दासत्वमानुलोम्येनैव कर्तव्यमित्याह **स** एव (कात्या ७१६)

वर्णानामानुलोम्येन दास्य न प्रतिलोमत ।
राजन्यवैश्यशूद्राणा त्यजता हि स्वतन्त्रताम्[2] ॥

एतच्च स्वधर्मत्यागिव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च **नारद** (अभ्यु ३९)

वर्णाना प्रातिलोम्येन दासत्व न विधीयते ।
स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मता ॥

एतच्च प्रव्रज्यावसितो हीनवर्णस्यापि दासो भवतीत्यभिधान क्षत्रियवैश्यप्रव्रज्यावसितविषय न तु ब्राह्मणप्रव्रज्यावसितविषय तस्य निर्वास्यत्वाभिधानेन दासत्वाभावात् । निर्वास्यत्व च तस्योक्त **कात्यायनेन** (७२१)

१ परिकल्पिता इति ब-क   २ स्वतन्त्रता इति अ-क

प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातय ।
निर्वास कारयेद्विप्र दासत्व क्षत्रविड्भृगु ॥

कारयेद्राजेति शेष ।क्षत्र च विट् च क्षत्रविट् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति वचनादेकवद्भाव । निर्वासन च श्वपदेनाङ्कयित्वा कर्तव्यमित्याहतुर्दक्षनारदौ

पारिव्राज्य गृहीत्वा तु य स्वधर्मे न तिष्ठति ।
श्वपदेनाङ्कयित्वा तु राजा शीघ्र प्रवासयेत् ॥

न चैव सति

राज्ञ एव तु दास स्यात्प्रव्रज्यावसितो नर ।
न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धि कथचन ॥

इति नारदेन (अभ्यु ३५) प्रव्रज्यावसितो राज्ञ एव दासो नान्यस्येत्यभिधानात्स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्रेति यत्तेनैवोक्त तन्निर्विषय स्यादिति वाच्य, राजशब्देनात्र प्रजापालकस्य ग्रहणात्प्रजापालकत्व च राजाधिकृते वैश्यादावपि सम्भवाद्य क्षत्रिय प्रव्रज्यावसित स हीनवर्णस्यापि प्रजापालस्य वैश्यस्य दासो भवतीति प्रतिपादनार्थत्वात् । दारवद्दासत्वेति नारदवचनेन यथा सवर्णा हीनवर्णा वा भार्या तथा सवर्णो हीनवर्णो वा दासो भवतीति प्रतिपादनात् । ब्राह्मणस्य[3] ब्राह्मणो दासो भवतीति प्राप्तौ तदपवदति कात्यायन (७१७)

सवर्णोऽपि तु विप्र तु दासत्व नैव कारयेत् ।

ब्राह्मण स्वेच्छयाविष्टो ब्राह्मणसेवा कुर्वन्नपि अशुभ कर्म न कुर्यादित्याह स एव (कात्या ७१९)

शीलाध्ययनसम्पन्ने तदून कर्म कामत ।
तत्रापि नाशुभ किञ्चित्प्रकुर्वीत द्विजोत्तम ॥

यस्मात्परोपकार कर्तव्य इति विधिस्तस्मात्कारणादून हीनमपि भार-

१ विभाष्यैकवद्भवतीति अ-क विभाषैकवद्भवतीति ब २ 'सवर्णा तथा' इति स्ति क-आदर्श ३ ब्राह्मणस्य ब्राह्मण स्वेच्छयाविष्टो इति ...

वहनादिक कर्म **कामतो** वेतनादानमन्तरेण स्वेच्छया परोपकारार्थं कुर्यादिति पूर्वार्धस्यार्थ । **तत्रापि** तेष्वपि हीनकर्मसु **यदशुभ** कर्म गृहद्वारशोधनादिक तन्न कुर्यादित्यर्थ । अथवा तदूनमित्येक पद **तदून** श्रुताध्ययनहीनम् । अस्मि पक्षे **कारयेदिति** पूर्ववाक्यस्थितस्यानुषङ्ग । क्षत्रियवैश्ययोर्दासभावेन प्राप्तयोर्ब्राह्मणस्य स्वामिनो यत्कर्तव्य तदाह **मनुः** (८ ४११)

क्षत्रिय चैव वैश्य च ब्राह्मणो वृत्तिकर्शितौ ।
बिभृयादानृशस्येन स्वानि कर्माणि कारयेत् ॥

आनृशस्येन अक्रौर्येण । **वृत्तिकर्शितौ**वित्यनेन क्षत्रियवैश्ययोर्वृत्त्यन्तरासम्भव एव दासत्वाङ्गीकार कार्यो न तु गतिसम्भव इति सूचितम् । बलाद्दासीकरणे दण्डमाह स एव (मनु ८ ४१२)

दास्य तु कारयेल्लोभाद् ब्राह्मण सस्कृतान् द्विजान् ।
अनिच्छत प्राभवत्वा (त्या ?) द्राज्ञा दण्ड्य शतानि षट् ॥

प्राभवत्वात् प्रभुत्वात् । साधारणादिभ्य स्वार्थे अञ् वक्तव्य इति वचनादञ् । **द्विजाति**ग्रहणेन शूद्रस्य बलाद् दासीकरणे न दण्ड इति दर्शितम् । अत एवोक्त **तेनैव** (मनु ८ ४१३)

शूद्र तु कारयेद् दास्य क्रीतमक्रीतमेव वा ।
दास्यायैव हि सृष्टो[१]ऽय स्वयमेव स्वयभुवा ॥

ब्राह्मण्यादिषु दासीकरणे दण्डमाह **कात्यायन** (७२६–७२८)

आदद्याद् ब्राह्मणीं यस्तु विक्रीणीयात्तथैव च ।
राज्ञा तदकृत कार्य दण्ड्या स्यु सर्व एव ते ॥
कामात्तु सश्रिता यस्तु कुर्याद्दासीं कुलस्त्रियम् ।
सक्रामयेत्तथान्यत्र दण्ड्यस्तत्राकृत भवेत् ॥
बालधात्रीमधात्रीं च दासीमिव भुनक्ति य ।
परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

---

१ 'सृष्टोसौ' इति ब

तत्कार्यमकृतं निवर्तनीयमित्यर्थः । ते राज्ञा दण्ड्याः स्युरित्यन्वयः । विष्णुः (विष्णुधर्मसूत्र ५ १५१)—यस्तूत्तमवर्णं दासे नियोजयति तस्योत्तमसाहसो दण्डः ।

कश्चिद्दासीविक्रयणे दण्डमाह कात्यायनः (७२९)

विक्रोशमाना यो भक्ता दासीं विक्रेतुमिच्छति ।
अनापदिस्थः शक्तः सन्प्राप्नुयाद् द्विशतं दमम् ॥

द्विशतं पणानामिति शेषः । भक्तामित्यनेन दुष्टाया विक्रयणे न दण्ड इति दर्शितम् । दासभेदान् दर्शयति नारदः (अभ्यु २६—२८)

गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः ।
अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः ॥
मोक्षितो महतश्चर्णाद् युद्धे प्राप्तः पणे जितः ।
तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥
भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः ।
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः ॥

गृहजातो गृहदास्या जातः । क्रीतो मूल्येन पूर्वस्वामिनो गृहीतः । लब्धः प्रतिग्रहादिना प्राप्तः । दायादुपागतः पित्रादिभ्यः पुत्रादिभी रिक्थत्वेन प्राप्तः । अनाकालभृतो दुर्भिक्षे दासीकरणाय पोषितः । आहितः स्वामिनाऽधमर्णेन बन्धकीकृतः । ऋणान्मोक्षितस्त्वमृणाद्यद्यहं मुक्तः क्रियेयं तदाहं त्वद्दासो भवामीत्यभिहितेन येनोत्तमर्णाय धनं दत्त्वा स्वकीयमृणमपाकृतं तस्य तदृणमोचनप्रत्युपकारतया स्वत एवाङ्गीकृतदासभावः । युद्धे प्राप्तो रणे विजित्य गृहीतः । पणे जितो यद्यस्मिन्विवादेऽहं त्वया पराजीयेय तदाहं त्वद्दासो भवामीति परिभाष्य यो जितः । तवाहमित्युपगतः तवाहं दास इति स्वयं प्रतिपद्यागतः । प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः । कृतः एतावन्तं

१ क्रियेय' इति अ-क २ पराजीयेय इति अ-ग

कालमह तव दास इत्यङ्गीकारितः । **भक्तदासो** यो भक्षितभक्त[1]-मूल्यद्वारेण यावत्ते धन ददामि तावदह त्वद्दास इत्यङ्गीकृत्य प्राप्त । **वडवाहृतः** वडवा गृहदासी तया हृतस्तल्लोभेन ता परिणीय तत्स्वाम्यनुमत्यर्थं तद्दासभाव प्राप्त । **आत्मनो विक्रेता** य स्वयमेव धनार्थमात्मान विक्रीणीते । एव **दासाः पञ्चदश**प्रकारा धर्मशास्त्रे स्मृता इत्यर्थ । तेषु आद्याना गृहजातादीना चतुर्णां दासत्वविमोक स्वाम्यनुग्रहादेव भवति न प्रकारान्तरेणेत्याह **स** एव (नारद, अभ्यु २९, ३७)

तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते ।
प्रसादात्स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषा क्रमागतम ॥
विक्रीणीते स्वतन्त्र सन्य आत्मान नराधम ।
स जघन्यतमस्तेषा सोऽपि दास्यान्न मुच्यते ॥

स्वामिप्रसादादन्यत्रेति कथनाद्गृहजातादीना सर्वेषा प्रव्रज्यावसितेतरेषा दासाना स्वामिप्रसादाद् दासत्वविमोको भवतीति दर्शितम् । गृहजातादीनामकालभृतादीना च सवषा स्वामिप्राणरक्षणाद् दासत्वविमोको भवतीत्याह **स** एव (नारद, अभ्यु ३०)

यो वैषा स्वामिन कश्चिन्मोचयेत्प्राणसशयात ।
दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभाग लभेत च ॥

एषामिति निधारणे षष्ठी । एषा पञ्चदशाना दासाना मध्य इत्यथ । एतत्प्रव्रज्यावसितव्यतिरिक्तविषयम । तस्य तु न कदाचिद् दासत्वविमोक । तथा च **याज्ञवल्क्य**. (२ १८२)

प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम ।

राज्ञ प्रजापालस्य । अनाकालभृतादीना प्रव्रज्यावसितात्मविक्रेतृव्यतिरिक्ताना नवाना प्रतिनियत दासत्वविमोकोपायमाह **नारदः** (अभ्यु ३१-३६)

अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुग ददत् ।
आहितोऽपि धन दत्त्वा स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ॥

---

१ 'भक्षितभक्तिमूल्य० इति अ-क

ऋण तु सोदय दत्त्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यते ।
तवाहमित्युपगतो युद्धे प्राप्त पणे जित ॥
प्रतिशीर्षप्रदानेन मुच्येरन्नल्पकर्मणा ।
कृतकालव्यपगमात्कृतो दासो विमुच्यते ॥
भक्तस्योत्क्षेपणात्सद्यो भक्तदास प्रमुच्यते ।
निग्रहाद्बडवायास्तु मुच्यते वडवाभृत ॥ इति ।

गोयुग गोद्वयम् । **धन** पूर्वगृहीतमृणम् । **सोदयमृण दत्त्वा** स्वकीयमृण येनोत्तमर्णाय यावद्धन दत्त्वापाकृत तस्मै तावद्धन वृद्धिसहित दत्त्वा **ऋणी** ऋणदास । तवाहमित्युपगतस्य प्रतिशीर्षकदानेन स्वसमान-दासान्तरदानेन दासत्वविमोक । एव युद्धे प्राप्तस्य पणे जितस्यापि । **कृतकालव्यपगमात्** परिभाषितकालातिक्रमणात् । **भक्तस्योत्क्षेपणात्** भक्षितमूल्यस्य समर्पणात् । वडवाया निग्रहात् गृहदास्यास्तेन सह सम्भोगस्य निरोधात् ॥ केषाचिददासत्वादनिग्राह्यत्वमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ १८२)

बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते ।

अपिशब्दाद् दत्ताधीकृतयोर्ग्रहणम् । बलाद्ये दासीकृताश्चौरैरपहृत्य ये विक्रीता दत्ता आधीकृता वा ते मोक्तव्या न तु दासत्वेन स्थापनीया इत्यर्थ । लोभाद्दासतया स्थापने राज्ञा ते मोचयितव्यास्तथा च **नारदः** (अभ्यु ३८)

चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात् ।
राज्ञा मोचयितव्यास्ते दासत्व तेषु नेष्यते ॥

चौरापहृताश्च ते विक्रीताश्चेति कर्मधारय । य **कश्चिद् दासः** अन्यस्य दासीभवितुमिच्छति स न ग्राह्य इत्यभिप्रेत्योक्त **तेनैव** नारद, अभ्यु ४०)

---

१ ' कृतयोन ...

तवाहमिति चात्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति ।
न स तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तम् ॥

तं कामं काम्यमानमितरदासीभवनम् । तं दासं पूर्वस्वामी गृह्णीयादित्यर्थः । अत्र प्रकरणे दासशब्दस्य लिङ्गस्याविवक्षितत्वादेतत्सर्वं दास्यामपि योजनीयम् । दासीत्वविमोके प्रकारान्तरमप्याह **कात्यायनः** (७२३)

स्वां दासीं यस्तु सङ्गच्छेत्प्रसूता च भवेत्ततः ।
अवेक्ष्य बीजं कार्या स्याददासी सान्वया तु सा ॥

बीजं स्वकृतगर्भाधानम् । **अवेक्ष्य** निश्चित्य । ससन्ताना सा दास्यदासीत्वेन कार्या स्यादित्यर्थः । दासत्वविमोचनप्रकारमाह **नारदः** (अभ्यु ४२–४३)

स्वं दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः ।
स्कन्धादादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाम्भसा ॥
साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्भिरवाकिरेत् ।
अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखं तमथोत्सृजेत् ॥

तत्रापि दासशब्देन दास्या अपि ग्रहणं लिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । अनेन प्रकारेण दासत्वविमोके कृते यत्सिध्यति तदाह **स** एव

ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः ।
भोज्यान्नोऽप्यप्रतिग्राह्यो भवत्यभिमतः सताम् ॥

वक्तव्यः सम्भाषणार्हः । अदास्या अपि दासेन परिणीताया दासीत्वमाह **कात्यायनः** (७२५)

दासेनोढा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात् ।
यस्माद्भर्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः ॥

दासधनस्यापि तत्स्वामिधनमुक्तं **तेनैव** (कात्या ७२४)

दासस्य तु धनं यत्स्यात्स्वामी तस्य प्रभुः स्मृतः इति ।

इति श्रीकोदण्डपरशुरामे व्यवहारविवेकोद्द्योते अभ्युपेत्याशुश्रूषाव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ २१ ॥

अथ वेतनानपाकर्माख्यव्यवहारपदनिरूपणम् । तत्र तस्य स्वरूप दर्शयति नारदः (वेत १)

भृताना वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रमः ।
वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपद स्मृतम् ॥

दानादानविधिक्रमो यत्रोक्त इति सम्बन्ध । वेतनदाने प्रकारमाह स एव (नारद, वेत २)

भृताय वेतन दद्यात्कर्मस्वामी यथाकृतम् ।
आदौ मध्येऽवसाने वा कर्मणो यद्विनिश्चितम् ॥

अयमर्थः । कर्मस्वामी कर्मणो योग्यत्वेन लोके यन्निश्चित वेतनं तद्यथाकृत परिभाषितमनतिक्रम्य आदिमध्यादिकालत्रयान्यतमकाले दद्यादिति । एतावद्वेतन दास्यामीति परिभाषाया अभावे यत्कर्तव्य तदाह स एव (नारद, वेत० ३)

भृतावनिश्चितायां तु दशभागमवाप्नुयु ।
लाभगोवीर्यसस्याना वणिग्गोपकृषीवला ॥

दशभाग दशम भागम् । गोवीर्यं पाल्यमानगवादिभव पयोद्-यादि । कर्मस्वामिना दशमभागस्यादाने राज्ञा स दापनीय इत्याह याज्ञ-वल्क्यः (२ १९४)

दाप्यस्तु दशम भाग वाणिज्यपशुसस्यत ।
अनिश्चित्य भृतिं यस्तु कारयेत्स महीक्षिता ॥

एतच्च सस्यदशमभागदापनमल्पायाससाध्यप्रकृष्टक्षेत्रकर्षकविषयम् । देतरविषये त्वाह बृहस्पति

त्रिभाग पञ्चभाग वा गृह्णीयात्सीरवाहक ।

अनयो पक्षयोर्व्यवस्थोक्ता तेनैव

भक्ताच्छादभृत सीराद्भाग गृह्णीत पञ्चमम् ।
जातसस्यात्त्रिभाग तु प्रगृह्णीयाद्यथाभृतः ॥

। अथ निरूपणम्'—इति नाम्नि — —

भक्ताच्छादभृतः अन्नवस्त्रदानेन पोषितः। अभृत एतदितरः। अथवा यत्रैतावद् दास्यामीति परिभाषाया अभावस्तत्र मध्यस्था यावतीं भृतिं निरूपयन्ति तावती दातव्या। तथा च वृद्धमनुः

समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिन ।
नियच्छेयुर्भृतिं या तु सा स्यात्प्रागकृता यदि ॥

क्वचित्परिभाषाया सत्यामपि वेतनस्य न्यूनाधिक्यभावेन दानमाह याज्ञवल्क्यः (२ १९५)

देश काल च योऽतीयाल्लाभ कुर्याच्च योऽन्यथा।
तत्र स्यात्स्वामिनश्छन्दोऽधिक देय कृतेऽधिके ॥

य स्वाम्यनुज्ञामन्तरेण विक्रयादियोग्यदेश काल च दर्पालस्यादिना विक्रयादिकमकुर्वन्नतिक्रामति लाभ वा बहुतरव्यययुक्ततयाल्प करोति तस्मिन्भृतिदान स्वामीच्छानुसारेण न तु समग्रायाः परिभाषिताया भृतेर्दानम्। यस्तु देशकालावस्थित्यभिज्ञतयाऽधिक लाभ करोति तस्मै परिभाषिताया अपि भृतेरधिक दातव्यमित्यर्थ.। अनेकनिष्पाद्ये[1] कर्मणि भृतिदानप्रकार उक्तस्तेनैव (या २ १९६)

यो यावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनम्।
उभयोरप्यसाध्य चेत्साध्ये कुर्याद्यथाश्रुतम् ॥

उभयोरपीत्यपिशब्दाद्बहूना ग्रहणम्। यस्मिन् कूपादौ कृते तत्कर्तृणामेतावद् दास्यामीति वेतने परिभाषिते द्विबहुभिरारब्ध तत्कर्म यदि व्याध्यादिवशात्तैर्न परिसमापित तदा तेषु यो यावत्कर्म करोति तस्मै तत्कर्मानुसारेण मध्यस्थनिरूपित वेतन देय न तु साम्येन दान न च परिसमाप्त्यभावाददानम्। यदि तैः परिसमापित तदा यथापरिभाषित देयम्। न तु प्रत्येक कृत्स्न वेतन दातव्य न च कर्मानुसारेण परिकल्प्य दातव्यमित्यर्थः। यस्तु भृतिं गृहीत्वा शक्तोऽपि दर्पादिनाङ्गीकृत कर्म न करोति स गृहीता भृतिं द्विगुणीकृत्य स्वामिने दद्याद्राज्ञे दण्ड चेत्याह बृहस्पतिः

१ 'अनेकभृतकनिष्पाद्ये' इति ब

गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृत ।
समर्थश्च दम दाप्यो द्विगुण तच्च वेतनम् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (२ १९३)

गृहीतवेतन कर्म त्यजन्द्विगुणमावहेत् ।

अगृहीतवेतनेनाङ्गीकृतस्य कर्मणोऽकरणे यद्वेतन परिभाषित तत्सम धन स्वामिने दातव्य न तु राज्ञे दण्डो देय इत्यर्थ । एव च वेतनग्रहणे बृहस्पतिना गृहीत तच्च वेतनमिति गृहीतस्य वेतनस्य द्विगुणीकृत्य समर्पणाभिधानाद् भृतकस्य स्वापराधकृत वेतनसमधनदान वेतनाग्रहणेऽपि याज्ञवल्क्येनागृहीते सममित्यभिधानात्परिभाषितवेतनसमधनदानम् । विशेषस्त्वेकत्र राजदण्डोऽपरत्र तदभाव इति। अय **स्मृतिचन्द्रिकाका**दीनामभिमतः पक्ष । **विज्ञानेश्वराचार्या**स्तु वेतनस्य ग्रहणे तद्द्विगुणधनदान तदग्रहणे तु तत्समधनदान न तु द्विगुणधनदानमित्याहु । गृहीतवेतनस्य प्रतिश्रुत्य कर्माकरणे भृतिं दत्त्वा बलात् स कर्म कारतव्य इति पक्षान्तरमाह **नारद** (वेत० ५)

कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यो दत्त्वा भृतिं बलात् ।
भृति गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणा भृतिमाप्नुयात् ॥

अत्रैव विषये प्रारम्भानन्तर बलात्कार्यमाणस्याप्यकरणे दण्ड्यत्वमह **कात्यायनः** (६५७)

कर्मारम्भ तु य कृत्वा सिद्ध नैव तु कारयेत् ।
बलात्कारयितव्योऽसावकुर्वन्दण्डमर्हति ॥

केयद् द्रव्य दण्ड्य इत्यपेक्षायामाह **वृद्धमनुः**

प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्य स कार्य स्याद्बलादपि ।
स चेन्न कुर्यात्तत्कर्म प्राप्नुयाद् द्विगुण दमम् ॥

प्रतिश्रुत्य प्रारभ्येत्यर्थः । कात्यायनेन प्रारम्भ एव दण्डाभिधानात् । **मनुना** (८ २१५)

भाण्डस्वामिविषय विक्रीतभाण्डस्वामिना तु भृतेरर्धं दातव्यम् । अत एवाह **वृद्धमनुः**

पथि विक्रीय तद्भाण्ड वणिग्भृत्य त्यजेद्यदि ।
अथ तस्यापि देय स्याद्भृतेरर्धं लभेत स ॥

पथि भाण्डस्य शौल्किकादिभि प्रतिरोधे राजादिभिरपहारे वा कृते स्वामिना यद्दातव्य तदाह **कात्यायनः** (६६१)

यदा च पथि तद्भाण्डमासिध्येत ह्रियेत वा ।
यावानध्वा गतस्तेन प्राप्नुयात्तावतीं भृतिम् ॥

स्वामिना पथि व्याधितस्य भृत्यस्य परित्यागे दण्डमाह **स एव** (कात्या ६६०)

त्यजेत्पथि सहाय य श्रान्त रोगार्तमेव च ।
प्राप्नुयात्साहस पूर्वं ग्रामे त्र्यहमपालयन् ॥

स्वाम्यनुज्ञातेन भृत्येनापराधे कृते स्वामिन एव सोऽपराधो भवतीत्याह **बृहस्पतिः**

प्रभुणा विनियुक्त सन् भृतको विदधाति य. ।
तदर्थमशुभ कर्म स्वामी तत्रापराप्नुयात् ॥

कृतकर्मणे भृतकाय स्वामिना वेतनस्यादाने राज्ञा स तद् दाप्य इत्याह **स एव**

कृते कर्मणि य स्वामी न दद्याद्वेतन भृते ।
राज्ञा दापयितव्यः स्याद्वेतन चानुरूपतः ॥ इति ।

यो यानादिना भाण्डनयन कर्तुं मूल्येन परकीय यानादिक भाण्डप्रापणार्थ[1]मुकककार्यसिद्धिपर्यन्तमेतन्मदीयमिति परिक्रीय तत्र न याति स यानस्वामिने परिकल्पितस्य भाटकस्य चतुर्थांश दाप्य । यस्तु तन्नीत्वार्धपथे त्यजति तदा सर्वां भृतिं दाप्य । तथा च **नारद** (वेत ७)

---

१ 'भाण्डप्रापण द्यमुकककार्य०' इति अ–क

अनयन्भाटयित्वा तु भाण्डवान्यानवाहने ।
दाप्यो भृतिं चतुर्भाग सर्वामर्धपथे त्यजन् ॥

यान शकटादि **वाहन**मश्वादि । यस्तु यानादिक भाटकेन गृहीत्वा भाण्ड वाहनरहितमेव देशान्तर नयति भाटक च न ददाति स भाटकमवश्य दाप्य इत्याह **वृद्धमनुः**

यो भाटयित्वा शकट नीत्वा चान्यत्र गच्छति ।
भाट न दद्याद् दाप्य स्यादनूढस्यापि भाटकम् ॥

अनूढस्यापि अकृतोपकारस्यापि । यदर्थं भाटकेन यानादिक परिक्रीत तत्कार्यसिद्धौ यदि तद्यानादिक न प्रत्यर्पयति तदा तत्समर्पणपर्यन्त भाटक दाप्य इत्याह **कात्यायनः** (६६२–६६३)

हस्त्यश्वगोखरोष्ट्रादीन् गृहीत्वा भाटकेन य ।
नार्पयेत्कृतकृत्य सन्तावद् दाप्य सभाटकम् ॥
गृहवार्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन य ।
स्वामिने नार्पयेद्यावत्तावद् दाप्य सभाटकम् ॥

वारिशब्देनात्र जलपात्र गृह्यते । **स्वामिने नार्पयेत् कृतकृत्यः** सन्नित्यनुषङ्ग । भाटकेन गृहीताना जलपात्रादीना भङ्गे नाशे च विशेषमाह **नारदः** (वेत २२)

स्तोमवाहीनि भाण्डानि पूर्णकालान्युपानयेत् ।
ग्रहीतुराभवेद्भग्न नष्ट चान्यत्र सम्प्लवात् ॥

स्तोमवाहीनि भाटकगृहीतानि। तानि पूर्णपरिभाषितभाटककालानि तत्स्वामिन प्रापयेदिति पूर्वार्धस्यार्थ । **भग्न**मेकदेशेन विकृत **नष्ट** कार्त्स्न्येन विकृतम् । **सम्प्लवः** परस्परसङ्घर्ष । तद्व्यतिरिक्तप्रकारेण यद्भग्न नष्ट च तद्भाटकग्रहीतुर्भवति सम्प्लवेन तु यन्नष्ट भग्न वा तद्भाटकदात्रा पूर्ववत्कृत्वा मूल्यद्वारेण वा तत्स्वामिने देयमित्यर्थः ॥ परभूमौ स्वय गृह निर्माय भूमिस्वामिने भाटक दत्त्वा यस्तत्र वसति त प्रत्याह स एव (नारद, वेत २०)

परभूमौ गृह कृत्वा स्तोम दत्त्वा वसेत्तु य ।
स तद्गृहीत्वा निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिकम् ॥

स्तोमो भाटकम् । यो भाटकमदत्त्वा वसति त प्रत्याह **स** एव (नारद, वेत २१)

स्तोमाद्विना वसित्वा तु परभूमावनिश्चित ।
निर्गच्छस्तृणकाष्ठानि न गृह्णीयात्कथचन ॥
यान्येव तृणकाष्ठानि त्विष्टका विनिवेशिता ।
विनिर्गच्छस्तु तत्सर्वं भूमिस्वामिनि वेदयेत् ॥

अनिश्चित: निर्गमनसमये तृणकाष्ठादिक गृहीत्वा गन्तव्यमित्येवरूपा वा तथा न गन्तव्यमित्येवरूपा वा या परिभाषा तद्रहित । **वेदयेत्** निवेदयेत् । परिभाषाकरणे तु यथापरिभाषित कर्तव्यम् ।

वेश्यातदुपभोक्तृविषये[1] **स** एव (नारद, वेत १८)

पण्य[2] गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्विगुण वहेत् ।
अनिच्छन् शुल्कदातापि शुल्कहानिमवाप्नुयात् ॥

व्याध्यभिभवादिना तु शुल्कदातु समीपमँगच्छ[3] त्या न दोष इत्याह **बृहस्पति**.

व्याधिता सश्रमा व्यग्रा राजकार्यपरायणा ।
आमन्त्रिता च नागच्छेदवाच्या वडवा स्मृता ॥

आमन्त्रिता आहूता । **वडवा** दासी । एतच्च वेश्याया अप्युपलक्षणम् । उपभोक्तृविषये विशेषमाह **नारद:** (वेत० १८-१९)

अप्रयच्छस्तथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्त्रियम् ।
अक्रमेण तु सङ्गच्छेद् घातद न्तनखादिभि ॥
अयोनौ य समाक्रामेद्बहुभिर्वापि वासयेत् ।
शुल्क सोऽष्टगुण दाप्यो विनय तावदेव तु ॥

---

१ 'तदुपभोक्तृविषये नारद' इति ख २ शुल्कं गृहीत्वा' इति ख ३ 'समीपगमने अ दोष' इति अ–क.

वेश्याया दत्तशुल्क परित्यज्य पुरुषान्तरगमने दण्डादिकमुक्त **मत्स्य पुराणे** (२२७ १४५)

गृहीत्वा वेतन वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति ।
ता दम दापयेद् दद्यादितरस्यापि भाटकम् ॥

इतरस्य दत्तशुल्कस्य । विशेषान्तरमप्युक्त **तत्रैव** (मत्स्यपुराण २२७ १४६–१४८)

अन्यमुद्दिश्य यो वेश्या नयेदन्यस्य कारणात् ।
तस्य दण्डो भवेद्राज्ञ सुवर्णस्य च माषकम् ॥
नीत्वा भोग न यो दद्याद् दाप्यो द्विगुणवेतनम् ।
राज्ञश्च द्विगुण दण्ड तथा धर्मो न हीयते ॥
बहूना व्रजतामेका सर्वे तद्द्विगुण धनम् ।
तस्यै दद्यु पृथ[1]प्राज्ञे दण्ड च द्विगुण परम् ॥

वेश्याविवादे निर्णायकानाह **नारद:**

वेश्या प्रधाना यास्तत्र कामुकास्तद्गृहोषिता ।
तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णय सशये विदु ॥

इति श्रीकोदण्डपरशुरामे व्यवहारविवेकोद्द्योते वेतनानपाकर्माख्य-व्यवहारपदनिरूपणम् ॥ २२ ॥

अथ सविद्व्यतिक्रमाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् । तत्र तस्य स्वरूप-माह **नारद:** (सम १)

पाषण्डनैगमादीना स्थिति समय उच्यते ।
समयस्यानपाकर्म तद्विवादपद स्मृतम् ॥

पाषण्डा: वैदिकमार्गविरोधिन क्षपणकादय । **नैगमा:** सार्थि-का वणिज । नैगमा वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तार पाशुपतादय इति **विज्ञा-नेश्वराचार्या:** । आदिशब्देन त्रैविद्यब्राह्मणवृन्दादय: । तेषां **स्थिति:** पारिभाषिकधर्मवत्तया व्यवस्थापन **समय** इत्युच्यते । तस्य **समयस्य**

---

1 पृथग्राम्यदण्ड च' इति अ–क.

यदनपाकर्म अव्यतिक्रमः परिपालनरूपः **तत्समयस्यानपाकर्म विवादपद स्मृत**मक्रियमाणमिति शेष । अथवा अव्यतिक्रमाभिधायिना अनपाकर्मशब्देनात्र विष भुङ्क्ष्वेतिवद्विपरीतलक्षणया व्यतिक्रम प्रतिपाद्यते । तस्य समयस्य यो व्यतिक्रम स विवादपदमित्यर्थः । एतदुपयोगिन कश्चिदर्थं दर्शयति **याज्ञवल्क्यः** (२ १८५)

राजा कृत्वा पुरे स्थान ब्राह्मण्य न्यस्य तत्र तु ।
त्रैविद्य वृत्तिमद् ब्रूयात्स्वधर्म पाल्यतामिति ॥

ब्राह्मण्य ब्राह्मणसमूहम् । ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् (पा ४ २ ४२)–इति **पाणिनि**स्मरणाद्यत् । विद्या वेदा तिसृणा विद्याना समाहारस्त्रिविद्य त्रिविद्य वेत्तीति त्रैविद्यम् । तदधीते तद्वेद (पा ४ २ ५९)–इत्यण् । अत्राणो द्विगुनिमित्तत्वाभावान्न द्विगोर्लुगनपत्ये (पा ४ १ ८८) इति लुक् । त्रैविद्यग्रहणमृग्यजु सामाख्यवेदत्रयसाध्यस्य ज्योतिष्टोमादिप्रयोगस्य वेदत्रयाभिज्ञानामभावेऽनिर्वाहान्न केवल बह्वृचा याजुषाः सामगा वा स्थापनीया किं तर्ह्यवश्यमेते त्रयोऽपि ज्योतिष्टोमादिश्रौतकर्मानुष्ठाननिर्वाहाय स्थापनीया इत्येवमर्थम् । **बृहस्पति**रपि

वेदविद्याविदो विप्राञ् श्रोत्रियानग्निहोत्रिण ।
आहृत्य स्थापयेत्तत्र तेषा वृत्तिं प्रकल्पयेत् ॥

वृत्तिपरिकल्पनप्रकारमाह **स एव**

अनाच्छेद्यकरास्तेभ्य प्रदद्याद्गृहभूमय ।
मुक्तभाव्याश्च नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासने ॥

अनाच्छेद्यकराः स्वेनाग्राह्यकरा । **मुक्तभाव्याः** भाव्यो भाविनृपतिभिर्ग्राह्य करस्तद्रहिता । स्थापितैर्ब्राह्मणैर्यत्कर्तव्य तदाह **स एव**

नित्य नैमित्तिक काम्य शान्तिक पौष्टिक तथा ।
पौराणां कर्म कुर्युस्ते सन्दिग्धे निर्णय तथा ॥

पौराणां पुरवासिनाम् । **याज्ञवल्क्योऽ**पि (२ १८६)

द्विगो॰' इति अ ०

निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् ।
सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्च यः ॥

निजधर्माविरोधेन श्रौतस्मार्तधर्मानुपमर्देन **सामयिकः** समयप्राप्तो धर्मो गोप्रचारोदकरक्षणादेव गृहपालनादिरूप **सोऽपि यत्नेन** परिपालनीयः। तथा स्वधर्मानुपमर्देन यो राज्ञा कृतो धर्म यावन्तः प्रान्थाः समायान्ति तावन्त सर्वेपि भोजनीया इत्येवमादिरूपः **सोऽपि** परिपालनीय । यस्तु निजधर्मविरोधी सन्ध्यावन्दनादिकर्मकाले सर्वैरेव स्वव्यापारपरित्यागेन राजभवन प्रत्यागन्तव्य यो नायाति स दण्डनीय इत्येवमादिरूप स न परिपालनीय इत्यर्थ । सामयिकस्य राजकृतस्य च परिपालन श्रेण्यादिष्वतिदिशति **याज्ञवल्क्यः** (२ १९२)

श्रेणिनैगमपाषण्डिगणानामप्ययं विधि ।
भेद चैषा नृपो रक्षेत्पूर्वा वृत्तिं च पालयेत् ॥

श्रेणयः एकशिल्पोपजीविन कुवि दादय । **गणग्रहण** पूगव्रातयोरप्युपलक्षणम् । एककर्मोपजीविना हस्त्यश्वारोहादीना समूह पूग । गणव्रातशब्दौ व्याख्यातौ **कात्यायनेन** (६७८)

नानायुधधरा व्राता समवेतास्तु कीर्तिताः ।
कुलाना हि समूहस्तु स गण परिकीर्तितः ॥

एतेषा श्रेण्यादीना **भेद** धर्मव्यवस्था **नृपो रक्षेत्** स **पूर्वा** पूर्वागतां वृत्तिं च पालयेदित्यर्थ । समयकरणस्य किञ्चिन्निमित्त दर्शयति **बृहस्पतिः**

ग्रामे श्रेणिगणाना च सङ्केत समयक्रिया ।
बाधाकाले तु सा कार्या धर्मकार्ये कथचन ॥ इति ।

ग्रामादीना समयकरणमन्तरेण यद्युपद्रवो दुष्परिहरो धर्मकार्य वा दुःसाध्य तदा सङ्केतरूपा समयक्रिया कर्तव्येत्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम्

* 'ग्रामश्रेणिगणानां' ... [illegible]

मध्यस्थैः प्रतिभूभिः । राज्ञापि समयः परिपालनीय इत्याह नारदः (सम २)

पाषण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु ।
संरक्षेत्समय राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥

आदिशब्देन ब्रह्मपुरीनिविष्टमहाजनपरिग्रह । पाषण्डादिसमयः प्रसिद्धः । दुर्गे तु समय धान्यादिक गृहीत्वा देशान्तरं यास्यतो हस्ते न तद्विक्रेयमित्यादिक समय । जनपदे तु कश्चिद् विक्रेतु सकाशाच्छुल्क-ग्रहण कश्चित् क्रेतुरित्यादिक समय । पाषण्डादीनां सामयिको धर्मोविनै निवर्तनीय इति पूर्वोक्तमर्थं विवृण्वन्नाह स एव (नारद, सम ३)

यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च य ।
यच्चैषा वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत्तथा ॥

धर्मश्चैत्यवन्दनादि । कर्म प्रात पर्युषितभिक्षाटनादि । उपस्थानविधिः समूहकार्यार्थपटहादिध्वनिश्रवणे सति मण्डपादौ मेळनम् । वृत्त्युपादान जीवनार्थं तापसवेषग्रहणम् । राज्ञा निवर्तनीय किञ्चि-द्दर्शयति स एव (नारद, सम ४)

प्रतिकूल च यद्राज्ञ प्रकृत्यावमत च यत् ।
बाधक च यदर्थाना तत्तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥

यद्राज्ञः प्रतिकूल शूद्रकर्तृकधर्मविवेचनादिक यच्च प्रकृत्या स्वभा-वत एवावमतमवज्ञात पाषण्डादिषु ताम्बूलभक्षणादिकं[1] यच्चार्थानां बाधक धननाशकरं रसवादादिक[2] तत्तेभ्यो निवर्तयेत् यथा ते न कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्यर्थ । शूद्रकर्तृकधर्मविवेचनस्य प्रतिकूलत्वमुक्त स्मृत्यन्तरे

यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्र बल कोशश्च नश्यति ॥

यस्य राज्ञो राष्ट्रे इति शेषः । निवर्तनीयान्तरं दर्शयति स एव (नारद, सम ७)

---

१ ताम्बूलादिकम्' इति अ २ 'रसवादादिकम्' इति अ '१

तेनैतदभावेऽपि सर्वेषामिच्छातो भवति समयक्रिया । उपद्रवपरिहरणं समयिभिः सर्वैर्मिलित्वा कार्यं न त्वेकेन । तथा च स एव

चाटचौरभये बाधा सर्वसाधारणा स्मृताः ।
तत्रोपशमनं कार्यं सर्वैर्नैकेन केनचित् ॥

चाटो वृक । एतच्चोपलक्षणम् । चाटचौरादिभ्यो भये सति तत्कृता बाधाः सर्वसाधारणा स्मृता इत्यतो य समय कृतोऽवर्षणोपद्रवे प्रतिगृहं प्रतिक्षेत्रं चावग्रहनिवृत्त्यर्थं ग्रहयज्ञादिसिद्धय एतावद्देयमित्येवमादिरूपस्तदनुसारेणोपशमनं सर्वैं कार्यमित्यर्थ । धर्मकार्यमपि सर्वैं सम्भूय कार्यमित्याह स एव

सभाप्रपादेवगृहतटाकारामसंस्कृति ।
तथानाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया ॥
कुलायननिरोध च कार्यमस्माभिरंशत ।
यत्रैतल्लिखित पत्रे धर्म्या सा समयक्रिया ॥
पालनीया समस्तैस्तैर्य समर्थो विसंवदेत् ।
सर्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्वासन पुरात् ॥

सभा मण्डपः । आरामः उपवनम् । सभादीनां संस्कृतिस्तेषां जीर्णतायामुद्धार । संस्कार उपनयनादिकः प्रेतवहनादिकश्च । यजनक्रिया सोमयागादिकर्तृभ्यो दानम् । कुलायननिरोध कुलायने दुर्भिक्षादिपीडितयूथागमने निरोधो दुर्भिक्षाद्यपगमपर्यन्तं तस्य धारणम् । कल्पतरौ तु कुल्यानयनरोध वेति पाठ । कुल्यानयनरोध कुल्याया प्रवर्तनप्रतिबन्धौ । समुदायिभिरन्योन्य समयानतिक्रमाय विश्वासमुत्पाद्य सामयिककार्याणि कर्तव्यानीत्याह स एव

कोशेन लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् ।
विश्वास प्रथम कृत्वा कुर्युः कार्याण्यनन्तरम् ॥ इति ।

कोशेन देवतास्नानोदकपानेन । लेख्यक्रियया

मध्यस्थैः प्रतिभूभिः । राज्ञापि समयः परिपालनीय इत्याह नारदः (सम २)

पाषण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु ।
संरक्षेत्समय राजा दुर्गे जनपदे तथा ॥

आदिशब्देन ब्रह्मपुरीनिविष्टमहाजनपरिग्रह । पाषण्डादिसमयः प्रसिद्धः । दुर्गे तु समय धान्यादिक गृहीत्वा देशान्तरं यास्यतो हस्ते न तद्विक्रेयमित्यादिक समय । जनपदे तु कचिद् विक्रेतु सकाशाच्छुल्क-ग्रहण कचित् क्रेतुरित्यादिक समय । पाषण्डादीना सामयिको धर्मोविनै निवर्तनीय इति पूर्वोक्तमर्थं विवृण्वन्नाह स एव (नारद, सम ३)

यो धर्मः कर्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च य ।
यच्चैषा वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत्तथा ॥

धर्मश्चैत्यवन्दनादि । कर्म प्रात पर्युषितभिक्षाटनादि । उपस्थानविधिः समूहकार्यार्थपटहादिध्वनिश्रवणे सति मण्डपादौ मेलनम् । वृत्त्युपादान जीवनार्थं तापसवेषग्रहणम् । राज्ञा निवर्तनीय किञ्चि-द्दर्शयति स एव (नारद, सम ४)

प्रतिकूल च यद्राज्ञ प्रकृत्यावमत च यत् ।
बाधक च यदर्थाना तत्तेभ्यो विनिवर्तयेत् ॥

यद्राज्ञः प्रतिकूल शूद्रकर्तृकधर्मविवेचनादिक यच्च प्रकृत्या स्वभा-वत एवावमतमवज्ञात पाषण्डादिषु ताम्बूलभक्षणादिकं यच्चार्थानां बाधक धननाशकरं रैसवादादिक तत्तेभ्यो निवर्तयेत् यथा ते न कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्यर्थ । शूद्रकर्तृकधर्मविवेचनस्य प्रतिकूलत्वमुक्त स्मृत्यन्तरे

यस्य राज्ञस्तु कुरुते शूद्रो धर्मविवेचनम् ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्र बल कोशश्च नश्यति ॥

यस्य राज्ञो राष्ट्रे इति शेषः । निवर्तनीयान्तरं दर्शयति स एव (नारद, सम ७)

दोषवत्करण यत्स्यादनाम्नायप्रकल्पितम् ।
प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्तयेत् ॥

लोभादिदोषवत्कारणक श्रुतिस्मृतिविरुद्ध विधवादौ वेश्यात्वादिक पाषण्डादिभि प्रकल्पित तद्बहुकालप्रवृत्तमपि राज्ञा निवर्तनीयमित्यर्थ । कलहादावेतेषा युद्धार्थं मिथ सङ्घीभवनमायुधधारणमन्योन्यमर्थहरणादिक च राज्ञा न सोढव्यमित्याह स एव (नारद, सम ५)

मिथ' सङ्घातकरणमहिते शस्त्रधारणम् ।
परस्परोपताप च तेषा राजा न मर्षयेत् ॥

समुदायिभिर्विचित्रबुद्धिभिरनेकैरैकमत्येन कार्यनिर्वाहस्य कर्तुमशक्यत्वात्तैर्द्वित्रा समुदायकार्यचिन्तका कर्तव्यास्तैर्यदुक्त तत्र सर्वै समुदायिभिरङ्गीकार्यमित्याह **बृहस्पतिः**

द्वौ त्रय पञ्च वा कार्या समूहहितवादिन ।
कर्तव्य वचन तेषा ग्रामश्रेणिगणादिभि ॥

कीदृशा कार्यचिन्तका कार्या कीदृशा नेत्यपेक्षायामाह स एव

विद्वेषिणो व्यसनिन शालीनालसभीरव ।
लुब्धातिवृद्धबालाश्च न कार्या कार्यचिन्तका ॥
शुचयो वेदधर्मज्ञा दक्षा दान्ता कुलोद्भवा ।
सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्तव्याश्च महत्तमा ॥

शालीनाः अधृष्टा । **कार्यचिन्तकाः** समुदायकार्यसाधकबाधकविचारका । य कार्यचिन्तकैरुक्त न करोति तद्दण्डमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ १८८)

कर्तव्य वचन सर्वै समूहहितवादिन ।
यस्तत्र विपरीत स्याद् स दाप्य प्रथम दमम् ॥

प्रथम पूर्वसाहसम् । कार्यचिन्तकोक्त यदि युक्तिबाधित तदा न तदतिक्रमे दण्ड इत्यभिप्रेत्याह **कात्यायनः** (६७१)

युक्तियुक्त च यो हन्याद्वक्तुर्योऽनवकाशद ।
अयुक्त चैव यो ब्रूयात्स दाप्य पूर्वसाहसम् ॥

अन्यमपि दण्ड्य दर्शयति **बृहस्पतिः**

यस्तु साधारण हिंस्यात् क्षिपेत् त्रैविद्यमेव वा ।
सन्धिक्रिया विहन्याच्च स निर्वास्यस्तत पुरात् ॥

साधारण समुदायग्राह्य दण्डादिद्रव्य **हिंस्यात्** दण्ड्यादेः साहाय्य-करणान्नाशयेत् । **क्षिपेत्** तिरस्कुर्यात् । स एव

अरुन्तुद सूचकश्च भेदकृत्साहसी तथा ।
श्रेणिपूगनृपद्विष्ट क्षिप्र निर्वास्यते तत ॥

अरुन्तुदो मर्मोद्घाटक **सूचकः** पिशुन । **भेदकृत्** समुदायिषु वैमत्यकृत् । **नारदः** (सम ६)

पृथग्गणांस्तु ये भिन्द्युस्ते विनेया विशेषत ।
आवहेयुर्भय घोर व्याधिवत्ते ह्युपेक्षिता ॥

गणान् श्रेण्यादिरूपान्समुदायान् । **बृहस्पतिः**

तत्र भेदमुपेक्षा वा य कश्चित्कुरुते नर ।
चतु सुवर्ण षण्णिष्कास्तस्य दण्डो विधीयते ॥

सुवर्णचतुष्टयनिष्कषट्कयो शक्त्यादितारतम्येन व्यवस्था । **समुदायि-दण्डे** समुदायस्यैवाधिकार । अत एवोक्त **तेनैव**

कुलश्रेणिगणाध्यक्षा पुरदुर्गनिवासिन ।
वाग्धिग्दण्ड परित्याग प्रकुर्यु पापकारिणाम् ॥
तै कृत यत्स्वधर्मेण निग्रहानुग्रह नृणाम् ।
तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्य निसृष्टार्था हि ते स्मृताः ॥

वाग्दण्ड. पापिष्ठोसीति भाषणम् । **धिग्दण्डो** धिक्त्वामिति भाषणम् । **परित्यागो**ऽसव्यवहार्यत्वकरण निर्वासन वा । एतच्चार्थदण्डा-देरप्युपलक्षणम् । **निग्रहानुग्रह**मित्यन्ते पुन सामान्येनाभिधानम् । **निसृष्टार्था** अनुज्ञातकार्या । द्वेषादिवशात्समुदायेनैकस्य निग्रहे कृते

बाधा कुर्युर्यदैकस्य सभूता द्वेषसयुताः ।
राज्ञा तु विनिवार्यास्ते शास्याश्चैवानुबन्धतः ॥

अनुबन्धतः निग्रहतारतम्यानुसारेण । यदि समूहोऽपराधिन दण्डयितुमशक्तस्तदा राज्ञा स दण्डनीय । अत एव **मनुः** (८ २१९-२२१)

यो ग्रामदेशसङ्घाना कृत्वा सत्येन सविदम् ।
विसवदेन्नरो लोभात्त राजा विप्रवासयेत् ॥
निगृह्य दापयेदेन समयव्यभिचारिणम् ।
चतु सुवर्ण षण्निष्क शतमान च राजतम् ॥
एव दण्डविधिं कुर्याद्धार्मिक पृथिवीपति ।
ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥

एतेषा प्रवासनचतु सुवर्णषण्निष्कशतमानरूपाणा चतुर्णां दण्डाना जातिविद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया । कार्यचिन्तकाना समूहविरोधे तन्निवर्तन राज्ञा कार्यमित्याह **बृहस्पतिः**

मुख्यै सह समूहाना विसवादो यदा भवेत् ।
तदा विचारयेद्राजा स्वमार्गे स्थापयेच्च तान् ॥

मुख्यानामपराधविशेषे दण्डविशेषमाह **याज्ञवल्क्य** (२ १८७)

गणद्रव्य हरेद्यस्तु सविद लङ्घयेच्च य ।
सर्वस्वहरण कृत्वा त राष्ट्राद्विप्रवासयेत् ॥

मुख्यदण्डनेऽपि समूहस्यैवाधिकार समूहस्य तत्रासामर्थ्ये राज्ञः । अत एव **कात्यायन** (६७२)

साहसी भेदकारी च गणद्रव्यविनाशक ।
उच्छेद्याः सर्व एवैते विख्याप्यैव नृपे भृगुः ॥

नृपे विख्याप्य गणेनोच्छेद्या इत्यर्थः । समूहकार्यार्थमागताय मुख्याय राज्ञा समूहपूजार्थे यद्दत्त तस्य तेन समूहायासमर्पणे दण्डमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ १८९—१९०)

समूहकार्य आयातान्कृतकार्यान् विसर्जयेत् ।
सदानमानसत्कारै पूजयित्वा महीपतिः ॥
समूहकार्यप्रहितो यल्लभेत तदर्पयेत् ।
एकादशगुण दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत्स्वयम् ॥

यल्लभेत समूहसमाननार्थमिति शेष । राजदत्त सर्वेषा समुदायिनां साधारणमतो यथाशतो विभज्य ग्राह्य नि स्वादिभ्यो वा देयमित्याह **बृहस्पतिः**

ततो लभ्येत यत्किञ्चित्सर्वेषामेव तत्समम् ।
षाण्मासिक मासिक वा विभक्तव्य यथाशत ॥
देय वा नि स्ववृद्धान्धस्त्रीबालातुररोगिषु ।
सान्तानिकादिषु तथा धर्म एष सनातन ॥

षाण्मासिक एकस्य पुरुषस्यैकस्य कुटुम्बस्य वा मासषट्कनिर्वाहपर्याप्तम् । एव मासिकम् । एतच्चोपलक्षणम् । अन्यदपि किञ्चित्सर्वेषा साधारण दर्शयति **स एव**

यत्तै प्राप्त रक्षित वा गणार्थे वा ऋण कृतम् ।
राजप्रसादलब्ध वा सर्वेषामेव तत्समम् ॥

यत्तैः मुख्यै सीमाविवादादावधिक क्षेत्रारामादिक धर्माधिकरणन्यायत **प्राप्त** यच्चान्यैरपह्रियमाण **रक्षित** गणकार्यार्थं यच्च कृत यच्च राजप्रीतिलब्ध तत्सर्वसमुदायिना सम भवतीत्यर्थः । गणकार्यार्थं कृतमपि किञ्चिदृण न सर्वेषा साधारणमित्याह **कात्यायनः** (६७४)

गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् कृत्वर्णं भक्षित भवेत् ।
आत्मार्थं विनियुक्त वा देय तैरेव तद्भवेत् ॥

तैर्मुख्यैः । ये समुदायानुग्रहात्तदन्तर्भाव प्राप्ता ये च समुदायाद्भेदिनस्ततो बहिर्भाव प्राप्तास्तेषु कञ्चिद्विशेषमाह **स एव** (कात्या० ६७५–६७६)

गणिना श्रेणिवर्गाणां गता स्युर्येपि मध्यताम् ।
प्राक्तनस्य धनर्णस्य समांशाः सर्व एव ते ॥
तथैव भोज्यवैभाव्यदानधर्मक्रियासु च ।
समूहस्थोंशभागी स्यात्प्रगतस्त्वंशभाङ्न तु ॥

इति श्रीकोदण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योते संविद्व्यतिक्रमाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ २२ ॥

अथ क्रीतानुशयाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् । तत्र तस्य स्वरूपं दर्शयति **नारदः** (क्रीता १)

क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते ।
क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते ॥

न बहु मन्यते परामर्शपूर्वकमेतन्न गृहीतमिति मन्यत इत्यर्थः । क्रीतस्य परीक्ष्यतामाह **बृहस्पतिः**

परीक्षेत स्वयं क्रीतं[1]मन्येषां च प्रदर्शयेत् ।
परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् ॥

तत्र चर्मादीनां सद्य परीक्ष्यत्वमाह **व्यासः**

चर्मकाष्ठेष्टकासूत्रधान्यासवरसस्य च ।
वसुकुप्यहिरण्यानां सद्य एव परीक्षणम् ॥ इति ।

वसुशब्देनात्र रूप्यं गृह्यते । दोह्यादीनां परीक्षाकालभेदानाह **नारदः** (क्रीता ५–६)

त्र्यहाद्दोह्यं परीक्षेत पञ्चाहाद्वाह्यमेव तु ।
मुक्तावज्रप्रवालानां सप्ताहं स्यात्परीक्षणम् ॥
द्विपदामर्धमासं तु पुंसां तद्द्विगुणं स्त्रियाः ।
दशाहं सर्वबीजानामेकाहाल्लोहवाससाम् ॥

अत्र त्र्यहादिगणनं क्रयदिनमारभ्येति ज्ञातव्यम् । **दोह्यं** गवादिकम् । **वाह्यम**श्वादिकम् । **मुक्तेति** रत्नस्याप्युपलक्षणम् । **द्विपदां**

---

1 'स्वरूपं क्रीतम्' इति अ

पुंसां दासानामित्यर्थः । **तद्द्विगुणं** मासमित्यर्थः । **स्त्रियाः** दास्या इत्यर्थः । **सर्वबीजान्यत्र** वापनार्थं गृहीतधान्यादीनि विवक्षितानि । भक्षणाद्यर्थं गृहीताना पूर्वोदाहृतव्यासवचनेन सद्यःपरीक्ष्यत्वाभिधानात् । **कात्यायनः**

भूमेर्दशाहोऽनुशय क्रेतुर्विक्रेतुरेव च ।

भूमेर्गृहक्षेत्रादिरूपायाः । **अनुशयः** परावर्तनकयोग्य काल परीक्षाकाल इति यावत् । अस्मिंस्त्र्यहादिरूपे परीक्षाकाले क्रीतस्य दोषदर्शने विक्रेत्रे तत्प्रतिदेयम् । तथा चोक्त त्र्यहाद्दोह्यमित्यादिपरीक्षाकालमभिधाय **बृहस्पतिना**

अतोऽर्वाक्पण्यदोषस्तु यदि सञ्ज्ञायते क्वचित् ।
विक्रेतु प्रतिदेय तत्क्रेता मूल्यमवाप्नुयात् ॥

सञ्ज्ञायते ज्ञायत[1] इत्यर्थः । परीक्षाकालातिक्रमे तु दोषदर्शनेऽपि न तत्प्रतिदेयमित्याह **कात्यायनः** (६८८)

अविज्ञात तु यत्क्रीत दुष्ट पश्चाद्विभावितम् ।
क्रीत तत्स्वामिने देय पण्य कालेऽन्यथा न तु ॥

पश्चादुष्ट विभावित दोषवत्तया निर्णीतमित्यर्थः । **काले** परीक्षाकाले । अत्राविज्ञात तु यत्क्रीतमित्यनेन क्रयात्प्रागपरीक्ष्य यत्क्रीत तदेव परीक्षाकाले दोषदर्शन निवर्तनीय यत्तु परीक्ष्य गृहीत तन्न निवर्तनीयमिति दर्शितम् । अत्रार्थे **नारदो**ऽपि (क्रीता १६, ४)

क्रीत्वा नानुशय कुर्याद् वणिक् पण्यविचक्षण ।
क्षय वृद्धिं विजानीयात्पण्यानामागम तथा ॥
क्रेता पण्य परीक्षेत प्राक् स्वय गुणदोषत ।
परीक्ष्याभिमत क्रीत विक्रेतुर्न भवेत्पुन ॥

अनुशयं पश्चात्तापम । **पण्यानाम**श्वादीनामस्मिन्देशे **मूल्यस्य** हानिरस्मिन्देशे तदाधिक्यमिति **क्षयवृद्धी** । एतद्देशसम्भवमित्या**गमं** च क्रयात्प्रागेव **विजानीया**दित्यर्थः । परीक्षाकाल एव दोषदर्शनमन्तरेण क्रीतस्य प्रत्यर्पणे विशेषमाह **कात्यायनः** (६८६-८७)

---

1 'जायते इत्यर्थ ' अ-क

क्रीत्वा [1]नानुशयवान्पण्य त्यजेद्दोषादृते नरः ।
अजुष्टमेव काले तु स मूल्याद्दशम वहेत् ॥
क्रीत्वा गच्छन्ननुशय क्रयी हस्तमुपागते ।
षड्भाग तस्य मूल्यस्य दत्त्वा क्रीत त्यजेन्नर ॥

अजुष्टमनुपभुक्तम् । काले परीक्षाकाले । अत्र मूल्यदशमभागदानमु पभोगाविनश्वरभूम्यादिविषय षड्भागदानमुपभोगविनश्वरबीजादिविषय मिति व्यवस्था । बीजादिव्यतिरिक्तोपभोगविनश्वरवस्तुविषये विशेषमाह नारदः (क्रीता २-३)

क्रीत्वा मूल्येन य पण्य दुष्क्रीत म यते क्रयी ।
विक्रेतु प्रतिदेय तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम् ॥
द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमावहेत् ।
द्विगुण तत्तृतीयेऽह्नि परत क्रेतुरेव तत् ॥

अत्र मन्यते इति कथनाद्वस्तुतो दोषाभाव उक्त । क्रयकाले मूल्य वृद्धिक्षयरूपदोषदर्शनमन्तरेण क्रीतस्य विक्रीतस्य वा प्रत्यर्पणे पुनर्ग्रहणे वा दण्डमाह याज्ञवल्क्यः (२ २५८)

वृद्धिं क्षय वा वणिजा पण्यानामविजानता ।
क्रीत्वा नानुशय कार्यं कुर्वन् षड्भागदण्डभाक् ॥

वृद्धिं मूल्यवृद्धिमविजानता क्रेत्रा एव मूल्यक्षयमविजानता विक्रे त्रेत्यर्थ । वणिग्ग्रहण क्रेतृविक्रेतृमात्रोपलक्षणम् । षड्भागो मूल्यस्य षष्ठो भाग । अत्राविजानतेत्यभिधानात् क्रयोत्तरकाल मूल्यवृद्धिज्ञाने मूल्यक्षयज्ञाने वा यथास्त (यथाशास्त्र ?) मनुशय कार्य इत्यवगम्यते। परीक्षाकालातिक्रमणे प्रत्यर्पणे दण्डमाह मनुः (८ २२२-२२३)

क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्यस्येहानुशयो भवेत् ।
सोऽन्तर्दशाहात्तद्द्रव्य दद्याच्चैवाददीत वा ॥

---

[1] 'क्रीत्वानुशयवान्पण्य' इति ख

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।
आददानो ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् ॥

अनुशयोऽत्र दोषदर्शनपूर्वकः पश्चात्तापः । दशाहग्रहणं पूर्वोक्तस्य परीक्षाकालस्योपलक्षणम् । सदोषमपि यदुपभोगेन विकारं प्रापितं तर्हि परीक्षाकालमध्येऽपि न प्रतिदेयम् । अत एव नारदः (क्रीता ७)

परिभुक्तं तु यद्वासः कृष्णरूपं मलीमसम् ।
सदोषमपि तत्क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत्पुनः ॥

वासोग्रहणमुपलक्षणम् । एतत्सर्वमपरिभाषितविषयम् । यत्र तु परिभाषणमस्ति तत्र तदनुसारेणैव प्रतिदानतदभावादिकं ज्ञातव्यम् ।[1] इति श्रीकोदण्डपरशुरामे व्यवहारविवेकोद्द्योते क्रीतानुशयाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ २३ ॥

अथ विक्रीयासम्प्रदानाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् । तत्र तस्य स्वरूपं दर्शयति नारदः (विक्री १)

विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न[2] प्रदीयते ।
विक्रीयासम्प्रदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥

विक्रेतव्यप्रकारभेदेन द्वैविध्यं षड्विधत्वं चाह स एव (नारद, विक्री २-३)

लोकेऽस्मिन्द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा ।
षड्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिक्रमः ॥
गणिमं तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ।

दानं विक्रयः । आदानं क्रयः । गणयित्वा यस्य क्रयविक्रयौ तद्गणिमम् । एवं तुलिमादिकम् । गणिममाम्रफलादिकं तुलिमं कुङ्कुमसुवर्णचन्दनादिकं मेयं व्रीह्यादिकम् । क्रियया वाहनदोहनादिरूपया युक्तविशेषः । रूपतः रूपेण युक्तं वस्तु । श्रिया दीप्त्या समन्वितं पुष्पराग-

---

१ अस्मादारभ्य 'तदभावादिकं ज्ञातव्यम्' इत्यन्तो भागो नास्ति ख—आदर्शे.
२ 'यत्र' इति अ—ख.

क्रेतृदोषो दीयमानस्याग्रहणम् । क्रेतुर्हानिर्दत्तस्य मूल्यस्यापच इत्यर्थः । क्वान तर यत्र क्रेत्रा न याचित विक्रेत्रा च न समर्पित जातश्च राजादिकृत उपघातस्तत्रोभयोरपि याचनानर्पणशैथिल्येन सापराधत्वसाम्यात्समा हानि कल्पनीयेत्युक्त स्मृतिचन्द्रिकाया देवणभट्टैः । अनुशयवशाद्दीयमानस्याग्रहणे विक्रीतस्याप्यन्यत्र विक्रये विक्रेतुर्नापराध इत्याह नारदः (विक्री० ९)

दीयमान न गृह्णाति क्रीत्वा पण्य च य क्रयी ।
विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयात् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (२ २५५)

विक्रीतमपि विक्रेय पूर्वक्रतर्यगृह्णति ।

यो दुष्टवस्त्वदुष्टमित्युक्त्वा विक्रीणीते यो वा कश्चिद् विक्रीत तत् क्रेत्रनुशयमन्तरेणाप्यन्यत्र विक्रीणीते त प्रत्याह नारद. (विक्री० ७–८)

निर्दोष दर्शयित्वा तु सदोष य प्रयच्छति ।
मूल्य तद्द्विगुण दाप्यो विनय तावदेव तु ॥
तथान्यहस्ते विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति ।
सोऽपि तद्द्विगुण दाप्यो विनय तावदेव तु ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (२ २५७)

अन्यहस्ते च विक्रीत दुष्ट वादुष्टवद्यदि ।
विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत् ॥

एतद्दुष्टस्यादुष्टत्वेन विक्रये द्विगुणदापन तावद्दण्डाभिधान च बुद्धिपूर्वकविक्रयविषयम् । अत एव बृहस्पतिः

ज्ञात्वा सदोष य पण्य विक्रीणीताविचक्षण ।
तदेव द्विगुण दाप्यस्तत्सम विनय तथा ॥

अबुद्धिपूर्वकविक्रये तु परिवर्तनमात्रम् । क्वचिदन्यत्रापि क्रयपरावृत्तिमाह स एव (कात्या ६९२)

मत्तोन्मत्तेन विक्रीत हीनमूल्य भयेन वा ।
अस्वतन्त्रेण मूढेन त्याज्य तस्य पुनर्भवेत् ॥

अय सर्वोऽपि विधिर्दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्य । यत्र पुनः क्रेत्रा मूल्यमदत्त्वा वाङ्मात्रेण क्रय कृत क्रयपरावृत्तिर्न कर्तव्येत्येवमादिरूपा परिभाषा वा न कृता तत्र प्रवृत्तौ निवृत्तौ[1] वा न कश्चिद्दोषः । तथा च **नारदः** (विक्री० १०)

दत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तित ।
अदत्तेऽन्यत्र समयान्न विक्रेतुरतिक्रम ॥

यत्र तु वाङ्मात्रक्रयोऽय मा भूदित्येतदर्थं क्रेत्रा विक्रेतुर्हस्ते किञ्चिद्दीयते तत्र विक्रेतृदोषात्क्रयासिद्धौ विक्रेत्रा क्रेत्रे तद् द्रव्य द्विगुण दातव्यम् । तथा च **याज्ञवल्क्यः** (२ ६१)

सत्यङ्कारकृत द्रव्य द्विगुण प्रतिपादयेत् ।

सत्यङ्कारः सत्यापन कृतस्य क्रयस्य सत्यताकरणमिति यावत् । क्लीबे सत्यापन[2] सत्यकार सत्याकृतिः स्त्रियामित्यमरसिंहेनाभिधानात् । सत्यकाराय कृत समर्पित सत्यकारकृतमित्यर्थ । क्रेतृदोषात् क्रयासिद्धौ त्वाह **व्यासः**

सत्यकार च यो दत्त्वा यथाकाल न दृश्यते ।
पण्य भवेन्निसृष्ट तद्दीयमानमगृह्णत ॥

निसृष्ट भवेत् उत्सृष्ट भवेदित्यर्थ । न केवलमत्र पण्यमात्रोत्सर्गः तु दत्तसत्यकारद्रव्यसहितस्योत्सर्गो ज्ञातव्य । इतरथा दत्तसत्यकारस्यापि वाङ्मात्रक्रयकर्तृतुल्यत्वेन तस्मै विक्रेतु सत्यकारद्रव्यमा[3]... तमन्यत्र विक्रयणाद्यपराधनिमित्तक सत्यकारद्रव्यस्य द्वैगुण्येन प्रतिदान स्यात् ॥ इति श्रीकोदण्डपरशुरामे व्यवहारविवेकोद्द्योते विक्रीयासम्प्रदानाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ २४ ॥

---

१ 'निवृत्तौ' इति नास्ति अ–आदर्शे २ 'क्रीते सत्यापनम्' इति अ–क ३ '...द्रव्य०' इति अ

अथ स्वामिपालविवादाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ तस्य प्रतिपादन प्रतिजानीते **मनुः** (८ २२९)

पशुषु स्वामिना चैव पालाना च व्यतिक्रमे ।
विवाद सप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वत ॥

गवादिपशुपालस्य भृतिपरिमाण दर्शयति **नारद** (वेत० १०)

गवा शताद्वत्सतरी धेनु स्याद् द्विशते भृतिः ।
प्रतिसवत्सरं गोपे सन्दोहश्चाष्टमेऽहनि ॥

वत्सतरी अतीतवत्सतावस्था द्विवर्षा गौरिति यावत् । **धेनुर्दोग्ध्री** सवत्सेति यावत् । **सन्दोहः** सर्वासा गवा दोह । गवा शते पाल्यमाने वत्सतरी शतद्वये पाल्यमाने धेनु गोपालाय भृतित्वेन प्रतिसवत्सरं देया । अष्टमेऽहनि सन्दोहश्च देय इत्यर्थ । सन्दोहो धेन्वा सह समुच्चीयते न वत्सतर्या । अत एव **बृहस्पतिः**

तथा धेनुभृत क्षीर लभेताह्न्यष्टमेऽखिलम् ।

धेनुभृतः धेन्वा भृतः द्विशतपालक इत्यर्थ । **कल्पतरुकारेण** धेनु[1]भृतो गोप इति व्याख्यात तेन तन्मते वत्सतर्यापि सन्दोहस्य समुच्चय इति गम्यते । गोग्रहण महिष्यादीनामप्युपलक्षणम् । एतदनुसारेण न्यूनाधिकसख्याकगवादिपालने भृतीयत्ता परिकल्पनीया । एतच्च भृतीयत्ताभिधान परिभाषितभृतिविशेषाभावविषयम् । सति तु परिभाषणे तदनतिक्रमेण देयम् । प्रकारान्तरेण भृतिपरिमाणमाह **मनुः** (८ २३१)

गवा क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् ।
गोस्वाम्यनुमते भृत्य सा स्यात्पालेऽभृते भृति ॥

दशतः दशाना दोग्ध्रीणा मध्ये **वरामु**त्कृष्टा तत्क्षीरभृतो **भृत्यः** गोप्यो दशद्रोग्ध्रीपालनकृत् भृत्यर्थं **दुह्यात्** । **सैषा भृतिः** प्राग्द्रव्यान्तरेणाभृते सति भवति । यस्तु द्रव्यान्तरेण भृतस्तत्र तदेव भृतिरित्यर्थ । एतदनुसारेण न्यूनाधिकसख्याकगवादिपरिपालने भृति परिकल्पनीया । स्वामिन पशुपालस्य प्रतिदिन यत्कृत्य तदाह **नारदः** (वेत० ११)

---

१ 'धेनुभृतो एतदनुसारेण' इत्येष भागो नास्ति ब–आदर्शे,

उपाकुर्येद्वा गोपालः प्रत्यह् रजनीक्षये ।
चीर्णा पीताश्च ता गाव सायाह्ने प्रत्युपानयेत् ॥

चीर्णास्तृणादिक भक्षितवती । **पीता** पीतवतीरित्यर्थ । गोग्रहणं पशुमात्रस्योपलक्षणम् । अत एव **याज्ञवल्क्यः** (२ १६४)

यथार्पितान्पशून्गोप साय प्रत्यर्पयेत्तथा ।

यावन्त प्रात स्वामिना समर्पितास्ताव त पशुपालेन तस्मै प्रत्यर्पणीया इत्यर्थ । पशुपालदोषेण गवादेर्मरणादौ तेन स दातव्य इत्याह स एव (या २ १६४)

प्रमादमृतनष्टाश्च प्रदाप्य कृतवेतन ।

नष्टाः हृता । प्रमादनाशश्च स्पष्टीकृतो **मनुना** (८. २३२)

दृष्ट नष्ट च कृमिभि श्वहत विषमे मृतम् ।
हीन पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु ॥

श्वहत शुना हतम् । **विषमे** दुर्गमप्रदेशे । **पुरुषकारः** पुरुषप्रयत्नः । यत्पुरुषकारेण हीन सन्नाशादिक प्राप्त तद्दातव्यमित्यर्थ । पुरुषकारश्च दर्शितो **बृहस्पतिना**

कृमिचोरव्याघ्रभयाद् दरीश्वभ्राच पालयेत् ।
व्यायच्छेच्छक्तित क्रोशेत्स्वामिने वा निवेदयेत् ॥

व्यायच्छेत् व्यसननिरासाय प्रयतेतेत्यर्थ । पुरुषकाराकरणे दण्ड्यत्वमप्याह **नारदः** (वेत० १२–१३)

स्याद्वेद्गोव्यसन गोपो व्यायच्छेत्तत्र शक्तित ।
अशक्तस्तूर्णमागम्य स्वामिने तन्निवेदयेत् ॥
अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चानिवेदयन् ।
वोढुमर्हति गोपस्त विनय चैव राजनि ॥

तं गवादिकम् । नष्टगवादिदान च मूल्यद्वारेण ज्ञातव्यम् । अत

---

१ अत आरभ्य ब–आदर्शे द्वित्राणि पत्राणि ग्रामान्तरालरूपं कल्पनीयम्' —— ाङ्कितानीति भाति

एव विष्णुः (विष्णुधर्मसूत्र ५ १३७–१३८)—विना पशूनां वृ
वुपघाते पाले त्वनायति पालकदोषो विनष्टपशुमूल्यं स्वामिने दद्यात्—इति
अनायति अनागच्छति । दण्डे द्रव्यप्रमाणमाह याज्ञवल्क्य
(२ १६५)

पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते ।
अर्धत्रयोदशपण स्वामिने द्रव्यमेव च ॥

अर्धत्रयोदशपणः अर्धरहितत्रयोदशपण सार्धद्वादशपण इत्यर्थ
कास्तृतीयापूर्वपदाः समानाधिकरणेन समस्यन्त उत्तरपदलोपश्चे
वार्तिककारवचनादुत्तरपदलोपी कर्मधारय । यत्तु केश्चिदर्धाधिव
योदशपणो दण्ड इत्युक्त तदनादृत्य सार्धद्विमात्रादिषु **महाभाष्यव**
रादीनामर्धत्रिमात्रादिशब्दप्रयोगस्य दर्शनात् । क्वचित्पशुपालस्य दोषा
वमाह **मनुः** (८ २३३)

विघुष्य तु हृत चौरैर्न पालो दातुमर्हति ।
यदि देशे च काले च स्वामिन स्वस्य शसति ॥

विघुष्य शृङ्गकाहलवेण्वादिभिर्घोष कृत्वा । **देशे** स्वाम्यवस्थान
काले अपहरणकालाव्यवहितकाले । **स** एव (मनु ८ २३५–३६

अजाविके तु सरुद्धे वृकै पाले त्वनायति ।
या प्रसह्य वृको हन्यात्पाले तत्किल्बिष भवेत् ॥
तासा चेदवरुद्धाना चरन्तीना मिथो वने ।
यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥

सुगमस्थलस्थिताना पशुव्यक्तीना वृकाद्युपघाते पुरुषप्रयत्नाकरणे प
पालो दोषवानित्याद्यश्लोकस्यार्थः । दुर्गमस्थलस्थिताना तूपघाते पुरुष
[illegible] कर्तुमशक्यत्वान्न दोषवानिति द्वितीयश्लोकस्यार्थ. । **व्यासो**

पालग्राहे ग्रामघाते तथा राष्ट्रस्य विभ्रमे ।
यत्प्रनष्ट हृत वा स्यान्न पालस्तत्र किल्बिषी ॥

गृहीतवेतनस्य पशुपालस्य दुर्गमे वने पशूनामनपेक्षया मृतेऽज्ञाने तु दण्ड उक्तो ब्रह्मपुराणे

गृहीतमूल्यो गोपालस्तांस्त्यक्त्वा निर्जने वने ।
ग्रामचारी नृपैर्वध्यः शलाकी च वनेचरः ॥

शलाकी नापित इति व्याख्यातं कल्पतरौ । कर्षितस्वामिनोऽपि दण्ड्यत्वमुक्तं तत्रैव

गोपालहस्तसक्ता गौस्तद्दोषान्म्रियते यदि ।
तदा स एव दण्ड्यस्तु शुल्कं दाप्यस्तु गोपतेः ॥
यदा रोगादिदोषेण म्रियते गौर्गृहे क्वचित् ।
तदा स गोपतिर्दण्ड्यो दत्त्वा गोपालवेतनम् ॥

रोगादिदोषेण स्वामिनोपेक्षया चिकित्साया अकरणे इति शेषः । गोग्रहणमत्र सर्वत्र पशुमात्रस्योपलक्षणं ज्ञातव्यम् । अत एव गोपाले-ऽभिहितं विधिं सर्वेषु पशुपालेष्वतिदिशति नारदः (वेत० १७)

अनेन सर्वपालानां विवादः समुदाहृतः । इति ।

दैवात्पशूनां मरणे तत्पालस्य निर्दोषत्वोपायमाह स एव (वेत० १७)

मृतेषु च विशुद्धिः स्याद्वालशृङ्गादिदर्शनात् ।

मृतेषु च हिरिति (वहिरिति ?) शेषः । आदिशब्देन कर्णादीनामुप-संग्रहः । अत एव मनुः (८ २३४)

कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्तिं स्नायुं च रोचनाम् ।
पशुस्वामिषु दद्यात्तु मृतेष्वङ्काभिदर्शने ॥

कश्चिदङ्कादि दर्शयेदिति पाठः । अङ्कः यज्ञकर्मादिकृतं चिह्नम् । आदिशब्देन साक्षिप्रभृत्युपादानम् । मृतेषु पशुषु अङ्कादिकं स्वामिने दर्शयेद्रोचनादिकं सप्रयोजनं तस्मै दद्यादित्यर्थः । ग्रामादिषु गवादिप्र-चारार्थमवकाशः कश्चिद्भागः परिकल्पनीय इत्याह याज्ञवल्क्यः (२ १६६)

ग्रामेच्छया गोप्रचारो भूमिराजवशेन वा ।

ग्रामेच्छया ग्रामीणजनेच्छया **भूमिवशेन** भूम्यल्पत्वमहत्त्वापेक्षया । **राजवशेन** राजेच्छया वा **गोप्रचारो** गवादीनां गमनागमनसौकर्यार्थं परिकल्पनीय इत्यर्थः । गवां स्थानासनसौकर्यार्थं ग्राममभितोऽपरं स्थानमकृष्टं क्षेत्रग्रामान्तरालरूपं कल्पनीयमित्याह **स एव** (या २ १६७)

धनुः शतं परीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् ।

द्विशतं खर्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुः शतम् ॥

परीणाहशब्देनात्र सर्वासु दिक्ष्वनुप्रसस्य स्थलं गृह्यते । एतादृशं धनुःशतपरिमितं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं कार्यम् । खर्वटस्य शतद्वयपरिमितं नगरस्य शतचतुष्टयपरिमितमित्यर्थः । खर्वटोऽनेककारुकृषीवलयुक्तो ग्रामः । प्रचुरकण्टकसन्तानो ग्रामः खर्वट इति केचित् । परिहारदेशसंनिहितक्षेत्रानावरणे गवादिभिः क्षेत्रोपघाते पशुरक्षिणामदण्ड्यत्वाभिधानात्क्षेत्रं कण्टकादिभिरावृतं कर्तव्यम् । अत एव **मनुः** (८ २३७, २३८)

धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ।

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि ।

न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥

परीहारः अनुप्तप्रदेशः । एतेनावृतक्षेत्रोपघाते पशुरक्षिणां दण्ड इत्युक्तं भवति । आवरणं च निबिडं सस्योत्पत्तेः प्रागेव कर्तव्यम् । तथा च **कात्यायनः** (६६६)

अजातेष्वेव सस्येषु कुर्याद्दावरणं महत् ।

दुःखेन विनिवार्यन्ते[1] लब्धस्वादुरसा मृगाः ॥

मृगग्रहणमुपलक्षणम् । **नारदः** (सीमा० ४१)

पथि क्षेत्रे वृतिः कार्या यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ।

न लङ्घयेत्पशुर्नाश्वो न भिन्द्याद्या च शूकरः ॥

वृतिरावरणम् । **पथि क्षेत्रे** मार्गसंनिहिते क्षेत्रे । एतद्ग्रामादिसमी-

---

१ अस्यानन्तरं दण्डयेदित्यर्थः सपालेन विपालेन च इत्यतः प्राक् द्वित्राणि पत्राणि गलितानि ब–आदर्शे

पवर्तिक्षेत्रस्याप्युपलक्षणम । आवरणे कथचित्स्थित छिद्रं पुन कण्टकादिना पूरणीयम् । तथा च **मनुः** (८ २३९)

> वृतिं च तत्र कुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत् ।
> छिद्र वा पूरयेत्सर्वं श्वसूकरमुखानुगम् ॥ इति ।

कृतमावरणमप्यतिक्रम्य पशुभि सस्यनाशे कृते यत्कर्तव्य तदाह **स** एव (मनु ८ २४०)

> पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः ।
> सपाल शतदण्डार्हो विपाल वारयेत्पशुम् ॥

ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्तिनि । सपालः पशु पणशतदण्डार्हस्तत्पशुपाल शत दण्डनीय इत्यर्थ । विपाल पशुर्लकुटादिना ताडयित्वा कर्णादिषु गृहीत्वा वा निवारणीय इत्यर्थ । अत एव **कात्यायनः** (६६४)

> क्षेत्रारामविवीतेषु गृहेषु पशुवाटिषु ।
> ग्रहण तत्प्रविष्टाना ताडन च बृहस्पति ॥

विवीतशब्देनान्यपरिगृहीतस्तृणकाष्ठप्रदेशो गृह्यते । **पशुवाटिषु** गोष्ठादिषु । **ग्रहण** वत्सादिविषयम् । **ताडन** स्थूलवृषभादिविषयम् । ताडन च निवारणार्थादधिक न कर्तव्यम् । अत एवोक्त **तेनैव** (कात्या ६६५)

> अधमोत्तममध्याना पशूना चैव ताडने ।
> स्वामी तु विवदेद्यत्र दण्ड तत्र प्रकल्पयेत् ॥

यत्राम्याय्ये ताडने स्वामी विवदेत तत्र राजा ताडयितारं दण्डयेदित्यर्थ । सपालेन विपालेन च पशुना सस्याद्युपघाते कृते पशुस्वामिना क्षेत्रस्वामिने पशुभक्षितसस्यादिमूल्य दातव्यम् । तथा चाग्रे वक्ष्यते । आवरणातिक्रमेण पशुना सस्यनाशे कृते पशुपालस्य यो दण्ड उक्तः स तेन पशावनिवार्यमाणे वेदितव्यः । तथा च [illegible]

उत्क्रम्य तु वृतिं यः स्यात्सस्यघातो गवादिभिः ।
पालः शास्यो भवेत्तत्र न चेच्छक्तो निवारयेत् ॥

आवरणाभावेनापरिहार्ये सस्योपघातेऽपि न पालकस्य दण्डस्तत्रापरिवृत धान्यमिति पूर्वोदाहृतमनुवचनात् (मनु ८ २३८)। अमुमर्थं **नारदोऽप्याह** (सीमा० ४०)

ग्रामोपान्ते च यत्क्षेत्र विवीतान्ते महापथे ।
अनावृत चेत्तन्नाशे न पालस्य व्यतिक्रम ॥

पालस्य त नाशमजानानस्येति विशेष । अत एव **याज्ञवल्क्यः** (२ १६२)

पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते ।
अकामत कामचारे चोरवद्दण्डमर्हति ॥ इति ।

पथि ग्रामविवीतान्ते मार्गादिप्रत्यासन्ने। एतच्चादीर्घकालप्रचारविषयम्। दीर्घकालप्रचारेऽजानानस्यापि[1] पशुरक्षणे सावधानत्वाभावेनापराधित्वाद्भवत्येव दण्ड । अत एव विष्णु (विष्णुधर्मसूत्र ५ १४६,१४८)–पथि ग्रामविवीतान्ते न दोषोऽल्पकालम्–इति। अमतिपूर्वकेऽल्पकालप्रचारे यथा न पशुपालस्य दण्डस्तथा सपालस्य विपालस्य च पशो स्वामिना न सस्यादिमूल्य दातव्यम्। तस्यापि प्रचारस्यापरिहार्यतया दोषाभावात्। यत्तु

सर्वत्र तु सदो देय क्षेत्रिकस्येति धारणा ।

इति **मनुवचन** (८ २४१) तदेतद्व्यतिरिक्तविषयम् । **सर्वत्र** सपाले च विपाले च पशौ । **सदः** क्षेत्रफलम् । अनावृतक्षेत्रेषु यत्र दोषाभाव उक्तस्तद्व्यतिरिक्तविषये दण्डमाह **मनुः** (८ २४१)

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशु सपाद पणमर्हति ।

अन्येषु पथि क्षेत्रे परिवृते इति पूर्वोक्तावृतमार्गादिप्रत्यासन्नक्षेत्रव्यतिरिक्तेषु । पालकस्वामिनोर्दण्ड्यत्वे वक्तव्ये पशोर्दण्ड्यत्वाभिधान पशुबहुत्वे प्रतिपशूक्तदण्डप्राप्त्यर्थम् । पशुशब्देनात्र पालकः स्वामी वा

१ 'प्रचारेऽप्यजानानस्यापि' इति ख; 'प्रचारेष्वजानानस्य' इति अ–क.

गृह्यते । तत्र सपाले पशौ पालको दण्ड्य, अपाले तु स्वामीति व्यवस्था । अत एव **गौतमः** (गौतमधर्मसूत्र १२ १६–१७)—पशुपीडने स्वामिदोष पालसयुक्ते तु तस्मिन्—इति । **नारदोऽपि** (सीमा० ३५)

नष्टा या पालदोषेण गौ क्षेत्र तु विनाशयेत् ।
न तत्र स्वामिनो दण्ड पालस्तद्दण्डमर्हति ॥

पालकस्याभावे भावे वा क्षेत्रफलदान तु स्वामिन एव । **तथा च स एव** (नारद, सीमा० ३८)

गोभिस्तु भक्षित सस्य यो नर प्रतियाचते ।
सामन्तानुमत देय धान्य यत्तत्र वापितम् ॥

यत्तु सपालेऽपि पशौ स्वामिनो दण्ड्यत्वप्रतिपादक

सस्यान्निवारयेद्गास्तु चीर्णे दोषो द्वयोर्भवेत् ।
स्वामी सदम दाप्य पालस्ताडनमर्हति ॥

इति **बृहस्पति**वचन, सदश्च दमश्च **सदम,** यच्च

यावत्सस्य विनश्येत्तु तावत् स्यात्क्षेत्रिण फलम् ।
गोपस्ताड्यश्च गोमी तु पूर्वोक्त दण्डमर्हति ॥

इति **याज्ञवल्क्य**वचन (२ १६१) **तावत्क्षेत्रिणः फलं** गोमिना दातव्य स्यादिति शेष । **गोमी** पशुस्वामी । तदेतद् वचनद्वयमपि समूलसस्यनाशविषयम् । तथा च **नारदः** (वेत० २९)

समूलसस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयात्सदम् ।
वधेन गोपो मुच्येत दण्ड स्वामिनि पातयेत् ॥

तत्स्वामी सस्यस्वामी । **सद प्राप्नुयात्** पशुस्वामिन इति शेषः । **वधो**ऽत्र कशादिना ताडनम् । **पूर्वोक्त**मिति परामृष्टपशुविशेषविषयो दण्डो दर्शितो **याज्ञवल्क्ये**नैव (२ १५९–१६०)

माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी ।
दण्डनीया तदर्धं तु गौस्तदर्धमजाविके ॥

भक्षयित्वोपविष्टाना यथोक्ताद् द्विगुणो दम ।
सममेषा विवीतेऽपि खरोष्ट्र महिषीसमम् ॥

महिष्या स्वामी अष्टौ माषान्दण्ड्यो गोस्वामी तु चतुरश्छागस्वामी तु द्वौ मेषस्वामी तु द्वौ । **एषा** पशूनामनिवारिताना **भक्षयित्वा** तत्रैव शयिताना स्वामी यथोक्ताद् दण्डाद् द्विगुण दण्ड ग्राह्य । विवीतस्थतृणाद्युपघातेऽपि सस्योपघातवद्दण्डनीया । खरस्वाम्युष्ट्रस्वामी च महिषीस्वामिवद्दण्डनीय । पशुस्वामिनो दण्डे वक्तव्ये महिषीत्यादिपदोपादान मानवपशुशब्दोपादानवत् प्रतिपशु दण्डो ग्राह्य इत्येवमर्थम् । सवत्साना महिष्यादीना भक्षयित्वोपविष्टाना स्वामी चतुगुण दण्ड दद्यात्

वसता द्विगुण प्रोक्त सवत्साना चतुर्गुण ।

इति वचनात । अत्रापराधानुसारेण दण्डस्योचितत्वात्ताम्रिक एव माषो ग्राह्यो न तु सौवर्णो राजतो वेत्युक्त **स्मृतिचन्द्रिकायाम्** । माष कर्षपरिमितस्य कार्षापणस्य षोडशो भाग । अयमेव पलस्य पञ्चसुवर्णपरिमितत्वपक्षे पलचतुर्थांशस्य विंशतिमाषात्मकस्य कार्षापणस्य

माषो विंशतिमो भाग पणस्य परिकीर्तित ।

इति **नारदे**नोक्तो (परिशिष्ट ५८) विंशो भागोऽपि भवति । एतेनोभयथाप्यर्थभेदाभावाद्यत्कैश्चिदुक्त

सख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदाहृता ।
कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा ॥

इति **बृहस्पति**वचनविरोधान्नारदोक्तो[१] विंशो भागो नाश्रयणीय किं‹ मनूक्त षोडशो भाग एवाश्रयणीय इति तदपास्तम् । यस्तु—सपाद पण मर्हति—इति मनूक्तो (८ २४१) दण्डः स बुद्धिपूर्वकविषय , याज्ञवल्क्योक्तो दण्डस्त्वबुद्धिपूर्वकविषय इति न विरोध । यत्तु पालस्य दण्ड्यत्वप्रतिपादक **विष्णुवचन** (विष्णुधर्मसूत्र ५ १४०–१४१) महिषी चेत् सस्यावघात कुर्यात्पालस्त्वष्टौ माषान्दण्ड्योऽपालाया स्वामी

१ 'इति वचनविरोधात् इति अ

इति तदपि समूलसस्योपघातविषयमन्यतरदण्डस्याल्पापराध[1] एवोचितत्वात्। यत्तु स्मृत्यन्तर

पणस्य पादौ द्वौ गा तु द्विगुण महिषी तथा।
तथाऽजाविकवत्साना पादो[2] दण्ड प्रकीर्तित ॥

इति तद्भक्षयित्वोपविष्टा ये गवादयस्तद्विषयम्। यत्तु

माष गा दापयेद्दण्ड द्वौ माषौ महिषीं तथा।
तथाजाविकवत्साना दण्ड स्यादर्धमाषक ॥

इति नारदवचन (सीमा० ३१) तन्मुहूर्तमात्रभक्षणविषयम्। अत एवोक्त शङ्खलिखिताभ्या—रात्रौ चरन्ती गौ पञ्च माषान्दिवा त्रीन् मुहूर्ते माष ग्रासे त्वदण्ड –इति। ग्रासे कवलमात्रभक्षणे। अत्र याज्ञवल्क्योक्तदण्डापेक्षया पञ्च त्रीनिति न्यूनाधिकदण्डाभिधानमपराधतारतम्यानुसारेण व्यवस्थापनीयम्। एतदपुर स्थितपालकविषयम्। प्रत्यक्षचारकाणा तु–चोरदण्ड स्मृतो बुधै –इति नारदवचनात्। पशुविषये कचिददण्ड्यत्वमाह नारद. (सीमा० ३६ ३७)

राजग्रहगृहीतो वा वज्राशनिहतोऽपि वा।
अथ सर्पेण वा दष्टो वृक्षाद्वा पतितो भवेत् ॥
व्याघ्रादिभिर्हतो वापि व्याधिभिवाप्युपद्रुत ।
न तत्र दोष पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम् ॥

याज्ञवल्क्यः (२ १६३)

महोक्षोत्सृष्टपशव सूतिकाग तुकादय ।
पालो येषा न ते मोच्या दैवराजपरिप्लुता ॥

महोक्षो दृप्तो वृषभ । उत्सृष्टपशव. वृषोत्सर्गादिविधानेन देवतोत्सर्गेण त्यक्ता । सूतिका प्रसूता अनिर्दशाहा । आगन्तुकः

---

१ 'अन्यतरस्याल्पापराध' इति अ, अन्यतरदण्डस्यापराध' इति ब २ 'पादो दण्ड प्रकीर्तित' इत्यारभ्य 'दण्ड स्यादर्धमाषक इत्यस्मात्प्राग्यो भाग स नास्ति अ–ब–आदर्शयो

स्वयूथात्परिभ्रष्ट सन्देशान्तरात्समागत । आदिशब्दाद् हस्त्यादीना ग्रह-णम् । येषा पालको नास्ति तेऽपि दैवराजोपहता सस्यादिनाशकारिणो न दण्ड्या इत्यर्थ । **मनुः** (८ २४२)

अनिर्दशाहा गा सूता वृष देवपशूस्तथा ।
सपाला वा विपालान्वा अदण्ड्यान्मनुरब्रवीत् ॥

देवपशवः देवालयेषु देवोपभोगाय स्थापिता पशव । **नारदः** (सीमा० ३०)

गौ प्रसूता दशाह तु महोक्षा वाजिकुञ्जरा ।
निवार्या स्यु प्रयत्नेन तेषा स्वामी न दण्डभाक् ॥

स्वामिग्रहणमत्र पालस्याप्युपलक्षणम् । **वाजि**शब्देनात्र प्रजारक्षणार्थं स्थापिता राजकीया अश्वा गृह्यन्ते । अत **एवोशना**

अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृता ।
अदण्ड्या काणकूटाश्च वृषाश्च कृतलक्षणा ॥
अदण्ड्यागन्तुका गौश्च सूतिका चाभिसारिणी ॥ इति ।

कूटाः एकशृङ्गा । **कृतलक्षणा** प्रतप्तायसेन कृतचिह्ना । अभि-सारिणी स्वयूथात्प्रच्युता पुन स्वयूथाभिगामिनी । यत्तु—महिषी चेत्सस्य नाश कुर्यात्पालकस्त्वष्टौ माषान् दण्ड्योऽपालकाया स्वामी अश्वस्तु गर्दभो वा गौश्चेत्तदर्धं तदर्धमजाविक चेद्भक्षयित्वोपविष्टेषु द्विगुणम्—इत्यश्वाना दण्ड्यत्वप्रतिपादक **विष्णु**वचन (विष्णुधर्मसूत्र५ १४०-१४१ तद्वणिगादिभिर्विक्रयाद्यर्थं स्थापिता ये अश्वास्तद्विषयम् । **शङ्खलि-खितौ**—अश्वतरगजवाजिनश्चादण्ड्या अवश्य च शनैरपवार्या । उत्स श्राद्धदिने च सर्वासामपि गवामदण्ड्यत्वमाह **ोशना**

अदण्ड्याश्चोत्सवे गाव श्राद्धकाले तथैव च ।

श्राद्धकालादौ गोभिरुपभुक्तमतिशयेन श्रेयस्कर भवतीत्यभिप्रेत्य

आक्रम्य च द्विजैर्भुक्त परिक्षीणैश्च बान्धवै ।
गोभिश्च नरशार्दूल वाजपेयाद्विशिष्यते ॥

श्राद्धकालादौ गोभिर्भक्षित यदि तत्स्वामी याचते तदा दोषमाहोशना

गोभिर्विनाशित धान्य यो नर प्रतियाचते ।
पितरस्तस्य नाश्नन्ति नाश्नन्ति त्रिदिवौकस ॥

एतद् व्यवहारपदमुपसहरति **मनुः** (८ २४४)

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिक पृथिवीपति ।
स्वामिना च पशूना च पालाना च व्यतिक्रमे ।

इति श्रीकोदण्डपरशुरामे व्यवहारविवेकोद्द्योते स्वामिपालविवादाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥

अथ सीमाविवादाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।

तत्र मन्वाद्युक्तसीमाशब्दस्योपलक्षणत्वमभिप्रेत्य क्षेत्रजो विवाद इत्युद्दिश्य[1] तत्स्वरूप दर्शित **नारदेन** (सीमा० १)

सेतुकेदारमर्यादा विकृष्टाकृष्टनिश्चय ।
क्षेत्राधिकारो यत्र स्याद्विवाद क्षेत्रजस्तु स ॥

सेतुर्जलप्रवाहबन्ध । **केदार** क्षेत्र त**न्मर्यादा** सीमा **विकृष्टो** लाङ्गलप्रहतो[2] देश । **अकृष्ट**स्तद्रहित खिल इति यावत् । एतेषा निश्चयो यत्र विवादे स्यात्स **क्षेत्राधिकार**, क्षेत्रविषयको **विवादः क्षेत्रज** इत्युच्यत इत्यर्थ । अय च विवाद षट्प्रकारो भवतीत्याह **कात्यायनः** (७३२)

आधिक्य न्यूनता वाशे अस्तिनास्तित्वमेव च ।
अभोगभुक्ति सीमा च षड्विवादस्य हेतव ॥

ममेतोऽधिका भूरस्तीत्युक्ते नेति विवाद **आधिक्य**विवाद । एतावती भूस्तव नेत्युक्ते ममैतावतीति यो विवाद स **न्यून**ताविवाद । अत्र ममा-

---

१ इत्युपदिश्य' इति क २ लाङ्गलहतो इति अ

शोऽस्तीत्युक्ते नेति यो विवाद सोऽ**स्तित्व**विवाद । अत्र तवांशो नास्तीत्युक्ते विद्यत इत्येवविधो विवादो **नास्तित्व**विवाद । मामिका भूस्त्वया प्रागभुक्तेवेदानीं भुज्यत इत्युक्ते प्रागपि मयेय भूर्भुक्तेत्येवविधो विवादोऽ**भोगभुक्ति**विवाद । इय मर्यादा मामिकाया भुव इत्युक्ते नेति विवाद **सीमा**विवाद । इति षड्विधो विवाद इत्यथ । सीमा चतुर्विधा देशसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति । तस्याश्चतुर्विधाया अपि यथासम्भव पञ्चविधत्वमाह **नारद**

ध्वजिनी मत्स्यिनी चैव नैधानी भयवर्जिता ।
राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता ॥

ध्वजिनी वृक्षादिचिह्नयुता । **मत्स्यिनी** जलचिह्नयुक्ता । **नैधानी** निखाततुषाङ्गारादि लक्षिता । **भयवर्जिता** वादिप्रतिवादिनोर्मिथ सप्रतिपत्त्या कृता । **राजशासननीता** सीमालिङ्गाना सीमापरिज्ञातॄणामभावे राज्ञा कृता । ध्वजिन्यादीना स्वरूप सीमाया भेदान्तर च दर्शित **व्यासेन**

निम्नोन्नता च ध्वजिनी नैधानी राजकारिता ।
स्थिरा पञ्चविधा सीमा मत्स्यिनी तु चला स्मृता ॥
ग्रामयोरुभयोर्यत्र गर्त सीमाप्रवर्तक ।
निम्नोपलक्षिता सा तु शास्त्रविद्भिरुदाहृता ॥
शरकुब्जकवल्मीका यत्र देवगृहाणि च ।
अश्मकूटाश्च दृश्य ते ज्ञेया सा तु समुन्नता ॥
ग्रामयोरुभयो सीम्नि वृक्षा यत्र समुन्नता ।
समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्तिता ॥
इष्टकाङ्गारसिकता शर्कराष्ठिकपालिका ।
निहिता यत्र दृश्यन्ते नैधानी सा प्रकीर्तिता ॥

---

१ अपि यथासम्भवमित्यारभ्य नैधानी निखात० इत्यत प्राग्यो भाग स नास्ति ख–आदर्शे

साक्ष्यभावे द्वयोर्यत्र प्रभुणा परिकल्पिता ।
सामन्तानुमता सीमा ज्ञेया सा राजकारिता ॥
स्वच्छन्दगा बहुजला झषकूर्मसमन्विता ।
नित्यप्रवाहिणी या स्यात्सीमा सा मत्स्यिनी मता ॥

सीमालिङ्गानि ग्रामादिप्रवेशकाले कर्तव्यानीत्याह **बृहस्पतिः**

निवेशकाले कर्तव्यः सीमाबन्धविनिश्चयः ।
प्रकाशोपांशुचिह्नैश्च लक्षितः संशयापहः ॥

बध्यतेऽयमिति बन्धः सीमाया बन्धः **सीमाबन्धः** । विनिश्चीयतेऽनेनेति **विनिश्चयः** सीमाबन्धश्चासौ विनिश्चयश्च सीमाबन्धविनिश्चयः प्रकटगुप्तचिह्नसहितः सीमानिर्णयहेतुः स्थलगुडकः सीमायाः कर्तव्य इत्यर्थः । प्रकाशगुप्तचिह्नानि दर्शयति **स** एव

वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः ।
स्थलनिम्ननदीस्रोतःशरगुल्मनगादयः ॥
प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायाः कारयेत्सदा ।
अश्मानोऽस्थीनि गोबालास्तथा भस्मकपालिकाः ॥
करीषमिष्टकाङ्गाराः शर्करा वालुकास्तथा ।
यानि चैवप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत् ॥
तानि सन्धिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत् ।

चैत्यमिष्टकादिभिर्विरचितं चत्वरादिकम् । **स्थल**मुन्नतो भूप्रदेशः । **निम्नं** परिखा । **नगा** अश्वत्थादयो वृक्षाः ।

सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान् ।
शाल्मलीशालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥
गुल्मान्वेणूंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ।

इति **मनुस्मरणात्** (मनु ८ २४६–२४७) । **आदि**शब्देन मार्गादीनां ग्रहणम् । **अस्थीनि** पश्वाद्यस्थीनि । गुप्तचिह्नानां स्थापनप्रकारमाह **स** एव

करीषास्थितुषाङ्गारशर्कराश्मकपालिका ।
सिकतेष्टकगोबालकार्पासास्थीनि भस्म च ॥
प्रक्षिप्य कुम्भेष्वेतानि सीमान्तेषु निधापयेत् ।

कार्पासास्थीनि कार्पासबीजानि । एतानि लिङ्गानि विवेकोद्गमयुक्ता बाला वृद्धैर्ज्ञापनीया इत्याह **स** एव

तत पोगण्डबालाना प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् ।
वार्द्धके च शिशूना ते दर्शयेयुस्तथैव च ॥
एव परम्पराज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न जायते ।

प्रदर्शयेत् इति छान्दस बहुत्वे एकवचनम् । एतेषा सीमालिङ्गाना कथचिदभावे निर्णयोपायमाह **नारदः** (सीमा० ६)

निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु ।
तत्प्रदेशानुमानैश्च प्रमाणैर्भोगदर्शनै ॥

निम्नगाया नद्या **अपहृतेन** अपहरणेन **उत्सृष्टानि** स्वस्थानात्प्रच्युतानि **नष्टानि** वा **चिह्नानि** यासा तास्तथोक्ता । **प्रमाणैः** साक्षिसाम तादिभि । सत्स्वपि लिङ्गेषु तत्राविश्वासे सीमाविवाद उक्तैर्लिङ्गैस्तन्निर्णयो राज्ञा कार्य इत्याह **मनुः** (८ २५२)

एतैर्लिङ्गैर्नयेत्सीमा राजा विवदमानयो ।

सत्स्वपि लिङ्गेषु तत्र विप्रतिपत्तौ तेषामभावे च साक्षिवशान्निर्णय । तथा च **स** एव (मनु ८ २५३)

यदि सशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने ।
साक्षिप्रत्यय एव स्यात्सीमावादविनिर्णय ॥

साक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुक । **अपिशब्दः** लिङ्गाभावपक्षपरिग्रहार्थः । ते **साक्षिणः** सीमालिङ्गविषया सीमाविषया वा । सीमासाक्षिषु विशेषमाह **बृहस्पतिः**

आगमं च प्रमाणं च भोगं कालं च नाम च ।
भूभागलक्षणं चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः ॥

प्रमाणमियत्ता । उभयेषामपि साक्षिणामभावे सामन्तवशान्निर्णय । तथा च **मनुः** (८ २५८)

साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामसीमान्तवासिनः ।
सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसंनिधौ ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (२ १५२)

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।

समग्रामाश्चत्वारोऽष्टावित्यादिप्रकारेण समसंख्याका **सामन्ताः** प्रत्यासन्नग्रामक्षेत्राद्युपभोक्तारः । तथा च **कात्यायनः** (७३६)

ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्तितम् ।
गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य हि ॥

ग्रामस्य समन्ताच्चतसृषु दिक्षु **परिरभ्य** सम्बध्य **स्थितो ग्रामः सामन्तः** । एवं क्षेत्रादावपि । सामन्तानां प्रकटदोषयुक्तत्वे सामन्तसामन्तवशान्निर्णयः कार्य इत्याह **स** एव (कात्या ७३९)

स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् ।
तत्संसक्तैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशय ॥

एतेषामपि प्रकटदोषयुक्तत्वे तत्सामन्तवशान्निर्णय इत्याह **स एव** (कात्या ७४०)

संसक्तसक्तदोषेषु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिता ।

यदा त्वेतेषामपि प्रकटा दुष्टता तदा मौलादिवशान्निर्णय **इत्याह स एव** (कात्या ७४०, ७४२)

कर्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता ।
त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिः सह ॥

अन्यान् सामन्त-तत्सामन्त तत्सामन्तव्यतिरिक्तान्[1] सीमालिङ्गाभिज्ञान्नागरादीनित्यर्थ । **मौलादिभिः** मौलवृद्धोद्धृतै । **समिश्र्य** मेलयित्वा । नागरादयश्च दर्शिता **नारदेन** (सीमा० २)

नागरा ग्रामगणिनो ये च वृद्धतमा नरा ।

मौलादीना स्वरूप दर्शित कात्यायनेन (७४३-७४५)

ये तत्र पूर्वे सामन्ता पश्चाद्देशान्तर गता ।
तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभि परिकीर्तिता ॥
निष्पाद्यमान यैर्दृष्ट तत्कार्यं नृगुणान्वितै ।
वृद्धा वा यदि वावृद्धास्ते वृद्धा परिकीर्तिता ॥
उपश्रवणसभोगकार्याख्यानोपचिन्तका ।
उद्धरन्ति ततो यस्मादुद्धृतास्ते तत स्मृता ॥

नृगुणान्वितैः पुरुषगुणान्वितै । ये परम्परया कार्यज्ञातारस्ते उद्धृता इति भाव । यदा तु सामन्ता न प्रकटदोषयुक्ता प्रतिवादिना तु कश्चिद्दोष उच्यते तदा विशेष उक्तस्तेनैव (कात्या ७४६)

सामन्ता साधन पूर्वमनिष्टोक्तौ गुणान्विताः ।
द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽ ये त्रिगुणा[2] मता ॥

अनिष्टोक्तौ प्रतिवादिना दोषाभिधाने तत्सामन्तास्ततो द्विगुणा ग्राह्या । तेष्वपि दोषाभिधाने तत्सामन्तास्तद्द्विगुणा ग्राह्या । तत्रापि तथात्वे मौलवृद्धादय सामन्तत्रिगुणा ग्राह्या इत्यर्थ । यदा साक्ष्यादीनामेतेषामभावस्तदा त्वाह **मनु**' (८ २५९-२६०)

सामन्तानामभावे तु मौलाना सीमसाक्षिणाम् ।
इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥
व्याधाञ्शाकुनिकान्गोपा कैवर्तान्मूलखानकान् ।
व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्याश्च वनगोचरान् ॥

---

१ 'सामन्त-तत्सामन्तव्यतिरिक्तान् इति क २ त्रिगुणा' इत्यनन्तर त्रिगुणा ग्राह्या ' इत्यस्याप्राग्यो भाग स गलित ब–आदर्शे

एतच्च वनगोचराणां ग्रहणं सीमासंनिहितप्रदेशकर्षकाणामभावे ज्ञेयम्। अत एव **नारदः** (सीमा० ३)

ग्रामसीमासु च बहिर्ये स्युस्तत्कृषिजीविनः ।
गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः ॥ इति ।

पाठक्रमोऽत्र विवक्षित इत्याह **स्मृतिचन्द्रिकाकारः**। एते सामन्तादयः सर्वत्र स्थावरविवादे सेत्वादिविवादे च निर्णायकाः । तथा च **कात्यायनः** (७३७, ७३४, ७३५)

तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः ।
स्थावरे षट्प्रकारेपि नात्र कार्या विचारणा ॥
क्षेत्रवास्तुतडागेषु कूपोपवनसेतुषु ।
समन्तभावात्सामन्तैः कुर्यादत्र विनिर्णयम् ॥
ग्रामसीमासु च तथा तद्वन्नगरदेशयोः ।

तेषां साक्षिणाम् । **बृहस्पतिर**पि

सर्वत्र स्थावरे वादे विधिरेष प्रकीर्तितः ।

याज्ञवल्क्योऽपि (२ १५४)

आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु ।
एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु ॥

आयतनं निवेशनं पलालादिस्थापनार्थं कृतः प्रदेशः । **निपानं** पानीयस्थानं कूपादिकम् । **वर्षाम्बुप्रवहः** वृष्ट्युद्भूतजलप्रवाहः ।

पुनराह **कात्यायनः** (७४९)

क्षेत्रकूपतटाकानां[1] केदारारामयोरपि ।
गृहप्रसादावसथेष्वेव देवगृहेषु च ॥

केदारः क्षुद्रसेतुयुक्तः क्षेत्रविशेषः गोबलीवर्दन्यायात्पृथङ्निर्देशः । **प्रसादो**ऽत्र प्रासादः । राज्ञः साक्षिसामन्तादयो ग्रामीणानां चाप्रति-

1 'तडागानां' इति क

वादिनोश्च समक्ष प्रष्टव्यास्तैरुक्त च पत्रे लेखनीयमित्याह **मनुः** (८ २५४-५५)

ग्रामेयककुलाना तु समक्ष सीमसाक्षिण ।
प्रष्टव्या सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनो ॥
ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयु समस्ता सीम्नि निर्णयम् ।
तथा त च निबध्नीयात्समस्तास्ताश्च नामत ॥

सीमलिङ्गानीति सीमालिङ्गसाक्ष्यभिप्रायेण । सीमासाक्षिणस्तु सीमा ब्रूयु । सत्येन शापयेद्विप्रम (मनु ८ ११३)—इत्यादि साक्षिप्रकरणोक्तशपथै शापितास्ते साक्ष्यादयो ब्रूयुरित्याह **बृहस्पतिः**

शपथै शापिता स्वै स्वै ब्रयु सीमाविनिर्णयम् ।
दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थिति ॥

ये साक्षिसामन्तादय सीमालिङ्गानि दर्शयितु न शक्नुवन्ति सीमामात्र जानन्ति ते कथ ब्रूयुरित्यपेक्षायामाह **मनुः** (८ २५६)

शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वी स्रग्विणो रक्तवासस ।
सुकृतै शापिता स्वै स्वैर्नयेयुस्ता समञ्जसम् ॥

उर्वी मृदम् । सीमा क्रममाणा इति शेष । **नयेयुः** निर्णय कुर्यु । **समञ्जस** सम्यग्यथा भवति तथा । स्रगपि रक्तैव धारणीया यथाह **याज्ञवल्क्यः** (२ १५२)

सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा ।
रक्तस्रग्वसना सीमा नयेयु क्षितिधारिण ॥

समग्रामा इत्यभिधानादेकस्य निवृत्ति सूचिता ता स्पष्टयति **नारदः** (सीमा० ९)

नैक समुन्नयेत्सीमा नर प्रत्ययवानपि ।
गुरुत्वादस्य कार्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता ॥

उभयसमतेनैकेनापि सीमानिर्णयः कार्य । तथा च **बृहस्पतिः**

ज्ञातृचिह्नैर्विना साधुरेकोप्युभयसमत ।

रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्धनि ॥
सत्यव्रत सोपवास सीमान्त दर्शयेन्नर ॥[1]

ज्ञातृचिह्नैर्विना सीमाया ज्ञातृणा लिङ्गाना वाभावे। **नारदोऽपि** (सीमा० १०)

एकश्चेदुन्नयेत्सीमा सोपवास समुन्नयेत्।
रक्तमाल्याम्बरधर क्षितिमारोप्य मूर्धनि ॥

साक्षिसामन्तादीना सीमाक्रमणदिनादारभ्य पक्षत्रयपर्यन्त रोगादि-रूपदैविकराजिकोपघाताभावे निर्णयो न तु सीमाक्रमणानन्तरमेव च। अत एव **कात्यायनः** (७५१)

सीमाचङ्क्रमणे कोशे पादस्पर्शे तथैव च।
त्रिपक्षपक्षसप्ताह दैवराजिकमिष्यते ॥

यथाक्रममिति शेष । यदा पक्षत्रयाभ्यन्तरे साक्षिणा रोगादिदैविक-राजिकोपद्रवदर्शनेन प्रकारान्तरेण वाऽसत्यवादित्वनिश्चयस्तदा दण्डमाह **मनुः** (८ २५७)

यथोक्तेन नय तस्ते पूय ते सत्यसाक्षिण ।
विपरीत नय तस्तु दाप्या स्युर्द्विशत दमम् ॥

यथोक्तेन शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीमित्यादिनोक्तप्रकारेण । **नयन्तो** निर्णय कुर्वन्त याथातथ्येनेति शेष । **द्विशत** पणशतद्वयम्। पणशतद्वय दण्ड प्रत्येक दाप्या इत्यर्थ । सामन्तानामनृतवादित्वे दण्डमाह **नारदः** (सीमा० ७)

अथ चेदनृत ब्रूयु सामन्ता सीमनिर्णये ।
सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम् ॥

सामन्तव्यतिरिक्ताना तत्ससक्तादीनामनृतवादित्वे दण्डमाह **स एव**

शेषाश्चेदनृत ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि ।

---

1 अत आरभ्य 'एकश्चे सोपवास ' इत्यन्तो भागो गलितो ब–आदर्शे

प्रत्येक तु जघन्यास्ते विनेया पूर्वसाहसम् ॥
मौलवृद्धादयश्चान्ये दण्डनीया पृथक् पृथक् ।
विनेया प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिता ॥

(नारद, सीमा ८)

आदिशब्देनोद्धृतगणादीना ग्रहणम् । **दण्डनीयाः** अनृतवादित्वेन दण्डयितुमर्हा **मौलवृद्धादयः पृथक् पृथक् प्रथमेन साहसेन विनेया** दण्ड्या इत्यर्थ । अत्र साक्ष्यपेक्षया सामन्तादीना दण्डाधिक्य वाचनिकमिति न कोऽपि दोष शङ्कनीय । अथवा मनूक्तसाक्षिशब्दस्य सत्यार्थाभिज्ञत्वपरत्वमाश्रित्य मनुवचन गोपालादिवनेचरविषयत्वेन योजनीयम् । कूटसाक्षिणा सर्वस्वापहार कार्य इति **विष्णुवचन** (विष्णुधर्मसूत्र ५ १७५) सामान्यविषयतया श्रूयमाणमपि दण्डगौरवादत्र भूमिवादविषये योजनीय (योजनीयम् ?) । साक्ष्यादीना निर्णयार्थमानीतानामनुक्तौ भेदेनोक्तौ च दण्डमाह **कात्यायनः** (७५८,७४१)

बहूना तु गृहीताना न सर्वे निर्णय यदि ।
कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥
सीमाज्ञान (अज्ञानन ?) हि मुच्यन्ते सामन्ता निर्णय प्रति ।
अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुन सीमा विचारयेत् ॥
कीर्तिते यदि भेद स्याद् दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम् ।

सामन्तग्रहणमुपलक्षणम् । साक्ष्यादीना सर्वेषामज्ञानोक्तौ भेदोक्तौ च पुनर्विचारण लेख्यप्रमाणेन कर्तव्यम । अत एव **शङ्खलिखितौ**— सामन्तविरोधे लेख्यप्रत्यय —इति । सीमाचिह्नाना तत्परिज्ञातॄणा चाभावे राजा स्वेच्छया निर्णय कुर्यादित्याह **नारदः** (सीमा० ११)

यदा तु न स्युर्ज्ञातार सीमाया न च लक्षणम् ।
तदा राजा द्वयो सीमामुन्नयेदिष्टत स्वयम् ॥

---

१ सर्वस्वापहरण विष्णुवचनम् इति अ—क २ 'दण्डगौरवादत्र योजनीय' इति अ—ब—क ३ सीमाज्ञाने महि मुच्यन्ते इति ब

याज्ञवल्क्योऽपि (२ १५३)

अभावे ज्ञातृचिह्नाना राजा सीम्न प्रवर्तिता ।

प्रवर्तिता प्रवर्तयिता । प्रयोजकव्यापारवृत्तिरत्र वृत्तिधातु॰ (वृतु-धातु ?) । यदि विप्रतिपत्तिविषयीभूता भूमिरेकस्य ग्रामक्षेत्रादेरत्यन्तोपकारी तदा सा सकला भूमिर्यत्रोपकारातिशयस्तत्रैव राज्ञा योजनीया न तूभयत्र । तथा च **मनुः** (८ २६५)

सीमायामविषह्याया स्वय राजा च धर्मवित् ।

प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिति स्थिति ॥

अविषह्याया ज्ञातृचिह्नरहितायाम् । सीमानिर्णयो निर्णयान्तरवदावेदनानन्तरमेव[1] न राज्ञा कर्तव्य किं तु यदा सेतुप्रभृतीनि सीमालिङ्गानि व्यवधायकाभावात् स्फुट दृश्यन्ते तदा कर्तव्य इत्याह **स एव** (मनु ८ २४५)

सीमा प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयो ।

ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमा सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥

ज्येष्ठे मासीत्युपलक्षणम् । यत्रास्या नद्या दक्षिणपार्श्ववर्तिनी भूमिरमुकस्य ग्रामस्य वामपार्श्ववर्तिन्यमुकस्येत्येव ग्रामादीना सीमात्वेन परिकल्पिता नदी कदाचिद् ग्रामान्तरसम्बन्धिनीं भूमिं भित्त्वा प्रवहन्ती पूर्वं दक्षिणपार्श्वस्थिता काचिद्भूमिं वामपार्श्वनिविष्टा करोति तथा यत्र राज्ञैकग्रामसम्बन्धिनी भूमिरपरत्र योज्यते तत्र कथ निर्णय इति सशये तथा यद्ग्रामपार्श्वे भूमि स्थापिता राज्ञा च यत्र ग्रामे योजिता तस्यैव सा भूमिरिति निर्णय सोपपत्तिकमाह **बृहस्पति॰**

अन्यग्रामात्समाहृत्य दत्तान्यस्य यदा मही ।

महानद्याथवा राज्ञा कथ तत्र विचारणा ॥

नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही ।

अन्यथा न भवेल्लाभो नराणा राजदैविकः ॥

---

१ "॰नन्तरमेव राज्ञा कर्तव्य ' इति अ

क्षयोदयौ जीवन च दैवराजवशान्नृणाम् ।
तस्मात्सर्वेषु कार्येषु तत्कृत न विचालयेत् ॥

दैवशब्दस्य भाग्यवाचित्वान्नदीकृतमपि दैवकृत भवतीत्याह **स** एव

ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्यादा कल्पिता नदी ।
कुरुते दानहरण भाग्याभाग्यवशान्नृणाम् ॥
एकत्र कूलपात तु भूमेरन्यत्र सस्थितिम् ।
नदीतीरे प्रकुरुते तस्य ता न विचालयेत् ॥

तस्य नदीवशात्प्राप्तभूमिकस्य । **ता** प्राप्ता भूमिम् । न **विचालयेत्** नान्यथा कुर्यात् पूर्वस्वामी नावच्छिन्द्यादित्यर्थ । पूर्वस्वामिना कृतसस्यावापाया भूमेर्नद्योत्सर्गे तु तेषामुप्तसस्याना फल पूर्वस्वामिना ग्राह्यम् । तथा च **स** एव

क्षेत्र ससस्यमुल्लङ्घ्य भूमिश्छिन्ना यदा भवेत् ।
नदीस्रोत प्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेत ताम् ॥

ता ससस्या भूमिम् । उप्तसस्यफललाभपर्यं तमेतत् । तत्फललाभानन्तरं तु न पूर्वस्वामी ता भूमिं लभेतेत्यवगन्तव्यम् । पूर्वोदाहृतवचनबलेन तथा तात्पर्यस्यावगमात् । राजदत्ता पूर्वस्वामी न विचालयेत्—इति सामान्येनोक्त तत्र काचिद्राजदत्ता विचालनीया काचिन्नेति विशेषशोधन करोति **स** एव

या राज्ञा क्रोधलोभेन छलन्यायेन वा हृता ।
प्रदत्तान्यस्य दुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
प्रमाणरहिता भूमि भुञ्जतो यस्य या हृता ।
गुणाधिकाय वै दत्ता तस्य ता न विचाल्येत् ॥

प्रमाणरहिता स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिप्रमाणरहिताम् । गृहादिषु प्रवेश कालादारभ्य वर्तमाना या प्राचीना व्यवस्था सा प्रविवेशिकादिभिस्तथैव परिपालनीया नान्यथा कर्तव्येत्याह **स** एव

निवेशकालादारभ्य गृहवार्यापणादिकम् ।

येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत् ॥

येन स्वामिना **यावत्** प्रचारभूम्यादियुक्तं **यथा** येन पूर्वादिदिगभिमुखद्वारादियुक्तत्वादिरूपेणोपभुक्तं **तत् तस्य** स्वामिनः सकाशान्न विचालयेदित्यर्थः । अत्र निवेशकालादारभ्येत्यभिधानान्मध्ये कृताया व्यवस्थाया निवर्त्यत्वं दर्शितम् । निवेशकालादारभ्य स्थितानि गवाक्षादिकानि प्रातिवेशिकाद्यनिष्टकारीण्यपि न निवर्तनीयानीत्युक्तं **तेनैव**

वातायनं प्रणालीं च तथा निर्यूहवेदिके ।
चतुःशालस्यन्दनिका प्राङ्निविष्टा न चालयेत् ॥

वातायनं गवाक्षः । **प्रणाली** पाषाणादिनिर्मितजलनिर्गमोपायः[1] । **निर्यूहो** गृहकोणेति **स्मृतिचन्द्रिकायां** निर्यूहो द्वारनिर्गतः काष्ठविशेष इति **कृत्यकल्पतरौ** । **वेदिका** रथ्यादिप्रदेशे संस्कृतोन्नता भूमिः । चतुर्णां शालानां समाहारः **चतुःशालं** तस्मात्**स्यन्दनिका** वृष्टिजलनिपातः । चतुःशालपदं तृणगृहस्योपलक्षणम् । **कात्यायनो**ऽपि (७५२)

मेखलाभ्रमनिष्कासगवाक्षान्नोपरोधयेत् ।
प्रणाली गृहवास्तु च पीडयन्दण्डभाग्भवेत् ॥

मेखला भित्तिमूलबन्धः । **भ्रमो** जलनिर्गमः । **निष्कासो** हर्म्यादिविनिर्गतकाष्ठादिनिर्मितमस्पृष्टभूमिकमुपवेशनस्थानम् । **गृहवास्तुर्निवासभूमिः** । प्रागविद्यमानाः परानिष्टकारिण एते न कर्तव्या **इत्याह स** एव (कात्या ७५३)

निवेशसमयादूर्ध्वं नैते योज्याः कदाचन ।
दृष्टिपातं प्रणालीं च न कुर्यात्परवेश्मसु ॥

दृष्टिपातो गवाक्षः । **परवेश्मसु** परवेश्माभिमुख्येन ॥ **परकुड्यसमीपे** पुरीषोत्सर्गादिकं न कर्तव्यमित्याह **बृहस्पतिः**

वर्चःस्थानं वह्निचयं गर्तोच्छिष्टाम्बुसेचनम् ।
अत्यारात्परकुड्यस्य न कर्तव्यं कथंचन ॥

---

१ पाषाणादिमयो जलनिर्गमोपायः ब

वर्चःस्थान मलोत्सर्गस्थानम् । **अत्याराद**तिसमीपे । अरत्निद्वय-परिमिते प्रदेशे इत्यर्थ । अत एव **कात्यायनः** (७५४)

विण्मूत्रोदकसेक च वह्निश्वभ्रनिवेशनम् ।
अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत् ॥

सम्यक् अनिवारित सर त्यस्मिन्निति ससरणशब्दार्थकथनपूर्वक तस्या-निरोद्धव्यत्वमाह **बृहस्पतिः**

यान्त्यायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिता ।
तदुच्यते ससरण न रोद्धव्य तु केनचित् ॥

चतुष्पथादीनामप्यनवरोद्धव्यतामाह **नारदः** (क्षेत्रजवि० १५)

अवस्करस्थलश्वभ्रभ्रमस्यन्दनिकादिभि ।
चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गान्न रोधयेत् ॥

चतुष्पथराजमार्गयो स्वरूप दर्शित **कात्यायनेन** (७५५)

सर्वे जना सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथ ।
अनिषिद्धा यथाकाल राजमाग स उच्यते ॥

अनिषिद्धा इत्यस्य पूर्वेणा वय । यत्राकाले राजकीयैर्गमन प्रतिषि-ध्यते स राजमार्ग इत्यर्थ । यस्य क्षेत्रस्य मध्ये समीपे वा सर्वदा मार्गोऽस्ति तत्र तन्निरोधो न कर्तव्य । तथा च **शङ्खलिखितौ**—मार्गक्षेत्रे पथि विसर्ग राजमार्गे रथस्य परिवर्तनम्—इति । पथो विसर्ग **पथि विसर्गः**। राजमार्गे यावता प्रदेशेन रथ परिवर्तते तावत्प्रदेशस्त्यक्तव्य इत्यर्थ । ससरणाद्यवरोधकारिणो दण्डमाह **बृहस्पतिः**

यस्तत्र[1] सङ्कर श्वभ्र वृक्षारोपणमेव वा ।
कामात्पुरीष कुर्याच्च तस्य दण्डस्तु माषक ॥

सङ्करः शकटादिसकीर्णता । **वृक्ष**ग्रहण लतादीनामप्युपलक्षणम् । **माषो**ऽत्र ताम्रिको ग्राह्योऽपराधानुसारेण दण्डस्य परिकल्पयितुमुचित-त्वात् । राजमार्गे पुरीषोत्सर्गेऽधिक दण्डमाह **मनुः** (९ २८२)

---

१ अय श्लोको गलितो ब–आदर्शे

समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ।
स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्य चाशु शोधयेत् ॥

आपन्नादिषु वाग्दण्ड एवेत्युक्त **तेनैव** (मनु ९ २८३)

आपद्गतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव च ।
परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थिति ॥

परिभाषण निष्ठुरभाषणम् । तडागादावत्यधिक दण्डमाह **कात्यायनः** (७५८)

तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् ।
अमेध्य शोधयित्वा तु दण्डयेत्पूर्वसाहसम् ॥

मलिनवस्त्रक्षालनादिना यस्तीर्थानि दूषयति सोऽप्येवमेव दण्ड्य इत्याह **स** एव (कात्या ७५९)

दूषयेत्सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभि ।
पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम ॥

मर्यादाभेदनादिषु दण्डमाह **याज्ञवल्क्य** (२ १५५)

मर्यादाया प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा ।
क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमा ॥

मर्यादायाः भेदने सीमालिङ्गविनाशने पूर्वसाहसो दण्ड । **सीमातिक्रमे** सीमामतिक्रम्य कर्षणे उत्तमसाहस क्षेत्रस्यापहरणे मध्यमसाहस इत्यर्थ । यत्तु—सीमाभेत्तारमुत्तमसाहस दण्डयित्वा पुन सीमा कारयेत्—इति **विष्णु**वचन (विष्णुधर्मसूत्र ५ १७२) तत्र **सीमाभेत्ता** सीमामतिलङ्घ्य कर्षक पुन सीमाकरण पुनस्तत्र कर्षणस्याकरणमित्येव व्याख्येयम् । ततश्च न पूर्ववाक्येन विरोध । एतच्चोत्तमसाहसाभिधानमर्धसीमातिक्रमे वेदितव्यम् । कृत्स्नसीमातिक्रमे तु दण्डविशेष उक्त **शङ्खलिखिताभ्या**—सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रम्—इति । अल्पसीमातिक्रमेऽल्प दण्डमाह **वृद्धमनुः**

स्थापिताश्चैव मर्यादा उभयोर्ग्रामयो सदा ।
अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशत दमम् ॥

याज्ञवल्क्येन सीमालिङ्गनाशे यो दण्ड उक्त सोऽल्पदण्डत्वाद्गृहसीमालिङ्गविनाशे ज्ञातव्य । क्षेत्रसीमालिङ्गनाशे त्वधिको दण्ड उक्त **शङ्खलिखिताभ्या**—क्षेत्रमर्यादाभेदेऽष्टशतम्—इति । ग्रामादिसीमालिङ्गनाशने त्वितोऽप्यधिको दण्ड ऊह्य । याज्ञवल्क्येन य क्षेत्रापहरणे मध्यमसाहसोऽभिहित स बलात्कारेणापहरणे वेदितव्य । प्रकारान्तरेण त्वपहरणे दण्ड उक्तो **मनुना** (८ २६४)

गृह तटाकमाराम क्षेत्र वा भीषया हरन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्य स्यादज्ञानाद् द्विशतो दम ॥

यत्तु—क्षेत्रोदकापहरणेऽष्टशतम्—इति **शङ्खलिखित**वचन तद्बलात्कारेण सोदकशालेयादिक्षेत्रहरणे वेदितव्यम् । अपह्रियमाणक्षेत्रादिबाहुल्ये तु तदनुसारेणाधिको दण्ड ऊहनीय ॥ सीमावृक्षाणामुभयसाधारणत्वान्नैकेनैव तत्फलादिक ग्राह्यमित्याह **कात्यायन** (७६०)

सीमामध्ये तु जाताना वृक्षाणा क्षेत्रयोर्द्वयो ।
फल पुष्प च सामा य क्षेत्रस्वामिषु निर्दिशेत् ॥

क्षेत्रयो स्वामिषु **क्षेत्रस्वामिषु** । एतेनैकस्यैतद्वृक्षसम्बन्धिसकलफलादिग्रहणे तदनुसारेण दण्डो ग्राह्य इति सूचितम् । यद्येकस्वामिकाया भूमौ वृक्षादिरुत्पन्न, अपरस्वामिकाया भूमेरुपरि शाखा प्रसृतास्तत्र कस्तद्वृक्षादिस्वामीत्यपेक्षायामाह **स** एव (कात्या ७६१)

अन्यक्षेत्रे तु जाताना शाखा यत्रान्यसस्थिता ।
स्वामिन त विजानीयाद्यस्य क्षेत्रे तु सश्रिता ॥

सश्रिताः आश्रिता प्ररूढा इति यावत् ॥ परक्षेत्रे सेतुकूपादिप्रवर्तन तत्स्वाम्याद्यनुज्ञालाभपूर्वक कर्तव्यमित्याह **याज्ञवल्क्यः** (२ १५७)

स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतु प्रवर्तयेत् ।
उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः ॥

तदभावे स्वामिनस्तद्वश्यस्य वाभावे । य स्वामिन तद्वश्य तदभावे राजान वा अनङ्गीकार्य परक्षेत्रे सेतु करोति न स सेत्वाद्युत्पन्नफलभागी किं तु स्वाम्यादय फलभाज । अतस्तदनुमति गृहीत्वा सेत्वादि कर्तव्यमित्यर्थ । स्वक्षेत्रे परेण क्रियमाण सेतुकूपादिक न प्रतिषेद्धव्यमित्याह **स** एव (या २ १५६)

न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतु कल्याणकारक ।
परभूमिं हर कूप स्वल्पक्षेत्रो बहूदक ॥

अल्पबाधः अल्पपीडाकर । **कल्याणकारकः** बहूपकारकर । **स्वल्पक्षेत्रः** स्वल्पक्षेत्रवर्ती । आभ्या विशेषणाभ्या य सेतु क्षेत्रमध्यवर्तितया बहुपीडाकरो नद्यादिसंनिहितक्षेत्रवर्तितयाल्पोपकारको वा तदा निषेद्धव्य इति दर्शितम् । **नारदो**ऽपि (क्षेत्रजवि० १७)

परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते ।
महागुणोऽल्पदोषश्चेद् वृद्धिरिष्टा क्षये सति ॥

क्षये अल्पक्षेत्रक्षये सत्यपि **वृद्धि**र्यतद्वष्टा ([1] यत इष्टा) अतो **महागुणः** स्वक्षेत्रेप्युपकारकर अल्पदोषश्चेत्तदा न निषेद्धव्य इत्यर्थ । जीर्णाना परकीयाना सेत्वादीनामुद्धारोपि तत्स्वाम्याद्यनुज्ञा गृहीत्वा कार्य । तथा च **नारदः** (सीमा० २०-२२)

पूर्वप्रवृत्तमुत्सृष्टमदृष्ट्वा स्वामिन तु य ।
सेतु प्रवर्तयेद्यस्तु न स तत्फलभाग्भवेत् ॥
मृते तत्स्वामिनि पुनस्तद्वश्ये चापि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य तत कुर्यात्सेतुप्रवर्तनम् ॥
अतोऽन्यथा क्लेशभाक् स्याद् मृगव्याधनिदर्शनात् ॥

मृगव्याधदृष्टान्त स्पष्टीकृतस्तेनैव (नारद, क्षेत्रजवि० २२)

---

[1] इति अ

इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविध्यति ।

तस्य मृगव्याधस्य । **कात्यायनो**ऽपि (७६२-७६३)

अस्वाम्यनुमतेनैव सस्कार कुरुते तु य ।
गृहोद्यानतटाकाना सस्कर्ता लभते न तु ॥
देय स्वामिनि चायाते न निवेद्य नृपे यदि ।
अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तद्गत लभते व्ययम ॥

नृपे अनावेद्य कृत तटाकादिसस्कारार्थं व्यय तत्स्वामिनि ग्रामान्तरादागते तेन देयमपि न लभते[1] नृपे निवेद्य सस्करणे तदर्थं व्यय लभते फल तु स्वाम्यनुमत्यलाभे न लभत इत्यर्थ । सेतोर्द्वैविध्यमाह[3] **नारदः** (क्षेत्रजवि० १८)

सेतुस्तु द्विविधो ज्ञेय खेयो बन्ध्यस्तथव च ।
तोयप्रवर्तनात्खेयो बन्ध्य स्याद्विनिवर्तनात् ॥

प्रवर्तन निर्गमन **निवर्तन** निरोध । क्षेत्रस्थिताधिकोदकनिर्गमनार्थं खात्वा य क्रियते स **खेय** । आगतोदकधारणार्थं मृदादिभिर्निरोद्धव्यो जलप्रवाहो **बन्ध्य** इत्यर्थ । तयो प्रयोजनमाह **स** एव (नारद, क्षेत्रजवि० १९)

नान्तरेणोदक[2] सस्य नाशश्चात्युदके सति ।
य एवानुदके दोष स एवात्युदके भवेत् ॥

य क्षेत्रेऽस्मिन्कर्षणादिक क्षेत्रफलोत्पन्नानुकूल सर्वं व्यापार करिष्यामीति तत्स्वामिन पुरतोऽभ्युपगम्य कर्षणमात्र करोति न बीजावापादिक स तत्क्षेत्रफल राज्ञा क्षेत्रस्वामिने दापनीयस्तत्क्षेत्र चान्यस्मै कर्षकाय देयम् । तथा च **याज्ञवल्क्य.** (२ १५८)

फालाहतमपि क्षेत्र यो न कुर्यान्न कारयेत् ।
त प्रदाप्याकृष्टसद क्षेत्रमन्येन कारयेत् ॥

फालाहत फालेन विदारित कृष्टमिति यावत् । **अकृष्टसद** कर्ष-

१ लभ्यते इति अ २ नान्तरेनोदक अ-क ३ अत आरभ्य सीमाविवादप्रकरणान्तो भागो गलितो ब-आदर्श

णमभ्युपगम्य अकृष्टस्य तत्स्वामिने देय यत्फल तदित्यर्थः । **प्रदाप्य** दापयित्वा । यस्तु कर्षणादिक प्रतिज्ञाय कर्षणमप्यकुर्वन् समग्र फलोत्पत्तिकालमतिवाहयति स क्षेत्रफलसम दण्डमपि राज्ञे दद्यात् । तथा च **व्यासबृहस्पती**

क्षेत्र गृहीत्वा य कृश्चिन्न कुर्यान्न च कारयेत् ।
स्वामिने स सद दाप्यो राज्ञे दण्ड च तत्समम् ॥

स्वामिना ग्राह्य क्षेत्रफल कियदित्यपेक्षायामाह **बृहस्पतिः**

चिरावसन्ने दशम कृष्यमाणे तथाष्टमम् ।
सुसस्कृते तु षष्ठ स्यात्परिकल्प्य यथास्थिति ॥

चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे क्षेत्रे कर्षण करिष्यामीति प्रतिज्ञायोपेक्षिते **यथास्थिति** क्षेत्रस्थित्यनुसारेण सामन्तैरेतावदत्रोत्पत्तुमर्हमिति परिकल्प्य क्षेत्रस्वामिने तस्य दशम भाग **कृष्यमाणे** अल्पकालमकृष्टेऽष्टम **सुसस्कृते षष्ठ** दाप्य इत्यर्थ । यस्तु क्षेत्रस्वामिन सामर्थ्याभावादिनार्धखिलाद्यवस्था प्राप्ते क्षेत्रे स्वयमेव स्वाम्यनिवारित कर्षणादिक[1] करोति स न क्षेत्रस्वामिने फल दापनीय कि तु स्वयमेव तत्फल गृह्णीयादित्याह **नारदः** (क्षेत्रजवि० २३)

अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारित ।
क्षेत्र चेद्विकृषेत्कश्चिदश्नुवीत स तत्फलम् ॥

प्रेताः मृता । **नष्टाः** क गता इति चिरमज्ञाता । **क्षेत्रिकाः** क्षेत्रस्वामिनः । **क्षेत्र**स्वामिना तेन तत्पुत्रादिना वा समागतेनैवविधाय कर्षकाय खिलभञ्जनार्थ व्यय दत्त्वैव स्वक्षेत्र ग्राह्यमित्याह **स एव** (नारद, क्षेत्रजवि० २४)

विकृष्यमाणे क्षेत्रे तु क्षेत्रिक पुनराव्रजेत् ।
खिलोपचार तत्सर्वं दत्त्वा क्षेत्रमवाप्नुयात् ॥

---

१ 'कर्षणादि सस्करोति' इति क

क्षेत्रस्यार्धखिलाद्यवस्था कदा भवतीत्याह **स** एव (नारद, क्षेत्रजवि० २६)

सवत्सरेणार्धखिल खिल स्याद्वत्सरैस्त्रिभि ।
पञ्चवर्षावसन्न तु क्षेत्र स्यादटवीसमम् ॥

सवत्सरेण कर्षणरहित**मर्धखिल** वर्षत्रये कर्षणरहित **खिल** वर्षपञ्चके कर्षणरहित**मटवीसम**मित्यर्थ । क्षेत्रस्वामिन क्षेत्रभेजनार्थं (भजनार्थं ?) व्ययदानासामर्थ्ये कर्षकेण वर्षाष्टक क्षेत्रफलस्याष्टमो भाग स्वामिने देय । अवशिष्ट सर्वं फल स्वयमेव ग्राह्यम् । वर्षाष्टकानन्तर च क्षेत्र तत्स्वामिने देयम् । तथा च **कात्यायन** (७६४)

अशक्तितो न दद्याच्चेत्खिलार्थे य कृतो व्यय ।
तदष्टभागहीन तु कर्षक फलमाप्नुयात ॥
वर्षाण्यष्टौ स भोक्ता स्यात्परत स्वामिने तु तत् ॥

इति श्रीकोदण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योते सीमाविवादाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ २६ ॥

अथ वाक्पारुष्याख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।

तत्र तत्स्वरूप दर्शयति **नारद** (पारुष्य १)

देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसयुतम ।
यद्वच प्रतिकूलार्थ वाक्पारुष्य तदुच्यते ॥

आक्रोश. आक्षेप भर्त्सनमिति यावत् । **न्यङ्ग**मवद्यम् । तस्य त्रैविध्यमाह **स** एव (नारद, पारुष्य २)

निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविध स्मृतम् ।
गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात्क्रमाद्गुरु ॥

निष्ठुरादीना स्वरूप दर्शित **तेनैव** (नारद, पारुष्य० ३)

साक्षेप निष्ठुर ज्ञेयमश्लील न्यङ्गसयुतम् ।
पतनीयैरुपाक्रोशै तीव्रमाहुर्मनीषिण ॥

धिङ्मूर्खं जाल्ममित्यादि **साक्षेप** भाषण निष्ठुर, **न्यङ्गसयुत**मवद्य

भगिन्यादिगमनसयुतमश्लीलम्। **पतनीयैः** सुरापानादिभि॰ **उपाक्रोशस्तीव्र** वाक्पारुष्यमित्यर्थ । बृहस्पतिस्त्वस्य प्रथमादींस्त्रीन्भेदानाह

देशग्रामकुलादीना क्षेप पापेन योजनम् ।
द्रव्य विना तु प्रथम वाक्पारुष्य तदुच्यते ॥
भगिनीमातृसम्बन्ध उपपातकशसनम् ।
पारुष्य मध्यम प्रोक्त वाचिक शास्त्रवेदिभि ॥
अभक्ष्यापेयकथन महापातकदूषणम् ।
पारुष्यमुत्तम प्रोक्त तीव्र मर्माभिघट्टनम् ॥ इति ।

द्रव्य विना द्रव्यवैशिष्ट्य विना । **अभिघट्टनमुद्घाटनम्** । समजातीयाना समानगुणाना वाक्पारुष्ये दण्डमाह **स एव**

समजातिगुणाना तु वाक्पारुष्ये परस्परम् ।
विनयोऽभिहित शास्त्रे पणा अर्धत्रयोदश ॥

अर्धत्रयोदशो येषा तेऽर्धत्रयोदशा सार्धद्वादशेत्यर्थ । जातिभावसाम्ये दण्डमाह **विष्णु** (विष्णुधर्मसूत्र ५ ३५)—**समवर्णाक्रोशने** द्वादशपणान् दण्डय । परस्परमिति शेष । उभयो पौर्वापर्यादिकृतविशेषापरिज्ञाने सम एव दण्ड । तथा चोक्त **स्मृत्यन्तरे** ।

पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्सम्प्रवृत्तयो ।
विशेषश्चेन्न दृश्येत विनय स्यात्समस्तयो ॥

विशेषदर्शने त्वपराधानुसारेण विषमो दण्ड इति भाव । पौर्वापर्यकृते विशेषे विषमदण्डमाह **नारद** (पारुष्य ९)

पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियत स्यात्स दोषभाक् ।
पश्चाद्य सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः ॥

गुरुरधिक । जातिगुणकृते विशेषे दण्डवैषम्यमाह **बृहस्पतिः**

समानयो समो दण्डो न्यूनस्य द्विगुणस्तु स॰ ।
उत्तमस्याधिक प्रोक्तो वाक्पारुष्ये [illegible] ॥

हीनस्योत्तमाक्षेपे द्विगुण । उत्तमस्य हीनाक्षेपे अर्धपरिमितो दण्ड इत्यर्थ । **याज्ञवल्क्य**• (२ २०६)

अर्धोऽधमेषु द्विगुण परस्त्रीषूत्तमेषु च ।
दण्डप्रणयन कार्यं वर्णजात्युत्तराधरै ॥

वर्णा ब्राह्मणादय । **जातयो** मूर्धावसिक्तादय । ते च ते उत्तराधराश्च **वर्णजात्युत्तराधरा**ः । तै परस्पराक्षेपे क्रियमाणे **दण्डप्रणयन** दण्डस्योहन ज्ञातव्यम । उत्तराधरभावमालोच्य दण्ड परिकल्पनीय इत्यर्थ । त च दशयति **मनुः** (८ २६७–२६८)

शत ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽध्यर्धशत द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥
विप्र पञ्चाशत दण्ड्य क्षत्रियस्याभिशसने ।
वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दम ॥

बृहस्पतिरपि

विप्रे शताध दण्डस्तु क्षत्रियस्याभिशसने ।
विशस्तथार्धपञ्चाशच्छूद्रस्यार्धत्रयोदश ॥
सच्छूद्रस्यायमुदितो विनयोऽनपराधिन[1] ।
गुणहीनस्य पारुष्ये ब्राह्मणो नापराध्नुयात् ॥
वैश्यस्तु क्षत्रियाक्रोशे दण्डनीय शत भवेत् ।
तदर्धं क्षत्रियो वैश्य क्षिपन् विनयमर्हति ॥
शूद्राक्रोशे क्षत्रियस्य पञ्चविंशतिको दम ।
वश्यस्य चैतद् द्विगुण शास्त्रविद्भिरुदाहृतम् ॥
वैश्यमाक्षारयन शूद्रो दाप्य स्यात्प्रथम दमम् ।
क्षत्रिय मध्यम चैव विप्रमुत्तमसाहसम् ॥ इति ।

उत्तमसाहसोऽत्र जिह्वाच्छेदनरूपो ज्ञातव्य । अत एवोक्त तेनैव

धर्मोपदेशकर्ता च वेदोदाहरणान्वित ।
आक्रोशकस्तु विप्राणा जिह्वाच्छेदेन दण्ड्यते ॥

१ विनयोऽनयनामिन इति अ–क

शूद्र इत्यनुषङ्ग । मात्रादीना पुत्रादिभिराक्षेपे दण्डमाह **मनुः** (८ २७५)

मातर पितर जाया भ्रातर श्वशुर गुरुम ।
आक्षारयन् शत दाप्यो पन्थान चाददद्गुरो ॥

भ्रातर ज्येष्ठभ्रातरम् । एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु निरपराधाया जायाया द्रष्टव्यमिति **विज्ञानेश्वराचार्याः** । निष्ठुराक्षेपे दण्डमाह **याज्ञवल्क्य** (२ २०८)

बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दम ।
शत्यस्तदर्धिक पादनासाकर्णकरादिषु ॥

बाह्वादिविनाशे **वाचिके** करिष्यामीति वाचा प्रतिवादिते **शत्यः** शतपरिमितो दण्ड पादादिभङ्ग करिष्यामीत्याक्षेपे पञ्चाशत्परिमितो दण्ड इत्यर्थ । अशक्तस्यैव वादिनोऽल्प दण्डमाह **स** एव (या २ २०९)

अशक्तस्तु वदन्नेव दण्डनीय पणा दश ।

य समर्थोऽसमर्थस्य बाह्वादिभङ्गाक्षेप करोति स राज्ञा शतादि-दण्डोत्तरकालमशक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिभुव दापनीय इत्याह **स** एव (या २ २०९)

तथा शक्त प्रतिभुव दाप्य क्षेमाय तस्य तु ॥

अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह **स** एव (या २ २०५)

अभिगन्तास्मि भगिनी मातर वा तवेति च ।
शपन्त दापयेद्राजा पञ्चविंशतिक दमम् ॥

त्रैविद्याद्याक्षेपे दण्डमाह **स** एव (या २ २११)

त्रैविद्यनृपदेवाना दण्ड उत्तमसाहस ।

तीव्राक्षेपे दण्डमाह **स** एव (या २ २१०)

पतनीयै कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहस ।
उपपातकयुक्ते तु दाप्य प्रथमसाहसम् ॥

पतनीयैः पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभि । उपपातकानि **गोवधा-**

। सत्यदोषाभिधानेऽपि वाक्पारुष्यदण्डो भवत्येव । अत एव **नारदः** (पारुष्य २१)

पतित पतितेत्युक्त्वा चोर चोरेति वा पुन ।
वचनात्तुल्यदोष स्यान्मिथ्या द्विर्दोषता व्रजेत् ॥

मनुरपि (८ २७४)

काण वाप्यथवा खञ्जमन्य वापि तथाविधम् ।
तथ्येनापि ब्रुवन्दाप्यो दण्ड कार्षापणावरम् ॥

अन्यापदेशेन निन्दार्थया स्तुत्या वा पराक्षेपकारी दण्डनीय । अत एव **याज्ञवल्क्य** (२ २०४)

सत्यासत्यान्यथास्तोत्रै यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।
क्षेप करोति चेद्दण्डय पणानर्धत्रयोदशान् ॥

न्यूनाङ्गाः करादिरहिता । **न्यूनेन्द्रिया** नेत्रादिरहिता । **रोगिणः** कुष्ठ्यादय । **अन्यथा स्तोत्र** निन्दास्तुति । **नारदोऽपि**

दुष्टस्यैव तु यो दोषान्कीर्तयेत्क्रोधकारणात् ।
अन्यापदेशवादी च वाग्दुष्ट त नर विदु ॥

क्रोधकारणादित्यनेन दुष्टपरित्यागार्थदोषकीर्तने न दोष इति सूचितम् । उक्त चैतत्**कात्यायनेन** (७७६)

यत्र स्यात्परिहारार्थं पतितस्तेन (? पतितत्वेन) कीर्तनम् ।
वचनात्तत्र न स्यात्तु दोषो यत्र विभावयेत् ॥

वचनात् दोषकीर्तनात् । **यत्र** अभियोगादौ पातित्यादिक साधयेत् तत्रापि वचनाद् दोषो न स्यादिति यत्र विभावयेदित्यस्यार्थ उक्त **स्मृतिचन्द्रिकायाम्** । कस्यचिद् वाक्पारुष्यकृतोर्धदण्डमाह **उशना**

मोहात्प्रमादात्सङ्घर्षात्प्रीत्या चोक्त मयेति य ।
नाहमेव पुनर्वक्ष्ये दण्डार्धं तस्य कल्पयेत् ॥

वक्ष्ये इत्यत्र वक्तीति शेष । इति श्रीकोदण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योते वाक्पारुष्याख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ २७ ॥

अथ दण्डपारुष्याख्यव्यवहारपदनिरूपणम्।

तत्र तत्स्वरूप दर्शयति **नारदः** (पारुष्य ४)

परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभि ।
भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु। **आदि**शब्दात्पाषाणादिक गृह्यते। **अभिद्रोहो** हिंसनम। **भस्मादिभि**रित्यादिशब्देन धूल्यादीना ग्रहणम्। **उपघातो** दु खोत्पादनम। अस्य त्रैविध्यमुक्त **तेनैव** (नारद, पारुष्य ५)

तस्यापि दृष्ट त्रविध्य हीनमध्योत्तमक्रमात् ।

हीनादिरूपत्व चास्य क्रमेणावगोरणादिरूपत्वाद्धीनादिद्रव्यविषयकत्वाच्चेत्याह **स** एव (नारद, पारुष्य ५ ६)

अवगोरणनि शङ्कपातनक्षतदर्शनै ।
हीनमध्योत्तमाना तु द्रव्याणा समतिक्रमात् ॥

अवगोरण ताडनाद्युद्योग । अस्यान्येऽपि केचिदवान्तरभेदा दर्शिता **व्यासेन**

हस्तादिना प्रक्षिपण ताडन च करादिना ।
आवेष्टन चाशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

परिशिष्टकारेणापि

दु ख रक्त व्रण भङ्ग छेदन भेदन तथा ।
कुर्याद्य प्राणिना तद्धि दण्डपारुष्यमुच्यते ॥

अत्रापि वाक्पारुष्यवद्युगपत्प्रवृत्तयो समो दण्ड । अयुगपत्प्रवृत्तयोः पूर्वप्रवृत्तस्याधिको दण्ड । यत्तु

आक्रुष्टस्तु समाक्रोशस्ताडित प्रतिताडयन् ।
हत्वापराधिन चैव नापराधी भवेन्नर ॥ इति

बृहस्पतिवचन तत्पूर्वप्रवृत्तसमदण्डत्व पश्चात्प्रवृत्तस्य नेत्येतदर्थं न तु दण्डाभावार्थम्। पारुष्यद्वयेऽपि य क्षमा करोति स पूज्य इत्याह **नारदः**

पारुष्ये सति सरम्भादुत्पन्ने क्षुब्धयोर्द्वयो ।
स मान्यते य क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्तते ॥

दण्डपारुष्यस्वरूपसन्देहे निर्णायकमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ २१२)

असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च ।
द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयात् ॥

यदा कश्चिद्रहस्यहमनेन ताडित इति निवेदयति तदा **चिह्नै**र्व्रणादिस्वरूपगतैर्लिङ्गै **युक्तिभि**[1] कारणपर्यालोचनात्मिकया **आगमेन च** जनप्रवादेन **च**शब्दाद् दिव्येन वा । कूटचिह्नकरणसम्भावनाभयात परीक्षा कर्तव्येत्यर्थ । क्वचिद्दण्डमाह **मनु** (८ २८४)

त्वग्भेदक शत दण्ड्यो लोहितस्य च दर्शक ।
मासभेत्ता च षण्निष्का प्रवास्यस्त्वस्थिभेदक ॥

मासभेत्ता व्रणकर्ता । **कात्यायन**[1] (७८१)

कर्णोष्ठघ्राणपादाक्षिजिह्वाशिश्नकरस्य च ।
छेदने चोत्तमो दण्डो भेदने मध्यमो भृगु ॥

याज्ञवल्क्य[1] (२ २१५–१४)

भस्मपङ्करज स्पर्शे दण्डो दशपण स्मृत ।
अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्विगुण स्मृत ॥
समेष्वेव परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च ।
हीनेष्वर्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् ॥

अमेध्यानि अश्रुश्लेष्मादीनि । **मोह**श्चित्तवैकल्य **मदो** मद्यपानजन्योऽवस्थाविशेष । **आदि**शब्देन ग्रहावशादिक गृह्यते । पुरीषादिस्पर्शने दण्डविशेषमाह **कात्यायनः** (७८४)

छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्य स चतुर्गुण ।
षड्गुण कायमध्ये स्यान्मूर्ध्नि त्वष्टगुण स्मृत ॥

ताडनार्थं हस्तपादाद्युद्योगे दण्डमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ २१६)

---

१ °पर्यालोचनात्मिकाभि इति ब

उद्गूर्णे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ ।
परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसः ॥

परस्परं वधार्थं शस्त्र उद्यते सर्वेषां वर्णानां मध्यमसाहसो दण्ड इत्यर्थः । अन्यत्रापि कश्चिद्दण्डमाह स एव (या. २. २१७-२१८)

पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु[1] पणा दश ।
पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः ॥
शोणितेन विना दुःखं कुर्वन्काष्ठादिभिर्नरः ।
द्वित्रिंशतं पणान्दण्ड्यो द्विगुणो दर्शनेऽसृजः ॥

यो वस्त्रेणावेष्ट्य दृढमपीडयाकृष्य पादेन घट्टयति स शतं दण्ड्य इति पीडाकर्षेत्यादेरर्थः । स एव (या. २. २१९-२२०)

करपाददतो भङ्गे भेदने कर्णनासयोः ।
मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा ॥
चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने ।
कन्धराबाहुसक्थ्नां च भङ्गे मध्यमसाहसः ॥

प्रातिलोम्यापराधे दण्ड उक्तस्तेनैव (या. २. २१५)

विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य तु ।
उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्धिकः ॥

अब्राह्मणस्य क्षत्रियादेः । **संस्पर्शे** शस्त्रादिस्पर्शे । **तदर्धिकः** प्रथमसाहसार्धदण्ड इत्यर्थः । ब्राह्मणवधार्थं शस्त्रोद्यमे प्रथमसाहसाभिधानं शूद्रव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च **मनुः** (८. २७९-२८०)

येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमन्त्यजः ।
छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् ॥
पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।

अत्र **श्रेयांस**मिति सामान्येनोपादानात् क्षत्रियवैश्यापकारिणोऽपि शूद्रस्यायं दण्डः समानन्यायत्वात् । क्षत्रियापकारिणोऽपि वैश्यस्य याज्ञ-

---

१ '°करोल्लङ्घनेषु' इति ब

वल्क्योक्तो दण्ड ॥ ये वाक्पारुष्ये प्रातिलोम्यानुलोम्यविषये दण्डा उक्तास्तानत्रातिदिशति **कात्यायनः** (७८६)

वाक्पारुष्ये यथैवोक्ता प्रातिलोम्यानुलोम्यत ।
तथैव दण्डपारुष्ये पात्या दण्डा यथाक्रमम् ॥

बहुभि सम्भूयैकस्य हनने द्विगुणो दण्डो ग्राह्य इत्याह **विष्णु** (विष्णुधर्मसूत्र ५ ७३)—एक बहूना निघ्नता प्रत्येकश उक्तो दण्डो द्विगुण । सम्भूय ताडने उच्चै क्रोशन्त ताड्यमानमुपेक्षमाणाना तत्समीपवर्तिना द्विगुणो दण्ड इत्यप्याह **स** एव (विष्णुधर्मसूत्र ५ ७४)—द्विगुण उत्क्रोशन्तमनभिधावता तत्समीपवर्तिना सता (ससरता ?)च—इति । ताडनेन दु सद्व्रणाद्युत्पत्तौ त्वाह **कात्यायनः** (७८७)

देहेन्द्रियविनाशे तु यथादण्ड प्रकल्पयेत् ।
तथा तुष्टिकर देय समुत्थान च पण्डितै ॥

तुष्टिकर दु सद्व्रणतुष्टिकर धन दातव्यम् । **समुत्थान** समुत्थानव्यय भिषग्भेषजपथ्याद्यर्थं क्रियमाण व्ययमिति यावत् । **पण्डितै**र्व्रणगौरवानुसारेण कल्पितमिति शेष । समुत्थानव्ययदानस्यावधिमाह **स** एव (कात्या ७८७)

समुत्थानव्यय चासौ दद्यादाव्रणविरोपणम् ।

कलहकाल यदपहृत तत्स्वामिने देयमित्याह **बृहस्पति**

अङ्गावपीडने चैव भेदने छेदने तथा ।
समुत्थानव्यय दाप्य कलहापहृत च यत् ॥

समुत्थानव्ययो ग्राम्यपशुपीडनेऽपि देय इत्याह **विष्णुः** (विष्णुधर्मसूत्र ५ ७५—७६)—सर्वे पुरुषपीडाकरा समुत्थानव्यय दाप्या ग्राम्यपशुपीडाकराश्च—इति । पशुपीडाया दण्डमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ २२५—२६)

दु खे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गछेदने तथा ।
दण्ड क्षुद्रपशूना तु द्विपणप्रभृति क्रमात् ॥

लिङ्गस्य छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च ।
महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दम ॥

क्षुद्रपशूनामजाविकाना हरिणादीनाम् । ताडनेन दु खोत्पादन रक्तस्रावणम् । **शाखाछेदन**मत्र शृङ्गादिछेदनम् । **अङ्गछेदन** करचरणादिछेदनम् । एतेषु चतुर्षु यथाक्रम **द्विपणप्रभृतिः** द्विपणश्चतुष्पण षट्पणोऽष्टपणो दण्ड (? दण्ड) । लिङ्गच्छेदने मारणे च मध्यमसाहसो दण्डः पशुस्वामिने तन्मूल्य दातव्यम् । **महापशूना** गोगजवाज्यादीनाम् । **एतेषु स्थानेषु**[1] दु खोत्पादनादिषु चतुर्षु निमित्तेषु पूर्वोक्तदण्डाद् द्विगुणो दण्डो ग्राह्य इत्यर्थ । स्थावरप्राणिपीडाया दण्डमाह **मनुः** (८ २८५)

वनस्पतीना सर्वेषामुपभोगो यथा यथा ।
तथा तथा दम कार्यो हिंसायामिति धारणा ॥

वनस्पतिग्रहण स्थावरप्राणिमात्रोपलक्षणम् । **उपभोगो यथा यथे**त्यनेन येषामाम्रादीना फलमुपभुज्यते तेषा हिंसायामधिको दण्डो येषां चम्पकादीना पुष्पमुपभुज्यते तेषा ततो न्यूनो दण्डो येषा पत्रमुपभुज्यते तेषा ततोऽपि न्यूनो दण्ड इति दर्शितम् । तदेतद्विवृत **विष्णुना** (विष्णुधर्मसूत्र ५ ५५-५९)—फलोपभोगद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहस पुष्पोपभोगच्छेदी मध्यमसाहस वल्लीगुल्मलताछेदी कार्षापणशत तृणच्छेद्येक सर्वे च तत्स्वामिना तदुत्पत्तिम्—इति । **सर्वे** फलोपभोगद्रुमच्छेद्यादय**स्तत्स्वामिना**[2] छिन्नद्रुमादिस्वामिना **तदुत्पत्ति** फलभोगद्रुमाद्युत्पत्ति पुन प्रतिरोपितद्रुमादिभोगकालपर्याप्ता (? प्ता) दद्युरिति शेषः । यद्यपि वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ययोर्विषयभेदेनान्येऽपि दण्डविशेषा स्मर्तृभिरुपदिष्टा सन्ति तथापीदानींतनै राजभि प्रजाक्षोभप्रसङ्गेन तादृग्दण्डस्य कर्तुमशक्यत्वादुपयोगाभावेन निरर्थकग्रन्थविस्तरभयान्नात्रास्माभि सङ्गृहीता ॥

इति श्रीकोदण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योते दण्डपारुष्याख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ २८ ॥

---

१ स्थानेषु इति नास्ति अ-क-आदर्शयो २ त स्वामिना तदुत्पत्तिम्' इति अ; तत्स्वामिना तदुत्पत्तिम् इति ब-क

अथ स्तेयाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥

तत्र तत्स्वरूप दर्शयति **नारद**• (साहस १४ १७)

मृद्भाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मतृणादि यत् ।
शमीधान्य कृतान्न च क्षुद्रद्रव्यमुदाहृतम ॥
वास कौशेयवर्ज च गोवर्ज पशवस्तथा ।
हिरण्यवर्ज लोह च मध्य व्रीहियवादि च ॥
हिरण्य रत्नकौशेय स्त्रीपुगोगजवाजिन ।
देवब्राह्मणराज्ञा च विज्ञेय द्रव्यमुत्तमम् ॥
उपायैर्विविधैरेषा छलयित्वापकर्षणम् ।
सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्य स्तयमाहुर्मनीषिण ॥

एषा क्षुद्रमध्योत्तमानाम् । **छलयित्वापकर्षण** स्वाम्याद्यसमक्ष वञ्चयित्वापहरण बलात्कारव्यतिरेकेण हरणमिति यावत् । तत् **स्तेयमाहु**• साहसाद्भिन्न स्तेयमाहुर्मन्वादय इत्यथ । बलात्कारकृतमपहरण तु साहसान्तर्गत स्तेयम् । तथा चोक्त **तेनैव** (नारद, साहस १२)

तस्यैव भेद स्तेय स्याद्विशेषस्तत्र तूच्यते ।
आधि साहसमाक्रम्य स्तयमाधिश्छलन तु ।

तस्यैव साहसस्यैव **आधि** पीडा । **आक्रम्य** प्रसह्य । धनापहरणद्वारा क्रियमाण परस्य क्लेश साहसरूप स्तेय छलेन तु क्रियमाण आधि केवलस्तेयमित्यथ । क्षुद्रमध्योत्तमद्रव्यभेदात्तदपहरणात्मकस्य स्तेयस्य त्रैविध्यमाह **स** एव (नारद, साहस १३)

तदपि त्रिविध ज्ञय द्रव्यापेक्ष मनीषिभि ।
क्षुद्रमध्योत्तमाना तु द्रव्याणामपकर्षणात् ॥

तस्कराणा द्वैविध्यमाह **मनु** (९ २५६)

द्विविधास्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारिण ।
प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च चारचक्षुर्महीपति ॥

बृहस्पतिरपि

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तस्करा द्विविधा स्मृता ।
प्रज्ञासामर्थ्यमायाभि प्रभिन्नास्ते सहस्रधा ॥

प्रकाशतस्करान्दर्शयति स एव

नैगमा वैद्यकितवा सभ्योत्कोचकवञ्चका ।
दैवोत्पातविदो भद्रा शिल्पज्ञा प्रतिरूपका ॥
अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्था कूटसाक्षिण ।
प्रकाशतस्करा ह्येते तथा कुहकजीविन ॥

नारदोऽपि (परिशिष्ट २-३)

प्रकाशवञ्चकास्तत्र कूटमानतुलाश्रिता ।
उत्कोचका सोपधिका वञ्चका पण्ययोषित ॥
प्रतिरूपकराश्चैव मङ्गलादेशवृत्तय ।
इत्येवमाद्यो ज्ञेया प्रकाशास्तस्करा भुवि ॥

नैगमादि[1]व्याजेन ये परद्रव्यापहर्तारस्ते नैगमाद्या प्रकाशतस्करा इत्यर्थ । एतेषा दण्ड्यत्वमाह व्यासः

स्त्रीपुंसौ वञ्चयन्तीह मङ्गलादेशवृत्तयः ।
गृह्णन्ति छद्मना चार्थमनार्यास्त्वार्यलिङ्गिन ॥
नैगमाद्या भूरिधना दण्ड्या दोषानुरूपत ।
यथा ते नातिवर्तन्ते तिष्ठन्ति समये तथा ॥

दोषानुरूपतो दण्ड्या न तु धनानुरूपत इति भावः । केषाचित्प्रकाशतस्कराणा दण्डमाह बृहस्पतिः

प्रच्छाद्य दोष व्यामिश्य पुन संस्कृत्य विक्रयी ।
पण्य तद्द्विगुण दाप्यो वणिग्दण्ड च तत्समम् ॥

---

१ अस्मात्परं ब-आदर्श कानिचिद्वाक्यानि सीमाविवादप्रकरणाद् भ्रान्त्या प्रवेशितानि 'लिङ्गविनाशे ज्ञातव्य इत्यत आरभ्य शालेयादिक्षेत्रहरणे वेदितव्यम्' इत्यन्तानि

अज्ञातौषधिमन्त्रस्तु यश्च व्याधेरतत्त्ववित् ।
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दण्ड्यश्चोरवद्भिषक् ॥
कूटाक्षदेविनः क्षुद्रा राजभाव्यहराश्च ये ।
गणका वञ्चकाश्चैव दण्ड्यास्ते कितवाः स्मृताः ॥
अन्यायवादिनः सभ्यास्तथैवोत्कोचजीविनः ।
विश्वस्तवञ्चकाश्चैव निर्वास्याः सर्व एव ते ॥
ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणाम् ।
श्रावयन्त्यर्थलोभेन विज्ञेयास्ते प्रयत्नतः ॥
दण्डाजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये ।
हिंसन्तश्छद्मना नॄणां वध्यास्ते राजपूरुषैः ॥
स्वल्पमूल्यं तु संस्कृत्य नयन्ति बहुमूल्यताम् ।
स्त्रीबालकान्वञ्चयन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः ॥
हेमरत्नप्रवालाद्यान् कृत्रिमान्कुर्वते तु ये ।
क्रेतुर्मूल्यं प्रदाप्यास्ते राज्ञा तद्द्विगुणं दमम् ॥
मध्यस्था वञ्चयन्त्येके स्नेहलोभादिना यदा ।
साक्षिणश्चान्यथा ब्रूयुर्दाप्यास्ते द्विगुणं दमम् ॥

भाव्यः करविशेषः । **मनुः** (९ २९२)

सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ।
प्रवर्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः ॥

विष्णुः (विष्णुधर्मसूत्र ५ १२४)—द्यूते च कूटाक्षदेविनां कर-च्छेदः—इति । अप्रकाशतस्कराणां स्वरूपमाह **व्यासः**

साधनाद्यन्विता रात्रौ विचरन्तोऽविभाविताः ।
अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नतस्कराः ॥

रात्राविति प्रायिकाभिप्रायम् । दिवाप्यटव्यादौ प्रच्छन्नतया विचरतां पान्थमुष्टादीनां चोराणां[1] सम्भवात् । अप्रकाशतस्कराणां भेदानाह **स** एव

१ 'चोरातिसम्भवात्' इति अ-क

उत्क्षेपक मन्धिभेत्ता पान्थमुड् ग्रन्थिभेदकः ।
स्त्रीपुगोऽश्वपशुस्तेयी चोरो नवविध स्मृत ॥

यो धनस्वामिनोऽनवधान निश्चित्य समीप यस्त धनमुद्धृत्य गृह्णाति स **उत्क्षेपक**। यो गृहयो सन्धावस्थाय तत्रत्यभित्तिं भिनत्ति स **सन्धिभेत्ता** । य का तारादौ पा थाना धनमपहरति **स पान्थमुट्** । य परिधानादिग्रथित धन ग्रहीतु तद्ग्रन्थिमोचन करोति **स ग्रन्थिभेदकः । स्त्रीपुगोऽश्वपशुस्तेयी**ति स्तेयिशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येक सम्बन्धस्तेन नवविध इत्युक्तम् । उत्क्षेपकादिषु कस्य को दण्ड इत्यपेक्षायामाह **बृहस्पति**

उत्क्षेपकस्य सदशश्छेत्तव्यो राजपूरुषै ।

सदशोऽत्र कर । अत एव **याज्ञवल्क्य** (२ २७४)

उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दशहीनकौ ।
[3]कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ ॥

सन्दशोऽत्र तर्जन्यङ्गुष्ठौ ग्रन्थिमोचने तयो साधकतमत्वात् । प्रथमापराधे तौ क्रमेण करस दशरहितौ कार्यौ द्वितीयापराधे उभावप्येककरपादरहितौ कार्याविल्यर्थ । **मनु** (९ २७६)

सन्धि भित्त्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्करा ।
तेषा छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत् ॥

तानिति शेष । **बृहस्पति**

तथा पान्थमुषो वृक्षे गले बद्ध्वावलम्बयेत् ।

पान्थमुष पथिकलुण्टकान । **मनु** (९ २७७)

अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत्प्रथमे ग्रहे ।
द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हति ॥

अङ्गुली तर्जन्यङ्गुष्ठौ । **नारद** (परिशिष्ट ३२)

---

१ इत आरभ्य द्रव्योत्क्षेपकादीना तदनुरूपो इत्यन्तो भागो गलितो अ-आदर्शे
२ 'ताश्च शूले' इति ब ३ इत आरभ्य निमज्जयेत् इत्यन्तो भागो गलित क-आदर्शे

प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वधः ।

व्यासः

व्रीहर्ता लोहशयने दग्धव्यो वै कटाग्निना ।
नरहर्ता हस्तपादौ छित्त्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे ॥

बृहस्पतिः

गोहर्तुर्नासिकां छित्त्वा बद्ध्वाम्भसि निमज्जयेत् ।

नारदः (परिशिष्ट २८)

सर्वस्वं हरतो नारीं कन्यां तु हरतो वधः ।
वाजिवारणलोहानां चान्दीनं बृहस्पतिः ॥

सर्वस्वमित्यनुषङ्गः । व्यासः

पशुहर्तुस्त्वर्धपादं तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत् ।

पश्वनुसारेण पशुहर्ता दण्ड्य इत्याह **नारदः** (परिशिष्ट २९)

महापशून्स्तेनयतो दण्डमुत्तमसाहसम् ।
मध्यमं मध्यमपशून् पूर्वं क्षुद्रपशून्हरतः ॥

क्षुद्र इति षष्ठी । धान्याद्यपहरणे दण्डमाह **मनुः** (८ ३२०)

धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः ।
शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥[1]

कुम्भो विंशतिप्रस्थाः । **शेषं** दशकुम्भादिभ्यो न्यून । **तस्य** धान्यस्वामिनः । **स एव** (मनु ८ ३२३)

मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ।

नारदः (परिशिष्ट ३०)

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।
रत्नानां चैव सर्वेषां शताद्भ्यधिके वधः ॥

मनुः (८ ३२१-२२)

सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ।

---

1. हरतोऽभ्यधिकं इति ख—ग.

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

अत्र सुवर्णरजतादीनां संख्या कर्षकृतेत्याहुर्वृद्धाः । **एवमन्येऽपि दण्डा** मन्वादिशास्त्रेषु द्रष्टव्याः । ग्रन्थविस्तरभयान्नात्र संगृहीताः । **अत्राङ्गच्छेदा**दिर्दण्डो **ब्राह्मण**व्यतिरिक्तविषयः । अत एव **याज्ञवल्क्यः (२. २७०)**

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ।

चिह्नं ललाटे श्वपदाकाराङ्कनम् । एतच्चाङ्कनादिकं **प्रायश्चित्तमचि**कीर्षतो **ब्राह्मणस्य** । तथा च **मनुः** (९. २४०)

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः पूर्वे वर्णा यथोदितम् ।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥

ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयमङ्कनं तथान्यत् उत्तमसाहसत्वादुत्तमद्रव्यापहारविषया ।

साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।
स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥

इति **नारदे**नोत्तमसाहसस्योत्तमस्तेयविषये व्यवस्थापनात् (**नारद,** **साहस** २८) । तत्र सुवर्णमध्यमयोः श्वपाकादीनां तदनुरूपो **दण्डो न कर**च्छेदादि । चोरदण्डश्चापहृतं धनं स्वामिने दापयित्वा **कार्यः** । **तथा च** **बृहस्पतिः**

प्रदाप्यापहृतं नाश्यो दमः शास्त्रप्रचोदितैः ।

याज्ञवल्क्योऽपि (२. २७५)

चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैः ।

चोरदण्डस्य चोरज्ञानपूर्वकत्वात्ते कथं **ज्ञातव्या इत्यपेक्षायामाह** **व्यासः**

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तस्करा द्विविधाः **स्मृताः** ।
स्वचिह्नैरेव विज्ञयाश्चारैस्तस्करवेदिभिः ॥

१ 'सुचिह्नैरेव' इति ख

प्रथमे ग्रन्थिभेदानामङ्गुल्यङ्गुष्ठयोर्वध ।

व्यास:

स्त्रीहर्ता लोहशयने दग्धव्यो वै कटाग्निना ।

नरहर्ता हस्तपादौ छित्त्वा स्थाप्यश्चतुष्पथे ॥

बृहस्पतिः

गोहर्तुर्नासिका छित्त्वा बद्ध्वाम्भसि निमज्जयेत् ।

नारदः (परिशिष्ट २८)

सर्वस्व हरतो नारीं कन्या तु हरतो वध ।

वाजिवारणलोहाना चाददीत बृहस्पति ॥

सर्वस्वमित्यनुषङ्ग । **व्यास**

पशुहर्तुस्त्वर्धपाद तीक्ष्णशस्त्रेण कर्तयेत ।

पश्वनुसारेण पशुहर्ता दण्ड्य इत्याह **नारदः** (परिशिष्ट २९)

महापशूनस्तेनयतो दण्डमुत्तमसाहसम् ।

मध्यम मध्यमपशून् पूर्वं क्षुद्रपशून्हतः ॥

हृत इति षष्ठी । धान्याद्यपहरणे दण्डमाह **मनुः** (८ ३२०)

धान्य दशभ्य कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिक[1] वध ।

शेषेऽप्येकादशगुण दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥

कुम्भो विंशतिप्रस्था । **शेषे** दशकुम्भाधिकन्यूने । **तस्य** धान्यस्वामिन । **स** एव (मनु ८ ३२३)

मुख्याना चैव रत्नाना हरणे वधमर्हति ।

नारदः (परिशिष्ट २७)

सुवर्णरजतादीनामुत्तमाना च वाससाम् ।

रत्नाना चैव सर्वेषा शतादभ्यधिके वध ॥

मनुः (८ ३२१-२२)

सुवर्णरजतादीनामुत्तमाना च वाससाम् ।

---

१ 'हरतोभ्यधिके' इति ब–अ.

पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
शेषे त्वेकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत् ॥

अत्र सुवर्णरजतादीनां संख्या कर्षकृतेत्याहुर्वृद्धाः । **एवमन्येऽपि दण्डा** मन्वादिशास्त्रेषु द्रष्टव्याः । ग्रन्थविस्तरभयान्नात्र संगृहीताः । **अत्राङ्गच्छेदा-दिर्दण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयः** । अत एव **याज्ञवल्क्यः (२ २७०)**

सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत् ।

चिह्नं ललाटे श्वपदाकाराङ्कनम् । एतच्चाङ्कनादिकं **प्रायश्चित्तमचि-कीर्षतो** ज्ञातव्यम् । तथा च **मनुः** (९ २४०)

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः पूर्वे वर्णा यथोदितम् ।
नाङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूत्तमसाहसम् ॥

ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वप्यङ्गच्छेदोऽन्य उत्तमसाहसत्वादुत्तमद्रव्या**पहार-**विषयाः ।

साहसेषु य एवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः ।
स एव दण्डः स्तेयेऽपि द्रव्येषु त्रिष्वनुक्रमात् ॥

इति **नारदे**नोत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषये व्यवस्थापनात् (**नारद, साहस** २१) । तेन क्षुद्रमध्यद्रव्योत्क्षेपकादीनां तदनुरूपो **दण्डो न कर-च्छेदादिः** । चोरदण्डोऽपहृतधनं तं स्वामिने दापयित्वा **कार्यः । तथा च बृहस्पतिः**

प्रदाप्यापहृतं दाप्यो दमैः शास्त्रप्रचोदितैः ।

याज्ञवल्क्योऽपि (२ २७०)

चोरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैः ।

चोरदण्डस्य चोरज्ञानपूर्वकत्वात्ते कथं ज्ञातव्या **इत्यपेक्षायामाह व्यासः**

प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च तस्करा द्विविधाः स्मृताः ।
[1]स्वचिह्नैरेव विज्ञेयाश्चारैस्तस्करवेदिभिः ॥

---

१ 'सुचिह्नैरेव' इति ब

बृहस्पति'

ससर्गचिह्नलोप्त्रैर्वा विज्ञातो राजपूरुषै । इति ।

ससर्गश्चोरादिससर्ग । **लोप्त्र** स्तेयप्राप्त धनम । **याज्ञवल्क्यो**ऽपि (२ २६६–६८)

ग्राहकैर्गृह्यते चोरो लोप्त्रेणाथ पदेन च ।
पूर्वकर्मापराधी च तथा चाशुद्धवासक ॥
अन्येऽपि शङ्कया ग्राह्या जातिनामादिनिह्नवै ।
द्यतस्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कभिन्नमुखस्वरा ॥
परद्रव्यगृहाणा च पृच्छका गढचारिण ।
निराया व्ययवन्तश्च विनष्टद्रव्यविक्रया ॥

ग्राहकैः राजकीयै । **पूर्वकर्मापराधी** प्राक्प्रसिद्धचौर्ये । **अशुद्धवासकः** अप्रज्ञातनिवासस्थान । **निह्नवो**ऽपलाप । **शुष्कभिन्नमुखस्वरा**. कुतस्त्यस्त्वमसीति चोरग्राहकै प्रश्ने कृते शुष्कमुखा भिन्नस्वरा । **विनष्टद्रव्यविक्रयाः** अविज्ञातस्वामिकद्रव्यविक्रेतार । **चोरशङ्कया** गृहीतैर्दिव्यादिनात्मावश्य शोधनीय इत्याह **स** एव (या २ २६९)

गृहीत शङ्कया चोर्ये नात्मान चद्विशोधयेत ।
दापयित्वा हृत द्रव्य चोरदण्डन दण्डयेत ॥

चोरसाहाय्यकारिण प्रत्याह **मनुः** (९ २७८)

ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चोराणा भक्तदायका ।
भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत् ॥

भाण्ड चौर्योपकरणम् । **नारदः** (साहस १९)

भक्तावकाशदातार स्तेनाना ये प्रसर्पताम् ।
शक्ताश्च ये उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषभागिन ॥

आह्वायकादेशकरास्तथा चा[1]तरदापकाः ।
समदण्डाः स्मृता ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति ताम् ॥

आदेशकराः आज्ञाकारिणः । इतिश्रीकोण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योते स्तेयाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ २९ ॥

अथ साहसाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥

तत्र तत्स्वरूपं दर्शयति **नारदः** (साहस १)

सहसा क्रियते कर्म यत्किंचिद्बलदर्पितैः ।
तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते ॥

यत्किंचिन्मनुष्यमारणपरद्रव्यापहरणादिकम् । अत एव **बृहस्पतिः**

मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्शनम् ।
पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम् ॥

उभयं पारुष्यं वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ये । तस्य त्रैविध्यमाह **नारदः** (साहस ३ ६)

तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा ।
उत्तमं चेति शास्त्रेषु त[2]स्योक्तं लक्षणं पृथक् ॥
फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च ।
भङ्गाक्षेपावमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च ।
एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥
व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम् ।
प्राणोपरोधि यच्चा‍न्यदुक्तमुत्तमसाहसम् ॥

भङ्गः फलादिस्वरूपनाशनम् । आक्षेप आक्रोशो वाचा तिरस्करण-

---

१ तथा चोत्तरदायका इति ब २ तस्योक्तं इत्यस्यानन्तरं कार्यौ द्वितीयपराधो द्रव्योत्क्षेपकादीनां तदनुरूपो इत्यतो भाग पूर्वं २९३ पृष्ठे निर्दिष्टोऽत्र विनिवेशित ।–आदर्शे

मिति यावत् । **अवमर्द:** स्वरूपावशेषेण पीडनम् । **एतेनैव प्रकारेण** भङ्गाक्षेपादिनोक्तप्रकारेण । मनुष्यमारणारण्यसाहसकारिज्ञानोपायमाह **बृहस्पति:**

हत सदृश्यते यत्र घातकस्तु न दृश्यते ।
पूर्ववैरानुमानेन ज्ञातव्य स महीभुजा ॥
प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च तस्य मित्रारिबान्धवा ।
प्रष्टव्या राजपुरुषै सामादिभिरुपक्रमै ॥
विज्ञेयो साधुससर्गाच्चिह्नैर्होढेन वा नरै ।
एषोदिता घातकाना तस्कराणा च भावना ॥
गृहीत शङ्कया यस्तु न तत्कार्यं प्रपद्यते ।
शपथेनावबोद्धव्य सर्ववादेष्वय[1] विधि ॥

चिह्न रक्तलेपादि । **होढो** मृतहस्तस्थधनादिकम् । तज्ज्ञानानन्तर कर्तव्यमाह **याज्ञवल्क्य:** (२ २७३)

बन्दिग्राहास्तथा वाजिकुञ्जराणा विहारिण ।
प्रसह्य घातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥

यत्तु **बृहस्पतिना**

प्रकाशघातका ये तु तथा चोपाशुघातका ।
ज्ञात्वा सम्यग्धन हृत्वा हन्तव्या विविधैर्वधै ॥ इति

धनापहरणमप्युक्त तद्ब्राह्मणवधकर्तृक्षत्रियादिविषयम् । अत एव **बौधायन:** (बौ धर्मसूत्र १ १० २०–२१)–क्षत्रियादीना ब्राह्मणस्य वधे वध सर्वस्वहरण च । तेषामेव तुल्यावकृष्टवधे यथाबलानुरूप दण्ड च प्रकल्पयेत्–इति । **तेषा** क्षत्रियादीना **तुल्यावकृष्टवधे** सजातीयहीनजातीयवधे **दण्ड** शारीर दण्डम् । बहवो यद्येक हन्युस्तदा ते दोषानुरूप दण्ड्या: । तथा च **बृहस्पति:**

---

१ 'सर्ववादिष्वय विधि ' अ–क

एकस्य बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः ।
मर्मप्रहारको यस्तु घातक स उदाहृत ॥
मर्मघाती तु यस्तेषा यथोक्त प्रापयेद्दमम् ।
आरम्भकृत्सहायश्च दोषभागी तदर्धतः ॥
क्षतस्याल्पमहत्त्व च मर्मस्थान च यत्नत ।
सामर्थ्यं चानुबन्ध च ज्ञात्वा चिह्नैः प्रसाधयेत् ॥

कात्यायनोऽपि (८३२–८३४)

आरम्भकृत्सहायश्च तथा मार्गानुदेशक ।
आश्रय शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् ॥
युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्तक ।
उपेक्षाकार्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदक ॥
अनिषेद्धा क्षमो य स्यात्सर्वे ते कार्यकारिण ।
यथाशक्त्यनुरूप तु दण्डमेषा प्रकल्पयेत् ॥

ब्राह्मणस्य[1] मनुष्यमारणकर्तृत्वेपि न शारीरो दण्ड इत्याह **नारदः** (साहस ९-१०)

अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधि स्मृत ।
वधादृते ब्राह्मणस्य न वध ब्राह्मणोऽर्हति ॥
शिरसो मुण्डन दण्डस्तस्य निर्वासन पुरात् ।
ललाटे चाभिशस्ताङ्कं[2] प्रयाण गर्दभेन च ॥

यमोऽपि

न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कस्यचित् ।
गुप्ते तु बन्धने बद्ध्वा राजा भक्त प्रदापयेत् ॥

कचिन्मनुष्यवधकर्तुर्दोषाभावकथनमुखेन दण्डाभावमाह मनुः (८।३४८–४९)

१ 'ब्राह्मणस्य' इति नास्ति अ–आदर्शे २ '[illegible]' [illegible] —

शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥
आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्करे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्मेण न दुष्यति ॥

धर्मस्तटाकारामादिरूपो **यत्र** देशे काले वा भेदनछेदनादिनो**परुध्यते** तत्र । तथा शूद्रेतरवर्णसङ्करे परदाराक्रमणादिरूपे राजाभाव**कालकारिते** । तथा**त्मनः** परतः प्राणसंशये तथा **दक्षिणानां सङ्करे** गोग्रहणनिमित्तके युद्धे । तथा **स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ** दुर्बलहिंसानिवारणे धर्मार्द्धतो (धर्माद्धतो ?) **घ्नन्** न **दुष्यति** यतः । अतस्तत्र द्विजातिभिः क्षत्रधर्माश्रयणरहितैरपि समर्थः शस्त्रं ग्राह्यमित्यन्वयः । क्षत्रियस्य प्रजापालनार्थे शस्त्रग्रहणं वचनान्तरेण प्राप्तमित्यत्र द्विजातिग्रहणं ब्राह्मणवैश्यविषयम् । अत एव **बौधायनः** (बौ धर्मसूत्र २ २ ८०)

ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा वर्णानां वापि सङ्करे ।
गृह्णीयातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्मव्यतिक्रमे ॥

विष्णुरपि—स्वात्मत्राणे[1] वर्णसंसर्गे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्रमाददीयाताम् । **गौतमो**ऽपि (गौ धर्मसूत्र ७ २५, २१ १९)—प्राणसंशयेऽपि ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत दुर्बलहिंसायां च विमोचने शक्तश्चेत् । यत्तु—परीक्षार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीत—इत्या**पस्तम्ब**वचनं (आप ध सू १ १० २९ ६) यच्च—हास्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधं नाददीतेति बौधायनवचनं तद्धर्मोपरोधादिव्यतिरिक्तविषयम् । आततायिवधे दोषाभावकथनमुखेन दण्डाभावमाह **बृहस्पतिः**

नाततायिवधे हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयात् क्वचित् ।

मनुरपि (८ ३५१)

नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति ॥ इति ।

---

१ 'आत्मत्राणे' इति ख

प्रकाश जनसमक्षमाभाष्य । **अप्रकाश** विषदानादिनेति व्याख्यात **मेधातिथिना** । एतच्च गोब्राह्मणव्यतिरिक्त[1]विषयम् । तथा च **सुमन्तुः**— नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधात् । **कात्यायनो**ऽपि

आततायिनि चोत्कृष्टे तप स्वाध्यायजन्मन ।
वधस्तत्र तु नैव स्यात्पापे हीने वधो भृगु ॥

यत्तु

गुरु वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मण वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्त हन्यादेवाविचारयन् ॥ इति

मनुवचन (८ ३५०), यच्च

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
जिघासन्त जिघासीयान्न तेन भ्रणहा भवेत् ॥ इति

वसिष्ठवचन (३ १७) तदत्यन्तावध्याना गुर्वादीनामप्याततायिना वधे न दोष किमुतान्यस्याततायिनो वधे इत्येव **कैमुतिकन्याय**-प्रतिपादनपरम् । अत्र मनुवचने आयान्तमित्युपलक्षण तेन कृतापराधोऽप्याततायी हन्तव्य एवेत्युक्त **मेधातिथि**ना—आततायित्वाच्चासौ हन्यते न हि कृतवत आततायित्वमपेति- इति ग्रन्थेन । आत्मरक्षणाद्यर्थं मारणेच्छारहितेन निवार्यमाणाना ब्राह्मणादीना कथचित् प्रमादेन मरणे न नेवारयतू राजदण्ड इति **विज्ञानेश्वराचार्य**कृता व्यवस्था । **स्मृति चन्द्रिकाकारास्तु**

आत्मत्याग परत्यागात्पापीयान पातकादपि ।
पातके निष्कृति प्रोक्ता कथमात्मघ्ननिष्कृति ॥
आत्मान बुद्धिसम्पन्न योऽय सर्वार्थसिद्धिषु ।
अमदु खमये त्यक्त्वा रौरवे[2] परिपच्यते ॥
उद्यम्य शस्त्रमायान्त भ्रूणमप्याततायिनम् ।
निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥

---

१ व्यतिरिक्तमारणविषयम्' इति क २ रौरव' इति अ

इति **गालववचनात्**

स्वाध्यायिन कुले जात यो हन्यादाततायिनम् ।

अहत्वा भ्रूणहा स स्यान्न हत्वा भ्रूणहा भवेत् ॥ इति

बृहस्पतिवचनाच्चात्मपरित्राणार्थमाततायिगोब्राह्मणहननमवश्यं कर्तव्यम् । अन्यत्र गोब्राह्मणात्—इति **सुमन्तु**वचन आततायिनि चोत्कृष्टे इति **कात्यायन**वचन चात्मपरित्राणव्यतिरिक्तधर्मोपरोधादिव्यतिरिक्तविषयमित्याहुर्योजयन्ति चैतदात्मपरित्राणव्यतिरिक्तविषयत्वेन **बृहस्पति**वचन

आततायिनमुत्कृष्ट वृत्तस्वाध्यायसयुतम् ।

यो न हन्याद्वधप्राप्त सोऽश्वमेधफल लभेत् ॥ इति ।

आततायिन के इत्यपेक्षायामाह **वसिष्ठः** (व धर्मसूत्र ३ १६)

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापह ।

क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिन ॥

कात्यायनोऽपि (८०२-८०३)

उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा ।

आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चैव राजनि ॥

भार्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्पर ।

एवमाद्यान्विजानीयात्सर्व एवाततायिन[1] ॥

एवमाद्यान् एवप्रकारान् । स एव (कात्या ८०४)

अनाक्षारितपूर्वो यस्त्वपराधे प्रवर्तते ।

प्राणद्रव्यापहारी च त विद्यादाततायिनम् ।

अनाक्षारितपूर्व. अबाधितपूर्व । एतेनार्थादाक्षारितपूर्वो यो विषदानाद्यपराधे प्रवर्तते स नाततायीति दर्शितम् । पश्वादीनामप्याततायिना वधे न दोष इत्युक्त **तेनैव** (कात्या ८०५)

नखिना दंष्ट्रिणा चैव शृङ्गिणा चाततायिनाम् ।

हस्त्यश्वाना तथान्येषा वधे हन्ता न दोषभाक् ॥

---

१ सर्वानेवाततायिन ' इति ब

अत्र दोषाभावकथनात्पशुस्वामिने न धनदान न च राज्ञे दण्डदान-मित्यवगन्तव्यम् । साहसस्तेयस्वरूपमाह[1] **याज्ञवल्क्य**· (२ २३०)

सामान्यद्रव्यप्रसभहरण साहस स्मृतम् ।

बहुभिर्जनै प्रहरादिकालक्रमेण रक्ष्यमाणस्य द्रव्यस्य बलात्कारेण हरण साहसरूप स्तेयमित्यर्थ । तत्र दण्डमाह **याज्ञवल्क्य** एव (२ २३०)

तन्मूल्याद् द्विगुण दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुण ।

तन्मूल्यात् अपहृतद्रव्यमूल्यात् । **निह्नवे** अपलापे । एतद्व्याद्युक्त-मद्रव्यहरणे अतिदृप्तसाहसिककृते द्रष्टव्यम् । अत एव **बृहस्पतिः**

द्विगुणो वा कल्पनीय पुरुषापेक्षया नृपै । इति ।

द्विगुणः अनतिदृप्तसाहसिककृते यो दण्ड स्वेनोक्तस्तद्द्विगुण इत्यर्थ । स च यथा

क्षेत्रोपकरण चैव पुष्पमूलफलानि च ।
विनाशयन्हरन्दण्ड्य शताद्यमनुरूपत ॥
पशुवस्त्रान्नपानानि गृहोपकरण तथा ।
हिंसयंश्चोरयन्दाप्यो द्विशताद्य दम तथा ॥
स्त्रीपुंगोहेमरत्नानि देवविप्रधन तथा ।
यौषेय चोत्तम द्रव्यमेषा मूल्यसमो दम ॥
द्विगुणो वा कल्पनीय पुरुषापेक्षया नृपै[3] ।
हन्ता वा घातनीय स्यात् प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥

यौषेय स्त्रीसम्बन्धि । **हन्ता वा** इति वाशब्द एवार्थे । तेन दण्ड-ग्रहणानन्तर स्तेयप्रकरणोक्तस्तत्तच्छरीरदण्ड कर्तव्य एवेत्यर्थ । अत्र विनाशयन् हरन् हिंसयंश्चोरयन् हन्तेति पदै स्तेनस्य क्रोधलोभकृतह-

---

१ साहसस्य स्वरूपमाह अ-क २ निह्नव च अ-क ३ इत परं 'न दिव्यं तुमर्हति इत्यस्मात्प्राग्यो भाग स विसङ्कुल पौर्वापर्यदूषित प्रतिभाति ब-पुस्तके

नृत्यसहितस्तेयकारित्वाभिधानेनास्य दण्डस्य साहसस्तेयविषयता स्पष्टीक्रियते । साहसस्तेयस्य क्रोधलोभकृतत्वमुक्तं तेनैव

साम्प्रतं साहसस्तेयं श्रूयतां क्रोधलोभजम् ।

साहसस्तेयप्रयोजकस्यापि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः (२ २३१)

यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम् ।
यश्चैवमुक्त्वाह दाता कारयेत् स चतुर्गुणम् ॥

यस्तु वाङ्मात्रेण साहसं कारयति स साहसकारिणो द्विगुणं दण्डं दाप्यः । यस्तु धनमहं दास्यामीत्युक्त्वा साहसं प्रेरयति स चतुर्गुणं दाप्य इत्यर्थः । स्त्रीसंग्रहणरूपसाहसस्वरूपमाह बृहस्पतिः

अनिच्छन्त्या यत्क्रियते सुप्तान्मत्तप्रमत्तया ।
प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतं तु तत् ॥

अनिच्छन्त्या सह यत्परपुरुषगमनं दोषः । अनिच्छन्त्याश्च हानि तस्याः कर्तव्यं राजकर्तव्यं च न्यायानि संवर्त

नेच्छन्त्या यानं विहारं बलात्कारकृतानि च ।
परपुंसः प्रसङ्गेषु नारीणां तानि शृण्वत ॥
नखदन्तक्षतक्षामा सकचग्रहविक्षता ।
सद्यो विश्वसिता नारी बलात्कारेण दूषिता ॥
उच्चैर्विक्रोशयन्ती च रुदन्ती (ती?) लोकसंनिधौ ।
तस्य नाम्ना वदन्ती च यथाह तेन दूषिता ॥
शोकदैन्यविधौ स्रस्तवर्णा कृतपयोधरा ।
विहारक्षारकक्षेभ्यः व्याकुलीकृतलोचना ॥
राज्ञा सभ्यैः सभां नीत्वा स्वयमान्वय यत्नमानान् ।
यद् ब्रूयात्सहजं वाक्यं तत्कर्तव्यं प्रयत्नतः ॥
विचारे साक्षिणामत्र प्रकुर्वीत परिग्रहम् ।
प्रार्थनादभिज्ञस्तस्य न दिव्यं दातुमर्हति ॥

१ विनाकामस्य साहसस्तेयस्य क्रोधलोभकृत्वम् इति क—पाठः २ चतुर्गुणमिति शेष इति

अत्र दण्डमाह **मनु**: (८ ३७८)

सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो विप्रां गुप्तां बलाद् व्रजन् ।

गुप्तां स्वनियमेन रक्षिताम् । क्षत्रियादिसवर्णविषये दण्डमाह **बृहस्पति**:

सहसा कामयेद्यस्तु धनं तस्याखिलं हरेत् ।
उत्कृत्य लिङ्गं वृषणौ भ्रामयेद्गर्दभेन तु ॥

कामयेत् परस्त्रियं गच्छेत् । अनुलोमजातिषु प्रतिलोमजातिषु च सजातीयपरभार्यागमनेऽयमेव दण्डः । ब्राह्मणादिषु सर्वेष्वपि हीनजातीयागमने त्वेतदर्धपरिमितो दण्डः । उत्कृष्टजातिगमने त्वयं दण्डो मारणसहितः कर्तव्य इत्याह स एव

दमो नेयः समायां तु हीनायामर्धिकस्ततः ।
पुंसः कार्याऽधिकायां तु गमने सप्रमापणम् ॥

दमः सहसा कामयेदिति वाक्योक्तः । **नेयः** प्रापणीयः । यत्तु **कात्यायनेन** (८३०)

स्त्रीषु कृतोपभोगः स्यात्प्रसह्य पुरुषो यदा ।
वधस्तत्र प्रवर्तेत कार्यातिक्रमणं हि तत् ॥ इति

वधमात्रमभिहितं तन्निर्गुणस्य भार्यायामुपभुक्तायां द्रष्टव्यम् । अत्र च स्त्रिया अपराधाभावाद्यद्यपि दण्डो नोक्तस्तथापि परपुरुषोपभुक्तत्वेनास्या मपापत्वान् कश्चित्कृतप्रायश्चित्ता सव्यवहार्या कश्चिन्नेत्याह स एव

अनिच्छन्ती तु या भुक्ता गुप्तां तां वासयेद्गृहे ।
मलिनाङ्गीमधः शय्यां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ॥
कारयेन्निष्कृतिं कृच्छ्रं पराकं वा समे गताम् ।
हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्याथवा भवेत् ॥

गुप्तां पुनः सम्भोगरहिताम् । **वासयेत्** विशुद्धिपर्यन्तमिति शेषः । **समे** सवर्णे । वाग्दण्डपारुष्यात्मके फलमूलोदकादीनामिति वाक्योक्ते

[illegible]

तस्य दण्डः क्रियापेक्ष प्रथमस्य शतावर. ।
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्ट पञ्चशतावर ॥
उत्तमे साहसे दण्ड सहस्रावर इष्यते ।
वध सर्वस्वहरण पुरान्निर्वासनाङ्कने ॥
तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे ॥

दण्डः क्रियापेक्ष' अपराधक्रियापेक्ष कल्पनीय इति शेष । वाग्दण्डपारुष्यात्मकप्रथमसाहसस्य शतावरो दण्ड कार्षापणशताभ्यूनो नास्तीत्यर्थ । एव पञ्चशतावर सहस्रावर इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । उत्तमसाहसे य एते दण्डा उक्तास्तेऽपराधानुसारेण व्यस्ता समस्ता योजनीयाः। उत्तमसाहसिकस्य दत्तदण्डस्याप्यसव्यवहार्यतामाह **स एव** (नारद, साहस ११)

स्याता सव्यवहार्यौ द्वौ धृतदण्डौ तु पूर्वयो ।
धृतदण्डोऽप्यसभाष्यो ज्ञेय उत्तमसाहसे ॥

इति श्रीकोदण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योते साहसाख्यव्यवहारपदनिरूपणम ॥ २० ॥

अथ स्त्रीसग्रहणाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥

तत् त्रिविधमित्याह **बृहस्पति**.

पापमूल सग्रहण त्रिप्रकार निबोधत ।
बलोपाधिकृते[1] द्वे तु तृतीयमनुरागजम् ॥

त्रयाणामपि भेदाना स्वरूप दर्शित **तेनैव**

अनिच्छन्त्या यत्क्रियते मत्तोन्मत्तप्रमत्तया ।
प्रलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृत तु तत् ॥
छद्मना गृहमानीय दत्त्वास्या मदकारणम् ।
सयोग क्रियते यत्तु तदुपाधिकृत विदु ॥

---

१ 'बलोपधिकृते' इति ख–क

अन्योन्यचक्षूरागेण दूतीसम्प्रेषणेन वा ।
कृत रूपार्थलोभेन ज्ञेय तदनुरागजम् ॥

मदकारण मादक धत्तूरबीजादिकम् । तत्र बलात्कारकृत स्त्रीसग्रहण साहसान्तर्भूतत्वात्तत्प्रकरणेऽधुनैव दर्शितम् । उपाधिकृते दण्डमाह स एव

छद्मना कामयेद्यस्तु तस्य सर्वहरो दम ।
अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्वासयेत्तत ॥

सर्वहर: सर्वस्वहर । एतत्सजातीयपरभार्यागमनविषय हीनजातीयागमने तदर्धभूत सर्वस्वहरणरूपो दण्ड । उत्कृष्टजातीयागमने तु वधसहितोऽय दण्ड । तथा च स एव

दमो नेय समाया तु हीनायामधिकस्तत ।
पुस कार्योऽधिकाया तु गमने सम्प्रमापणम् ॥ इति ।

अत्र पुरुषस्यैवापराधो न स्त्रिया इति तस्यैव दण्ड उक्तो न स्त्रियान साहसस्त्रीसग्रहणवत् छद्मकृतेऽपि सजातीयोपभुक्ताया प्रायश्चित्तकरणानन्तर सव्यवहार्यता हीनोपभुक्तायास्तु नेति ज्ञातव्यम् । अनुरागसग्रहणस्य त्रैविध्यमाह **व्यास**

सग्रहस्त्रिविधो ज्ञेय प्रथमो मध्यमस्तथा ।
उत्तमश्चेति शास्त्रेषु तस्योक्त लक्षण पृथक् ॥

एतेषा स्वरूप दर्शयति **बृहस्पति:**

अपाङ्गप्रेक्षण हास्य दूतीसम्प्रेषण तथा ।
स्पर्शो भूषणवस्त्राणा प्रथम सग्रह स्मृत ॥
प्रेषण गन्धमाल्याना फलमद्यान्नवाससाम् ।
सम्भाषण च रहसि मध्यम सग्रह विदु ॥
एकशय्यासन क्रीडाचुम्बनालिङ्गन तथा ।
एतत्सग्रहण प्रोक्तमुत्तम शास्त्रवेदिभि ॥

'[illegible]

एतेषु त्रिषु क्रमेण दण्डानाह स एव

त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्य उत्तमः ।
विनयः कल्पनीयः स्यादधिको द्रविणाधिके ॥

अधिकः प्रथमसाहसादिभ्योऽधिकः । परस्त्रिया सम्भाषणं कुर्वाणस्य दण्डमाह **मनुः** (८. ३५४)

परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयन् रहः ।
पूर्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ॥

आक्षारितः अभिशस्तः । **दोषैः** नानोपभोगवार्तादिभिः । यस्तु पापबुद्धिविरहितः कारणात्तया सह सम्भाषते न तस्य दण्ड इत्युक्तं **तेनैव** (मनु ८. ३५५)

यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।
न दोषं प्राप्नुयात्किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥

बृहस्पतिना तु सम्भाषणस्य मध्यमसाहसं दण्डमभिधाय तत्र मध्यमसाहसो दण्ड उक्तो मनुना तु पूर्वसाहस उक्तः । अनयोः रूपसजातीयसम्भाषणविषयत्वेन व्यवस्था परिकल्पनीया । यापि त्रातिमानाषिद्धं परपुरुषेण सम्भाषणं करोति सा पणशतं दण्ड्या । पुरुषः स्त्र्यादिभिर्निषिद्धः सम्भाषणं कुर्वाणः पणशतद्वयं दण्डनीयः । उभावपि प्रतिषिद्धं परस्परसम्भाषणादिकं कुर्वाणौ सम्भोग इव दण्डमाजावित्याह **याज्ञवल्क्यः** (२. २८५)

स्त्री निषेधे शतं दण्ड्या द्विशतं तु दमं पुमान् ।
प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा सङ्ग्रहणे तथा ॥

निषिध्यत इति **निषेधः** । कर्मणि हलश्च (पा. ३. ३. १२१) घञ् । एतच्चारणादिस्त्रीव्यतिरिक्तविषयम् । तथा च **मनुः** (८. ३६२)

नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु ।
सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च ॥

चारणा नटाः । आत्मोपजीविनः वेशोपजीविनः । एतेषां दारेषु एष विधिः अभिभाषणादिनिमित्तकदण्डविधिः । यत एते नारीः स्वभार्याः सज्जयन्ति पुरुषान्तरे संयोजयन्ति प्रच्छन्नीकृत्य चारयन्ति चेत्यर्थः । सम्भोगे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः (२ २८६)

सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः ।
प्रातिलोम्ये वधः पुंसो नार्याः कर्णादिकर्तनम् ॥

अत्र स्त्रिया अपि दण्डाभिधानादनुरागजसंग्रहणविषयमेतद्वाक्यमित्यवगम्यते । बलात्कारकृतोपाधिकृतयोः स्त्रिया अनपराधित्वेन दण्डाभावात् । सजातीयागमने तूत्तमसाहसो दण्डः, हीनजातीयागमने मध्यमसाहसः, उत्कृष्टजातीयागमने तु वधः, स्तस्याः कर्णादिकर्तनमित्यर्थः । अस्मादेव प्रातिलोम्येन गमने पुरुषस्य वधं विधाय स्त्रियास्तदर्धतुल्यकर्णादिकर्तनविधानात्सजातीयागमनादौ पुरुषस्य यावुत्तममध्यमसाहसौ दण्डावुक्तौ तत्र तदर्धं स्त्रिया दण्ड इति सूचितम् । अत एव कात्यायनः (४८७)

सर्वेषु चापराधेषु पुंसो योऽर्थदमः स्मृतः ।
तदर्धं योषितां दद्युर्वधे पुंसोऽङ्गकर्तनम् ॥

योषितोऽपराधकर्त्र्य इति शेषः । यस्तु

शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ।

इति मनुना (८ ३७८) ब्राह्मणस्येच्छन्त्या ब्राह्मण्या गमने दण्ड उक्तः स या अरक्षिता असच्चरिता तद्गमनविषयः । यथानुलोम्येन गमनेऽप्येवमेव दण्ड उक्तः (मनु ८ ३८५)

अगुप्ते वैश्यराजन्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन् ।
शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियम् ॥ इति

स या वैश्यादयोऽगुप्ता मानसव्यभिचारादरक्षिता गृहेऽवस्थाः प्रसह्य रक्षिता इति यावत् तासां गमने वेदितव्यः । मानसव्यभिचारात्-

क्षितानां गृहेऽवरोधेन बलाद्रक्षण कार्यमित्युक्त स्त्रीपुधर्मप्रकरणे **तेनैव** (मनु ९ १२)

अरक्षिता गृहे रुद्धा पुरुषैराप्तकारिभि । इति ।

यश्च **तेनैव** (मनु ८ ३८३)

सहस्र ब्राह्मणो दण्ड दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् ।

इति दण्ड उक्त स गृहव्यापारनियोजनेन मानसव्यभिचारादपि रक्षिताया क्षत्रियाया वैश्यायाश्च गमने वेदितव्य । यास्तु न मानसव्यभिचाराद्रक्षिता न च गृहेऽवरुद्धास्तद्गमने गुप्तागमने यो दण्डस्तदर्धं दण्ड इत्याह **व्यास**:

गुप्ताया सग्रहे दण्डो यथोक्त समुदाहृत ।

अनिच्छन्त्यामागताया (इच्छन्त्यामागताया तु[1]) गच्छतोऽर्धदम स्मृत ॥

प्रातिलोम्येन गमने शूद्रस्य दण्डविशेषमाह **मनु**: (८ ३७४)

शूद्रो गुप्तमगुप्त वा द्वैजात वर्णमावसन् ।

अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्त सर्वेण हीयते ॥

शूद्रोऽगुप्ता द्विजातीना स्त्रिय गच्छन् लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहारभाग्भवति गुप्ता तु गच्छन् सर्वस्वापहारवधभाग्भवतीत्यर्थ । अत एव **गौतम**: (गौ धर्मसूत्र १२ २ ३)—आर्यस्त्र्यभिगमने लिङ्गोद्धार सर्वस्वहरण च गुप्ता चेद्वधोऽधिक —इति । क्षत्रियवैश्ययोरगुप्तब्राह्मणीगमने दण्ड उक्तस्**तेनैव** (मनु ८ ३७६)

ब्राह्मणीं तु यदा गुप्ता गच्छेता वैश्यपार्थिवौ ।

वैश्य पञ्चशत कुर्यात्क्षत्रिय तु सहस्रिणम् ॥

पञ्चशत पणशतपञ्चकदण्डभाजमित्यर्थ । एव **सहस्रिण**मित्यत्रापि । गुप्तागमने दण्डमाह **स** एव (मनु ८ ३७७)

उभावपि हि तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।

विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना ॥

---

1 'अनिच्छन्त्यामागच्छतोऽर्धदम' इति अ-क

शूद्रवद् दण्ड्यौ वधसर्वस्वापहारभाजावित्यर्थः। क्षत्रियवैश्ययोः परस्परगुप्तस्त्र्यभिगमने क्रमेण पणसहस्रपणशतपञ्चके तयोर्दण्ड । तथा च स एव (मनु ८ ३८२)

वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् ।
यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हत ॥[1]

वैश्यस्य प्रातिलोम्येऽप्यय दण्डोऽल्प तन्निर्गुणभर्तृकस्त्रीविषयः । प्रातिलोम्येन गन्तुस्तस्य महापराधित्वेनाल्पदण्डानर्हत्वात् । अत एव **वसिष्ठः** (व धर्मसूत्र २१ ३-५)—राजन्यश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छरपत्रैर्वेष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येदेव वैश्यो राजन्यायां मैथुनमारब्ध शूद्रस्तु राजन्यवैश्ययो । इति । सजातीयागमनेपि क्वचिदपराधाधिक्याच्छारीर दण्डमाह **नारदः** (स्त्रीपुस० ७३-७५)

माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा ।
पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा ॥
दुहिताचार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ।
राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या ॥
आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ।
शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते ॥

मातृग्रहण मातृसमानानां मातु सपत्नीनां ज्येष्ठभ्रातु पत्नीनां चोपलक्षणम् । **स्नुषाग्रहण** तत्समानानां कनिष्ठभ्रातु पत्नीनामप्युपलक्षणम् । **नान्यो दण्डो**ऽस्मान्न्यून इति शेष, अधिकदण्डस्य वधसहितस्य लिङ्गच्छेदस्य **याज्ञवल्क्येन** विधानात् । तद्यथा (या ३ २३२-२३३)

पितु स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥

---

१ 'अत एव वसिष्ठ राजन्यश्चेद् ब्राह्मणीमभिगच्छेत्' इति वाक्य प्रमादात् 'यो ब्राह्मण्याम्' इत्यस्मात्प्राग् निक्षिप्त ब-आदर्शे

आचार्यपत्नीं स्वसुता गच्छस्तु गुरुतल्पग ।
छित्त्वा लिङ्ग वधस्तस्य सकामाया स्त्रियस्तथा ॥ इति ।

अय च दण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषय । ब्राह्मणवधस्य निषिद्धत्वात् । अत एव ब्राह्मणमधिकृत्य **बृहस्पति**'

परदाराभिमर्शे तु प्रवृत्त तु महीपति ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
अब्राह्मण सग्रहणे प्राणा"त दण्डमर्हति ।

शङ्खलिखितावपि—सर्वेषा स्वदारनियम स्वकर्मप्रतिपत्तिश्च येन येनाङ्गेनापराध[1] कुर्यात्तत्तदस्य च्छेत्तव्यमन्यत्र ब्राह्मणाददण्ड्यो हि ब्राह्मण—इति । **प्रतिपत्ति**' पूज्यतासम्पादक इत्यर्थ । कचिद्ब्राह्मण्या वधदण्डमाह **यम**[2]'

वृषल सेवते या तु ब्राह्मणी मदमोहिता ।
ता श्वभि खादयेद्राजा सस्थाने वध्यघातिनाम्[3] ॥
वैश्य वा क्षत्रिय वापि ब्राह्मणी सेवते तु या ।
शिरसो मुण्डन तस्या प्रयाण गर्दभेन तु ॥

वध्यघातिना चाण्डालादीना सम्बन्धिनि स्थाने वधस्थान इत्यर्थ । **मदमोहिते**ति पदोपादानादत्यन्तासक्ताविषयो दण्ड इति गम्यते । अत्यन्तासक्तिरहितायास्तु न शारीरो दण्ड

यत्पुस परदारेषु तच्चैना चारयेद्व्रतम् । इति (मनु ११ १७६)

तस्या सव्यवहारार्थं प्रायश्चित्तविधानादिति **स्मृतिचन्द्रिकाकारः**। स्त्रीकृते सग्रहणे[4] दण्डमाह **बृहस्पतिः**

गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना ।
कामयेत्तत्र सा दण्ड्या नरस्यार्धदम स्मृत ॥

---

१ येनाङ्गेनापराध इति क २ यम इति नास्ति ब—आदर्शे ३ वध्यवर्तिनाम्' इति अ—क ४ 'स्त्रीसग्रहणे दण्डमाह इति अ, 'स्त्रीकृते बृहस्पति इति नास्ति क—आदर्शे

वचसा स्त्रियं प्रलोभ्य गच्छतः पुरुषस्य यो दण्डस्तं प्राप्ता तद्दण्डार्धं पुरुषो प्राप्य इत्यर्थः । कचिद् दास्यादिगमनेऽपि दण्डमाह **याज्ञवल्क्यः** (२. २९०)

अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च ।
गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम् ॥

स्वामिना या शुश्रूषार्थं गृह एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धा **अवरुद्धा**. पुरुषान्तरेणावरुध्य भुज्यमाना **भुजिष्याः** या दास्यो भुजिष्या अवरुद्धा वा तासु सर्वपुरुषसाधारणतया **गम्या**स्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणं दण्ड्यः । तासां परगृहीतत्वेन परस्त्रीतुल्यत्वात् । **च**शब्दोपादानात् परगृहीतयोर्वेश्यास्वैरिण्योरपि गमनेऽयं दण्ड इति मन्तव्यम् । एतच्च स्पष्टीकृतं **नारदेन** (स्त्रीपुंस० ७८–७९)

स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या[1] दासी निष्कासिनी च या ।
गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥
आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् ।
गम्यास्वपि हि नोपेयाद् यतस्ताः सपरिग्रहाः[2] ॥

अब्राह्मणीति **स्वैरिण्या** विशेषणम् । **स्वैरिणी** स्वतन्त्रा पुंश्चली । **निष्कासिनी** कुटुम्बान्निर्गता पुंश्चली । भुजिष्यास्वेवेति सम्बन्धः । **व्यासो**प्याह

परोपरुद्धागमने पञ्चाशत्पणिको दमः ।
प्रसह्य वेश्यागमने दण्डो दशपणः स्मृतः ॥

प्रसह्य शुल्कदानमन्तरेण । अत्र पुरुषान्तरानवरुद्धासु वेश्यादिषु गम्यत्वोक्तिस्तद्गामिना दण्डो नास्तीत्येतावन्मात्रेण न पुनः पापराहित्येन

पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।

इत्यादिवाक्यैस्तद्गमने प्रायश्चित्तोपदेशात् । अन्त्यजस्त्रीगमने मनूक्तपणसहस्रदण्डानन्तरं प्रायश्चित्तानभिमुखास्त्रयो वर्णा भगाङ्कनं कृत्वा राष्ट्रान्नि-

---

१ वैश्या' इति क. २ स परिग्रहात् इति अ–क, सपरिग्रहात्' इति ब

र्वास्थाः शूद्रस्तत्कर्मकारी चाण्डाल एव भवतीत्याह **याज्ञवल्क्यः** (२ २९४)

अन्त्याभिगमने त्वाङ्क्य कुबन्धेन प्रवासयेत् ।
शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे वध ॥

आङ्क्य अङ्कयित्वा । **कुबन्धेन** कुत्सितबन्धेन भगाकारेण । **आर्यागमे** उत्कृष्टजातीयागमने । स्त्रीसंग्रहणस्य ज्ञातस्य दण्डनिमित्तत्वात् तन्निश्चयोपायमाह **याज्ञवल्क्य** (२ २८३)

पुमा सग्रहणे ग्राह्य केशाकेशि परस्त्रिया ।
सद्यो वा कामजैश्चिह्नै प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा ॥

केशाकेशि त्वव्ययत्वाल्लुप्ततृतीयाविभक्तिको निर्देश परभार्यया सह केशाकेशिक्रीडया अभिनवैर्नखक्षतादिभिश्चिह्नैरुभयो सप्रतिपत्त्या वाय सग्रहणवानिति[1] ज्ञातव्य इत्यर्थ । उपायान्तरमाह **स** एव (या २ २८४)

नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम् ।
अदेशकालसम्भाष सहैकस्थानमेव च ॥

कुर्वाण इति शेष । **सक्थि** ऊरु । परस्त्रिया स्पृष्ट क्षमते सोऽपि स्त्रीसग्रहणे ग्राह्य इत्याह **मनुः** (८ ३५८)

स्त्रिय स्पृशेददेशे य स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया ।
परस्परस्यानुमते सर्वं सग्रहण स्मृतम् ॥

य पुनरिय मया भुक्तेति दर्पादिना वदति सोऽपि तथाविधत्वेन ग्राह्य इत्याह **नारद** (स्त्रीपुस० ६९)

दर्पाद्वा यदि वा मोहाद्यया (? मोहाच्छ्लाघया) वा स्वय वदेत् ।
पूर्वं मयेय भुक्तेति तच्च सग्रहण स्मृतम् ॥

इति श्रीकोदण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योते स्त्रीसग्रहणाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ ३१ ॥

---

१ संग्रहणवानिति य पुनरिय मया भुक्तेति दनप्यादिना (दर्पादिना ?) वदति सोपि तथाविधत्वेन ग्राह्य ज्ञातव्य इत्यर्थ ’ इति ख

अथ स्त्रीपुंयोगाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।

तत्र तत्स्वरूपं दर्शयति **नारदः** (स्त्रीपुंस० १)

विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसां च कीर्त्यते ।
स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते ॥

विवाहादिविधिःस्माभिराचारविवेकोद्द्योते प्रपञ्चितः । **आदि**शब्देनात्र स्त्रीपुंधर्मा गृह्यन्ते । अत एव व्यवहारपदोद्देशकाले स्त्रीपुंधर्मो विभागश्चेत्युद्दिश्य प्रतिज्ञापूर्वकं ते निरूपिता **मनुना** (९ १)

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥
अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम् ।
विषये सज्जमानाश्च संस्थाप्यास्त्वात्मनो[1] वशे ॥

इत्यादिना । **संयोगे** परस्परसंयोजने **विप्रयोगे** तदभावे । **शाश्वतान**वश्यकरणीयान् । **विषये** दण्डहेतुभूते चाञ्चल्यादिविषये । स्त्रीणां स्वातन्त्र्ये दोषमाह **नारदः** (दायभाग ३०)

स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः ।
अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत् ॥

कुले सत्कुले । पुरुषेण भार्या व्यभिचारादवश्यं रक्षणीयेत्याह **हारीतः**—एकव्रतस्कन्नभावात् परेन्द्रियोपहतत्वाच्च दुष्टाः कुलसङ्कर-[2] कारिण्यो भवन्ति । जीवति जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः । तस्माद्रेतोपघाताज्जाया रक्षेत् । जायानाशे कुलनाशः कुलनाशे तन्तुनाशस्तन्तुनाशे देवपितृयज्ञनाशो देवपितृयज्ञनाशे धर्मनाशो धर्मनाशे आत्मनाश आत्मनाशे सर्वनाशः—इति । **एकव्रतस्कन्नभावात्** एकभर्तृस्वरूपव्रतस्खलनात् । **परेन्द्रिये**ति परस्मिन्पुंसि इन्द्रियस्य मनसो रागादिना उपहतत्वात् । **कुलसङ्करकारिण्यः** तज्जातिस्वभावानुगतप्रजोत्पादनेन कुलसाङ्कर्यम् । अत एव **शङ्खलिखितौ**—यस्मिन्[3] भावोऽर्पितः स्त्रीणा-

---

१ संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे' इति क २ 'कुलसंस्कारिण्य' इति अ ३ 'यस्मिन्वा-वर्तित' अ-क

मार्तवे तादृश पुत्र जनयन्तीति । तन्तुः पुत्रपौत्रादि । परपुरुषवीक्षणादिभ्योऽपि रक्षणीया इत्याह **मनु**' (९ ५–६)

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषत ।
द्वयोर्हि कुलयो शोकमावहेयुररक्षिता ॥
इम हि सर्ववर्णाना पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
यतन्ते रक्षितु भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥

द्वयोः कुलयोः भर्तृकुलपितृकुलयो । स्वबान्धवादिभिरपि रक्षणीया इत्याह **बृहस्पति**.

सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्या स्त्री स्वबन्धुभि ।
श्वश्र्वादिभि पालनीया गुरुस्त्रीभिर्दिवानिशम् ॥

मनुरपि (९ ४)

कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पति ।
मृते भर्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥

काले कन्यादानयोग्ये काले । **वाच्यो** निन्द्य । **अनुपयन्** अगच्छन् । **नारदः** (दायभाग २८–२९)

मृते भर्तर्यपुत्राया पतिपक्ष प्रभु स्त्रिया ।
विनियोगात्मरक्षासु भरणेषु स ईश्वर ॥
परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये ।
तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्ष प्रभु स्त्रिया ॥
पक्षद्वयावसान तु राजा भर्ता स्मृत स्त्रिया ।
स तस्या भरण कुर्यान्निगृह्णीयात्पथश्च्युताम् ॥

विनियोगः कर्मणि नियोजनम् । **भर्ता** पोषक । स्त्रीस्वभाव कश्चिद्दर्शयन् स्त्री पुरुषेण लालनीयेत्याह **दक्ष**. (४ ८–१०, २)

जलौकावत्स्त्रिय सर्वा भूषणाच्छादनाशनै ।
सुहितापि कृता नित्य पुरुष ह्यपकर्षति ॥
जलौका रक्तमादत्ते केवल सा तपस्विनी ।
इतरा तु धन वित्त मास वीर्य बल सुखम् ॥

साशङ्का बालभावे तु यौवनेऽभिमुखी भवेत् ।
तृणवन्मन्यते नारी वृद्धभावे स्वकं पतिम् ॥
स्वकाम्ये वर्तमाना सा स्नेहान्न च निवारिता ।
अपथ्या तु भवेत्पश्चाद्यथा व्याधिरुपेक्षितः ॥

सुहिता तृप्ता कृतापीत्यन्वय । **अपकर्षति** सततमवज्ञाविषयं करोति । **स्वकाम्ये** स्वेच्छायाम् । **अपथ्या** अत्यन्ताहितहेतुभूता । स्त्रीणां कायिकवाचिकदुश्चेष्टातो रक्षणमवरोधेनापि कर्तुं शक्यं मानसव्यभिचाराद्रक्षणं तु यद्यपि नावरोधेन कर्तुं शक्यं तथापि सततगृहव्यापारनियोजनादिना पुरुषान्तर[1]चेतनावसरराहित्यसम्पादनोपायेन कर्तव्यमित्याह **मनुः** (९ १०–११)

न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।
अर्थस्य सग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ॥
शौचे धर्मेऽन्नपक्त्यां च पारिणाह्यस्य वेक्षणे ।

व्यये स्वेनोक्ते व्यये । शौचे गृहादिशुद्ध्यर्थे समार्जनोपलेपनादौ । **धर्मे** अग्निहोत्रादिसत्कर्मौपयिके व्यापारे । **पक्त्या** पाकव्यापारे । **पारिणाह्य** पीठादिगृहोपकरणम् । **ईक्षणं** विचारणम् । एवंविधं[2]व्यापारासक्तेनान्तःकरणेन सुरक्षिता साध्व्य । यास्त्वाप्तै पुरुषै रक्षितास्ता न सुरक्षिता इत्याह **स** एव (मनु ९ १२)

अरक्षिता गृहे रुद्धा पुरुषैराप्तकारिभि ।

आप्ताश्च ते कारिणश्चेत्याप्तकारिणः । पत्युर्धर्मनिष्ठत्वमपि स्त्रीरक्षणोपाय इति दर्शयितुमाह **स** एव (मनु ९ २२–२३)

यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥

---

१ पुरुषान्तरचेतनाचरणराहित्य इति क, पुरुषान्तरचेतनावसर' इति ब २ 'एवंविधव्यापारसक्तचित्ततया स्थिता साध्व्य इति व्यपदिश्यन्त इत्याह स एव आत्मानमात्मना । यास्तु रक्षेयुस्ता सुरक्षिता । आत्मना गृहव्यापारसक्तेनान्तःकरणेन सुरक्षिता सुशु [illegible] साध्व्य ' इति ब–क

अक्षमाला वसिष्ठेन सयुक्ताधमयोनिजा ।
शार्ङ्गी च मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥

भरणमपि भार्याया अवश्यकर्तव्यमाह स एव (मनु ९ ९५)

देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मन ।
ता साध्वीं बिभृयान्नित्य देवाना प्रियमाचरन् ॥

आत्मन इच्छया न विन्दते किं तर्हि देवैर्दत्तामित्यनेन विवाहलक्षणस्य स्त्रीपुसयो सम्बन्धस्य न स्वाधीनत्व किं तर्हि देवकृतत्वमिति दर्शितम् । देवदत्तत्व च स्त्रीणा

सोमो ददद्गन्धर्वाय ग धर्वो ददद्ग्नये ।
रयिं च पुत्राश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥

(ऋग्वेद १० ८५ ४१)

इत्यादिभ्यो वेदवाक्येभ्योऽवगम्यते । तेन देवैर्दत्ताया अभरणेन दातॄणा देवाना द्रोहश्चापद्यत इत्यर्थवाद । दुष्टाया अपि स्त्रिया कदन्नादिना भरण कार्यमित्याह **नारदः** (स्त्रीपुस० ९१)

व्यभिचारे स्त्रिया मौण्ड्यमध शयनमेव च ।
कदन्न च कुवासश्च कर्म चावस्करोज्झनम् ॥

अवस्करोज्झन अमेध्यदूरीकरणम् । गर्भिण्यै स्त्रियै तद्वाञ्छित वस्त्ववश्य दातव्यम् । अत एव **याज्ञवल्क्य.** (३ ७९)

दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्य मरण वापि तस्मात्कार्यं प्रिय स्त्रियाः ॥

ग्रामान्तर जिगमिषुणा भार्याया भरणार्थमुपाय विधाय गन्तव्यमित्याह **मनुः** (९ ७४)

विधाय वृत्तिं भार्याया प्रवसेत् कार्यवान्नर ।
अवृत्तिकर्शिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥

स्थितिमती सन्मार्गस्थिता । अलङ्कारादिकमपि यथाशक्ति भार्यायै देयमित्याह **बृहस्पतिः**

भर्त्रा पत्नी समभ्यर्च्या वस्त्रालङ्कारभोजनै ।
उत्सवे च पितृभ्रातृश्वशुराद्यैश्च बन्धुभि ॥

अदुष्टभार्याया परित्यागो न कर्तव्य इत्यभिप्रेत्याह **देवलः**

स्वदारांस्त्यजतो मोहान्नरस्यान्यायशालिन ।
धर्मवशपरित्यक्तुर्निष्कृतिर्न विधीयते ॥

तस्य दण्डमाह **विष्णुः** (विष्णुधर्मसूत्र ५ १६२–१६३)–निर्दोषा परित्यज्य पत्नीं च–इति । चोरवच्छास्य इत्यनुषङ्ग । **निर्दोषां** त्यागहेतुभूतदोषरहिताम् । यदि सगुणा परित्यक्तुमिच्छति तदा त्वाह **नारदः** (स्त्रीपुंस० ९५)

अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम् ।
त्यजन्भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन धर्मत[1] ॥

साध्वीं त्यजन् राज्ञा दण्ड गृहीत्वा तस्यामवस्थापनीय इत्यर्थ । यदि स्थापितोऽपि न तिष्ठति तदा त्वाह **याज्ञवल्क्यः** (१ ७६)

आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरण स्त्रिय ॥

तृतीयांश तद्धनतृतीयांश राज्ञा भार्याया दाप्य । अल्पधनस्तु भरणमात्रपर्याप्त दाप्य इत्यर्थ । स्त्रिया पतिरवश्य शुश्रूषणीय इत्याह **मनुः** (५ १५१, १५६)

यस्मै दद्यात्पिता कन्यां भ्राता वानुमते पितु ।
शुश्रूषयेच्च जीवन्त संस्थित च न लङ्घयेत् ॥
पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतो वा मृतस्य वा ।
पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किंचिदप्रियम् ॥

याज्ञवल्क्य (१ ७७)

स्त्रीभिर्भर्तृवच कार्यमेष धर्मः पर स्त्रियाः ।
आ शुद्धे सम्प्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषित ॥

निर्गुणोऽपि पति सेव्य इत्याह **मनुः** (५ १५३–१५४)

---

1 'दण्डेन भूयसा' इति ब

अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत्पतिः ।
सुखस्य नित्यं दातेह परलोके च योषितः ॥
विशीलः कामवृत्तो वा गुणैर्वा परिवर्जितः ।
उपचर्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत्पतिः ॥

श्रौतस्मार्ताग्निपरिचरणमपि तयावश्यं कर्तव्यमित्याह **कात्यायनः**

पत्या चाप्यवियोगिन्या शुश्रूष्योऽग्निर्विधीयते ।
सौभाग्यवद्वैधव्यकाम्यया भर्तृभक्तया ॥

काश्चित्स्त्रीधर्मानाह **विष्णुः**[1] (विष्णुधर्मसूत्र २५ २–१३)– भर्तुः समानचारित्वं श्वशुरगुरुदेवतातिथीनां पूजनं सुसंस्कृतोपस्करताऽमुक्तहस्तता सुगुप्तभाण्डता मूलक्रियास्वनभिरुचिर्मङ्गलाचारतत्परता भर्तरि प्रोषिते (प्रवसितेऽप्रति० ?) प्रतिकर्मक्रिया परगृहेष्वनभिगमनं द्वारदेशे गवाक्षे वाऽनवस्थानं सर्वकर्मस्वस्वतन्त्रता बाल्ययौवनवार्धके पितृभर्तृपुत्रपराधीनता–इति । **ऋष्यशृङ्गो**ऽपि

गृहमेधा भवेन्नित्यं भूषणानि च पूजयेत् ।
नित्यं स्नानकृता वेणीमर्चयेत्पुष्पमालया ॥
पूर्वमेव रहो गच्छेद्यावन्नान्यः प्रबुध्यते ।
देवताराधनं कुर्याद्धूपपुष्पाक्षतादिभिः ॥

गृहमेधा गृहकार्ये सक्ता । **भूषणानि पूजयेत्** मार्जनादिना संस्कुर्यादित्यर्थः । **स्नानकृता** स्नानेन संस्कृताम् । **रहः** एकान्तस्थानात् । **अन्यः** पतिरित्यर्थः । देवताराधनं द्वारदेवताद्याराधनम् । अन्ये स्त्रीधर्मा **आचारविवेकोद्द्योते** दर्शिता इति नात्र प्रपञ्चिता । पतिपत्न्योः परस्परानुरागे श्रेयोऽभिवृद्धिर्भवतीत्याह **याज्ञवल्क्यः** (१ ७४)

यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ।

त्रिवर्गो धर्मकामार्थाः । **मनु**रपि (३ ६०, ९ १०१)

सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥

---

१ 'पितृभर्तृपराधीनता' इति अ

अन्योन्यस्याव्यभीचारो भवेदामरणान्तिक ।
एष धर्मः समासेन ज्ञेय स्त्रीपुसयो पर ॥

यद्यपि राज्ञः पुरतो वादिप्रतिवादिभावेन स्त्रीपुसयोर्मिथो विवादो निषिद्धस्तथापि तयो स्वधर्मातिक्रमे कथञ्चिज्ज्ञाते दण्डनादिना तौ स्वधर्मे स्थापनीयावित्येतदर्थं व्यवहारपदेषु स्त्रीपुधर्माभिधानम् ॥ इति श्रीकोदण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योते स्त्रीपुयोगाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ ३२ ॥

अथ दायभागाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ॥

तत्र तत्स्वरूप दर्शयति **नारद** (दायभाग १)

विभागोऽर्थस्य पित्र्यादे पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।
दायभाग इति प्रोक्त व्यवहारपद बुधै ॥

पित्रोरिदमिति **पित्र्यम्**। **आदि**शब्देन पैतामहादीना ग्रहणम् । पुत्रग्रहण पौत्रादीनामप्युपलक्षणम् । अनेन यत्र दायस्य भागो निरूप्यते स **दायभाग** इत्यवयवार्थयोगेनाय[1] शब्दो व्यवहारपदे वर्तत इति दर्शितम् । **दायो** नाम विभागार्ह पित्रादिसम्बन्धि द्रव्यम् । तथा च **निघण्टुकारः**

विभक्तव्य पितृद्रव्य दायमाहुर्मनीषिण ।

स्मृतिसग्रहकारोऽपि

पितृद्वारागत द्रव्य मातृद्वारागत च यत् ।
कथित दायशब्देन तद्विभागोऽधुनोच्यते ॥

पितृमातृग्रहण पितामहादीनामप्युपलक्षणम् । अय च दायो द्विविधः सप्रतिबन्धोऽप्रतिबन्धश्चेति । यद्द्रव्य स्वामिनस्तत्पुत्रादेरप्यभावे स्व भवति स सप्रतिबन्धो दायो यथा पित्रादीना[2] पुत्रादिधनम् । यत्पुत्रपौत्रयोः पितृपितामहधन जन्मन आरभ्य स्व भवति सोऽप्रतिबन्धो दायः । तत्र स्वामितत्पुत्रसद्भावस्याप्रतिबन्धकत्वात् । विभागकालमाह **मनुः** (९.१०४)

---

१ इत्यवयवादार्थयोगेन' अ २ यथा पुत्रादीना पुत्रादि०' इति अ

ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥

पित्रोरिदं **पैतृकम्**। यतस्ते पुरा मातापित्रो**र्जीवतो**स्तद्द्रव्योपादाने **अनीशा** अस्वतन्त्रा अतस्तयो**रूर्ध्वं** तद्धनं **समं भजेर**न्नित्यर्थः । अत्र पितु**रूर्ध्व**मिति पितृधनविभागकाल उक्तः । मातुरूर्ध्वमिति मातृधनविभागकाल उक्तः । **च**शब्दस्तु वक्ष्यमाणविभागकालान्तरसमुच्चयार्थः । तेन मातरि जीवन्त्यामपि पित्रभावे पितृधनविभागो मात्रभावे सत्यपि पितरि मातृधनविभागः कर्तुं योग्यः । अत एव **स्मृतिसंग्रहकारः**

पितृद्रव्यविभागः स्याज्जीवन्त्यामपि मातरि ।
न स्वतन्त्रतया स्वाम्यं यस्मान्मातुः पतिं विना ॥
मातृद्रव्यविभागोऽपि तथा पितरि जीवति ।
सत्स्वपत्येषु यस्मान्न स्त्रीधनस्य पतिः पतिः ॥

यत्पत्युर[1]भावेऽपि मातुर्यतः स्वातन्त्र्येण पतिधने न स्वाम्यमतस्तस्यां जीवन्त्यामपि पितृधनविभागः । यतोऽपत्येषु तिष्ठत्सु पतिर्भार्याधनस्य न स्वाम्यतस्तस्मिन् सत्यपि मातृधनविभाग इत्यर्थः ॥ यद्यपि पै[2]त्र्ये धने पुत्राणां जन्मन आरभ्य स्वामित्वं तथापि व्याधितत्वादिदोषरहिते पितरि जीवति तदिच्छामन्तरेण न पुत्रास्तद्धनविभागार्हाः । तथा **शङ्खः**—जीवति पितरि पुत्रा रिक्थं भजेरन् यद्यपि स्यात्पश्चादधिगतं तैरनर्हा एव पुत्रा अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्—इति । अर्थोपभोगे यागादिरूपे धर्मेऽपि पित्रनुज्ञां विना प्रवर्तितुमनर्हत्वादित्यर्थः । **पश्चात्** जन्मन इति शेषः । **अधिगतं** स्वाम्यमिति शेषः । अर्थेष्वस्वातन्त्र्यं विवृतं **हारीतेन**—जीवति पितरि पुत्राणामर्थादानविसर्गाक्षेपेष्वस्वातन्त्र्यम्—इति । **अर्थादानविसर्गौ** द्रव्योपभोगव्ययौ । **आक्षेपो**ऽपराधादिषु दास्यादीनां भर्त्सनादिकम् । एते**ष्वस्वातन्त्र्यं** पित्रनुज्ञां विना स्वेच्छया न प्रवर्तितव्यं तैरित्यर्थः । यत्पुनः

१ 'यत्पुनरभावेपि मातुर्यतः' इति अ, यत्पुत्रभावेपि मातुर्यतः' क २ 'यद्यपि पैतृकेषु धनेषु' इति ब

पितर्युपरते पुत्रा विभजेरन् पितुर्धनम् ।
अस्वाम्य हि भवेदेषा निर्दोषे पितरि स्थिते ॥

इति **देवलवचन** तत्रास्वाम्यमस्वातन्त्र्यमित्यर्थोऽवसेय सत्यपि निर्दोषे पितरि पुत्रपौत्राणा जन्मन आरभ्यैव पितृपितामहधने स्वामित्वस्य लोकसिद्धत्वात् । उत्पत्त्यैवार्थं स्वामित्वाल्लभत इत्याचार्या इति **गौतमेना**भिधानाच्च । ननु स्वामित्वस्य लोकसिद्धत्व कथमुच्यते यावता शास्त्रैकसमधिगम्यत्व स्वस्वामिभावस्य समर्थित **सग्रहकारेण**

वर्तते यस्य यद्धस्ते तस्य स्वामी स एव न ।
अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्याद्यै किं न दृश्यते ॥
तस्माच्छास्त्रत एव स्यात्स्वाम्य नानुभवादिति ।
अस्वापहृतमेतेन न युक्त वक्तुमन्यथा ॥
विदितोऽर्थागम शास्त्रे यथावर्णं पृथक् पृथक् ।
न च स्वमुच्यते तद्यत्स्वेच्छया विनियुज्यते ॥
विनियोगोऽस्य सर्वस्य शास्त्रेणैव नियम्यते । इति ।

अस्यार्थ । न हि यत्समीपे यद्धन दृश्यते तस्य तद्धन स्व स च तस्य स्वामीति चौर्यादिलब्धधनेऽपि स्वस्वामिभावप्रसङ्गात् । किं च मम स्वमनेनापहृतमिति व्यवहारो न सङ्गच्छेत । यत्समीपे धन दृश्यते तस्यैव तत्र स्वामित्वात् । किं च—स्वामी रिक्थक्रयसविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिक लब्ध क्षत्रियस्य विजित निर्विष्ट वैश्यशूद्रयो (गौतमधर्मसूत्र १० ३९-४२)—इत्येवमादिषु **गौतमादिवाक्येषु** रिक्थादिसाधारणस्वत्वहेतूपदेश प्रतिवर्णं प्रतिनियतप्रतिग्रहादिस्वत्वहेतूपदेशश्च व्यर्थः स्यात् । **रिक्थ**मप्रतिबन्धो दाय **क्रयः**[1] प्रसिद्ध **सविभागः** सप्रतिबन्धो दाय **परिग्रहः** प्रागन्येनास्वीकृतस्य वनादिसाधारणप्रदेशसम्बन्धिनः काष्ठतृणजलादे स्वीकारः । **अधिगमः** निध्यादे प्राप्ति । एतेषु स्वत्वनिमित्तेषु सत्सु **स्वामी** भवति । अत्राप्रतिबन्धो दायो जन्मनैव

1 क्रय ' इति नास्ति अ-आदर्शे

स्वत्वहेतु सप्रतिबन्धदायस्तु प्रतिबन्धापगमे सतीति ज्ञातव्यम् । **ब्राह्मणस्य लब्ध** प्रतिग्रहादिप्राप्त**मधिक**मसाधारणम् । **क्षत्रियस्य विजित** विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम । **वैश्यशूद्रयोर्निर्विष्ट** भृतिरूपेण लब्धमसाधारणम् । तत्र वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्ध निर्विष्ट शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिलब्धम् । अत्र वैश्यशूद्रग्रहणस्योपलक्षणत्वादन्येषामनुलोमजाना प्रतिलोमजाना[2] च—सूतानामश्वसारथ्यमित्यादिनोक्त (मनु १० ४७) यद्यदसाधारण भृतिद्रव्य तत्सर्वं निर्विष्टशब्देन परिगृह्यते । नि पूर्वस्य विशेर्भृत्यर्थत्व तु—निर्वेशो भृतिभोगयोरित्य**मरसिंहेना**भिधानादवगम्यत इति गौतमवचनस्यार्थ । न च येन यद्यथेष्ट विनियुज्यते स तस्य स्वामी तच्च तस्य स्व चौर्यादिलब्ध तु न तथेति वाच्यम् । सर्वस्य न्यायोपार्जितस्यापि धनस्य कुटुम्बपोषणादौ विनियोग शास्त्रेण नियमित इति स्वेच्छानुसारेण विनियोगविषयत्वाभावादिति । एतत्सग्रहकारमत **धारेश्वरभट्टेना**प्याश्रितम् । तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यत्वान् कथ स्वस्वामिभावस्य लोकसिद्धत्वमिति चेत्, अत्राभिधीयते । शास्त्रार्थज्ञानरहिताना पामराणामपि हि क्रयादिप्राप्ते धने क्रेत्रादिस्वत्वव्यवहारो दृश्यते । न च[3] स शास्त्रैकसमधिगम्यत्वे घटते । न च लौकिकत्वे चौर्यादिलब्धस्यापि स्वत्वापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतिग्रहाद्युपायके एव लोके स्वत्वव्यवहारात् । न चैव स्वामी रिक्थेत्यादिशास्त्रानर्थक्यापत्ति । तस्य व्याकरणशास्त्रवल्लोकसिद्धस्वत्वहेतुनिबन्धनार्थत्वात् । उक्त चैतन्नयविवेके **प्राभाकरमताम्बुजप्रभाकरेण भवनाथेन**—लोकसिद्ध वार्जन ज मादि, अत एवा निदप्रथमलोकधीविषयतया स्थिते निबन्धनार्था स्मृतिर्व्याकरणादिस्मृतिवदिति । **अर्जन** स्वत्वहेतु । **जन्मादि** पुत्रजन्म पितृपितामहधने स्वत्वहेतु । **आदि**शब्देन क्रयादीना ग्रहणम् । **अनिदप्रथम**त्वमनादित्वम् । **व्याकरणादिस्मृतिवदि**ति । यथा व्याकरणशास्त्रे सिद्धा एव शब्दा

---

१ वैश्यशूद्रयो साधारणम् इति वाक्य नास्ति अ—आदर्शे २ 'प्रातलामजानाम्' ... आदर्शयो ३ 'न च' इति नास्ति अ—क—आदर्शयो

साधुत्वज्ञानार्थमनुव्याख्यायन्ते तथेत्यर्थ । व्याकरणशास्त्रस्य लोकसिद्ध-शब्दान्वाख्यापकत्वमुक्त **महाभाष्ये** सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्येति । सद-न्वाख्यानात् सिद्धशब्दान्वाख्यापकत्वादित्यर्थ । न च यथेष्टविनियोज्यत्व स्वत्वमिति वय ब्रूम । कि तर्हि यथेष्टविनियोगयोग्यत्वम् । तच्च शास्त्रेण कुटुम्बभरणादिविनियोगनियमनेन विनियोगान्तरविषयतामलभ-मानस्याप्यर्जितत्वप्रयुक्तमस्त्येव । यथा कुतश्चिद्धेतोरङ्कुरोत्पादनमकुर्वतोऽपि कुशूलादिस्थितस्य बीजस्य बीजत्वप्रयुक्तमङ्कुरोत्पादनयोग्यत्वम् । उक्त च **नयविवेके**—तच्च तस्य तदर्ह यद्येनार्जितम्—इति । तदर्ह यथेष्टविनियो-गार्हम् । **भट्टमतानुसारिणि तन्त्ररत्ने**ऽपि—यथेष्टविनियोज्यत्व हि स्वत्व केवलकृत्वर्थत्वेऽन्यत्राविनियोगाद्यथेष्टविनियोगाभाव इति । **विनियोज्य**-मत्र विनियोगार्ह—अर्हे कृत्यतृचश्च—इति **पाणिनि**स्मरणात् (पा ३ ३ १६९) । यत्तु कैश्चित्स्वत्वस्य लौकिकत्व प्रसाध्य तत्प्रयोजनमुक्त ब्राह्मणेन यदसत्प्रतिग्रहेण वाणिज्यादिना वा लब्ध तत् स्वत्वस्य शास्त्रैक-समधिगम्यत्वे

> यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।
> तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च ॥

इति वचनेन परित्यक्तव्यताभिधानात्स्वमेव न भवतीति तत्पुत्राणाम-विभाज्य स्यात्, स्वत्वस्य लौकिकत्वे तु तादृशमपि स्व भवत्येवेति तत्पु-त्राणा तद्विभाज्यमेव प्रायश्चित्त त्वर्जकस्यैव न तत्पुत्रादीना दायत्वेन तैस्तद्ग्रहणात्, दायस्य च धर्म्यागमत्वेन दोषानापादकत्वात् । धर्म्यागम-त्व तु

> सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जय ।
> प्रयोग कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव वा ॥

इति मनुनाभिधानात् (मनु १० ११५) । **प्रयोगो** वृद्ध्यर्थ द्रव्यप्रयोग । **कर्मयोगः** आर्त्विज्यादिकरणमिति । तदेतन्न सुन्दरमिव प्रतिभाति । यथा सिद्धशब्दानुशासनार्थे व्याकरणशास्त्रे ये लोकसिद्धाः

शब्दास्ते सर्वे सामान्यतो विशेषतो वानुशिष्टा एवेति यस्तत्र नानुशिष्टो यो वा—न ङिसम्बुद्ध्यो (पा ८ २ ८)—इत्येवमादिवाक्यै सम्बुद्धौ लुप्तनकारोऽसाधुरित्येवरूपेण प्रकारेणासाधुतयोपदिष्ट स लोकसिद्ध एव न भवतीति न प्रयोगार्हस्तथा लोकसिद्धस्य स्वत्वहेतुनिबन्धनार्थे गौतमादिशास्त्रे सर्वोऽपि स्वत्वहेतुरुपदिष्ट एवेति[1] यस्तत्र नोपदिष्टो यो वा चौर्यादिवत्स्वत्वासाधकत्वेनोक्त स लौकिकोऽपि स्वत्वहेतुर्न भवतीत्यतोऽसत्प्रतिग्रहवाणिज्यादिलब्धस्य यदि शास्त्रे स्वत्व निषिद्ध तर्हि लोकेऽपि चौर्यादिलब्धवत् तत्स्वत्वस्यानङ्गीकर्तव्यत्वात् । तस्माद्यद्गर्हितेनेति वाक्यमसत्प्रतिग्रहस्वयकृतकृपिवाणिज्यादीना स्वत्वहेतुत्वे सत्यपि ब्राह्मणस्य

आपद्गत सप्रगृह्णन् भुञ्जानोऽपि यतस्तत ।
न लिप्यैतैनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि स ॥ (या ३ ४१)
कुसीदकृषिवाणिज्य प्रकुर्वीतास्वयकृतम् ।
आपत्काले स्वय कुर्यान्नैनसा युज्यते द्विज ॥

इत्येवमादिभिर्याज्ञवल्क्यबृहस्पत्यादिवाक्यैरापद्वृत्तित्वेनोक्ताना तेषामनापद्याश्रयणे दोषसम्बन्धात्तदुपायलब्धद्रव्यपरित्यागजपतपोरूप प्रायश्चित्त विदधाति न तु तदुपायलब्धस्य स्वत्व निषेधतीत्यास्थेयम् । अत एवासत्प्रतिग्रहादिनार्जयितुर्न चोरादिवद्दण्डविशेष स्मर्यते । एव चानापद्यप्यसत्प्रतिग्रहादिनार्जितस्य स्वत्वमस्त्येवेति तत्पुत्राणा तद्विभाज्यमेव । अर्जयितुरेव दोषसम्बन्धात्प्रायश्चित्ताचरण चौर्यादिलब्धस्य तु न तादृक्त्वमिति न तद्विभाज्य विभज्य ग्रहणे तत्पुत्रादयो दण्डादिभाज इत्यल प्रसङ्गागतवित्तर्या[2] (वार्तया?) । निर्दोषे पितरि स्थिते—इति वचनात्सदोषे पितरि जीवत्यपि पुत्राणा न तत्पारतन्त्र्यमिति भवति तेषा स्वेच्छया विभागकर्तृत्वम् । अत एव **नारदः** (दाय १६)

व्याधित कुपितश्चैव विषयासक्तमानस ।
अन्यथाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभु ॥

---

१ 'एवेति उपदिष्टशास्त्रे स्वत्व निषिद्धस्तत्र नोपदिष्ट इति ब २ 'वित्तय' इति अ–क; 'वित्तया' इति ब

अन्यथाशास्त्रकारी स्मृत्याचारव्यपेतमार्गवर्ती । **शङ्खोऽपि**—अकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धे विपरीतचेतसि दीर्घरोगिणि च—इति । **अकामे** विभागेच्छारहिते [1]**वृद्धे** कुटुम्बव्यवहाराक्षमे । अशक्तत्वादिदोषयुक्ते पितरि पुत्राणा विभागेच्छाभावे ज्येष्ठस्य स्वातन्त्र्यमनुजाना तु तदधीनतयावस्थानम् । तथा च **शङ्खलिखितौ**—पितर्यशक्ते कुटुम्बस्य व्यवहारं ज्येष्ठ कुर्यादनन्तरो वा कार्यज्ञस्तदनुमतेन—इति । **अनन्तरः** अनुज । **तदनुमतेन** ज्येष्ठानुमतेन । **हारीतोऽपि**—काम दीने प्रोषित आर्ति गते वा ज्येष्ठोऽथाश्चिन्तयेत—इति । निर्दोषे पितरि जीवति तस्येच्छया पुत्राणा पैतृकधनविभागो मातरि निवृत्तरजस्काया तु तदिच्छाभावेऽपि भवति पुत्राणामिच्छया तद्धनविभाग । तथा च **गौतमः** (२८ १ २)—ऊर्ध्वं पितु पुत्रा रिक्थ विभजेरन्निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति पितरि चेच्छति—इति । **बृहस्पतिरपि**

पित्रोरभावे भ्रातृणा विभाग सप्रदर्शित ।
मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यते ॥

पितुश्चासति रतिसामर्थ्ये धनस्पृहाया वा गताया भवति पुत्रेच्छया तद्धनविभाग । तथा च **नारद.** (दाय २ ३)

अत ऊर्ध्वं पितु पुत्रा विभजेयुर्धन समम् ।
मातुर्निवृत्ते रजसि प्रत्तासु भगिनीषु च ॥
निवृत्ते चापि [2]रमणे पितर्युपरतस्पृहे ।

अत्र **पुत्रा विभजेयु**रित्यभिधानात्पितुरिच्छाभावेऽपि विभाग उक्त । **प्रत्तासु** कृतविवाहासु । **रमणे** रतिसामर्थ्ये । **उपरतस्पृहे** धनस्पृहानिवृत्तियुक्ते । **प्रत्तासु भगिनीषु** चेत्येतत्काकाक्षिवदुभयत्र सम्बध्यते । एतेनेदमुक्त भवति । मातुर्निवृत्तरजस्कतया पितुर्निवृत्तरतिसामर्थ्यतया तयोरपत्योत्पादनयोग्यताभावनिश्चये पितुर्धनस्पृहाभावे भगिनीषु च कृतविवाहासु पुत्रा स्वेच्छया विभाग कुर्युरिति । **केचित्तु मातुर्निवृत्ते** रजसीत्यादिकमुपरतस्पृहे इत्यन्तमेक वाक्यमित्यङ्गीकृत्य रजोनिवृत्त्यादीनां

१ 'वृद्धे इति नास्ति क—आदर्शे २ मरणे' इति अ

सहुषितानां विभागं प्रति निमित्तत्वमाहुः ॥ पित्रोर्जीवतोर्भ्रातृणां सहवासो मुख्य इत्याह **व्यासः**

भ्रातृणां जीवतो पित्रो सहवासो विधीयते ।

पित्रोरूर्ध्वमपि द्रव्योपचयार्थं सहवासं कुर्युरित्याहतुः **शङ्खलिखितौ**–कामं सह वसेयुरेकतः सहता वृद्धिमापद्येरन्–इति । **नारदो**ऽपि (दाय० ५)

विभृयाद्वैकतः सर्वाञ्ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता ।
भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः ॥

पृथग्दैवपित्र्यकर्मकरणाद्धर्मवृद्धिमपेक्षमाणा विभजेयुरित्याहतुर्**मनुप्रजापती** (मनु ९ १११)

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।
पृथग्विवर्धते धर्मस्तस्माद्धर्म्या पृथक्क्रिया ॥ इति ॥

विभागानन्तरं पृथग्दैवपित्र्यकर्मानुष्ठानमाह **बृहस्पतिः**

एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ॥ इति ।

पितुरिच्छया यो विभागस्तत्प्रकारमाह**आपस्तम्बः** (२ ६ १४ १)–एकधनेन ज्येष्ठं तोषयित्वा जीवन् पुत्रेभ्यो दायं विभजेत्समम्–इति । मध्यकद्रव्यादुद्धृतेन गवाश्वादिनैकेन वस्तुना ज्येष्ठं पुत्रं परितोष्यावशिष्टं धनं समतयैव विभजेदित्यर्थः । **बौधायनोपि** (बौ धर्मसूत्र २ २ २–५)–मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति समोऽशः सर्वेषामविशेषाद्धनमेकं चानूद्धरेज्ज्येष्ठस्तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसाययन्तीति श्रुतिः । **अविशेषात्** मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजदिति विशेषाश्रवणादित्यर्थः । पित्रा पुत्रेभ्यो दायं विभजता स्वयमंशद्वयं ग्राह्यमित्याह **नारदः** (दाय० १२)

द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पिता ।

बृहस्पतिरपि

जीवद्विभागे पितुः ता गृहीतांशद्वयं स्वयम् । इति ।

---

१ नारदोऽपि' इति नास्ति क–आदर्श

पितुरंशद्वयग्रहणमेकपुत्रविषयमित्याहतु **शङ्खलिखितौ**—स यद्येक-पुत्र स्याद् द्वौ भागावात्मन कुर्यात्—इति । एकशब्दोऽत्र श्रेष्ठवाचीति **पारिजातकारः** । पुत्रो यदि गुणवत्तया धनार्जनसमर्थस्तदानेन सह विभागे पिताशद्वय गृह्णीयादिति तन्मतेऽस्य वाक्यस्यार्थ । **कात्यायनस्तु** (८३८) पित्रा सर्वेभ्योऽपि पुत्रेभ्य सम एवाशो देयो न तु ज्येष्ठायै-कमुत्कृष्ट वस्तु स्वेनापि सम एवाशो ग्राह्यो न त्वशद्वयमित्यभिप्रेत्याह

सकल द्रव्यजात यद्भागैर्गृह्णन्ति तत्समै ।
पितरौ भ्रातरश्चैव विभागो धर्म्य उच्यते ॥ इति ।

तदेतत्पक्षद्वयमपि दर्शयति **याज्ञवल्क्यः** (२ ११४)

विभाग चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ।
ज्येष्ठ वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्यु समाशिन ॥

श्रेष्ठभागेन उत्तमवस्तुसहितेन भागेन । अनयो पक्षयोरन्यतर-पक्षाश्रयणे पितुरिच्छैव नियामिकेति पूर्वार्धस्यार्थ । ज्येष्ठाय पित्रोत्कृष्ट-वस्तूद्धारेऽनुजैरनुशयो न कर्तव्य समाशदाने ज्येष्ठेनाधिक मह्य न दत्त-मित्यनुशयो न कर्तव्य इत्याह **नारदः** (दाय० १५)

पित्रैव तु विभक्ता ये समन्यूनाधिकैर्धनै ।
तेषा स एव धर्म्य स्यात्सर्वस्य हि पिता प्रभुः ॥

यदि पिता शास्त्रोक्तमार्गपरित्यागेन स्वेच्छया विषम विभाग करोति तदा स निवर्तनीय एवेत्यभिप्रेत्याह **याज्ञवल्क्यः** (२ ११६)

न्यूनाधिकविभक्ताना धर्म्य पितृकृत स्मृत ।

यदि **धर्म्यो** धर्मशास्त्रोक्तस्तदा **पितृकृतः** पित्रा कृत एव न निवर्त-नीय । इतरथा तु निवर्तनीय इत्यर्थ । यदा स्वय सममेवांश गृह्णाति ज्येष्ठादिपुत्रेभ्योऽपि समाशान्ददाति तदा पत्नीना स्वस्वपुत्रसमाशभागित्व-माह स एव (या २ ११५)

यदि कुर्यात्समानशान्पत्न्यः कार्या समाशिका ।
न दत्त स्त्रीधन यासा भर्त्रा वा श्वशुरेण वा ॥

पत्न्य इति बहुवचनात्प्रतिपत्नि स्वांशेन समानमंश गृह्णीयान्न तु ताभ्य पृथक्कृत्यांशो देय । जायापत्योर्न विभागो विद्यते—इति (आपस्तम्बधर्मसूत्र २ ६ १४ १६) **हारीत**वचनविरोधापत्ते । यदि पुत्रो धनार्जनसमर्थतया स्वांश न जिघृक्षति तदा किमपि तस्मै दत्त्वा[1] तत्पुत्राणा दायग्रहणेच्छा मा भूदित्येवमर्थं विभाग कर्तव्य इत्याह **स** एव (या २ ११६)

शक्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद् दत्त्वा पृथक्क्रिया ।

जीवति पितरि पुत्रेच्छया यो विभाग स प्रकारान्तराश्रवणात्

सकल द्रव्यजात यद्भागैर्गृह्णन्ति तत्समम ।

इति **कात्यायन**वचनात् (८३८) मातुर्निवृत्ते रजसीति वचने सममित्यनुषङ्गाच्च समतया कर्तव्य । मृतपितृकाणा यो विभाग स समतया कार्य । तथा च **याज्ञवल्क्य**· (२ ११७)

विभजेयु सुता पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृण समम् ।

हारीतोऽपि—समानो मृते पितरि रिक्थविभाग —इति । **पैठीनसि**रपि—पैतृके विभज्यमाने दायाद्ये भ्रातृणा समो विभाग —इति । यानि तु

ज्येष्ठस्य विंश उद्धार सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् ।
ततोऽर्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीय तु यवीयस ॥
उद्धारेऽनुद्धृते त्वेषामिय स्यादंशकल्पना ।
एकाधिक हरेज्ज्येष्ठ पुत्रोऽध्यर्धं ततोऽनुज ॥
अंशमंश यवीयास इति धर्मो व्यवस्थित ।

इत्येवमादीनि विषमविभागप्रतिपादकानि मन्वादिवचनानि (मनु ९ ११२, ११६-११७) कलियुगव्यतिरिक्तविषयाणि । अत एव कलौ विषमविभागनिषेध **आदिपुराणे**

ऊढायाः पुनरुद्वाहो(ह ?)ज्येष्ठांश गोवध तथा ।
कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजाया कमण्डलुम् ॥

---

१ किमपि तस्मै दत्त्वा' इति नास्ति अ-क-आदर्शयो

ज्येष्ठांशं जन्मविद्यादिकृतज्यैष्ठ्यनिबन्धनमंशम् । **स्मृतिसंग्रहेऽपि**

यथा नियोगधर्मो वा नानूबन्ध्यावधोऽपि वा ।
तथोद्धारविभागोऽपि नैव संप्रति वर्तते ॥ इति ।

संप्रति कलियुगे। पितुरूर्ध्वं विभागे मातुः स्वपुत्रसमांशभागित्वमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ १२३)

पितुरूर्ध्वं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् ।

विष्णुरपि—मातरः पुत्रभागानुसारिभागहारिण्यः (विष्णुधर्मसूत्र १८ ३४) । मातुः समांशभागित्वं स्त्रीधनरहितायां वेदितव्यम् । **अत एव स्मृत्यन्तरे**

जनन्यस्वधना पुत्रैर्विभागेऽंशं समं हरेत् ।

अस्वधना प्रातिस्विकस्त्रीधनशून्या । स्त्रीधनसहितायास्तु जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे चार्धांशभागित्वमिति **विज्ञानेश्वराचार्याः** । **जननी**ग्रहणमपुत्राणामपि मातृसपत्नीनां पितामहीनां चोपलक्षणम् । अत एव **व्यासः**

असुताः स्वपितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः ।
पितामह्यश्च ताः सर्वा मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥

यत्तु कैश्चिन्मात्रादीनां जीवनमात्रोपयुक्तधनभागित्वमुक्तं कथं तन्मते समशब्दो नानुपपन्न इति विद्वद्भिर्विचारणीयम् । यत्पुनः **स्मृतिचन्द्रिकायां** समशब्दस्य सार्थकत्वमुक्तं विभाज्यधनस्य भूयस्त्वे जीवनमात्रोपयोगिधनग्रहणं स्वल्पत्वे तु समांशहरणमेव न तु जीवनोपयोगवशादधिकहरणमित्येवमर्थं[1] समशब्द इति तदसुन्दरम् । कदाचिज्जीवनमात्रोपयोगिधनग्रहणविधानं कदाचित्समांशग्रहणविधानमिति वाक्यभेदापादकविधिवैरूप्यप्रसङ्गात् । न च विभाज्यधनस्वल्पत्वविषये एवास्य विधेः प्रवृत्तिरिति वाच्यं स्वेच्छया विधिसङ्कोचस्याश्रयितुमयुक्तत्वात् । भिन्नमातृकाणां सवर्णानां समसंख्यानां विभागप्रकारमाह **बृहस्पतिः**

यद्येकजाता बहवः समाना जातिसंख्यया ।
सापत्न्यास्तैर्विभक्तव्यं मातृभागेन धर्मतः ॥

---

१ इत्येवमर्थंसमशब्द ' इति क

व्यासोऽपि

समानजातिसख्या ये जातास्त्वेकेन सूनवः ।
विभिन्नमातृकास्तेषा मातृभाग प्रशस्यते ॥

भिन्नसख्याकाना सवर्णाना विभागप्रकारमाह **बृहस्पतिः**

सवर्णा भिन्नसख्या ये पुभागस्तेषु[1] शस्यते । इति ।

येषा पिता अविभक्त एव मृतस्तैर्बहुभिरपि सम्भूय पितृव्यतत्पुत्रादिभि सह विभागे स्वपितुर्य एकोंश स एव ग्राह्य । तथा च **याज्ञवल्क्यः** (२ १२०)

अनेकपितृकाणा तु पितृतो भागकल्पना ।

कात्यायनोऽपि (८५५-८५६)

अविभक्तेऽनुजे प्रेते तत्सुत रिक्थभागिनम् ।
कुर्वीत जीवन येन लब्ध नैव पितामहात् ॥
लभेताश स पित्र्य तु पितृव्यात्तस्य वा सुतात् ।
स एवाशस्तु सर्वेषा भ्रातृणा न्यायतो भवेत् ॥
लभते तत्सुतो वापि निवृत्ति परतो भवेत् ।

अनुजग्रहणमग्रजस्याप्युपलक्षणम् । अयमर्थ । पौत्र पितरि मृते पितृव्यादिभ्य पितामहधने स्वपितुर्योंशस्त गृह्णीयात् । एव पौत्रपुत्रोऽपि स्वपितरि मृते प्रपितामहस्याश गृह्णीयात् । प्रपौत्रपुत्रस्य तु वृद्धप्रपितामहधनेंऽशभागित्व नास्तीति । **देवलो**ऽपि

अविभक्तविभक्ताना कुल्याना वसता सह ।
भूयो दायविभाग स्यादा चतुर्थादिति स्थिति ॥

अविभक्तेत्यत्र षष्ठीबहुवचनस्य लुक् छान्दस । अविभक्तानामेव वा विभक्तानामपि सह वसता ससृष्टाना वा पुनर्दायविभागः प्रपौत्रपर्यन्तमेव । चतुर्थपुरुषादारभ्य तु स निवर्तत इत्यर्थ । यत्तु

तृतीय पञ्चमश्चैव सप्तमो वापि यो भवेत् ।
जन्मनामपरिज्ञाने लभेताश क्रमागतम् ॥ इति ।

---

१ 'ये भागस्तेषु' इति अ

बृहस्पतिवचन तद्दूरदुर्गमदेशस्थितप्रपौत्रपुत्रादिविषय तथा प्रकृत्य पाठात्। आ चतुर्थादित्येतत्तु वचनमेकदेशनिवासिविषयमिति नानयोर्विरोधः। पौत्रस्य पैतामहधने पित्रा सह कथ विभाग इत्यपेक्षायामाह **बृहस्पतिः**

द्रव्ये पितामहोपात्ते स्थावरे जङ्गमे तथा।
सममशित्वमाख्यात पितु पुत्रस्य चैव हि॥

पित्रा सम एवाशो ग्राह्यो न तु स्वार्जितवदत्र विषमविभागपक्षाश्रयणेनाशद्वयमित्यर्थ। **याज्ञवल्क्योपि** (२ १२१)

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव च।
तत्र स्यात्सदृश स्वाम्य पितु पुत्रस्य चैव हि॥

पितर्यनिच्छत्यपि पैतामहधनविभागो भवतीत्याह **व्यासः**

क्रमागते गृहक्षेत्रे पिता पुत्रा समाशिन।
पैतृके न विभागार्हा सुता पितुरनिच्छत॥

कचित्पितुरिच्छयैव पैतामहधनविभाग इत्याहतुर्**मनुविष्णू** (मनु ९ २०९, विष्णुधर्मसूत्र १८ ४३)

पैतृक तु पिता द्रव्यमनवाप्य यदाप्नुयात्।
न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्धमकाम स्वयमर्जितम्॥

यत्पैतामह केनाप्यपहृत पितामहेन वा आप्तुमशक्य पितोद्धरति तत्स्वार्जितमिव विभागेच्छारहित पुत्रै सह न विभजेदित्यर्थः। **बृहस्पतिरपि**

पैतामह हृत पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम्।
विद्याशौर्यादिनावाप्त तत्र स्वाम्य पितु स्मृतम्॥
प्रदान स्वेच्छया कुर्याद्भाग चैव ततो धनात्।
तदभावे तु तनया समाशा परिकीर्तिताः॥

असवर्णाना विभागप्रकारमाह **याज्ञवल्क्यः** (२.१२५)

चतुस्त्रिद्वयेकभागा स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजा ।
क्षत्रियास्त्रिद्वयेकभागा विड्जास्तु द्वयेकभागिन ॥

ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यादिषु चतसृषु स्त्रीषु उत्पादिता ब्राह्मणमूर्धावसिक्ता म्बष्ठपारशवा यथाक्रम चतुस्त्रिद्वयेकभागा क्षत्रियेण क्षत्रियादिषु स्त्रीषूत्पादिता क्षत्रियमाहिष्योग्रास्त्रिद्वयेकभागा । वैश्येन वैश्याशूद्रयोरुत्पादितौ वैश्यकरणौ द्वयेकभागावित्यर्थ । प्रतिग्रहप्राप्ता भूमिर्मूर्धावसिक्तादिभ्यो न देयेत्याह **बृहस्पतिः**

न प्रतिग्रहभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै ।
यद्यप्येषा पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥

अत्र प्रतिग्रहेतिविशेषणात् क्रयादिलब्धा मूर्धावसिक्तादीनामपि दायो भवत्येव । ब्राह्मणादिभिस्त्रिभिर्वर्णैं शूद्रायामुत्पादित क्रयादिलब्धामपि भुव लब्धु नार्ह । तथा च **देवलः**

शूद्या द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति ।
सजातावाप्नुयात्सर्वमिति धर्मव्यवस्थिति ॥ इति ।

यच्च

ब्राह्मणक्षत्रियविशा शूद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ।
यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धन भवेत् ॥

इति **मनुवचन** (९ १५५) तत्पितृप्रीतिदत्तधनसद्भावविषयमिति दाक्षिणात्या ।[1]पौरस्त्यास्तु निर्गुणापरिणीतशूद्रापुत्रविषयमित्याहु । गुणवद् परिणीतशूद्रापुत्रविषये **बृहस्पति**'

अनपत्यस्य शुश्रूषुर्गुणवान् शूद्रयोनिज ।
लभेताजीवन शेष सपिण्डा समवाप्नुयु ॥

[2]अपरिगृहीतास्वित्यनुवृत्तौ **गौतमोऽपि** (गौ धर्मसूत्र २८ ३७)- शूद्रापुत्रोऽप्यनपत्यस्य शुश्रूषुश्चेल्लभते वृत्तिमूलमन्तेवासिविधिना । **वृत्ति मूल** जीवनमूलम् । प्रतिलोमजानामपरिणीतशूद्रापुत्रवज्जीवनोपायमात्र-

---

१ 'निर्गुणापरिणीतशूद्रापुत्रविषये बृहस्पति इति अ २ आपरिगृहीतासु' इति अ

भागित्वमाह स (गौ धर्मसूत्र २८ ४३) एव—शूद्रापुत्रवत्प्रति-लोमासु—इति। **प्रतिलोमासु** उत्कृष्टवर्णस्त्रीषु हीनवर्णैरुत्पादिता अपरिणीतशूद्रापुत्रवद्वृत्तिमूलमात्रभाज इत्यर्थ॥ असवर्णेषु पुत्रेषु गुणवत्त्वनिर्गुणत्वादिकृतो यो विशेष स

कन्यानामसवर्णाना विवाहश्च द्विज न्मभि।

इत्यादिपुराणे कलिवर्ज्यप्रकरणे असवर्णापरिणयस्य निषेधात्सांप्रतं मूर्धावसिक्तादीना प्रचाराभावेन नेह प्रपञ्चितः। **समयनिर्णयोद्द्योते** कलिवज्यप्रकरणेऽस्माभिरुदाहृतेन

दत्तौरसेतरेषा च पुत्रत्वेन परिग्रह।

इति वचनेन कलौ युगे दत्तौरसपुत्रिकापुत्रव्यतिरिक्ताना क्षेत्रजादीना गौणपुत्राणा निषेधात्साप्रत तेषा प्रचाराभावेन तद्विभागविषयो विशेषो नात्र निरूप्यते। तत्र वचने औरसग्रहण

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्सम पुत्रिकासुत। (या २ १२८)

इति **याज्ञवल्क्या**दिवाक्येष्वौरसतुल्यतयोक्तस्य दत्तापेक्षया मुख्यस्य साप्रतिकलोकव्यवहारपरिगृहीतस्य पुत्रिकापुत्रस्याप्युपलक्षणम्। औरसादीना मुख्यगौणपुत्राणा स्वरूप**माचारविवेकोद्द्योते** श्राद्धप्रकरणे निरूपितम्[1]।

अभ्रातृका प्रदास्यामि तुभ्य क यामलङ्कृताम्।
अस्या यो जायते पुत्र स मे पुत्रो भविष्यति॥
(वसिष्ठधर्मसूत्र १७ १७)

इति **वसिष्ठा**द्युक्तप्रकारेण पुत्रिकाकरणानन्तरमौरस उत्पन्ने कथ भागकल्पनेत्यपेक्षायामाह **मनु**' (९ १३४)

पुत्रिकाया कृताया तु यदि पुत्रोऽनुजायते।
समस्तत्र विभाग स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रिया॥

बृहस्पतिरपि

---

१ निरूप्यते' इति ब

एक एवौरस पित्र्ये[1] धने स्वामी प्रकीर्तित ।
तत्तुल्या पुत्रिका प्रोक्ता भर्तव्यास्त्वपरे सुता ॥

यानि तु पुत्रिकापुत्रस्य न्यूनभागप्रतिपादकानि

समग्रधनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यज ।
त्रिभाग क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुत ॥

इत्यादीनि **ब्रह्मपुराणा**दीनि वचनानि तान्यौरसस्यात्यन्तसगुणत्वे पुत्रिका-पुत्रस्यासवर्णत्वेऽत्यन्तनिर्गुणत्वे वा[2] द्रष्टव्यानि ॥ दत्तकस्यौरसाभावे रिक्थ-हरत्वमाह **मनुः** (९ १४१-४२)

उपपन्नो गुणै सर्वै पुत्रो यस्य तु दत्त्रिम ।
स हरेतैव तद्रिक्थ सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रत[3] ॥
गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद् दत्त्रिम क्वचित् ।
गोत्ररिक्थानुग पिण्डो व्यपैति ददत स्वधा ॥

अपिशब्दात् स्वगोत्रत । **स्वधा** तृप्तिहेतु । दत्तपुत्रप्रतिग्रहानन्तर-मौरस उत्पन्ने दत्तस्य चतुर्थांशभागित्वमाह **वसिष्ठः** (१५ ९)—तस्मिं-श्चेत्प्रतिगृहीत औरस उत्पद्येत चतुर्थभागभागी स्याद् दत्तक —इति । **कात्यायनो**ऽपि (८५७)

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहरा सुता ।
सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजना ॥

सवर्णा दत्तकादय असवर्णा कानीनादय । **कल्पतरौ** तु तृती-यांशहराः सुता इति पठितम् । एतच्च दत्तकस्यौरसापेक्षया सगुणत्वे द्रष्ट-व्यम् । यत्तु

एक एवौरस पुत्रः पित्र्यस्य वसुन प्रभु ।
शेषाणामानृशस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् ॥ (मनु ९ १६३)

इति **मनुवचन** तदौरसप्रशसापरम् । दत्तकादीनामौरसप्रतिकूलत्वे

---

१ 'पिण्डे' इति अ २ 'वा' इति नास्ति अ—आदर्शे ३ 'अन्यगोत्रत' इति अ

निर्गुणत्वे च चतुर्थभागनिषेधपरमिति तु **विज्ञानेश्वरयोगिनो** मतम् । **वसुनः** धनस्य । यत्तु

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ (मनु ९ १८२)

इति **मनु**वचन तत्पितृव्यस्य पुत्राद्यभावे स्वपितृवदवश्य श्राद्ध कर्तव्यमित्येतदर्थं न तु तेषा पुत्रत्वप्रतिपादनार्थम् । तथा च सति—स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य धनभागुत्तरोत्तर । पत्नी दुहितरश्चेव पितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुता गोत्रजा बन्धुरिति याज्ञवल्क्यवचने (२ १३५-१३६) भ्रातु पुत्रे सत्यपुत्रत्वाभिधान न विरुध्यते । शूद्रधनविभागविषये विशेषमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ १३३-३४)

जातोऽपि दास्या शूद्रेण कामतोऽशहरो भवेत् ।
मृते पितरि कुर्युस्त भ्रातरस्त्वधभागिकम् ॥

शूद्रेणापरिणीतायामुत्पादित **कामत**, पितुरिच्छयाशभाग्भवति । **मृते पितरि** यदि परिणीताया पुत्रा सन्ति तदा ते **भ्रातरो** दासीपुत्र स्वभागापेक्षयाधभागग्राहक कुयु । यदि परिणीताया पुत्रा दुहितरस्तत्पुत्रा वा न स्युस्तदा समग्र जनयितुधन दासीपुत्रो गृह्णीयात् । यदि दुहितरो दौहित्रा वा स्युस्तदार्धमेवेत्यर्थ । अत्र शूद्रेणेति विशेषाद् द्विजातिभिर्दास्यामुत्पादित पितुरिच्छयाप्यश न लभते नापि तस्मिन्मृतेऽर्धं नापि पुत्राद्यभावे कृत्स्नमिति सूचितम् । कि तु शुश्रूषत्वादिगुणयोगित्वे जीवनोपायमात्र स लभत इति प्रागेवास्माभिर्दर्शितम् ॥ विभजद्भि **पूर्वसस्कृतै**र्भ्रातृभिरसस्कृताना भ्रातॄणा भगिनीना च विवाहान्ता सस्कारा मध्यकधनेन कर्तव्या । तथा च **बृहस्पति**

असस्कृता भ्रातरस्तु ये स्युस्तत्र यवीयस ।
सस्कार्या पूर्वजैस्त वै पैतृकान्मध्यकाद्धनात् ॥

---

१ अस्य वाक्यस्य स्थाने तद्भ्रातु पुत्रेषु सत्सु श्राद्धादिकरणे नान्य प्रतिनिधि कार्य इत्येतदर्थम् इति ख—आदर्शे पाठ

यवीयस इति सुमृदीर्घयोरभावश्छान्दसः । भ्रातृग्रहणमत्र भगिनीनामप्युपलक्षणम् । अत एव **व्यासः**

असंस्कृतास्तु ये तत्र पैतृकादेव तद्धनात् ।
संस्कार्या भ्रातृभिर्ज्येष्ठैः कन्यकाश्च यथाविधि ॥

भगिनीविषये विशेषमाह **याज्ञवल्क्यः** (२ १२४)

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातरः पूर्वसंस्कृतैः ।
भगिन्यश्च निजादंशाद् दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥

अत्र **निजादंशादिति** नापादानपञ्चमी किं तर्हि ल्यब्लोपे निजमंशमपेक्ष्य परिकल्पितं चतुर्थमंशमिति । अयमर्थः । यज्जातीया कन्या तज्जातीयस्य पुत्रस्य यो भागस्तच्चतुर्थांशसमानमंशं मध्यकद्रव्यादुद्धृत्य प्रतिभगिनि दत्त्वा ताः संस्कर्तव्या इति । अनेन दुहितॄणामपि पितुरूर्ध्वं विभागेऽंशभाक्त्वमित्यवगम्यते । तथा च दर्शयति **मनुः** (९ ११८)

स्वेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् ।
स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥

इति । अयमर्थः । ब्राह्मणादयो भ्रातरो ब्राह्मण्यादिभगिनीभ्यश्चतुस्त्रिद्व्येकभागा इत्यादिवाक्यैः स्वजातिविहितेभ्योऽंशेभ्यः स्वात्स्वादंशाच्चतुर्थभागं दद्युरिति । तद्यथा । यदि कस्यचिद् ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या चैका तत्र पित्र्यं सर्वं द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं कन्यायै दत्त्वावशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णीयात् । यदि द्वौ पुत्रौ एका कन्या पितृधनं त्रेधा विभज्य तेष्वेकं भागं चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं कन्यायै दत्त्वावशिष्टं पुत्राभ्यां विभज्य ग्राह्यम् । यद्येकः पुत्रो द्वे कन्ये तदा सर्वं द्वेधा विभज्य तयोरेकं चतुर्धा विभज्य तस्य द्वावंशौ द्वाभ्यां दत्त्वावशिष्टं पुत्रेण ग्राह्यम् । यदि ब्राह्मणीपुत्र एकः क्षत्रियापुत्री एका तदा पित्र्यं द्रव्यं सप्तधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रीन् चतुर्धा विभज्य चतुर्थमंशं क्षत्रियाकन्यायै दत्त्वाऽवशिष्टं पुत्रो गृह्णीयात् । एवं सर्वत्र योज्यम् । यत्तु कैश्चिदुक्तं संस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यदानमत्र विवक्षितं न तु चतु-

र्थांशदानं बहुभ्रातृकाया बहुधनप्रसक्तेर्बहुभगिनीकस्य च निर्धनत्वप्रसक्ते-रिति तदप्युक्तप्रकारेण व्याख्यानात्परिहृतम् । न ह्यत्र स्वकीयभागादुद्धृत्य चतुर्थांशो देय इत्युच्यते । तस्मात्पितुरूर्ध्वं विभागे कन्याप्युक्तप्रकारेणांश-भागिनी जीवति तु पितरि यदेवास्यै पिता दद्याति तदेव लभते विशेषवच-नाभावादिति **विज्ञानेश्वरासहायमेधातिथीनां** पक्षः । पित्र्यधना-भावे ज्येष्ठे स्वार्जितद्रव्येणावश्यकाः संस्काराः कर्तव्या इत्याह **नारदः** (दाय० ३३-३४)

> येषां तु न कृताः पूर्वं संस्कारविधयः क्रमात् ।
> कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनात् ॥
> अविद्यमाने पित्र्यर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः ।
> अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृणां पूर्वसंस्कृतैः ॥

भ्रातृग्रहणं भगिनीनामप्युपलक्षणम् । मातरि सपत्न्यां वाऽविस्पष्ट-गर्भायां पित्रा ये विभक्तास्तैर्विभागानन्तरमुत्पन्नाय स्वस्वभागादपकृष्य स्वभागसमो भागो दातव्यः । तथा च **विष्णुः** (विष्णुधर्मसूत्र १७ ३)—पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य विभागं दद्युः—इति । पिता च विभक्तै-र्दत्तं तद्भागं गृहीत्वानेन सह वसेत्तस्याप्राप्तव्यवहारत्वेन पालनीयत्वात् । भागदानात्प्रागेव मृते पितरि विभक्तैर्भागो न देयः किं तु पितृभागमेव विभक्तजो गृह्णीयात् । तथा[1] च **गौतमः** (२८ २७)—विभक्तजः पित्र्यमेव—इति । यस्तु विभागानन्तरं गर्भस्थो भूत्वोत्पन्नः स पित्र्यमेवांशं गृह्णीयात् । तथा च **बृहस्पतिः**

> पित्रा सह विभक्ता ये सापत्ना वा सहोदराः ।
> जघन्यजास्तु ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ॥

अत्र हेतुरुक्तस्तेनैव

> अनीशः पूर्वजः पित्र्ये भ्रातुर्भागे विभक्तजः ।

१ 'तथा च गौतमः ... वांशं गृह्णीयात्' इति वाक्यद्वयं नास्ति क—आदर्शे,

अर्थान्तरमपि किञ्चिदाह स एव

पुत्रै सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् ।
विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशा पूर्वजा स्मृता ॥
यथा धने तथर्णे च दानाधानक्रयेषु च ।
परस्परमनीशास्ते मुक्त्वाशौचोदकक्रियाम् ॥

पित्रा सह केषाचित्ससृष्टत्वे तेभ्यो विभज्य पित्र्यश मृतेऽपि न विभागानन्तरमुत्पन्नो गृह्णीयात् । तथा च मनु (९ २१६)

ऊर्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ।
ससृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तै सह ॥

पितुरूर्ध्वं मातर्यस्पष्टगर्भाया भ्रातृषु विभक्तेषु पश्चादुत्पन्नो दृश्याद्दश्यरूपाद्विभक्तधनादुद्धृत विभक्तभ्रातृभागसममश तेभ्यो लभत इत्याह याज्ञवल्क्य. (२ १२२)

विभक्तेषु सुतो जात सवर्णाया विभागभाक् ।

सवर्णाग्रहणेनासवर्णाया विभागादूर्ध्वमुत्पन्नश्चतुस्त्रिद्व्येकभागा इति पूर्वोक्त स्वाशमेव लभते न तु विभक्तभ्रातृभागसम भागमिति दर्शितम् । अनेनैव न्यायेन जीवद्विभागेऽपि विभक्तजस्यासवर्णापुत्रस्य न सकलपित्र्यधनभागित्वमिति ज्ञातव्यम् । अथवा परिदृश्यमानाद्गृहोपस्करवाह्यदोह्याभरणादिरूपाद्धनादुपचयापचयाभ्या निर्णीते पत्रादिकादुद्धृत भाग लभते न तु गुप्तादपीति । अस्मिन्नेव विषये पक्षान्तरमाह स एव (या २ १२२)

दृश्याद्वा तद्विभाग स्यादायव्ययविशोधितात् ।

अय पक्षो विभक्तभ्रात्रपेक्षया योऽल्पगुणस्तद्विषय इति व्यवस्था कृता हलायुधेन । एव भ्रातृविभागकाले प्रमीतभ्रात्रन्तरभार्यायामप्रजस्य स्पष्टगर्भाया पश्चादुत्पन्नो भ्रातु पुत्र स्वपित्र्यश तेभ्यो लभते । स्पष्टगर्भाया भ्रातृभार्याया न प्रसवपर्यन्त विभाग कार्य । तथा च वसिष्ठः (१७ ४०-४१)—अथ भ्रातृणा दायविभागो याश्चानपत्या स्त्रियस्तासामा

पुत्रलाभात्–इति । आ पुत्रलाभात्प्रतीक्षा कार्येति शेष । विभागानन्तर-मुत्पन्नेन विभक्तेभ्यो भ्रातृभ्य पित्रा यत्पूर्वं प्रीत्याभरणादिक दत्त ब तद्विभागादूर्ध्वमुत्पन्नेन प्रत्याहर्तव्यम् । तथा च **याज्ञवल्क्यः** (२ १२३)

पितृभ्या यस्य यद्दत्त तत्तस्यैव धन भवेत् ।

एव विभागात्पूर्वमपि प्रीत्यादिदत्ते वेदितव्यम् ॥ यद्धन भ्रातृतत्पुत्रा-दिसाधारणमिद द्रव्य ममाप्यत्राशोऽस्तीति तद्धने स्वाश तद्विभागे कृतेऽपि विभक्तेभ्य उद्धृत्य स लभते । तथा च **बृहस्पति**[१]

कृतेऽकृते विभागे वा रिक्थी यत्र प्रवर्तते ।
सामान्य चेद्भावयति तत्र भागहरस्तु स ।

विभागसमये देशान्तरस्थितो भ्रातृतत्पुत्रादि पश्चाच्चिरेणागतोऽपि विभक्तेभ्य स्वाश लभत इत्याह **स** एव

ऋण लेख्य गृह क्षेत्र यस्य पैतामह भवेत् ।
चिरकालप्रोषितोऽपि भागभागागतस्तु स ॥
गोत्रसाधारण त्यक्त्वा योऽन्य देश समाश्रित ।
तद्वशस्यागतस्याश प्रदातव्यो न सशय ॥
तृतीय पञ्चम षष्ठ सप्तमश्चापि यो भवेत् ।
जन्मनामपरिज्ञाने लभेताश क्रमागतम् ॥
य परम्परया मौला सामन्ता स्वामिन विदु ।
तदन्वयस्यागतस्य दातव्या गोत्रजैर्मही ॥ इति ।

विभजनयोग्य द्रव्यमाह **कात्यायन**. (८४०)

पैतामह च पित्र्य च यच्चान्यत्स्वयमर्जितम् ।
दायादाना विभागेषु सर्वमेतद्विभज्यते ॥

स्वयमर्जित पित्राद्यविभक्तद्रव्योपयोगेन स्वयमर्जितम् । **अन्यथा** स्वयमर्जित तु न विभाज्य पितृद्रव्याविरोधेनेत्यादिवक्ष्यमाणवचनात् ।

१ 'चेद्भावपति' इति क–अ

एतस्य त्रिविधस्यापि धनस्य विभागो यदि पितामहादिकृतमृण स्यात्तदा तद्दत्त्वा कर्तव्य । तथा चाह स एव (कात्या ८५०)

ऋण प्रीतिप्रदत्त तु दत्त्वा शेष विभाजयेत् ।

तथा

भ्रात्रा पितृव्यमातृभ्या कुटुम्बार्थमृण कृतम् ।

विभागकाले देय तद्रिक्थिभि सर्वमेव तु ॥ (कात्या ८४६)

नारदोऽपि (दाय० ३२)

यच्छिष्ट पितृदायेभ्यो दत्त्वर्णं पैतृक च यत् ।

भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यमृणी स्यादन्यथा पिता ॥

एतच्च विभाज्यधनबाहुल्यविषयम् । तदल्पत्वे तु रिक्थवदृणमपि सर्वैर्विभज्य ग्राह्य

विभजेरन्सुता पित्रोरूर्ध्व रिक्थमृण समम् ।

इति पूर्वोदाहृतवचनात् (या २ ११७) । विभागकाले यादृशमृण विचार्य देय तदाह स एव (कात्या ८४९)

पित्र्य पित्र्यर्णसम्बद्धमात्मीय वात्मना कृतम् ।

ऋणमेव कृत शोध्य विभागे बन्धुभि सह ॥ इति ॥

पित्र्यर्णसबद्ध पित्रर्णापाकरणार्थ कृतम् । आत्मीय स्वकुटुम्बपोषणाद्यावश्यककार्यार्थमपरेण कृतम् । आत्मना कृत स्वकुटुम्बपोषणार्थमेवेति शेष । अविभक्तेषु केनचित्सर्वानुमतिमन्तरेण यत्साधारणात्पैतृकाद्धनाद्धर्मार्थं प्रीत्या वा ऋणत्वेन वा दत्त तत्सर्वैर्ज्ञात दातु सकाशाद्विभज्य ग्राह्यम् । न हि तस्य साधारणे पित्र्यधनेऽसाधारण्येन दान युक्तमित्याह स एव (कात्या ८४८)

धर्मार्थं प्रीतिदत्त च यदृण स्वेन योजितम् ।

तद् दृश्यमान विभजेन्न दान पैतृकाद्धनात् ॥

सर्वैर्ज्ञायमानस्य गृहक्षेत्रादेर्विभज्य ग्रहणम् । अपरिज्ञायमान तु यस्मि-

---

१ पितृकम्' इति अ–क

न्पुरुषे[1] तद्द्रव्यसम्बन्धशङ्का भवति त कोशाख्य दिव्य कारयित्वा शोधयितव्यम्। तथा च **स** एव (कात्या ८४१-४२)

दृश्यमान विभज्येत गृहक्षेत्र चतुष्पदम्।
गूढद्रव्याभिशङ्काया प्रत्ययस्तत्र कीर्तित ॥
गृहोपस्करवाह्याश्च दोह्याभरणकर्मिण।
दृश्यमाना विभज्यन्ते कोश गूढेऽब्रवीन्मनु ॥

प्रत्ययो दिव्यम। **गृहोपस्कर** उलूखलादि **कर्मिणो** दासादय। अत्र कोशकथन

शङ्काविश्वासस धाने विभागे रिक्थिना सदा।
क्रियासमूहकर्तृत्वे कोशमेव प्रदापयेत् ॥

इति दिव्यप्रकरणे स्वेनैवोक्तस्य (कात्या ४१५) कोशनियमस्य स्मारणार्थम्[2]॥ अविभाज्य दर्शयति **मनुः** (९ २०६)

विद्याधन तु यद्यस्य तत्तस्यैव धन भवेत्।
मैत्रमौद्वाहिक चैव माधुपर्किकमेव च ॥

मैत्र मित्राल्लब्धम। **माधुपर्किक** मधुपर्ककाले पूज्यतया लब्धम्। **व्यास**

विद्याप्राप्त शौर्यधन यच्च सौदायिक भवेत्।
विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्य स्वरिक्थिभि ॥

सौदायिकस्वरूपमुक्त तेनैव

ऊढया कन्यया वापि पत्यु पितृगृहादपि।
भ्रातु सकाशात्पित्रोर्वा लब्ध सौदायिक स्मृतम् ॥ इति।

एतच्च पित्र्याद्यविभक्तद्रव्यव्ययमन्तरेण यदि लब्ध तदा न विभाज्यमितरथा विभाज्यमेव। अत एव **याज्ञवल्क्यः** (२ ११८-९)

१ 'पुत्रे' इति क २ स्मरणार्थम्' इति ब-क

पितृद्रव्याविरोधेन यद्न्यत्स्वयमर्जितम् ।
मैत्रमौद्वाहिकं चैव दायादानां न तद्भवेत् ॥
क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः ।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

क्रमादभ्यागतं पितृक्रमागतं **द्रव्यमुद्धरेत्** इतरानुमत्येति शेषः । अयं क्रमागतस्य हृतोद्धृतस्य विभज्यत्वप्रतिषेध उद्धर्तुःसमांशभागित्वमितरेषां नेत्येवपरः । अत एव **शङ्खः**

पूर्वनष्टां तु यो भूमिमेकश्चेदुद्धरेत् क्रमात् ।
यथाभागं लभन्तेऽन्ये दत्त्वांशं तु तुरीयकम् ॥

उद्धृतस्य चतुर्थमंशं दत्त्वावशिष्टं यथाभागमितरे गृह्णीयुरित्यर्थः । एतत्सर्वमप्यविभाज्यं पित्राद्यविभक्तद्रव्यानाश्रयणेनार्जने न त्वन्यथेत्याह **मनुरपि** (९ २०८)

अनुपघ्नन्पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।
दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव च ॥

श्रमेण सेवाकृष्यादिना । **व्यासोऽपि**

अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्नोति यद्धनम् ।
दायादेभ्यो न तद् दद्याद्विद्यालब्धं च यद्धनम् ॥

विद्यालब्धस्य स्वरूपं निरूपयति **कात्यायनः** (८६७)

परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या ।
तया लब्धं धनं यत्तु विद्याप्राप्तं तदुच्यते ॥

अत्र **परान्यशब्दावविभक्तापेक्षया** प्रयुक्तौ । विद्याप्राप्तं प्रपञ्चितं **तेनैव** (कात्या ८६८-८७३)

उपन्यस्ते तु यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।
विद्याधनं तु तद् विद्याद्विभागे न विभज्यते ॥
शिष्यादार्त्विज्यतः प्रश्नात्सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।
स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत् ॥

विद्याधनं तु तत्प्राहुर्विभागे न विभज्यते ।
शिल्पिष्वपि हि धर्मोऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ॥
विद्याबलकृतं चैव याज्यतः शिष्यतस्तथा ।
एतद्विद्याधनं प्राहुः सामान्यं यदितोऽन्यथा ॥
परं निरस्य यल्लब्धं विद्यया पणपूर्वकम् ।
विद्याधनं तु तद्विद्यान्न विभाज्यं बृहस्पतिः ॥
विद्याप्रतिज्ञया लब्धं शिष्यादाप्तं च यद्भवेत् ।
ऋत्विङ्न्यायेन यल्लब्धमेतद्विद्याधनं भृगुः ॥ इति ।

उपन्यस्ते क्रमजटादिरूपेण सङ्कलय्य[1] पठिते । **पणपूर्वकमुपन्यस्ते** इत्यन्वयः । **शिष्यात्** अध्यापनात् । **आर्त्विज्यतः** हौत्रादिकरणात् । **प्रश्नात्** दुर्बोधार्थप्रश्नात् । **सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात्** कठिनप्रश्नोत्तराभिधानात् । **स्वज्ञानशंसनात्** सभायां स्वज्ञानप्रख्यापनाद्वादजल्पवितण्डादिरूपात् । **प्राध्ययनात्** प्रकृष्टाध्ययनात् । **शिल्पिष्वपीत्यादि** शिल्पविद्योपजीविष्वपि **अयं** विद्याधनाविभजनरूपो **धर्मोऽस्ति** । उचितमूल्याद्यदधिकं पुरुषप्रतिष्ठया लभ्यते । **विद्याबलकृतं** सभापूजादौ यद्विद्याधिक्यवशाल्लब्धम् । **याज्यतः** दक्षिणाव्यतिरेकेण सत्काररूपेण लब्धम् । **विद्याप्रतिज्ञया लब्धं** बहुविद्योऽहमस्मीति प्रतिज्ञया लब्धम् । **शिष्यात्** आप्तगुरुदक्षिणारूपेण । **ऋत्विङ्न्यायेन** उपद्रष्टृत्वादिना । कस्यचिद्विद्याधनेऽप्यंशभागित्वमाह **नारदः** (दाय० १०)

कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोऽपि सन् ॥

अश्रुतोऽपि अविद्योऽपि । येनाविभक्तपित्रादेर्विद्या लब्धा तया धनमर्जितं तद्विद्याधनं सर्वैर्विभाज्यम् । तथा च **कात्यायनः** (८७४)

[1] 'सङ्कल्प्य' इति ब–क

कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा ।
शौर्यप्राप्तं तु यद्वित्तं विभाज्यं तद् बृहस्पतिः ॥

शौर्यप्राप्तं विद्यया शौर्येण वा यत्प्राप्तं तद्धनं विभाज्यम् । तत्राप्यर्जकस्यांशद्वयं भवत्येव । येन चैषां स्वयमुपार्जितं स्यात् स द्व्यंशमेव हरेत्—इति **वसिष्ठे**नाभिधानात् (वसिष्ठधर्मसूत्र १७ ५१) । अविभाज्यविद्याधनेऽप्यर्जकेच्छयांशदानमाह **गौतमः** (गौ धर्मसूत्र २८ २८)—स्वमर्जितं[1] वैद्योऽवैद्येभ्यः कामं दद्यात्—इति । विद्याशब्देन विद्यास्थानं गृह्यते विद्यां वेत्तीति **वैद्यः** । अर्जकेच्छाभावे अंशदानाभावमाह **नारदः** (दाय० ११)

वैद्योऽवैद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् ।
पितृद्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदाहृतम् ॥

अवैद्याय सत्यामपीच्छायां न दद्यात् । तथा च **कात्यायनः** (८७५)[2]

नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।
समविद्याधिकानां तु देयं वैद्येन तद्धनम् ।

अविद्यानां न कचिद् देयं सकामेनापि न देयमित्यर्थः । अयं च निषेधो विद्यारहितानां धनसद्भावे ज्ञातव्यः । धनराहित्ये तु तेभ्योऽपीच्छया विद्यावता दातव्यम् । शौर्यप्राप्तादीनामविभाज्यत्वमाह **स एव** (कात्या ८७७)

शौर्यप्राप्तं विद्यया च स्त्रीधनं चैव यत्स्मृतम् ।
एतत्सर्वं विभागे तु विभाज्यं नैव रिक्थिभिः ॥

अविभाज्यस्य शौर्यधनस्य स्वरूपं दर्शितं **तेनैव** (कात्या ८७६)

आरुह्य संशयं यत्र प्रसभं कर्म कुर्वते ।
तस्मिन्कर्मणि तुष्टेन प्रसादः स्वामिना कृतः ॥

---

१ 'धर्मार्जितं वैद्यो' इति अ-क २ अवैद्या ससत्यादपीच्छायां न विद्या (?)' इति अ-क

तत्र लब्ध तु यत्किञ्चिद्धन शौर्येण तद्भवेत् ॥

अविभाज्यान्तर तत्स्वरूप चोक्त तेनैव (कात्या ८७८)

ध्वजाहृत भवेद्यत्तु विभाज्य नैव तत्स्मृतम् ।
सग्रामादाहृत यत्तु विद्राव्य द्विषता बलम् ॥
स्वाम्यर्थे जीवित त्यक्त्वा तद् ध्वजाहृतमुच्यते ।

साधारणपित्र्यादिद्रव्याश्रयणेन शौर्यादिना येन प्राप्त तत्र तस्यार्जकत्वादशद्वयभाक्त्वमित्याह व्यास

साधारण समाहृत्य यत्किंचिद्वाहनादिकम् ।
शौर्यादिनाप्नोति धन भ्रातरस्तत्र भागिन ॥
तस्य भागद्वय देय शेषास्तु समभागिन ।

अविभाज्यान्तरमाह बृहस्पतिः

पितामहपितृभ्या च दत्त मात्रापि यद् भवेत् ।
तस्य तन्नापहर्तव्य शौर्यभार्याधने तथा ॥

नारदोऽपि (दाय० ६ ७)

शौर्यभार्याधने चोभे यच्च विद्याधन भवेत् ।
त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृक ॥
मात्रा च स्वधन दत्त यस्मै स्यात्प्रीतिपूर्वकम् ।
तस्याप्येष विधिर्दृष्टो मातापीष्टे यथा पिता ॥

औद्वाहिकवत्कन्यागतस्याप्यविभाज्यत्वमभिसन्धाय तयोः स्वरूपमाह कात्यायनः (८७९-८८०)

यल्लब्ध लाभकाले तु स्वजात्या कन्यया सह ।
कन्यागत तु तद्वित्त शुद्ध वृद्धिकर स्मृतम् ॥
वैवाहिक तु तद्विद्याद्भार्यया यत्सहागतम् ।
धनमेवविध सर्व विज्ञेय धर्मसाधकम् ॥

अनयोरपि साधारणद्रव्याश्रयणेनार्जने पूर्वोदाहृतवचनाद्विभाज्यत्वमर्जकस्य चाशद्वय ज्ञातव्यम् । साधारणद्रव्यानाश्रयणेनापि ज्येष्ठेनाविभक्तेन

पितरि प्रेते यदर्जित तद्यदि कनीयासो विद्याभ्यासरतास्तदा तेभ्योऽपि विभज्य देयमर्जकत्वात्स्वेन चाशङ्कय ग्राह्यम् । अत एव **मनुः** (९ २०४)

यत्किंचित्पितरि प्रेते धन ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।
भागो यवीयसा तत्र यदि विद्यानुपालिन ॥

विचाररहिता सर्वेऽपि भ्रातर कृष्यादिना यदि धनमर्जयन्ति तत्र सर्वेषा समो भागो न तु बह्वल्पधनार्जनपर्यालोचनया विषमो भाग कल्प्य इत्याह **स** एव (मनु० ९ २०५)

अविद्याना तु सर्वेषामीहातश्चेद्धन भवेत् ।
समस्तत्र विभाग स्यादपित्र्य इति धारणा ॥

ईहातः कृष्यादिचेष्टात । **अपित्र्ये** पितृद्रव्याश्रयणाभावेऽपि । अविभाज्यान्तरमाह **मनु**. (९ २१९)

वस्त्र पत्रमलङ्कार कृतान्नमुदक स्त्रिय ।
योगक्षेम प्रचार च न विभाज्य प्रचक्षते ॥

वस्त्र धृत वस्त्र तद्येन धृत तस्यैव । पित्रा धृत वस्त्र तु पितुरूर्ध्वं श्राद्धभोक्त्रे दातव्यम् ।

वस्त्रालङ्कारशय्यादि पितुर्यद्वाहनादिकम् ।
गन्धमाल्यै समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥

इति **बृहस्पति**वचनात् । नूतनानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्येव । **पत्र** वाहनमश्वशिबिकादि । तद्येनारूढ तस्यैव । पित्र्य तु वस्त्रवदेव । **अथवा पत्र** पत्रस्थितमृणत्वेन दत्त धन—धन पत्रनिविष्टम्-इति कात्यायनेनाभिधानात (८८२) । अश्वादीना बाहुल्ये तद्विक्रयोपजीविभिस्तानि विभाज्यान्येव । अजादीना वैषम्येण समविभागासम्भवे ज्येष्ठस्याधिक देय

अजाविक सैकशफ न जातु विषम भजेत् ।
अजाविक सैकशफ ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥

इति **मनु**नाभिधानात् (मनु ९ ११९) । अलङ्कारोऽपि येन धृत

स तस्यैव । अधृत साधारणत्वाद्विभाज्य । **कृतान्न** तण्डुलमोदकादि । तदप्यविभाज्य यथासभव भोक्तव्यम् । **उदक** उदकाधारभूत कूपादिक । तच्च विषमसख्याक पर्यायेणोपभोक्तव्य न मूल्यद्वारेण विभाज्यम् । **स्त्रियश्च** दास्यो विषमा पर्यायेण कर्म कारयितव्या पित्रावरुद्धास्तु समा अपि अविभाज्या । स्त्रीषु च सयुक्तास्वविभाग —इति **गौतमे**नाभिधानात् (गौ धर्मसूत्र २८ ४५) । **योग**शब्देनालब्धलाभकारणमिष्ट क्षेम-शब्देन च तडागनिर्माणादिपूर्त कर्म गृह्यते । एतद् द्वय पितृद्रव्याश्रयणेना-र्जितमपि न विभाज्यम् ।

क्षेम पूर्त योगमिष्टमित्याहुस्तत्त्वदर्शिन ।
अविभाज्ये तु ते प्रोक्ते शयनासनमेव च ॥

इति **लौगाक्षि**णाभिधानात् । योगक्षेमशब्देन मन्त्रिपुरोहितादीना ग्रहण तेषा योगक्षेमहेतुत्वादिति **कल्पतरु**कारादय । **प्रचारो** गृहारामादिषु प्रवेशनिर्गममार्गो गवादीना प्रचरणमार्गश्च । अविभाज्यान्तरमाहतु**र्व्यासोशनसौ**

अविभाज्य सगोत्राणामा सहस्रकुलादपि ।
याज्य क्षेत्र च पत्र च कृतान्नमुदक स्त्रिय ॥ इति ।

याज्य शिष्य । **शङ्खलिखितौ**—न वास्तुविभागो नोदपात्रालङ्कारोपयुक्तवाससाम्—इति । **वास्तु** गृहम् । अत्र क्षेत्रगृहयोरविभाज्यत्वा-भिधानमत्यल्पे बहुभिर्विभज्य ग्रहीतुमयोग्ये एकस्मिन् गृहक्षेत्रादौ वेदि-तव्यम् । तत्तु तत्परिवर्तनादिद्वारा एकस्मै सर्वैर्दातव्यम् । अथवा प्रतिग्रहलब्धक्षेत्रादिक ब्राह्मणीपुत्रेण क्षत्रियापुत्रादिभि सह न विभाज्यमित्येव-परोऽय क्षेत्रादेर्विभाज्यत्वनिषेध ।

न क्षत्रियभूर्देया क्षत्रियादिसुताय वै ।
यद्यप्येषा पिता दद्यान्मृते विप्रासुतो हरेत् ॥

---

१ 'किताज्या (?)' इति अ-क २ इष्टमिति नास्ति ब—आदर्शे 'चित्रं' इति अ-क

इति वचनात् । अस्य वस्त्रादिविभागनिषेधस्य धृतवस्त्रादिविषयत्व न तु सामान्यविषयत्वमित्यभिप्रेत्य वस्त्रादिविषये सख्यामूल्यादिकृतवैषम्ये विभागप्रकारमाह बृहस्पतिः

वस्त्रादयोऽविभाज्या यैरुक्त तैर्न विचारितम् ।
धन भवेत्समृद्धाना वस्त्रालङ्कारसश्रितम् ॥
मध्यस्थितमनाजीव्य दातु नैकस्य शक्यते ।
युक्त्या विभजनीय तदन्यथानर्थक भवेत् ॥
विक्रीय वस्त्राभरणमृणमुद्ग्राह्य लेखितम् ।
कृतान्न चाकृतान्नेन परिवर्त्य विभज्यते ॥
उद्धृत्य कूपवाप्यम्भ स्वानुसारेण भुज्यते ।
एका स्त्रीं कारयेत्कर्म यथाशेन गृहे गृहे ॥
बह्व्य समाशतो देया दासानामप्यय विधि ॥
यथाभागानुसारेण सेतु[1] क्षेत्र विभज्यते ।
प्रचारश्च यथाशेन कर्तव्यो रिक्थिभि सदा ॥ इति ।

न विचारित विभागनिषेधस्य विशेषविषयत्व न विविक्तमित्यर्थः । ऋणमुद्ग्राह्य लेखित पत्रस्थमृणमधमर्णादुद्धृत्य विभाज्य न तु पत्रस्थमेवेत्यर्थः । कात्यायनोऽपि (८८२-८८४)

धन पत्रनिविष्ट तु धर्मार्थं[2] यन्निरूपितम ।
उदक चैव दाराश्च निबन्धो य क्रमागत ॥
धृत वस्त्रमलङ्कारो नानुरूप तु यद्भवेत् ।
यथाकालोपयुक्तानि तथा योज्यानि बन्धुभि ॥
गोप्रचारश्च रथ्या च वस्त्र यच्चाङ्गयोजितम् ।
प्रयोज्य न विभज्येत शिल्पार्थं च बृहस्पतिः[3] ॥

१ 'सेतु' इति अ-क २ अ-क—आदर्शयोरेव लिखित शिल्पार्थ' इत्यस्यानन्तरं 'अत्रत्यो ग्रन्थ शोधयित्रे (? तव्य) ३ बृहस्पति धर्मार्थं यन्निरूपितम्' इत्यारभ्य 'समभागेन तद् भृगु । अन्योन्यापहृत चैव इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति अ-क-आदर्शयो

धर्मार्थं यन्निरूपित देवपूजाद्यर्थं सर्वसाधारणत्वेन स्थापित पराविक (?घण्टादिकम्) । **निबन्धः** अत्रैतावद्देयमित्यादिरूपेण राजादिभिर्व्यवस्थापित द्रव्यम् । **धृत वस्त्रमत्र** बहुमूल्य विवक्षितम् । **नानुरूप यद्भवेत्** यत्साक्षाद्विभक्तुमशक्यम् । अङ्गयोजित वस्त्रमत्राबहुमूल्य विवक्षितम् । **प्रयोज्यशब्देन** पुस्तकादिक गृह्यत इति प्राच्याः । पुस्तकादिक शिल्पार्थं च क्रमान्मूर्खैं शिल्पानभिज्ञैश्च सह न विभाज्यमिति ज्ञातव्यम् । इतरथा जीवनोपायत्वात् तत्सर्वैर्विभाज्यमित्यर्थं । विभागो देशधर्मानुसारेण कर्तव्य इत्याह स एव (८८४ अ)

देशस्य जात्या सङ्घस्य धर्मो ग्रामस्य यो भृगु ।
उदित स्यात्स तेनैव दायधर्म प्रकल्पयेत ॥ इति ।

विभागकाले यत्केनचिद्वञ्चयित्वा स्थापित विभागानन्तर ज्ञात तत्सर्वैः समतया विभज्य ग्राह्यम् । तथा च **मनुः** (९ २१८)

ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।
पश्चाद् दृश्येत यत्किञ्चित् तत्सर्वं समता नयेत् ॥

याज्ञवल्क्योऽपि (२ १२६)

अन्योन्यापहृत द्रव्य विभक्ते यत्तु दृश्यते ।
तत्पुनस्तत्समैरंशैर्विभजेरन्निति स्थिति ॥

अपहृतद्रव्यवश्यदृशाप्रोक्तमार्गेण (?) विभक्त यच्च विभागकाले विस्मृत पश्चात्प्राप्त तदपि साम्येन विभाज्यम् । तथा च **कात्यायनः** (८८५-८८६)

प्रच्छादित तु यद्येन पुनरासाद्य तत्समम् ।
भजेरन् भ्रातृभि सार्धमभावे हि पितु सुताः ॥
अन्योन्यापहृत यच्च दुर्विभक्त च यद्भवेत् ।
पश्चात्प्राप्त विभज्येत समभागेन तद्गुरुः ॥

अन्योन्यापहृत यच्चेति दृष्टान्तार्थं पुनरुपादानम् । अत्र कश्चि-

गविधान पूर्वं विषमविभागकरणेऽप्यस्मिन्विषये समभाग एवेति नियमनार्थम्। यदन्येन केनचिद्धृत नष्ट वा विभागानन्तर लब्ध तदपि सर्वैर्[1]विभज्य ग्राह्यम्। तथा च स एव (कात्या० ८८७)

विभक्तेनैव यत्प्राप्त धन तस्यैव तद्भवेत्।
हृत नष्ट च यल्लब्ध प्रागुक्त च पुनर्भवेत्॥ इति।

प्रागुक्त प्रच्छादित चेत्यादिनोक्तम्। **पुनर्भवेद्** विभाज्यमित्यर्थ। अत्र वञ्चितद्रव्यादेरेव पश्चाद् दृष्टस्य विभागविधानात्पूर्वं विभक्तस्य सर्वस्यापि न पुनर्विभाग

विभागे तु कृते किञ्चित्सामान्य यत्तु दृश्यते।
नासौ विभागो विज्ञेय कर्तव्य पुनरेव हि॥

इति सकलद्रव्यस्य पुनर्विभागविधायक मनुवचन तद्विभक्तद्रव्यस्यायव्ययकरणात्प्रागेव वञ्चितादिद्रव्यदर्शने ज्ञातव्यम्। इतरथा पूर्वोदाहृत वचनाना वञ्चितादिद्रव्यमात्रविभागविधायकाना नैरर्थक्यापत्त। साधारणद्रव्यवञ्चकस्य दण्ड्यतामाह **मनु** (९ २१२)

यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभात् भ्रातृन्यवीयस।
सोऽज्येष्ठ स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभि॥

ज्येष्ठग्रहण कनीयसामप्युपलक्षणम्। **अभाग** इति दुष्टत्वप्रतिपादनार्थं न तु सर्वथा नगानहत्व (भागानर्हत्व?) ज्ञापनार्थं पूर्वोदाहृतवचनानुसारात्। विभक्तेषु केनचिद्विभागापलापे कृते तन्निर्णयप्रमाणान्याह **याज्ञवल्क्य** (२ १४९)

विभागनिह्नवे ज्ञातिबन्धुसाक्ष्यभिलेखिते।
विभागभावना ज्ञेया गृहक्षेत्रैश्च यौतक॥

ज्ञातय पितृवश्या। **बन्धवो** मातृवश्या। **साक्षिण** प्रागुक्तलक्षणा। **अभिलेखित** विभागपत्रम्। **यौतकै** पृथक् कृतैर्गृहक्षेत्रैरिति विशेषणविशेष्यभावेनान्वय। **नारदो**ऽपि (दाय० ३६)

---

१ 'सर्वैर्विभज्य इत्यस्मादनन्तर नापतीति शेष यत्पुन इत्यन्तो भागो गलितो ब-आदर्शे

विभागधर्मसन्देहे दायादाना विनिर्णय ।
ज्ञातिभिर्भागलेख्येन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् ॥

पृथक्कार्यप्रवर्तनात् पृथग्वैश्वदेवादिधर्मकरणात् । पृथग्वैश्वदेवादिधर्मो विभक्तै कर्तव्य इत्याह **स** एव (नारद, दाय० ३७)

भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्म प्रवर्तते ।
विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषा पृथक् पृथक् ॥

अन्यान्यपि विभागलिङ्गानि दर्शितानि **तेनैव** (नारद, दाय० ३८-४०)

साक्षित्व प्रातिभाव्य च दान ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातर कुर्युर्नाविभक्ता परस्परम् ॥
दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रप्रतिग्रहा ।
विभक्ताना पृथग् ज्ञेया दानधर्मागमव्यया ॥
येषामेता क्रिया लोके प्रवर्तन्ते स्वरिक्थिषु ।
विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥

बृहस्पतिरपि

पृथगायव्ययाधान कुसीद च परस्परम् ।
वणिक्पथ च ये कुर्युर्विभक्तास्ते न सशय ॥

वणिक्पथो वाणिज्यम् । अन्योन्यमृणदानादिकमविभक्ताना निषिद्धमिति विभक्तत्वे तल्लिङ्गम् । निषेधश्च कृतो **याज्ञवल्क्येन** (२ ५२)

भ्रातॄणामथ दम्पत्यो पितु पुत्रस्य चैव हि ।
प्रातिभाव्यमृण साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥ इति ।

एतैर्विभागलिङ्गैर्विभागनिर्णय साक्ष्यादिप्रमाणाभावे कर्तव्य इत्युक्त [1]**बृहस्पति**ना

साहस स्थावरस्वाम्य प्राग्विभाग च रिक्थिनाम् ।
अनुमानेन विज्ञेय न स्युर्यत्र च साक्षिण ॥

---

१ 'इत्युक्त बृहस्पतिमाह' इति अ

लिङ्गैरपि निर्णयस्य कर्तुमशक्यत्वे

युक्तिष्वप्यसमर्थासु शपथैरेनमर्दयेत् ।

इति सामान्यवचनेन प्राप्त दिव्य निषेधति **वृद्धयाज्ञवल्क्यः**

विभागधर्मसन्देहे बन्धुसाक्ष्यभिलेखितैः ।

विभागभावना कार्या न भवेद्दैविकी क्रिया ॥ इति ।

कथचिदपि निर्णयस्य कर्तुमशक्यत्वे पुनर्विभाग कर्तव्य इत्याह **मनुः**

विभागे यत्र सन्देहो दायादाना परस्परम् ।

पुनर्विभाग कर्तव्य पृथक्स्थानस्थितैरपि ॥

यत्र सन्देह कथचिदपि नापैतीति शेष । यत्पुन

सकृदशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ॥

इति **तेनैवो**क्त (मनु ९ ४७) तद्युक्तिभि कथचिन्निर्णये कर्तुं शक्ये वेदितव्यम् । विभक्तैर्यत्कर्तव्य तदाह **नारद** (दाय०४२-४३)

यद्येकजाता बहव पृथग्धर्मा पृथक्क्रिया ।

पृथक्कर्मगुणोपेता न चेत्कार्येषु समता ॥

स्वभावाद्यदि दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा ।

कुर्युर्यथेष्ट तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै ॥

अयमर्थ । यद्येकस्माज्जाता बहवो विभक्तास्तदा पृथगधमा परस्परानुमतिं विना धनसाध्याग्निहोत्रादि धर्मकारिण स्यु । तथा द्रव्यसाध्यकृष्यादिलौकिककर्मकारिण स्यु । तथा विभिन्नकुटुम्बभरणादि सर्वं[1] स्वेच्छया कुर्यु । कर्मसाधनगृहोपस्करादिद्रव्ययुक्ता स्यु । तथा कार्येषु यदि भ्रात्रादयो न समतास्तदाताननादृत्य कार्यं कुर्यु । तथा ते विभक्ताः स्वभागादान (स्वभागदान ?) विक्रयाधानादि सर्वं स्वेच्छया कुर्यु । यस्मात्ते विभक्तत्वात् स्वधने स्वतन्त्रा स्वामिन इति । यत्तु

---

१ 'सर्वं स्वेच्छया कुर्यु ' इति नास्ति अ-क-आदर्शयो

विभक्ता अविभक्ता वा दायादा स्थावरे समा ।
एको ह्यनीश सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥

इति बृहस्पतिवचन तत्स्थावरेतरधन विभज्य गृहीत्वा स्थावरविभागस्य दुष्करता मन्वानास्तत्फलमेव फलकाले ये विभज्य गृह्णन्ति तेषा विभक्तत्वे सत्यपि स्थावरे स्वातन्त्र्याभावात् परस्परानुमतिमन्तरेण तद्दानादिक न कर्तव्यमित्येवपरम् । विज्ञानेश्वरादयस्तु अविभक्तेषु द्रव्यस्य साधारणत्वादेकस्यानीश्वरत्वेन सर्वाभ्यनुज्ञावश्य कर्तव्या, विभक्तेषु तूत्तरकाले विभक्ताविभक्तसशयव्युदासेन व्यवहारसौकर्यार्थं सर्वाभ्यनुज्ञा न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेनातो विभक्तानुमतिमन्तरेणापि व्यवहार सिध्यत्येवेत्याहु । विभक्तकृत्यान्तरमुक्त बृहस्पतिना

येनाशो यादृशो भुक्तस्तस्य तन्न विचालयेत्[1]।

विभक्ताना मध्ये योऽशातिक्रम करोति स राज्ञा स्वीयेऽशे स्थापनीय । औद्दण्ड्ये दण्डनीयश्च । तथा च स एव

स्वेच्छाकृतविभागो य पुनरेव विसवदेत् ।
स राज्ञाशे स्वके स्थाप्य शासनीयोऽनुबन्धकृत् ॥

अनुबन्धो निर्बन्ध ॥ दायभागानर्हान्दर्शयति मनुः (९ २०१)

अनशौ क्लीबपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा ।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रिया ॥

उन्मत्तः उन्मादेनाभिभूत । जडो विकलान्त करणो हिताहितज्ञानशून्य । निरिन्द्रिया व्याध्यादिना विगतघ्राणहस्तपादादीन्द्रियाः श्रौतस्मार्तकर्मानधिकारिण । याज्ञवल्क्यः (२ १४०)

क्लीबोऽथ पतितस्तज्ज पङ्गुरुन्मत्तको जड ।
अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्तव्या स्युर्निरशका ॥

तज्जः पतितोत्पन्न । अचिकित्स्यरोगाः असाध्यक्षयादिरोगयुक्ता । विभागानन्तर कथञ्चिदौषधादिना रोगनिर्हरणे भागार्हत्वमस्त्येव

---

१ 'विवासयेत्' इति अ-क

यथाविभागानन्तरोत्पन्नस्य । **आद्य**शब्देन पितृद्वेष्यादीना ग्रहणम् । अत एव **नारदः** (दाय २१-२२)

पितृद्विट् पतित षण्ढो यश्च स्यादपपात्रित ।
औरसा अपि नैतेंऽश लभेरन् क्षेत्रजा कुत ॥
दीर्घतीव्रामयग्रस्ता ये जडोन्मत्तपङ्गव ।
भर्तव्या स्यु कुलस्यैते तत्पुत्रास्त्वशभागिन ॥

अपपात्रितः राजद्रोहादिना महापराधेन बन्धुभिर्घटापवर्जनविधिना बहिष्कृत । **शङ्खलिखिता**वपि—अपपात्रिते रिक्थपिण्डोदकानि व्यावर्तन्ते—इति । **वसिष्ठो**ऽपि (१७ ५२)—अनशास्त्वाश्रमान्तरगता —इति । **आश्रमान्तराणि** नैष्ठिकब्रह्मचार्याश्रमो वनस्थाश्रमो यत्याश्रमश्च । **कात्यायनः** (८६२)

अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते ।
प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्थ तेषु कर्हिचित् ॥

सगोत्राद्यश्च जायते सगोत्रपरिणेतु सकाशात्सगोत्रायामुत्पन्न । अक्रमोढासुतस्यापि पितृसवर्णत्वे रिक्थभाक्त्वमाह **स** एव (कात्या ८६३)

अक्रमोढासुतस्त्वृक्थी सवणश्च यदा पितु ।
असवर्णाप्रसूतश्च क्रमोढाया च यो भवेत् ॥

प्रतिलोमोत्पन्नस्य दायानर्हतामाह **स** एव (कात्या ८६४)

प्रतिलोमप्रसूतायास्तस्या पुत्रो न रिक्थभाक् ।
ग्रासाच्छादनमत्यन्त देय तद्बन्धुभिर्मतम् ॥

गुणवत्सु सत्सु पित्र्यदृष्टादृष्टकार्योपयुक्तगुणरहितस्य पुत्रस्य पित्र्यदायानर्हतामाह **बृहस्पति**

सवर्णाजोऽप्यगुणवान्नार्ह स्यात्पैतृके धने ।
तत्पिण्डदा श्रोत्रिया ये तेषा तत्तु विधीयते ॥
उत्तमर्णाधमर्णेभ्य पितर त्रायते सुत ।
अतस्तु विपरीतेन तेन नास्ति प्रयोजनम् ॥

---

१ 'दीना लभेरन् क्षेत्रजा ' इति भागो गलितो अ—आदर्शे

तया गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी ।
कोऽर्थ पुत्रेण जातेन यो न विद्वान्न धार्मिक ॥
शास्त्रशौर्यार्थरहितस्तपोविज्ञानवर्जित ।
आचारहीन पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसम स्मृत ॥

उत्तमर्ण ऋषिदेवपितॄणामृणम् । **अधमर्ण** लौकिकमृणम् । **मनु**रपि (९ २१४)

सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम् ।

इति । एते दायानर्हा क्लीबादयो रिक्थग्राहिभिर्यावज्जीव पोषणीया —भर्तव्यास्ते निरशका —इति पूर्वोदाहृतयाज्ञवल्क्यवचनात् । अपोषणे

सर्वेषामपि तु न्याय्य दातु शक्त्या मनीषिभि ।
ग्रासाच्छादनमत्यन्त पतितो ह्यददद्भवेत् ॥

इति **मनुना** (९-२०२) दोषस्याभिधानाच्च । **अत्यन्त** यावज्जीवम् । पतितस्यापोषणीयत्वमाह **देवल:**

मृते पितरि न क्लीबकुष्ठ्युन्मत्तजडान्धका ।
पतितस्तदपत्य च लिङ्गी दायाशभागिन ॥
तेषा पतितवर्जेभ्यो भक्तवस्त्र प्रदीयते ।

लिङ्गी कपटयत्यादिवेषधारी । **पतित**ग्रहण पतितापत्यस्याप्युपलक्षणम् । अत एव **बौधायन.** (२ २ ४३ ४६)—अतीतव्यवहारान्ग्रासाच्छादनैर्बिभृयुर् धजडक्लीबव्यसनिव्याधिताश्चाकर्मिण पतिततज्जवर्जम्—इति । **अतीतव्यवहारा:** मूकादय । **अकर्मिण:** धर्मजनकश्रौतस्मार्तकर्मस्वसमर्था । आश्रमगताश्च न भरणीया । अत एव **वसिष्ठ:** (१७ ५२-५४)—अनशास्त्वाश्रमान्तरगता क्लीबोन्मत्तपतिताश्च भरण क्लीबोन्मत्तानाम्—इति । अत्र क्लीबोन्मत्तानामेव भरणीयत्वाभिधानादितरेषामर्थात् तत्प्रतिषेध । प्रव्रज्यावसितोऽप्यतिदुष्टत्वात्पतितसमानन्यायत्वेन न पोषणीय । निरशकपुत्राणा दायानर्हतापादकक्लीबताद्यभावे पित्र्यभागहरत्वमाह **देवल:**

१ यो न विद्वान् लौकिकमृणम् इति भागो विसङ्घुलः पौर्वापर्यरहितो ख-आदर्शे.

तत्पुत्रा॰ पितृदायाश लभेरन् दोषवर्जिता॰ ।

याज्ञवल्क्योऽपि (२ १४१)

औरसा क्षेत्रजास्तेषा निर्दोषा भागहारिण ।

विष्णु (विष्णुधर्मसूत्र १५ ३४ ३८)—तेषामेवौरसाः पुत्रा भागहारिणो न तु पतितस्य पतनीये कर्मणि कृतेऽनन्तरोत्पन्ना प्रतिलोमासु स्त्रीषूत्पन्नाश्चाभागिनस्तत्पुत्रा पैतामहेऽप्यर्थे—इति । [1]पतितपुत्रवत्प्रव्रज्याव-सितपुत्रोऽपि न भागार्ह । निरशाना दुहितरो यावद्विवाह पोषणीया सस्कार्याश्च । निर्दोषपुत्ररहिता सद्वृत्तास्तेषा पत्न्यश्च यावज्जीव पोषणीया । तथा च **याज्ञवल्क्य** (२ १४१-१४२)

सुताश्चैषा प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृता ॥
अपुत्रा योषितश्चैषा भर्तव्या साधुवृत्तय ।
निर्वास्या व्यभिचारिण्य प्रतिकूलास्तथैव च ॥

क्षतवृत्तास्तु गृहाद्बहिर्निष्कासनीया न च भरणीया । पोषकप्राति-कूल्यमात्रे तु निष्कासनीया एव पोषण तु [2]कर्तव्यमेवेति वृद्धा । एवम-पुत्ररिक्थग्राहित्वेन वक्ष्यमाणाना पत्न्यादीना सस्पृष्ट्यादीना च दायानर्हता-पादकधर्मयोगित्वे तद्रिक्थभाक्त्व नेति ज्ञातव्य याज्ञवल्क्येन पत्नी दुहि-तरश्चेत्यादिकमभिधाय तदपवादत्वेन क्लीबोऽथ पतितस्तज्ज इत्यभिधानात् ।

भ्रात्रादिभि सह विभक्तस्यौरसपुत्रिकापुत्रदत्तकतत्पुत्रादिरहितस्य प्रमीतस्य यद्धन तद्ग्रहणे क्रममाह **याज्ञवल्क्यः** (२ १३५-१३६)

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिण ॥
एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तर ।
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वय विधि ॥

[3]पत्नी धर्म्यविवाहसस्कृता । **दुहितरश्चे**त्यनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण

---

१ 'पतितपुत्रवत् स्तेषा पत्न्यश्च' इति भागो नास्ति अ-क-आदर्शयो २ 'कर्तव्य मेवेति दायानर्हतापादक॰' इति भागो गलित अ-क-आदर्शयो ३ 'पत्नी धर्म्य' इत्येतौ शब्दौ न स्त ख-आदर्शे

दौहित्राणा ग्रहणम् । **तत्सुताः** भ्रातु पुत्रा' । **गोत्रजाः सपिण्डाः** समानोदकाश्च । **एषामिति** निर्धारणे षष्ठी । एतेषु पत्न्यादिषु **पूर्व-पूर्वस्याभावे** उत्तर उत्तर स्वर्यातविभक्तापुत्रधन गृह्णाति । **अय विधिः** सर्वेष्वनुलोमजेषु प्रतिलोमजेषु ब्राह्मणादिवर्णेषु च साधारण इत्यर्थः । यद्यप्यत्र पुत्रशब्द सकलमुख्यगौणपुत्रसाधारणस्तथापि कलौ क्षेत्रजादीना निषिद्धत्वेनाभावादौरसादिपुत्रत्रय एव पर्यवस्यति ॥ पत्न्याः प्रथम धनग्राहित्व **बृहस्पतिरप्याह**

आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभि ।
शरीरार्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा ॥
यस्य नोपरता भार्या देहार्धं तस्य जीवति ।
जीवत्यर्धे शरीरस्य कथमन्य समाप्नुयात् ॥
कुल्येषु विद्यमानेषु पितृभ्रातृसनाभिषु ।
असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी ॥

आम्नाये वेदे–अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीत्येवमादौ (तै स ६ १ ८ ५) । **स्मृतितन्त्रे** धर्मशास्त्रे–पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरा पिबेत् । पतितार्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते (वसिष्ठधर्मसूत्र २१ १५, पराशरस्मृति १० २६) इत्येवमादौ । पत्न्या पतिव्रताया एव धनग्राहकत्व ना यस्या इत्याह **बृहस्पति**

अपुत्रा शयन भर्तु पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्ड कृत्स्नमश लभेत च ॥

प्रजापतिरपि

पूर्वं मृता त्वग्निहोत्र मृते भर्तरि तद्धनम् ।
लभेत्पतिव्रता नारी धर्म एष सनातन ॥

अग्निहोत्रशब्देन अग्न्यादीनि तत्साधनानि गृह्यन्ते । **तद्धनं स्थाव-**रजङ्गमात्मकम् । अत एवोक्त **तेनैव**

जङ्गम स्थावर हेम कुप्य धान्यरसाम्बरम् ।
आदाय दापयेच्छ्राद्ध मासषाण्मासादिकम् ॥

पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुं स्वस्त्रीयमातुलान् ।
पूजयेत्कव्यपूर्ताभ्यां वृद्धाश्चाप्यतिथीन् स्त्रिय ॥ इति ।

कुप्य त्रपुसीसादिकम् । **कव्य** पित्रुद्देशेन त्यक्तमन्नादिकम् । **पूर्त**-मत्र खातादिकर्माङ्गभूतदानादिकम् । यत्तु स्थावरग्रहणनिषेधक **स्मृति-चन्द्रिकाया** बार्हस्पत्यत्वेन निबद्ध

यद्विभक्ते धन किञ्चिदाध्यादि विविध स्मृतम् ।
तज्जाया स्थावर मुक्त्वा लभेत मृतभर्तृका ॥
वृत्तस्थापि कृतेऽप्यंशे न स्त्री स्थावरमर्हति ॥ इति

वचन **तद्विज्ञानेश्वर-कृत्यकल्पतरु-रत्नाकर-पारिजातहला-युधा**दिबहुतरनिबन्धेष्ववबद्धत्वात्प्रत्युत **कल्पतरु**प्रभृतिषु जङ्गम स्थावर हेमेत्येतद्विरुद्धवाक्यस्य बृहस्पतिवचनत्वेन निबन्धनादनादृत्यमिव प्रति-भाति । यदि कथञ्चि**च्चन्द्रिकाकार**प्रामाण्यादाद्रियेत तदाप्यत्र पत्नी-शब्दप्रयोगाभावात्कृत्स्नमर्थं लभेत चेत्यादिपूर्वोदाहृतवचने तु स्थावरजङ्ग-मात्मकसमग्रधनभाक्त्वप्रतिपादकेषु पत्नीशब्दप्रयोगात्[1] पत्नीव्यतिरिक्ता-सुरादिविवाहप्राप्तभार्याविषयत्वेन व्यवस्थापनीयम् । **स्मृतिचन्द्रिका-कार**स्तु न-स्त्री स्थावरमर्हति-इति वचन दुहितृरहितपत्नीविषय स्थावर-भाक्त्वबोधक जङ्गम स्थावर हेमेत्यादिवाक्य तु दुहितृसहितपत्नीविषय[2] मिति व्यवस्थामाह । अस्या व्यवस्थाया स्वोत्प्रेक्षामात्रमन्तरेण किमपि निगमन न पश्याम । स्थावर मुक्त्वेत्यभिधान दायादानुमतिम तरेण स्थावरविक्रयनिषेधपरमिति **माधवीये विद्यारण्यश्रीचरणाः** । यत्तु विभक्तासंसृष्टपतिकानामपि स्त्रीणा जीवनमात्रभाक्त्वविधायक

अदायक राजगामि योषिद्भृत्यौर्ध्वदेहिकम् ।
अपास्य श्रोत्रियद्रव्य श्रोत्रियेभ्यस्तदर्पयेत् ॥ इति

कात्यायनवचन (९३१), यत्र

१ पत्नीशब्दप्रयोगात्पत्नीव्यतिरिक्तासुरादि इत्येव पठित अ-आदर्शे २ 'दुहितृसहित सपत्नीविषयम इति अ

अन्यत्र ब्राह्मणात्किंचिद्राजा धर्मपरायणः ।
तत्स्त्रीणा जीवन दद्यादेष दायविधि स्मृत ॥ इति

नारदवचन (दाय० ५२) तद् द्वयमप्यवरुद्धस्त्रीविषय ज्ञातव्यम् । यत्तु पत्न्या दानादावस्वातन्त्र्यबोधक

मृते भर्तरि भर्त्रंश लभेत कुलपालिका ।
यावज्जीव हि न स्वाम्य दानाधमनविक्रये ॥

इति **कात्यायन**वचन (९२४) तद् दृष्टार्थनटनर्तकदानादौ स्वातन्त्र्य-निषेधपरम् । अदृष्टार्थदाने तदुपयोगिनोराधिविक्रययोश्च स्वातन्त्र्य-मस्त्येव ।

व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ।
दमदानरता नित्यमपुत्रापि दिव व्रजेत् ॥

इत्यनेनैव (कात्या ९२५) नित्य दानरतत्वस्याभिधानात् । पूर्वोदाहृत-जङ्गम स्थावर हेमेत्यादिवचनाच्च । यानि तु

भ्रातृणामप्रजा कश्चित्प्रव्रजेत म्रियेत वा ।
विभजेरन् धन तस्य शेषास्तु स्त्रीधन विना ॥
भरण चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामा जीवनक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्या भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तत् ॥

इत्येवरूपाणि च **नारदा**दिवचनानि (दाय २५-२६) तान्यविभक्त-भर्तृकस्त्रीविषयाणि ससृष्टभर्तृकस्त्रीविषयाणि वा यथासम्भव ज्ञातव्यानि तथा प्रस्तुत्य तेषा पाठात् । अविभक्तभर्तृका ससृष्टभर्तृकाश्च स्त्रियस्त-द्भर्तृधनग्राहिणा पोषणीया इत्याह **नारदः**

यावत्यो विधवा नार्यो ज्येष्ठेन श्वशुरेण वा ।
गोत्रजेनापि वान्येन भर्तव्याश्छादनाशनै ॥

अस्मिन्नेव विषये पक्षान्तरमप्याह **कात्यायनः** (९२२)

स्वर्याते स्वामिनि स्त्री तु ग्रासाच्छादनभागिनी ।
अविभक्ते धनाश तु प्राप्नोत्यामरणान्तिकम् ॥

अविभक्तग्रहण संसृष्टस्याप्युपलक्षणम् । तुशब्दोऽत्र वाशब्दार्थो निपातानामनेकार्थत्वात् । स्त्री मरणान्तिकमन्नवस्त्रभागिनी भवति । अक्लेशेन जीवन धनसाध्य नित्यनैमित्तिक कर्म स्त्रीभि कर्तुं योग्य पूर्तादिकाम्य कर्म च यावता धनेन सिध्यति स्वभर्तुर्धनात्ताव तमश वा प्राप्नोतीत्यर्थ । अत्राद्य पक्ष पत्नीव्यतिरिक्तभार्याविषय स्त्रीणा जीवनमात्रोपयोगिद्रव्य भागित्वाभिधानात् । द्वितीय पक्ष पत्नीविषय इति व्यवस्था । पत्न्यपि यदि श्वशुरादिषु शुश्रूषा न करोति तदा ग्रासाच्छादनमात्रभागिन्येव । तथा च **स** एव (कात्या ९२३)

भोक्तुमर्हति कृप्ताश गुरुशुश्रषणे रता ।
न कुर्याद्यदि शुश्रूषा चैलपिण्डे नियोजयेत् ॥

कृप्ताशमाच्छिद्येति शेष । क्वचिदन्यत्रापि कृप्ताशापहरण कर्तव्यमित्याह **स** एव (कात्या ९२८-९२९)

अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा वार्थनाशिका ।
व्यभिचाररता या च स्त्री धन न च सार्हति ॥

व्यभिचारिणीनामशनाच्छादनभाक्त्वमपि नेत्याह **नारदः** (दाय २६)

भरण चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामा जीवनक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्या भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तत् ॥ इति ।

इतरासु व्यभिचारिणीषु । यत्तु व्यभिचारिणीनामप्यन्नवस्त्रदानविधायक

एवमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि ।
वस्त्रान्नमासा देय तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥

इति वचन तद्भर्तृविषयमिति वृद्धा । शङ्कितव्यभिचारा विभक्तासंसृष्टपत्नी जीवनमात्रभागिनी । तथा च **हारीत**

विधवा यौवनस्था चेत्पत्नी भवति कर्कशा ।
आयुषः क्षपणार्थं तु दातव्य जीवन बुधै ॥ इति ।

स्थाया विभक्तासंसृष्टपत्न्या जङ्गमस्थावरात्मकसकलभर्तृधनभाक्त्व सिद्धम्। पत्नीना बहुत्वे सजातीया पत्न्य सम विभज्य गृह्णीयु । ये पत्न्या भर्तृधनग्रहणे प्रतिबन्ध कुर्वन्ति ते राज्ञा दण्डनीया इत्याह **प्रजापतिः**

तत्सपिण्डा बा धवा वा ये तस्या परिपन्थिन ।
हिंस्युर्धनानि तान् राजा चोरदण्डेन दण्डयेत् ॥

हिंस्युः प्रतिबध्नीयु ॥

पत्न्या अभावे दुहिता पितृधनभागिनीत्यस्मिन्नर्थे **बृहस्पतिः**

अङ्गादङ्गात्सम्भवति पुत्रवद्दुहिता नृणाम् ।
सदृशी सदृशेनोढा साध्वी शुश्रूषणे रता ॥
तस्मात्पितृधन त्वन्य कथ गृह्णीत मानव ।

अन्यः पुत्रपत्नीव्यतिरिक्त तस्या तिष्ठन्त्या कथ पितृधन गृह्णीतेत्यर्थ । **मनुरपि** (९ १३०)

यथैवात्मा तथा पुत्र पुत्रेण दुहिता समा ।
तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्या कथमन्यो धन हरेत् ॥

नारदोऽपि (दाय ५०)

पुत्राभावेऽपि दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात् ।
पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितु सन्तानकारकौ ॥

पुत्रग्रहण पत्न्या अप्युपलक्षणम्। केचिदाहु । दुहितू रिक्थभाक्त्वबोधकान्येतानि वचनानि पुत्रिकाविषयाणीति । तदसत् । तृतीयः **पुत्रः** पुत्रिका विज्ञायत इति **वसिष्ठवचनात्** (१७ १५-१६) पुत्रकोटिनिविष्टाया पुत्रिकाया औरसपुत्रवत्सत्यामपि पत्न्या पितृरिक्थहरायाः पत्न्यभावे रिक्थग्राहिताबोधकेषु पत्नी दुहितरश्चेत्यादिवचनेषु दुहितृशब्देन ग्रहीतुमयुक्तत्वात्। दुहितृणा बहुत्वे सम विभज्य ताभिर्ग्राह्यम्। यदि काश्चित्परिणीतास्तदा त्वपरिणीतयैव ग्राह्यम्। अपरिणीताना बहुत्वे ताभिर्विभज्य ग्राह्यम्। अत एव **कात्यायनः** (९२६)

पत्नी भर्तुर्धनहरी या स्यादव्यभिचारिणी ।
तदभावे तु दुहिता यद्यनूढा भवेत्तदा ॥

सर्वासां परिणीतत्वेऽपि यदि काश्चित्प्रतिष्ठिता काश्चिन्निर्धनत्वेनाप्रतिष्ठितास्तदा त्वप्रतिष्ठितयैव ग्राह्यम् । निर्धनानां बहुत्वे ताभिर्विभज्य ग्राह्यम् । अत एव **गौतमः** (२८ २२)—स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च—इति । **स्त्रीधनं** मातृधनम् । एतच्च पितृधनस्याप्युपलक्षणं समानन्यायत्वात् ॥

दुहितुरप्यभावे दौहित्रो धनग्राही । तथा च **विष्णुः**

अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः ॥

दौहित्राभावे पिता धनभाक् । तदभावे माता रिक्थहारिणी । तदभावे भ्रातरः । तदभावे भ्रातुः पुत्रः । तथा **बृहद्विष्णुः** (१७ ४-९,११)—अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दौहित्रगामि तदभावे पितृगामि तदभावे मातृगामि तदभावे भ्रातृगामि तदभावेऽपि भ्रातृपुत्रगामि तदभावे सकुल्यगामि—इति । **कात्यायनो**ऽपि (९२७)

अपुत्रस्याथ कुलजा पत्नी दुहितरोऽपि वा ।
तदभावे पिता माता भ्राता पुत्राश्च कीर्तिताः ॥

अपिशब्देन दुहितृकोटिनिविष्टस्य दौहित्रस्य ग्रहणम् । **पुत्राः** भ्रातुः पुत्राः । भ्रातृष्वपि सोदरासोदरसमवाये सोदरा एव धनभाजः, तदभावे भिन्नोदराः । अत एव **मनुः** (९ १८७)

अनन्तरः सपिण्डो यस्तस्य तस्य धनं भवेत् । इति ।

बृहस्पतिरपि

बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।
यस्त्वासन्नतरस्तेषां सोऽनपत्यधनं हरेत् ॥

ज्ञातयः सपिण्डाः **सकुल्याः** समानोदकाः **बान्धवाः** पितृष्वस्रीयादयः ।

भ्रातृणामभावे भ्रातुः पुत्रा धनभाजः । तेष्वपि सोदरभ्रातुः पुत्राः प्रथमं धनभाजः, तेषामभावे भिन्नोदरभ्रातुः पुत्रा धनभाजः । भ्रातृ-भ्रातृपुत्रसमवाये भ्रातुः पुत्राणां धनग्रहणे नाधिकारः । यदा त्वपुत्रः कश्चिद् भ्राता प्रमीतः अवशिष्टा भ्रातरो यावत्तद्धनं विभज्य गृह्णन्ति ताव-त्कथंचिद् यस्य भ्रातुर्मरणे तत्पुत्रः पितृव्यधनग्रहणे स्वस्य पितृद्वाराधिकारं प्राप्त इति–प्रमीतपितृकाणां तु पितृतो भागकल्पना (या २ १२०) इति न्यायेन तद्धनमन्यैः पितृव्यैः सह विभज्य गृह्णीयात् । भ्रातुः पुत्राणा-मप्यभावे पितामही धनग्राहिणी ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता धनं हरेत् ।

इति मनुनाभिधानात् (९ २१७) । यद्यप्यत्र[1] वाक्ये मातुरनन्तरं पिता-मह्येव प्रतिभाति तथापि क्रमपरे याज्ञवल्क्यवाक्ये निबद्धक्रमाणां भ्रातृसु-तान्तानां मध्ये प्रवेशाभावेन सगोत्रकोटिनिविष्टा पितामही भ्रातुः पुत्रा-णामनन्तरमस्मान्मनुवचनाद्धनग्राहिणीति ज्ञातव्यम् । न चैव मनुवचन-विरोधः । तस्य पितामह्या धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपरस्य क्रमपरत्वाभा-वात् । पितामह्याश्चाभावे सगोत्रेषु प्रत्यासन्नाः पितामहादयः सपिण्डा गृह्णीयुः । तेष्वप्ययं क्रमः । आदौ पितामहो धनभाक् । तस्याभावे पितृव्यः । तस्याभावे तत्पुत्रादिः । पितामहसन्तत्यभावे अनेनैव क्रमेण प्रपितामहतत्पुत्रादयो धनभाजः । तेषामप्यभावे अनेनैव क्रमेण सपिण्डेषु यः प्रत्यासन्नः स गृह्णीयात् । सपिण्डानामभावे प्रत्यासत्तिकृतेनानेनैव क्रमेण समानोदका धनभाजः[2] । ते च समानोदकाः सपिण्डानामुपरितनाः[3] सप्त पुरुषाः पूर्वपुरुषजन्मनामज्ञाने सत्यधिका वा । तथा च बृहन्मनुः[4]

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
समानोदकभावस्तु निवर्तेता चतुर्दशात् ॥
जन्मनाम्नो स्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते । इति ।

---

१ 'यद्यप्यत्र' इत्येतन्नास्ति ब–आदर्श २ धनभाजः ते च समानोदकाः' इत्येते ग्रन्थाः गलिता अ–आदर्शे ३ 'उपरितरा इति अ–क ४ 'बृहन्मनुः' इति ख

समानोदकानामभावे बन्धवो धनभाज । ते च त्रिविधा आत्मबन्धव पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति । तथाचोक्त स्मृत्यन्तरे

आत्मपितृष्वसु पुत्रा आत्ममातृष्वसु सुता ।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवा ॥
पितु पितृष्वसु पुत्रा पितुर्मातृष्वसु सुता ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया पितृबान्धवा ॥
मातु पितृष्वसु पुत्रा मातुर्मातृष्वसु सुता ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवा ॥

एतेष्वपि प्रथममात्मबन्धवो धनभाज । तेषामभावे पितृबन्धवस्तेषामभावे मातृबन्धवो धनभाज

बहवो ज्ञातयो यत्र सकुल्या बान्धवास्तथा ।
यस्त्वासन्नतरस्तेषा सोऽनपत्यधन हरेत् ॥

इति वचनात् ॥

बन्धूनामभावे आचार्यो धनग्राही । यद्यपि क्रमपरे याज्ञवल्क्यवाक्ये शिष्यस्येव नाचार्यस्य पृथङ्निर्देशस्तथापि शिष्यग्रहणेन ततोऽपि प्रधानतमस्याचार्यस्य शिष्यापेक्षया प्रथम धनभाक्त्व सूचितमेवेति न विरोध । अत एव **चापस्तम्ब**: (आप ध सूत्र २ ६ १४ २-३)–पुत्राभावे प्रत्यासन्न सपिण्ड तदभावे आचार्य आचार्याभावेऽन्तेवासीति । आचार्याभावे शिष्यो धनभाक् तदभावे सहाध्यायी पूर्वोदाहृतयाज्ञवल्क्यवचनात् । सब्रह्मचारिणामप्यभावे ब्राह्मणधन श्रोत्रियो गृह्णीयात् । क्षत्रियादिधन तु राजा गृह्णीयात् । तथा च **गौतम**: (गौ धर्मसूत्र २८ ३९)–श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थ भजेरन् । **विष्णुरपि** (विष्णुधर्मसूत्र १७ १२-१३)–तदभावे सहाध्यायिगामि । तदभावे ब्राह्मणधनवर्ज राजगामीति । **मनुरपि** (९ १८८-८९)

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिन ।
त्रैविद्या शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥
अहार्यं ब्राह्मणधन राज्ञा नित्यमिति स्थिति ।
इतरेषा च वणाना सर्वाभावे हरेन्नृप ॥

देवलोऽपि

सर्वत्रादायिक[1] राजा हरेद् ब्रह्मस्ववर्जितम् ।
अदायिक तु ब्रह्मस्व श्रोत्रियेभ्य प्रदापयेत् ॥

बृहस्पतिरपि

येऽपुत्रा क्षत्रविट्शूद्रा पत्नीभ्रातृविवर्जिता ।
तेषा धनहरो राजा सर्वस्याधिपतिर्हि स ॥

रिक्थग्राहिणावश्य प्रेतश्राद्धादि पित्र्य कर्म तस्य कर्तव्यमित्याह **विष्णु:** (विष्णुधर्मसूत्र १५ ४०)—यश्चार्थहर स पिण्डदायी स्मृत । यो यद्धनमाददीत स तस्मै श्राद्ध कुर्यात् पिण्ड च त्रिपुरुष दद्यात् । श्राद्धशब्देनात्र प्रेतश्राद्धमुच्यते । वानप्रस्थयतिनैष्ठिकब्रह्मचारिणा धन न पुत्रपत्न्यादयो गृह्णीयु । किं तर्ह्यन्ये गृह्णीयु[2] । तथा च पुत्रपत्न्याद्यपवादत्वेन तद्रिक्थग्राहकान्दर्शयति **याज्ञवल्क्य:** (२ १३७)

वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणा रिक्थभागिन ।
क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिन ॥

ब्रह्मचारिशब्देनात्र नैष्ठिको विवक्षितो यतिसाहचर्यात् । तेनोपकुर्वाणकब्रह्मचारिणो धन पुत्रपुत्रीदौहित्राभावात् पित्रादय एव पूर्वोक्तक्रमेण गृह्णीयु । नैष्ठिकब्रह्मचारिणो धनमाचार्यो गृह्णाति यतेर्धन सच्छिष्यो गृह्णाति । सच्छब्देनात्राध्यात्मशास्त्रश्रवणतदर्थानुष्ठानक्षमत्व (क्षमत्व?) विवक्षित न तु सद्वृत्तत्व दुर्वृत्तस्याचार्यादेरपि भागानर्हत्वस्य प्रमाणान्तरेणैव प्राप्तत्वात् । वानप्रस्थधन धर्मभ्रात्रेकतीर्थी लभते । धर्मभ्राता धर्मप्रतिपन्नो भ्राता समानाचार्यको वा । एकतीर्थी एकाश्रमी । धर्मभ्राता

---

१ 'सर्वत्रादायकम्' इति ब २ किंतर्हि [illegible] हीयु' इति वाक्यं नास्ति [illegible]

चासौ एकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी । एव क्रमशब्दस्य प्रतिलोमक्रमपरत्वमाश्रित्य नैष्ठिकब्रह्मचार्यादिधनमाचार्यादयो गृह्णन्तीत्युक्त **विज्ञानेश्वराचार्यैः** । अस्माक तु वानप्रस्थधनमाचार्यो गृह्णीयाच्छिष्यो वा—इति **विष्णु**वाक्यदर्शनात् (विष्णुधर्मसूत्र १७ १५-१६) क्रमशब्दोऽनुलोमक्रमपर इति प्रतिभाति । शिष्यस्य वानप्रस्थधनग्राहकत्व विष्णूक्तमाचार्याभावे ज्ञातव्यम् । यत्तु—अनशास्त्वाश्रमान्तरगता —इति **वसिष्ठ**वचन (१७ ५२) तदन्याश्रमिणो धन यत्यादिभिर्न ग्राह्यमित्येवपरम् । अन्यथैतद्वचनविरोधापत्ते । यत्तु—अनिचयो भिक्षु —इति गौतमेनाभिधानात् (गौ धर्मसूत्र ३ १०) यत्यादीना धनसम्बन्धाभावेन कथ तद्धनभाक्त्व शिष्यादीनामभिधीयते । अत्र ब्रूम

[१]कौपीनाच्छादनार्थं तु वासोऽपि बिभृयाद्यति ।
योगसम्भारभेदाश्च गृह्णीयात्पादुके तथा ॥

इति वचनाद्यतेरपि वस्त्रपुस्तकादिद्रव्यसम्बन्धो विद्यत एव ।

अह्नो मासस्य षण्णा वा तथा सवत्सरस्य वा ।
अर्थस्य निचय कुर्यात्कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ॥

इति वचनात् (या ३ ४७) वानप्रस्थस्य धनसम्बन्धोऽस्त्येव । नैष्ठिकब्रह्मचारिणोऽपि शरीरयात्रार्थं वस्त्रादिद्रव्यसम्बन्धोऽस्त्येव । अत शिष्यादीना तद्द्रव्यभाक्त्वकथन न विरुध्यते ॥

सस्रृष्टिनां मिथो विभागे ज्यैष्ठ्यादिकृत भागवैषम्य न भवतीत्याह मनुः (९ २१०)

विभक्ता सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।
समस्तत्र विभाग स्याज्ज्यैष्ठ्य तत्र न विद्यते ॥

अत्र समविभागनियमनादेव विषमविभागनिराकरणे सिद्धे पुनर्ज्यैष्ठ्य तत्र न विद्यते इत्यभिधान ज्यैष्ठ्यादिकृत एव विषमविभागो न भवति

---

१ अस्मात्प्राक् 'अह्नो' इति शब्दो वर्तते अ–ब–क–आदर्शेषु । स च प्रमादादत्र

बहल्पधनसंसर्गे तु ससृष्टधनानुसारेण भागवैषम्य भवतीति ज्ञापनार्थम् । केचित्तु संसर्गसमये यदीय यावत्ससृष्ट तदनुसारेण ससृष्टद्रव्यस्य य उपचयस्तद्विभागे वैषम्य परिकल्पनीयमस्माज्ज्ञापकात् ससृष्टद्रव्य तु समस्तेनैव विभाज्य तस्य तथैव विधानादित्याहुस्तदसुन्दरम् । ससृष्टद्रव्योपचयाशो वैषम्येण विभाज्य ससृष्टद्रव्य तु साम्येनैव तथा विधानादित्यत्र विनिगमकादर्शनात् । ससृष्टिषु विद्याशौर्यादिना योऽधिक लभते स तस्मिन्द्रव्येंऽशद्वयभागितरे समाशभाज इत्याह बृहस्पतिः

ससृष्टाना तु य कश्चिद्विद्याशौर्यादिनाधिकम्[1] ।
प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्व्यश शेषा समाशिन ॥

एतच्च—अर्जकस्य द्वौ भागौ—इत्येतदर्थविधायकवसिष्ठादिवाक्यबलादेव (वसिष्ठधर्मसूत्र १७ ५१) सिद्धौ पितृद्रव्यानुपरोधेनार्जित यथा न विभाज्य न तथेद, किं तर्हि ससृष्टद्रव्यानुपरोधेन यदर्जित तदप्यनेन प्रकारेण विभाज्यमिति ज्ञापनार्थम् । ससृष्ट द्रव्यमेषामस्तीति व्युत्पन्न ससृष्टिशब्द । धनससर्गश्च पित्रादिभि सहैव कर्तव्यो नान्यै सहेत्याह बृहस्पतिः

विभक्तो य पुन पित्रा भ्रात्रा वैकत्र सस्थित ।
पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्ससृष्ट उच्यते ॥ इति ।

ससृष्टिषु मिथो विभागकरणात्प्राथोसुतस्य (?) प्राग्मृतस्य पुत्रपौत्रेषु सुवे (?) सत्सु—प्रमीतपितृकाणा तु पितृतो भागकल्पना—(या २ १२०) इति न्यायेन ससृष्टिभ्यो विभज्य स्वपित्र्यमश गृह्णीयु । यस्य ससृष्टिनो मृतस्य पुत्रपौत्रा न सन्ति तद्रिक्थग्रहणाधिकारित्वेन पूर्वोक्तक्रमेण पत्नीदुहित्रादीना प्राप्तौ तदपवादतया ससृष्टिन एव तद्रिक्थग्राहित्व स्वयोवस्य अपुत्रस्येति प्रकृत्य[2] दर्शयति याज्ञवल्क्यः (२ १३८)

ससृष्टिनस्तु ससृष्टी सोदरस्य तु सोदर ।

तुशब्दोऽत्र पत्नीदुहित्राद्यपवादत्वसूचनार्थः । अपुत्रस्य संसृष्टिनो मृतस्य धन ससृष्टेव गृह्णाति न तत्पत्न्यादिरिति प्रथमपादार्थः । अस्याप्यपवादः

---

1 °नाधिक' इति अ–क 2 'प्रकृत्य' इति [illegible]

सोदरस्य तु सोदर इति । अत्र ससृष्टिन ससृष्टीति पदद्वयस्यानुषङ्गः । ततश्चायमस्यार्थ । यत्र सोदरोऽपि ससृष्टी भिन्नोदरोऽपि ससृष्टी तत्र सोदरससृष्टिन एव तद्रिक्थग्राहित्व न भिन्नोदरससृष्टिन इति । ससृष्टद्रव्यविभागकाले ससृष्टिनो मृतस्य पत्न्यामविज्ञातगर्भाया पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य स्वपित्र्यशभागित्वमस्त्येवेति सोदरो भिन्नोदरो वा ससृष्टी मृतससृष्ट्यश तस्मै दद्यात् तदभावे स्वय गृह्णीयादित्याह स एव (या २ १३८)

दद्याच्चापहरेच्चाश जातस्य च मृतस्य च ।

जातस्य पुत्रस्य तत्पित्र्यश दद्यान्**मृतस्य** ससृष्टिन पुत्रपौत्ररहितस्य गृह्णीयादित्यर्थ । यत्र भिन्नोदरा ससृष्टिन सोदरास्त्वससृष्टिनस्तत्र विभज्य धनग्रहण कारणस्य सोदरत्वस्यैकत्र सद्भावादपरत्र ससृष्टित्वसद्भावात । तदुभयेऽप्यपुत्रपौत्रस्य मृतस्य ससृष्टिनो धन विभज्य गृह्णीयुरित्याह **स** एव (या २ १३९)

अन्योदर्यस्तु ससृष्टी नान्योदर्यो धन हरेत् ।
असससृष्ट्यपि चादद्यात्ससृष्टो नान्यमातृज ॥

असससृष्टीतिपदस्य काकाक्षिवदुभयत्र सम्ब ध । ससृष्ट इत्येतदप्युभयत्र सम्बध्यते । पूर्वत्रसबद्धस्य ससृष्टशब्दस्य एकोदरससृष्टः सोदर इत्यर्थ । तत्र च पुल्लिङ्गमविवक्षितम् । इतरत्र **ससृष्ट'** ससृष्टीत्यर्थः । **अन्यमातृज** एवेति एवकारोऽध्याहार्य । एव चास्यायमर्थ । अन्योदर्यस्तु ससृष्टी धन हरेन्न त्वससृष्ट्य योदर्यो धन हरेत् । सोदरससृष्ट्यपि धन हरेत्ससृष्टोप्यन्यमातृज एव न धन हरेदिति । एतेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामससृष्टिन सोदरा भ्रातरो भगिन्य ससृष्टिनो भिन्नोदराश्च सम विभज्य गृह्णीयुरित्युक्तम् । ससृष्टिविभाग प्रक्रम्यामुमेवार्थं स्पष्टीकृत्य दर्शयति **मनुः** (९ २११-२१२)

येषा ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेताशप्रदानत ।
म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥
सोदर्या विभजेयुस्त समेत्य सहिता समम् ।
भ्रातरो ये च ससृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः ॥

हीयेत आश्रमान्तरपरिग्रहेण ब्रह्महत्यादिदोषेण वा स्वांशग्रहणयोग्यो न भवेदित्यर्थ । न **लुप्यते** न ससृष्टिभिरेव ग्राह्य किं तु पृथगुद्धरणीय । त उद्धृत भाग **सोदर्या** असंसृष्टा अपि **समेत्य** देशान्तरस्थिता अपि ततः समागत्य **सहिता** मिलिता भिन्नोदरा ससृष्टा सोदरा भगिन्यश्च **सम** न्यूनाधिकभावमन्तरेण विभज्य गृह्णीयुरित्यर्थ । अत्र च स्थावरजङ्गमात्मकोभयविधधनसद्भावे स्थावर द्रव्यमसंसृष्टा सोदरा भ्रातरो भगिन्यश्च विभज्य गृह्णीयु । जङ्गम गूढद्रव्य प्रकटद्विपदचतुष्पदादिरूपद्रव्य च संसृष्टा भिन्नोदरा विभज्य गृह्णीयुरिति व्यवस्था । तथा च **प्रजापतिः**

अन्तर्धन च यद् द्रव्य ससृष्टाना तु तद्भवेत् ।
भूमिं गृह त्वससृष्टा प्रगृह्णीयुर्यथांशत ॥

द्रव्यमित्यनेन गोबलीवर्दन्यायेन प्रकटद्विपदचतुष्पदादिद्रव्यरूपस्य जङ्गमद्रव्यस्य ग्रहणम् । **ससृष्टाना** भिन्नोदराणामिति शेष । **असंसृष्टाः** सोदरा भ्रात्रादय इति शेष । **स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु**—अन्योदर्यस्तु ससृष्टी नान्योदर्याद्धन हरेत् । असंसृष्टयपि वादद्यात्सोदर्यो नान्यमातृज ॥—इति याज्ञवल्क्यवाक्य पठित्वा केवलस्थावरसद्भावे केवलजङ्गमसद्भावे चास्माद्याज्ञवल्क्यवचनादससृष्टोऽपि सोदर एव गृह्णाति न त्वससृष्टसोदरसद्भावे ससृष्ट्यपि भिन्नोदरो गृह्णीयात् । स्थावरजङ्गमात्मकोभयविधस्य द्रव्यस्य सद्भावे मनुवचनात्प्रजापत्युक्तव्यवस्थया असंसृष्टाः सोदरभ्रात्रादय ससृष्टा विभिन्नोदराश्च विभज्य गृह्णीयुरित्याह । अत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारमते याज्ञवल्क्यवाक्ये पौनरुक्त्य दुष्परिहरं स्यात् । अन्योदर्यस्तु ससृष्टी नान्योदर्यादित्यनेनोक्तस्य नान्यमातृज इत्यनेन पुनरभिधानात् । किं च मनुवचनसवाद्यर्थलाभे अर्थान्तरकल्पनाया मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्त्या कल्पनागौरवदोषः प्रादु ष्यात् । यत्र तु सोदरेष्वपि केचित्ससृष्टिनः केचिदसंसृष्टिनस्तत्र धनग्रहणकारणयोः सोदरत्वससृष्टत्व-

१ मूलभूत पत्त्या' इति नास्ति ख-आदर्शे २ ससृष्टिन गृह्णीयुर्न त्व०' इति वाक्यभागः गलित क-आदर्शे

योरुभयोरपि सद्भावात्ससृष्टिन सोदरा गृह्णीयुर्न त्वससृष्टिन' सोदरा । अत एव बृहस्पतिः

संसृष्टौ यौ पुन प्रीत्या तौ परस्परभागिनौ । इति ।

गौतमोऽपि (गौ धर्मसूत्र २८ २६)—ससृष्टिनि प्रेते ससृष्टी रिक्थभाक्-इति । ससृष्टिनि प्रेते अपुत्रे इत्यनुषङ्ग । तेनायमर्थ सिद्ध । मृतस्य ससृष्टिनः पुत्रपौत्ररहितत्वे आसन्नतरेषु पत्न्यादिषु सत्स्वपि वचनबलात्तत्ससृष्टी पिता तद्धन[1] गृह्णाति । एव पितृव्यभ्रातृपुत्रयो । ससृष्टिनोः पुत्रपौत्राभावे परस्पर धनग्राहकत्वम् । तथा भ्रातृणा ससृष्टिना पुत्रपौत्राभावे मिथो रिक्थग्राहकत्वमिति । न च पितृससृष्टी पुत्र एव सत्यप्यससृष्टिनि पुत्रान्तरे पितृधन ससृष्टित्वाद् गृह्णातीति वाच्यम् । अपुत्रससृष्टिमरणस्य धनग्रहणे प्रयोजकत्वात् । तस्य च पितु सपुत्रत्वेन तत्राभावात् । न च ससृष्टिनस्तु ससृष्टीति याज्ञवल्क्यवाक्येऽपुत्रस्येति पदाश्रवणात्ससृष्टिमरणमेव प्रयोजकमिति वाच्य, स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्येति वाक्योपात्तस्यापुत्रस्येति पदस्य स्वर्यातस्येतिपदवत् ससृष्टिवाक्येऽनुषङ्गात् । न च तस्यानुषङ्गो नात्र नाश्रयिष्यत इति वाच्य सपुत्रपितृव्यादिधनस्यापि ससृष्टिभिर्भ्रातृपुत्रादिभिर्ग्राह्यत्वापत्ते । किं चैव पत्न्याद्यधिकारस्यापुत्रविषयत्वात् ससृष्ट्यधिकारस्य सपुत्रविषयत्वाद्भिन्नविषयत्वेनानयोरुत्सर्गापवादभावो न सम्भवतीत्यपवादत्वसूचकस्य ससृष्टिनस्त्विवति तुशब्दस्य प्रयोगो न सङ्गच्छेत । अतोऽवश्यमपुत्रस्येति विशेषण तत्राश्रयणीयम् । न च पितृव्यादिससृष्टिष्वपुत्रस्येति विशेषण सभवाद् भिचाराद्यसभवे (? सम्भवे) व्यभिचारेव (? व्यभिचारे च) स्याद्विशेषणमर्थवदिति न्यायेनाश्रीयते पुत्रसंसृष्टिनः पितुस्तु न तद्विशेषणमसभवात् ततश्च ससृष्टिपुत्रस्य धनग्राहकत्वे ससृष्टिपितृमरण प्रयोजकमस्त्येवेति ससृष्टिपुत्रेणैव तद्धन ग्राह्य नाससृष्टिना पुत्रेणेति वाच्य, ससृष्टिपितृव्यादिविषये विशेषणपुरस्कारेण विधे प्रवृत्ति संसृष्टिपितृविषये तु नेति पूर्वमीमासाशास्त्रविरुद्धवाक्यभेदा-

१ 'तद्धन न गृह्णाति' इति अ

पादकविधिवैषम्यप्रसङ्गात् । किं च पित्र्यपैतामहद्रव्यार्हत्वे पुत्रपौत्रत्व प्रयोजक तच्च सर्वेषामविशिष्टमिति सर्वैरपि ससृष्टिपितुरंशो विभज्य ग्राह्यः । न च विभागत पितृद्रव्यार्हत्वमपगतमिति वाच्य विभागानन्तरमपि धनार्जेनसमर्थेनापि स्वधनमसमर्थेभ्यः पुत्रेभ्यो विभज्य देय स्वेन चासमर्थेन समर्थेभ्य पुत्रेभ्यो ग्राह्यमित्येतदर्थप्रतिपादकेन—जीवन्नेव वा विभज्य वनमाश्रयेद्द्दा (? येद्वृद्धा) श्रम वा गच्छेत् स्वल्पेन वा सविभज्य भूयिष्ठमादाय वसेत् यद्युपदस्येत पुनस्तेभ्यो गृह्णीयात् क्षीणाश्च विभजेत्—इति हारीतवचनेन विभागान तरमपि पुत्राणा पितृद्रव्यार्हत्वापगमो न भवतीति दर्शितत्वात् । न चैव विभक्तजे सत्यपि सर्वेषा पुत्रत्वेन पितृद्रव्यग्राहकता भविष्यतीति शङ्कनीय

अनीशाः पूर्वजा पित्र्ये भ्रातुर्भागे विभक्तज ।
पुत्रै सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमार्जितम् ॥
विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशा पूर्वजा स्मृता ॥
यथा धने तथर्णे च दानाधानक्रयेषु च ।
परस्परमनीशास्ते मुक्त्वाशौचोदकक्रियाम् ॥

इति बृहस्पतिवचनेन जीवद्विभागानन्तर गर्भस्थो भूत्वा य उत्पन्नस्तस्यैव सकलपितृद्रव्यग्रहणाधिकारो नान्येषा विभक्तानामिति प्रतिपादनात् । न च यथा ससृष्टिसोदरे सत्यससृष्टिसोदराणा ससृष्टिधनानर्हत्व तथा ससृष्टिपुत्रे सत्यन्येषा पुत्राणा न तद्धनभाक्त्वमिति वाच्यम् । तत्र तु केवलसोदरत्वस्याससृष्टिधनग्राहकत्वेऽप्रयोजकत्वात् ससृष्टित्वसहितस्य सोदरत्वस्य ससृष्टिनस्तु[1] ससृष्टी सोदरस्य तु सोदर इति वचनबलेन प्रयोजकत्वावधारणाद्भवतु तथात्व, पुत्रविषये तु केवलस्य पुत्रत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् तस्य च सर्वत्र समानत्वान्न तथात्वम् । संसृष्टिवाक्यस्य तु पूर्वोक्तविधिवैषम्यप्रसङ्गान्न पुत्रविषये प्रवृत्तिर्येन ससृष्टित्वसहितस्य पुत्रत्वस्य संसृष्टिधन-

---

१ अस्मादनन्तरं आसन्नतरेषु पत्न्यादिषु ससृष्टिधनार्हत्व'मिति प्रतीचीं भाग पुस्तलिखित ब—आदर्शे

ग्राहकत्वे प्रयोजकता स्यात् । तस्मात् संसृष्टिन पितुर्धन संसृष्टिभिरसंसृष्टिभिरपि पुत्रैर्ग्राह्यमिति स्थितम् । संसृष्टिधनग्राहकेण संसृष्टिन स्त्रियः पोषणीया दुहिता च विवाहपर्यन्त पोषणीया संस्कर्तव्या च । तथा च संसृष्टिधन प्रक्रम्याहतु **शङ्खनारदौ** (नारद, दाय० २५-२७)

भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात्कश्चिच्चेत् प्रव्रजेत वा ।
विभजेरन् धन तस्य शेषास्तु स्त्रीधन विना ॥
भरण चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामा जीवितक्षयात् ।
रक्षन्ति शय्या भर्तुश्चेदाच्छिन्द्युरितरासु तत् ॥
या तस्य दुहिता तस्या पित्र्योंऽशो भरणे मत ।
आ संस्काराद्धरेद्भाग परतो बिभृयात्पति ॥ इति ।

इतरासु शय्यामरक्षन्तीषु व्यभिचारिणीष्वित्यर्थ । **आ संस्कारा**दित्यत्राऽभिविधाविति विवाहमभिव्याप्येत्यर्थ । संसृष्ट्यभावे संसृष्टधनमसंसृष्टो भ्राता तदभावे माता तदभावे पिता तदभावे पत्नी गृह्णीयात्। तथा च **शङ्ख** —स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामिद्रव्य तदभावे पितरौ हरेयाता तदभावे ज्येष्ठा पत्नी—इति । यद्यप्येकशेषात्पितरावित्यत्र न क्रम प्रतीयते तथाप्येतत्समानार्थे मातापितराविति शब्दे मातृशब्दस्य पूर्वपाठदर्शनादस्त्येवात्र पाठक्रम । **ज्येष्ठा** सयतत्वादिगुणयुक्ता न तु पूर्वोढा तेन न ध्यमादि(? मध्यमादि) पत्नीनिवृत्तिः । पत्न्यभावे भगिनी तद्धन गृह्णातीत्याह **बृहस्पतिः**

या तस्य भगिनी सा तु ततोऽश लब्धुमर्हति ।
अनपत्यस्य धर्मोऽयमभार्यापितृकस्य च ॥

चशब्दोऽत्र भ्रातृमात्रभावसमुच्चयार्थ । केचित्तु या तस्य दुहितेति पठित्वा दुहिता गृह्णीतेत्याहुः । दुहिताभगिन्यभावे अनन्तर सपिण्डाद्यस्य तस्य धन भवेत् (मनु ९ १८७)—इति पूर्वोक्तक्रमेण संसृष्टिधन गृह्णीयुर्विशेषाश्रवणात् ॥

---

१ संसृष्टिधनं गृह्णातीत्याह इति अ—क

स्त्रीधनभेदानाह **मनु** (९ १९४)

अध्यग्न्यध्यावहनिक दत्त च प्रीतिकर्मणि ।
भ्रातृमातृपितृप्राप्त षड्विध स्त्रीधन स्मृतम् ॥

षड्विधग्रहण तु (न्यू)नसख्याव्यवच्छेदार्थं न पुनरधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थम् । अत एव **याज्ञवल्क्येन** (२ १४३)

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।
आधिवेदनिकाद्य च स्त्रीधन परिकीर्तितम् ॥

इत्याद्यपदोपादान कृतम् । **विष्णुरपि** (विष्णुधर्मसूत्र १७ १८) षड्भ्योऽधिक स्त्रीधनमाह—पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतमाधिवेदनिक बन्धुदत्त शुल्कमन्वाधेयकमिति । अध्यग्न्यादिस्त्रीधनस्वरूप विवृत **कात्यायनेन** (८९५-८९९)

विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसनिधौ ।
तदध्यग्निकृत सद्भि स्त्रीधन परिकीर्तितम् ॥
यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात् ।
अध्यावहनिक नाम स्त्रीधन तदुदाहृतम् ॥
प्रीत्या दत्त तु यत्किञ्चित् श्वश्वा वा श्वशुरेण वा ।
पादवन्दनिक चैव प्रीतिदत्त तदुच्यते ॥
विवाहात्परतो यत्तु लब्ध भर्तृकुलात्स्त्रिया ।
अन्वाधेय तु तत्प्रोक्त यल्लब्ध स्वकुलात्तथा ॥
गृहोपस्करवाह्याना दोह्याभरणकर्मणाम् ।
मूल्य लब्ध तु यत्किंचिच्छुल्क तत्परिकीर्तितम् ॥

गृहोपस्करादीना यन्मूल्य कन्यार्पणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्याभरणत्वेन रूपेण लब्ध तच्छुल्कम् । **आधिवेदनिक** अधिवेदनकाले पूर्वपरिणीतस्त्रियै दत्तम् । अत एव **याज्ञवल्क्यः** (२ १४८)

अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधिवेदनिक समम् ।
न दत्त स्त्रीधन यासा दत्ते त्वर्धं प्रकीर्तितम् ॥

पित्रादिभिर्जीवनार्थं स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह **कात्यायनः** (९०२)

पितृमातृपतिभ्रातृज्ञातिभि स्त्रीधन स्त्रियै ।
यथाशक्त्या द्विसाहस्राद्दातव्य स्थावरादृते ॥

स्थावरेतरधन यथाशक्ति कार्षापणसहस्रद्वयपर्यन्त देयमित्यर्थः । **व्यासोऽपि**

द्विसाहस्र परो दाय स्त्रियै देयो धनस्य च ।

परो दाय इत्यनेन समृद्धेनापीतोऽधिक न देयमिति दर्शितम् । अत एवाय नियम प्रतिसवत्सरमसकृदर्पणे भवतीति गम्यते । तेनानेकवत्सरेषु जीवनार्थं दीयमानमितोऽधिकमपि स्थावरमपि सत्या शक्तौ दातव्यम् । यत्त्वलङ्कारादिकमुत्सवादावेव धार्यमित्याद्युपाधिना दत्त यच्च दायादवञ्चनार्थं दत्त तस्यापि स्त्रीधनत्व नास्तीत्याह **कात्यायनः** (९०३)

तत्र सोपाधि[1] यद्दत्त यच्च योगवशेन वा ।
पित्रा भ्रात्राथवा पत्या न तत्स्त्रीधनमुच्यते ॥ इति ।

स्त्रीभि शिल्पैर्यत्प्राप्त यच्च पित्रादिबन्धुव्यतिरिक्तेभ्य सखादिभ्य प्रीत्या प्राप्त तयोरपि स्त्रीधनत्व नास्तीत्याह **स** एव (कात्या ९०४)

प्राप्त शिल्पैस्तु यत्किंचित् प्रीत्या चैव यदन्यत ।
भर्तुः स्वाम्य तदा तत्र शेष तु स्त्रीधन स्मृतम् ॥

एतेन

भार्या पुत्रश्च दासश्च निर्धना सर्व एव ते ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनम् ॥

इति वचन (मनु ८ ४१६) तदपि शिल्पादिप्राप्तधनविषयमेवेत्यवसेयम् । स्त्रीणा भर्तुरनुमतिमन्तरेण स्त्रीधनव्ययादौ स्वातन्त्र्य नास्तीत्याह **मनुः** (९ १९९)

---

१ 'सोपधि' इति ख–क.

न निर्हार स्त्रिय कुर्यु कुटुम्बाद्बहुमध्यकात् ॥
स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥

कचित्स्त्रीधने स्वातन्त्र्यमस्तीत्याह **कात्यायनः (९०१)**

ऊढया[1] कन्यया सार्धं पत्यु पितृगृहेऽथवा ।
भ्रातु सकाशात्पित्रोर्वा लब्ध सौदायिक स्मृतम् ॥

कन्यया ऊढया पत्युर्गृहे इत्यन्वय ।

सौदायिक धन प्राप्य स्त्रीणा स्वातन्त्र्यमिष्यते ।
यस्मात्तदानृ[2]शस्याथ तैर्दत्तमुपजीवनम् ॥
सौदायिके सदा स्त्रीणा स्वातन्त्र्य परिकीर्तितम् ।
विक्रये चैव दाने च यथेष्ट स्थावरेष्वपि ॥ (कात्या ९०५-९०६)

भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वेति मातु पितृवश्याना **मातृवश्यानां** चोपलक्षणम् । भर्तृदत्ते स्थावराद्न्यत्र स्वातन्त्र्यमाह **नारदः**

भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्त स्त्रियै तस्मिन्मृतेऽपि तत् ।
सा यथाकाममश्नीयाद्द्याद्वा स्थावरादृते ॥

भर्तृदत्तस्थावरस्योपभोगमात्रमेव स्त्रीभिर्मृताविभक्तपतिभि कर्तव्य न तु दानादिकमित्यर्थ । **कात्यायनो**ऽपि (९२१)

अपुत्रा शयन भर्तु पालयन्ती गुरौ[3] स्थिता ।
भुञ्जीतामरणाच्छान्ता दायादा ऊर्ध्वमाप्नुयु ॥

पुरुषाणा कस्मिन्नपि स्त्रीधने न स्वातन्त्र्य तत्स्वाम्याभावादित्याह **स एव** (कात्या ९११-९१३)

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णव ॥
यदि त्वेकतरो ह्येषा स्त्रीधन भक्षयेद्बलात् ।
सवृद्धिक स दाप्य स्याद्दण्ड चैव समाप्नुयात् ॥

---

१ 'ब्यात्मयार्धं' इति अ 'आत्मन्यया' इति ब 'प्रत्यात्मयार्धं' क २ भिन्नभ्रातरोर्द्व विकलोऽस्पष्टश्चाय पाद ३ 'गुणै स्थिता' इति अ-क

तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकम् ।
मूलमेव स दाप्य स्याद्यदा स धनवान्भवेत् ॥

देवलोऽपि भर्तुः स्त्रीधनभोगयोग्यता नास्तीत्याह

वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् ।
भोक्त्री च स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि ॥
वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात्सवृद्धिकम् ।
पुत्रार्तिहरणे वापि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हति ॥

वृत्तिर्जीवनार्थं पित्रादिभिर्दत्तं धनम् । **लाभः** गौर्यादिप्रीत्यर्थं कुतश्चिल्लब्धम् । **वृथा** आपदमन्तरेण । **मोक्ष**स्त्यागो दानमिति यावत् । पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षणम् । **आर्तिः** पीडा । अत्र **पतिर्नार्हत्यना-पदी**त्यभिधानात् पत्युरेवापदि स्त्रीधनभोगार्हता नान्येषामिति सूचितम् । दुर्भिक्षादौ पत्या गृहीतं स्त्रीधनमसति सामर्थ्ये न देयमित्याह **याज्ञ-वल्क्यः** (२ १४७)

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सप्रतिरोधके ।
गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति ॥

धर्मकार्ये आवश्यके इति शेषः । **सप्रतिरोधके** बन्दिग्रहणादौ । भर्त्रा आपदि गृहीतं धनं सति सामर्थ्ये स्वेच्छया देयमित्याह **कात्या-यनः** (९१४)

व्याधितं व्यसनस्थं च धनिकैर्वोपपीडितम् ।
ज्ञात्वा निसृष्टं तत्प्रीत्या दद्यादात्मेच्छयापि सः ॥

निसृष्टं अनुमतं स्त्रियेति शेषः[1] । क्वचित् स्त्रिया व्याध्याद्युपरोधे सति यत्प्रीत्यानुज्ञातं तदवश्यं पुरुषो दापनीय इत्याह **स एव** (कात्या ९०८-९०९)

अथ चेत्स द्विभार्यः स्यान्न च तां भजते पुनः ।
प्रीत्या निसृष्टमपि च पतिर्दाप्यश्च तद्बलात् ॥

---

१ 'अनुमतं स्त्रियेति शेषः' इति अ-क

ग्रासाच्छादनवासानामाच्छेदो यत्र योषितः ।
तत्र स्वमाददीत स्त्री विभाग रिक्थिना तथा ॥ इति ।

इद स्त्रिया दोषराहित्ये वेदितव्यम् । दुष्टा तु न किमपि स्त्रीधनमर्हतीत्याह स एव (कात्या० ९२८-९२९)

अपकारक्रियायुक्ता निर्मर्यादार्थनाशिका ।
व्यभिचाररता या च स्त्रीधन न च सार्हति ॥

अपकारक्रियायुक्ता मदा भर्तु प्रतिकूलाचरणे तत्परा । दुष्टाया स्त्रीधनानर्हत्वे यज्ञादौ लहापिवित्वाभाव (?) हेतुमाह स एव

यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्न तस्माद् द्रव्य नियोजयेत् ।
स्थानेषु धर्मयुक्तेषु न स्त्रीमूर्खविधर्मिषु ॥

पत्या प्रतिदास्यामीति प्रतिश्रुत्य यद्गृहीत स्त्रीधन तत्पुत्रैर्ऋणवत्ताभ्यो देयम् । तथा च स एव (कात्या ९१६)

भर्त्रा प्रतिश्रुत देयमृणवत्स्त्रीधन सुतै । इति ।

पुत्रादीना स्त्रीधनग्रहणे दण्ड्यत्व दोषसम्बन्ध चाह **मनुः** (८ २९, ९ २००)

जीव तीना तु तासा ये तद्धरेयु स्वबान्धवा ।
ताञ् शिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिक पृथिवीपति ॥
पत्यौ जीवति य स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।
न त भजेरन्दायादा भजमाना पतन्ति ते ॥ इति ।

धृतः उत्सवादावेव धार्य इत्याद्युपधिमन्तरेण दायादवञ्चनादिहेतु च विना धृत इत्यर्थ ॥

मृताया स्त्रिया धन पुत्रैर्दुहितृभिश्च साम्येन विभज्य ग्राह्यम् । तथा च **मनुः** (९ १९२)

जनन्या सस्थिताया तु सम सर्वे सहोदराः ।
भजेरन्मातृक रिक्थ भगिन्यश्च सनाभयः ॥

एतच्चान्वाधेयभर्तृप्रीतिदत्तधनविषयम् । अत एवोक्तं तेनैव (मनु ९ १९५)

अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।
पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥

प्रजायाः स्त्रीपुंसरूपायाः सन्ततेरित्यर्थः । एतद्द्विविधधनविषये परिणीतापरिणीतपुत्रीसमवाये विशेषमाह **बृहस्पतिः**

स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी ।
अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम् ॥

अपत्यानां पुत्राणाम् । **तदंशिनी** पुत्रसमांशिनी । **समूढा** त्वित्यादि परिणीता तु मानानुसारेण किमपि लभते न तु पुत्रसमांशमित्यर्थः । अप्रत्तानामभावे प्रत्ताभिरविधवाभिर्भ्रातृभिः सह विभज्य ग्राह्यमित्याह **कात्यायनः** (९१७)

भगिन्यो बान्धवैः सार्धं विभजेरन्सभर्तृकाः ।

एतद्धनविभागकाले दौहित्रीभ्योऽपि तस्मादुद्धृत्य किञ्चिद्देयम् । तथा च **मनुः** (९ १९३)

यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः ।
मातामह्या धनात्किञ्चित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥ इति ।

यौतकाख्यं मातृधनमप्रत्तानामेव दुहितॄणामप्रत्ताभिरेव दुहितृभिर्ग्राह्यं न पुत्रैर्न वा प्रत्ताभिः । तथा च स एव (मनु ९ १३१)

मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ॥

यौतकं विवाहादिकाले एकत्रासन उपविष्टाभ्यां लब्धमत एवोक्तं निघण्टुकारैर्युतयोर्यौतकमिति ।

अन्वाधेयभर्तृप्रीतिदत्ताभ्यामन्यदध्यग्न्यादिस्त्रीधनं दुहितर एव गृह्णीयुः । तासु च प्रत्ताप्रत्तासमवाये सत्यप्रत्ता एव गृह्णीयुस्तासामभावे प्रत्तास्वप्यनपत्यत्वेन निर्धनत्वेन या अप्रतिष्ठितास्ता एव गृह्णीयुः । अत

---

१ 'भर्तृप्रीति धनविषये' इति भागो गलितो क—आदर्शे

एव **गौतमः** (२८ २२)—स्त्रीधन दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां च—इति । दुहितॄणामभावे बहुतरत्वयवयवत्वाद् दौहित्र्यो गृह्णीयु । तासामप्यभावे दौहित्रा गृह्णीयु । तथा च **नारदकात्यायनयाज्ञवल्क्या**[1] (या २ ११७, नारद, दाय० २)

मातुर्दुहितर शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वय ।

अन्वय सन्तति । सा च सनिधानाद्दुहितुरित्यवगम्यते । **ऋणाच्छेष**मित्यभिधानान्मातुर्ऋणसद्भावे ऋणन्यूनमृणसम[2] च पुत्रपौत्रैर्ऋण देयमिति याज्ञवल्क्यवचनात् (२ ५०) मातृकृतर्णापाकरणाधिकारिभिः पुत्रपौत्रैर्ग्राह्यम् । यदृणाधिकमस्ति तदृर्णदानानन्तरमवशिष्ट दुहित्रादिभिर्ग्राह्यम् । ऋणाभावे तु सर्वमेव ग्राह्यमित्यवगम्यते । **नारदो**ऽपि (दाय० २)

मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणा तदन्वय ।

भिन्नमातृकाणा दौहित्रीणा दौहित्राणा च मातृद्वारांशप्रतिकल्पना कार्या । प्रतिमातृ वा स्वस्ववर्गे—इति **गौतमे**नाभिधानात् । (गौ धर्म सूत्र २८ १५) । दुहितृदौहित्रीदौहित्राणामभावे पुत्रा गृह्णीयु

विभजेरन् सुता पित्रोरूर्ध्वं रिक्थमृण समम् ।

इति **याज्ञवल्क्य**वचनात् (२ ११७) ।

दुहितॄणामभावे तु रिक्थ पुत्रेषु तद्धनम् ।

इति **कात्यायन**वचनाच्च । पुत्राणामभावे पुत्रपौत्रैर्ऋण देयमिति वचनात्पितामह्यृणापाकरणेऽधिकारिण पौत्रास्तद्धनभाज ॥ अनपत्यस्त्रिया धनमुत्तमजातीयसजातीयस्य (?) पत्नीदुहिता गृह्णीयात् तदभावे तदपत्य गृह्णीयात् । तथा च **मनु** (९ १९८)

स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्त पित्रा दत्त कथचन ।
ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥

ब्राह्मणीग्रहण हीनजाती(ति ?)व्यतिरिक्तकन्योपलक्षणम् । ब्राह्मादिविवाहसंस्कृतानपत्यतदपत्यरहितस्त्रीधन भर्ता गृह्णीयादित्याह **मनुः** (९ १९६)

---

१ तथा च कात्यायनयाज्ञवल्क्या ' इति ख २ ऋण न्यूनमृणं समं च' इति क-ख-ग.

ब्राह्मदैवार्षगान्धर्वप्राजापत्येषु यद्धनम् ।
अतीतायामप्रजसि भर्तुरेव[1] तदिष्यते ॥

आसुरादिविवाहप्राप्तायास्तु धन मातापितृगामि । तथा च स एव (मनु ९ १९७)

यत्त्वस्यै स्याद्धन दत्त विवाहेष्वासुरादिषु ।
अतीतायामप्रजसि मातापित्रोस्तदिष्यत ॥

अनपत्यमातृष्वस्रादिधन पुत्रतुल्या भागिनेयाद्यो गृह्णीयुरित्याह बृहस्पतिः

मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा ।
श्वश्रू पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता ॥
यदासामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा ।
तत्सुतो वा धन तासा स्वस्त्रीयाद्या समाप्नुयु ॥

यद्धन दत्तमिति विवाहकालप्राप्तधनस्योपादानमाधिवेदनिकादिस्त्री धनान्तरस्याप्युपलक्षणम । अत एवाह याज्ञवल्क्यः (२ १४३)

आधिवेदनिकाद्य च स्त्रीधन परिकीर्तितम् ।
अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयु । (या २ १४४)

इति सामान्येनाभिधाय व्यवस्थामाह

अप्रजस्त्रीधन भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि ।
दुहितृणा प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत् ॥ (या २ १४५)

चतुर्षु इत्युपलक्षणम् । गान्धर्वविवाहेऽपि भर्तु स्त्रीधनग्राहकत्वस्य मनुनाभिधानात् (' १९६) । आसुरादिविवाहेषु पितृव्यादिबन्धुलिम (दत्त ?) तैरेव ग्राह्य तेषामभावे भर्त्रेत्याह कात्यायन. (९१८) बन्धुदत्त तु बन्धूनामभावे पुत्रगामि (भर्तृगामि ?) तत्—इति । शुल्काख्य स्त्रीधन सोदरा एव गृह्णीयु । तदभावे माता गृह्णातीत्याह गौतमः (गौ धर्मसूत्र २८ २३)—भगिनीशुल्क सोदर्याणा-

१ कर्तुरेव' इति अ

मूर्ध्वं मातु—इति । यत्तु—स्व च शुल्क वोढा इति शङ्खवचन तद्विवाहात्प्राङ्मृताया द्रष्टव्यम् । अत एव **याज्ञवल्क्यः** (२ १४६)

मृताया दत्तमाऽऽद्यात्परिशोध्योभयव्ययम् । इति ।

यत्तु कन्यायै मातामहादिभिर्दत्त कटकादिक तत्सोदरा भ्रातरो गृह्णीयुरित्याह **बौधायनः**

रिक्थ मृताया कन्याया गृह्णीयु सोदरा समम् ।
तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे पितुर्भवेत् ॥

अनपत्यपुत्रिकाधन सोदरेण ग्राह्य न तु भर्त्रेत्याह **पैठीनसिः**—प्रेताया पुत्रिकाया न भर्ता द्रव्यमर्हत्यपुत्राया कुमार्यां च भ्रात्रा तद्ग्राह्यम्—इति । यत्तु

अपुत्राया मृताया तु पुत्रिकाया कथचन ।
धन तत्पुत्रिकाभर्ता हरेतैवाविचारयन् ॥

इति **मनु**वचन (मनु ९ १३५) तत्पश्चादुत्पन्नस्यौरसस्य भ्रातुरभावे ज्ञातव्यम् ॥ इति श्रीकोण्डपरशुरामेति व्यवहारविवेकोद्द्योते दायभागव्यवहारपदनिरूपणम् ॥ ३२ ॥

अथ द्यूतसमाह्वयाख्यव्यवहारपदनिरूपणम् ।

तत्र तत्स्वरूप दर्शयति **नारद** (द्यूत० १)

अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवन जिह्मकारितम् ।
पणक्रीडा वयोभिश्च पद द्यूतसमाह्वयम् ॥[1]

अक्षाः पाशा । वध्रश्चर्ममयी पट्टिका । (शलाका) दन्तादिकृता दीर्घचतुरस्रा देवनविशेषा । **आद्य**शब्देन कपर्दिकादीना ग्रहणम् । **एतैः** पणपूर्वक जिह्मकारित द्यूत **वयोभि**. कुक्कुटादिभि पक्षिभि पणपूर्वक कृत देवन समाह्वयाख्यमित्यर्थ । **वयो**ग्रहण प्राणिमात्रोपलक्षणम् । **बृहस्पतिः**

अन्योन्यपरिगृहीता पक्षिमेषवृषादय ।
प्रहरन्ते कृतपणास्त वदन्ति समाह्वयम् ॥

आदिशब्देन मल्लादीना ग्रहणम् । **मनु**रपि (मनु ९ २२१)

---

१ अत परं नास्ति किंचिदपि अ–क–आदर्शयो

अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।
प्राणिभि क्रियते यत्तु स विज्ञेय समाह्वयः ॥

द्यूतसमाह्वयौ राज्ञा निवर्तनीयावित्याह स एव (मनु ९ २२१, २२२, २२७–२२८)

द्यूत समाह्वय चैव राजा राष्ट्रे निवारयेत् ।
राष्ट्रान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीभृताम् ॥
प्रकाशमेतत्तास्कय यद्देवनसमाह्वयौ ।
तयोर्नित्य प्रतीघाते नृपतियत्नवान्भवेत् ॥
द्यूतमेतत्पुराकल्पे दृष्ट वैरकर महत् ।
तस्माद् द्यूत न सवत हास्याथमपि बुद्धिमान् ॥
प्रच्छन्न वा प्रकाश वा तन्निषवेत यो नर ।
तस्य दण्डविकल्प स्याद्यथेष्ट नृपतस्तथा ॥

दण्डविकल्पो दण्डावनिणय । इष्टमिच्छा भाव क । याज्ञवल्क्यः (२ २०३) तस्करज्ञानार्थं राज्ञा स्वपुरुषस्य पुरतो द्यूतसमाह्वयौ प्रवर्तनीयावित्याह

द्यूतमेकमुख कार्यं तस्करज्ञानकारणात् ।
एष एव विधिर्ज्ञेय प्राणिद्यूत समाह्वये ॥

मवम्य (?) निवतनीय यदि कथञ्चिच्चौरज्ञानाथ कार्यते तदा तोरणादिप्रकाशचिह्नयुक्तस्थले कारयितव्यमित्याह कात्यायनः (९२३-९२५)

द्यूत नैव तु सेवत क्रोधलाभाववर्धनम् ।
असाधुजनन क्रूर नराणा द्रव्यनाशनम् ॥
ध्रुव द्यूतात्कलिर्यस्माद्विष सर्पमुखादिव ।
तस्माद्राजा निवर्तेत विषये व्यसन हि तत् ॥
(वर्तेत चेत्प्रकाश तु) द्वारावस्थिततोरणम् ।
असंमोहार्थमार्याणां कार (येत्तस्करप्रदम् ॥)

NOTES

N B Br stands for the edition of the fragments of Brhaspati collected together by Rao Bahadur Prof K V Rangaswami Aiyangar published in the Gaekwad's Oriental Series Kalpataru stands for the edition of that part of the work on Vyavahara which is being edited by the same learned author and is about to be published in the same series

P 2 प्रयत्नमा ये – This verse occurs in कल्पतरु p 40,, अपरार्क p 596 स्मृतिच II p 1 and परा मा III p 6 and in numerous other works and is variously explained Kalpataru and Apararka offer only one explanation The व्यव प्र p 4 refers to both the explanations given in the text

P 2 याज्ञवल्क्य व्यवहारपाद वाभिधानात – vide या II 8 and बृहस्पति p 3 बृहस्पति's verse is पूर्वपक्ष स्मृत पादो द्वितीयस्तत्तरस्तथा । क्रियापादस्तथा वान्यश्चतुर्थो निर्णयस्तथा ॥ q by अपरार्क p 616, परा मा III p 16 and other works

P 3 मनु प्रजापति भुजन – This verse is not found in the printed नारद (Jolly's ed) p 3 where it is stated that the first verse of the section on Vyavahāra is composed by नारद began with the verse धर्मैक॰

P 3 धर्मशास्त्र विवचनम् व्यव प्र p 8 reads धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम्

P 3 बृहस्पतिना द्विपात्सप्रतिपन्निषु – vide Br p 29 verse 3

P 5 मनुष्य चतुर्विधम् – vide Br p 183 verse 2 which reads चौर्य for स्तेयम्

P 5 निरन्वयं रक्षिजनरहितमिति मेधातिथिना व्याख्यातम् – The editions of both Mandlik and Gharpure do not exhibit this explanation

6 बृहस्पति – दुर्गमध्ये॰ – vide Br p. 8 verses 45–47

P 7 सप्राड्विवाक धर्मत व्यवहारतत्त्व p 198 reads मप्रान्
पुरोहित । स्वयं स राजा चिनुयात्तेषा जयपराजयौ ॥

P 7 प्राडवि बृहस्पतिना विवाद पृच्छति – vide Br p 11 verse 69

P 7 गौतमस्तु राना मप्रा विवाक – This appears to be part of a sutra गोतम XIII 26 is राना प्राड्विवाको ब्राह्मणो वा शास्त्रवित The words वादिप्रति विवाक इति are an etymological explanation of प्राड्विवाक which closely follows हरदत्त on गोतम XIII 26

P 8 राजा तु मद्वा स्व – व्यव प्र p 29 reads पुङ्गवा इव, but notes मदनरत्न तु सद्वा इति पठित्वा मद्वा उत्तमऋषभा इति व्याख्यातम् । कल्पतरावपि मद्वा इत्येव पाठ ।, vide कल्पतर p 27

P 8 Verses लोकवेदाङ्ग and देशाचारानभिज्ञा ये are respectively Br p 10 verse 59 and p 11 verse 64

P 9 शब्दाभिधान॰ is Br p 13 verse 81

P 9 कात्यायन's verses कुलशील and श्रोतारो॰ approximate to the jury system of modern times

P 9 आकारण रक्षणे – is Br p 13 verse 82

P 10 राजा कार्याणि is Br p 11 verse 65

P 10 11 The verses नृपाधिकृत सभा वरसमिता are Br pp 13–14 verses 83–90 except 86 and Br omits the half verse कुर्यात् सदा

P 11 पूर्वामुखस्तूपाविशन – This is Br p 18 verse 109

P 11 The verses राज्ञो य तुद्धय occur in Br pp 15–16 verses 92–96 except the half verse एषामग्रे

P 12 ये चारण्यचरास्ते – Vide Br p 12 verse 73

P 12 भागत्रयमेतदुत्तरमावर्तनात्प्राचीनम् – आवतन दिनमध्य अपरार्क p 429 म यन्दिनाद् वमहरावर्तनमित्याहु says रुद्रस्कन्द on खादिरगृह्य I 2 The स्मृतिच॰ II p 363 quotes स्कन्दपुराण आवतनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्तत परम्

P 12 पूर्वाह्णे तामधिष्ठाय – vide Br p 19 verse 115

P 12 धर्मशास्त्र स्मृत – The व्यवहारतत्त्व p 12 explains युक्ति न्याय, स च लोकव्यवहार इति व्यवहारमातृका

P 13 केवल विचारयेत् – These occur in Br pp 19–20 114 116–117 The story of माण्डव्य is referred to in कौटिल्य s अर्थशास्त्र IV 8, in आदिपर्व 63 92–93 Vide H of Dh vol III p 255 for other references to माण्डव्य The verses चोरोऽचोरो॰ and अमत्या are very similar to नारद (व्यव मातृका I 42 and 71)

P 14 देशजातिकुलानां धर्माश्च – These are Br p 21 verses 128 (latter half)–130 In some digests (such as the कल्पतरु p 21 व्यव नि p 16 व्यव प्र p 22) a half line is added before अनेन कर्मणा viz स्वशजाता प्रगृह्णन्ति (or स्वशजा) भ्रातृभार्यामभर्तृकाम् कल्पतरु (p 21) reads पूर्व for सर्व अनेन कर्मणा दमार्हका – This is variously interpreted The मदनरत्न holds that in the respective countries those following the special usages are neither liable to undergo penance nor punishment by the king व्यव प्र p 22 refers expressly to these views of the मदनरत्न and gives its own opinion that there is no punishment by the king but a penance is necessary for other worldly purposes Vide व्यव म p 7 where the view of the मदनरत्न is referred to as 'यत्त्वत्र प्रायश्चित्तादिस्मरणं तद्देशाचारानुपात्तदेशपरमिति केचित्

P 15 कीनाशा कारुका – This is Br p 12 verse 74

P 16 तपस्विना तु – This is Br p 12 verse 76

P 16 सम्यग्विज्ञानसम्पन्नेनेति तृतीयान्तं पदम् – These very words occur in व्यव प्र p 23

P 16 गुरुशिष्या – vide Br p 21 verse 124 व्यव प्र (pp 34–35) refers to the view of the मदनरत्न and does not accept it as correct

p 16 यस्याभियोग – This is Br p 23 verse 141

P 17 उत्पादयति यो हिंसा – The स्मृतिच II p 34 ascribes this verse to व्यास

P 26 सन्ति ज्ञातार इत्युक्त्वा – The printed editions of मनु (8 57) read साक्षिण सन्ति मेत्युक्त्वा The कल्पतरु reads सन्ति ज्ञातार इत्युक्त्वा as in the text The व्यव प्र p 75 remarks सन्ति ज्ञातार इत्युक्त्वेति कल्पतरुलिखितस्त्वनाकर एवाचार्यमेधातिथिभ्यामधृतत्वादिति ज्ञेयम् But it may be noted that even so early a writer as नारद (व्यव मातृका I 61) reads 'सन्ति ज्ञातार इत्युक्त्वा Jha s ed reads ज्ञातार मन्युक्त्वा

P 28 आचारकरण etc These two verses are Br p 42 verses 4 41

P 28 उभयोर्लिखते वाक्ये This is ascribed to कात्यायन by अपरार्क p 615, स्मृतिच II p 48, परा मा III p 84

P 29 साक्षिणस्तु vide Br p 41 verses 35–35 Read साक्षिपराजित for साक्षी पराजित

P 29 पलायनानुत्तरत्वात – This is Br p 97 verse 22

P 30 पूर्वोत्तरे मानवि – This is Br p 42 verse 42

P 30 पूर्वोत्तरेऽशमालम्बित The three are Br pp 42–43 verse 45 45 with variations These are ascribed to कात्यायन in व्यव नि p 65

P 31 श्रुत्वा पूर्वोत्तर – This is Br p 45 verse 5

P 31 द्विप्रकारा क्रिया नवविधा स्मृता These are Br p 46 verses 6 8 (first half), p 80 verse 2(b)

P 32 l 5 स्थालीपुलाकन्यायेन – This न्याय is very old, as it occurs in जैमिनि VII 4 12 'लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वाच्चोदना शब्दसामान्यादेकेनापि निरूप्येत यथा स्थालीपुलाकेन

P 33 दत्त्वान्न तथादत्त This verse presents various readings Vide my edition of कात्यायन verse 227

P 34 मणिमुक्ता – These two verses are Br p 47 verses 15 16 The व्यव नि p 77 reads महापापाभियोगेषु व्य म p 22 reads महा शापेषु विद्यमानेषु साक्षिषु । दिव्यमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिण

P 34 चिरन्तनोपांशु॰ – This is Br p 48 verse 21 which reads प्रदुष्टेष्वनुमानेषु which is the reading in परा मा III p 90

P 18 माधवीये तु – vide परा मा III p 48 where, however, the printed text has दुदशो

P 19 शत्रोद्वाहोद्यतो vide Br p 22 verses 136–37 परा मा III p 49 reads सत्रोद्वाहोद्यतो and स्मृतिच II p 30 reads समु द्दोद्यतो both of which make good sense

P 20 काल देश च – vide Br p 25 verse 154 परा मा III p 50 reads 'शनैयानराह्वानयेन व्यव प्र p 40 also reads in the same way

P 20 आहूता यत्र नाग छन vide Br p 24 verse 144

P 21 अल्पावक्त्या vide Br p 27 verse 17-

P 21 अप्रगल्भजडान्मत्त vide Br p 23 verse 142

P 22 ब्रह्महत्यासुरापाने – अपरार्क p 639 reads असत्यवादेषु, स्मृतिच II p 34 असत्यवादेषु व्यव प्र p 40 अतिपापेषु व्यव प्र p 40 and व्यव म p 12 repeat the explanation of the मदनरत्न पुनस्त्यग्रहण etc but व्यव प्र does not approve of it

P 22 पूर्वोत्तरेऽभिलिखित vide Br p 40 verse 21

P 23 इति वदता महाभाष्यकारेण The words of the महाभाष्य are 'न हि प्रयतन प्रयत्न । किं तर्हि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न vol I p 61 (Kielhorn) व्यव प्र p 43 mentions the explanation given by the मदनरत्न and by विज्ञानेश्वर but rejects the former The व्यवहारतत्त्व p 20- states गानदन्तान्विान कायगर्भस्य पवनिपात

P 24 नव रिकथी चैवान्यत्र वासिन व्यव प्र p 4 reads अत्यन्त वासिन and explains नाष्टमब्रह्मचारिण इति मिताक्षरादिषु and then (p 44) refers to the explanation of अन्यत्र वासिन as read by the मदनरत्न

P 26 The printed कल्पतरु (p 80) reads अदेश यश्च दिशाति and explains अदेशो यत्रार्थिप्रत्यर्थिनौ न तस्मिन्काले स्थितौ' which does not tally with what is stated in the text as the view of the कल्पतरु The स्मृतिच II p 48 explains अदेश्य as 'निर्णयसमयासम्भविनं साक्षिण यो निर्दिशति

P 26 मन्ति ज्ञातार इत्युक्त्वा—The printed editions of मनु (8 57) read साक्षिण सन्ति मेत्युक्त्वा The कल्पतरु reads सन्ति ज्ञातार इत्युक्त्वा as in the text The व्यव प्र p 75 remarks मन्ति ज्ञातार इत्युक्त्वेति कल्पतरुलिखितस्त्वनाकर एवाचार्यमेधातिथिभ्यामधृतत्वादिति ज्ञेयम् But it may be noted that even so early a writer as नारद (व्यव मातृका I 61) reads 'मन्ति ज्ञातार इत्युक्त्वा Jha's ed reads ज्ञातार मत्युक्त्वा

P 28 आचारकरण etc These two verses are Br p 42 verses 40 41

P 28 उभयोलिखते वाक्ये—This is ascribed to कात्यायन by अपरार्क p 615 स्मृतिच II p 48, परा मा III p 84

P 28 साक्षिणस्तु—vide Br p 41 verses 35—35 Read साक्षिपराजित for साक्षी पराजित

P 29 पलायनानुत्तरत्वात—This is Br p 97 verse 22

P 30 पूर्वोत्तरे सन्निविष्टे This is Br p 42 verse 42

P 30 पूर्वोत्तरेऽभालम्बित—The three are Br pp 42–43 verse 44 45 with variations These are ascribed to कात्यायन in व्यव नि p 65

P 31 श्रुत्वा पूर्वोत्तर—This is Br p 45 verse 5

P 31 द्विप्रकारा क्रिया नवविधा स्मृता—These are Br p 46 verses 6, 8 (first half), p 80 verse 2(b)

P 32 l 5 स्थालीपुलाकन्यायेन—This न्याय is very old, as it occurs in जैमिनि VII 4 12 लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वाच्चोदना शब्दसामान्यादेकेनापि निरूप्येत यथा स्थालीपुलाकेन

P 33 त्वत्वात्त तथादत्त This verse presents various readings Vide my edition of कात्यायन verse 227

P 34 मणिमुक्ता —These two verses are Br p 47 verses 15 16 The व्यव नि p 77 reads महापापाभियोगेषु व्य म p 22 reads महा शापेषु विद्यमानेषु साक्षिषु । दिव्यमालम्बते वादी न पृ छेत्तत्र साक्षिण

P 34 चिरन्तनोपांशु॰—This is Br p 48 verse 21 which reads प्रदुष्टेष्वनुमानेषु which is the reading in परा मा

P 35 लिखिते दि्य विशोधनम् – This is Br p 47 verse 17 and नृप क्रियाम् is Br p 47 verse 14

P 35 प्रक्रान्ते काम्यया – These two are Br p 48 verses 19–20 They are ascribed to कात्यायन by परा मा III p 91 and the first is ascribed to कात्या॰ by अपरार्क p 629 and ऋणे लेख्य साक्षिणो वा to कात्या by व्यव नि p 73 and स्मृतिच II p 51

P 36 लिखितो द्वादशधा स्मृत – These are Br pp 49–50 verses 4–5

P 37 32 जातिनामा ग्रामस्तत्र न संशय These are Br pp 50–51 verses 6–13 15 16 18 with variations The text of Br reads अर्थिना च क्रिया भेदै व्यव प्र p 109 notes that कल्पतरु and मदनरत्न read अर्थिक्रिया क्रिया भेद and explains that is अर्थिक्रियामर्थ यवहार क्रियाभेदै प्रमाणविशेषैराप्तवाक्यादिभि तस्य कृत्वा तत्सम्बन्धितयावधार्य

P 39 नव सप्त पञ्च कदाचन This is Br p 49 verse 1

P 39 लिखिता द्वा यक्षस्तथैव च – These two are Br p 53 verses 19 20

P 40 l 3 व्यव प्र p 113 accepts the explanation of याचित given by the मदनरत्न in preference to that of वाचस्पति who took याचित as an adjective of निक्षेप

P 40 धर्मज्ञा पुत्रगणा माला व्य प्र p 110 accepts the explanation of माला given by the कल्पतरु and rejects that given by the मदनरत्न माला प्रख्यातकुलोद्भवा इति कल्पतरु । मूरु पूर्व इत्यणिति मदनरत्न । वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्यवचनसंवादात्माक्षित्वेनैव पूर्वत्रत्तान्तवदित्वाक्षेपात्तदर्थकमौलपदानर्थक्यप्रसङ्गाच्च कल्पतरुव्याख्यानमेव सम्यक्

P 40 आप्ता शिष्टा विबुद्धा य व्यव प्र p 111 notices the explanation of विबुद्धा given by the मदनरत्न and offers its own explanation 'विबुद्धा विवादविषयीभूतार्थज्ञानवन्त शास्त्रार्थज्ञानवन्तश्च । मतिवृद्धिपजार्थे व्यश्च इति ...

P 42 न साक्षी नृपति कार्ये – Vide H of Dh vol III p 336 n 495 for the English law about a sovereign being cited as a witness

P 42 दासनैकृतिकाश्रद्ध The printed नारद reads अश्राद्ध, which is explained as न श्राद्धमर्हतीति by the com

P 43 गरदाग्निदकीनाशशूद्रापत्युपपातका । निर्धूतान्तावसायिन – The printed edition reads शूद्रापुत्रौपपातिका निर्धना न्त्यावसायिन

P 43 44 व्यव प्र (pp 118 119) cites many of the explanations of the मदनरत्न and in some cases contrasts them with those of the कल्पतरु and some other works व्यव प्र p 118 gives the explanation of एकस्थालीसहाय offered by वाचस्पतिमिश्र and चण्डेश्वर and by the मदनरत्न As to p 44 ll 2-3 व्यव प्र p 118 quotes the explanation of अरिचर by the मदनरत्न and the reading अरिचर of the कल्पतरु and its explanation is शस्त्रधारी (vide कल्पतरु p 111) मदनरत्न explanation of कीनाश and of उपपात is quoted by व्यव प्र p 118 and the conflicting view of कल्पतरु as to the latter is quoted उपपातित उपपातकीति कल्पतरु । मदनरत्ने तूपपातक इति पठितम् । उप पातकयुक्त इति याख्यातं च लोकभयशून्य इति प्राच्या – यव प्र p 118 ascribes this explanation to भवदव, who was an eastern writer

P 43 The printed नारद (ऋणादान 185) reads वधकक्षमंकृत् पङ्गु मूलिको मूलमन्त्र कल्पतरौ – vide कल्पतरु p 111 The text of नारद (ऋणादान 156) reads श्रेण्यादिषु च सर्वेषु तस्य एव न साक्ष्य स्याद् द्रष्टार सव एव ते ॥

P 43 44 Out of these eight verses five are found in the printed नारद and the verses श्रोत्रियाद्या वचनत , स्वयमुक्तिरनिादष्ट , स्मृतिमत्साक्षसाम्य तु are not in it

P 46 l 19 ff – कथितेऽभिहिते स्मरत – This is a metrical वार्तिक on अकथितं च (पाणिनि I 4 51) Vide Kielhorn's ed

P 47 साक्षिणां लिखितानां च – व्यव प्र p 115 cites the expla nation of this verse given by the मदनरत्न and disapproves of it

P 48 l 3 क्रियाप्यसम्भवे॰ is मनु 8 70

P 48 l 23 अनभिसम्बद्धा अपक्षपातिन इति यावत् – This expla nation is given by य म p 38 and व्यव प्र p 120 expressly mentions it as given by the मदनरत्न

P 49 साक्षिणोथसमु is Br p 53 verse 21 with variations

P 49 साक्षदोषा – This and the following three verses are ascribed to व्यास here and in व्य म p 38 also and to कात्यायन in परा मा III p 106 and they occur in Br p 54 verses 23 25 27 while व्यव प्र p 122 assigns the verse साक्षिदोषा to both व्यास and बृहस्पति and the two verses अभावयन् (reads अभावयन) and जित भावनय to व्यास alone Other digests also differ from each other as to the authorship of these verses

P 50 l 5 भावनय etc – व्य प्र p 125 quotes मदनरत्न s expla nation of this and discards it

P 51 लेख्यदाषास्तु – This is Br p 54 verse 22

P 51 लेख्य वा साक्षिणो This is Br p 54 verse 29

P 52 उपस्थिता – This half verse is Br p 56 verse 45

P 52 त्वरमाण इवाविद्धं स्मृतिच II p 85 and परा मा III p 107 read इवात्यर्थ, while य म p 40 and व्यव प्र p 124 read इवाबद्ध and the latter notes that मदन रत्न read इवाविद्धम्

P 53 देवब्राह्मण etc – These three verses are कात्या॰ 344 342, 34 The first two are quoted as कात्यायन s by the मिता on या II 75 कल्पतरु p 124 व्यव नि p 111 11 and परा मा III p 107 108 111 ascribe them to मनु व्यव प्र p 125 ascribes all three to कात्यायन and व्य म p 40-41 ascribes to both मनु and कात्या॰

P 53 वधे चे निछ्वसनिधौ – This is the reading of कल्पतरु p 136 व्य म p 41, व्यव प्र p 125 and others, but परा मा III p 113 reads शवसनिधौ, which is decidedly preferable But the weight of authority is against it and it is probably an emendation

P 55 सत्यप्रशमा – These two verses occur in Br p 55 verses 32–33

P 56 पशुव क्षौद्रघृतयो – This verse does not occur in the printed मनु nor in नारद The व्यव नि p 118 and कल्पतरु p 1 contain it the first attributing it to both मनु and नारद and the latter to मनु alone

P 57 ये यपेता स्वकर्मभ्य – This does not occur in the printed मनुस्मृति The यव म p 42 does ascribe it to मनु

P 57 विहायोपानदुष्णीष – This is Br p 56 verse 42

P 57 देशकाल – These four verses are Br p 57–58 verses 49–50 and 52 in a different order

P 59 यत्र वै भावित etc – The मदनरत्न and अपरार्क p 679 quote these verses of कात्यायन and construe या II 80 in accordance with कात्यायन s verse व्यव म p 154 refers to this explanation of the मदनरत्न but prefers विज्ञानेश्वर s explanation of या II 80

P 60 कूटसाक्ष्य तु – vide व्यव प्र p 136 for a reference to मदनरत्न here

P 62 कूष्माण्डर्वापि जुहुयात् The कूष्माण्डमन्त्रs occur in तै आ II 3–6 (beginning with यद्देवा देवहेडनम्) and the कूष्माण्डहोम itself is set out in तै आ II 7–8

P 62 साक्षिणामेष etc These three are Br p 59 verses 1, 2 and 4 (with variant readings)

P 63 भागदानक्रयाधान० – This is Br p 60 verse 5

P 63 भ्रातर सविभक्ता ये – These are Br pp 60–61 verses 11–17 (with variations)

P 64 अभिशापे समुत्तीर्णे – This verse and the next are ascribed to पितामह by परा मा III p 128 and the first is ascribed to हारीत by स वि p 116

P 66 दत्त्वा भूम्यादिकं राजा etc – These seven verses are Br pp 62–63 verses 20–26 (with slight variations) The स्मृतिच II p 56 परा मा III p 120 and a few others read सर्वभाव्यविवर्जितम् भाग्य or आभाव्य means a tax Vide अपरार्क pp 792 794 (where it says राजभाव्य कर) and Madhuban plate in E I vol I p 67 (which has सर्वराजकुलाभाव्यप्रत्यायसमेत) Most of the copperplate and stone inscriptions from the 5th century A D onwards are composed in almost literal conformity with these rules of Brihaspati Vide for instance the Chammak copperplate of महाराज प्रवरसेन II (Gupta Inscriptions by Fleet p 235) and the Madhuban inscription of Emperor Harsa (E I vol I p 67), where we meet with the words चन्द्रार्कक्षितिसमकालीन and पितु मातु पुण्ययशोभि वृद्धये The verse षष्टि वर्षसहस्राणि स्वर्ग मोदति भूमिद occurs in Gupta inscriptions (p 265) Vide text pp 234 and 292 for भाव्य

P 67 दानाच्छेदोपवर्णनम् – For verses praising the continuance of gifts made by former kings and condemning their resumption, vide H of Dh vol II (appendix), pp 1272–1277 verses 2–4, 14 25–26 39

P 68 षष्टिवर्षसहस्राणि – Vide H of Dh vol II p 1272 (appendix) verse 2 and note thereunder which gives references to ancient inscriptions wherein the verse–षष्टिं वर्षसहस्राणि स्वर्गे मोदति भूमिद । आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरकं व्रजेत् ॥–occurs and is ascribed to व्यास

P 70 स्वात्मना क्ल्पतरौ – Vide p 162 of कल्पतरु अपरार्क (p 687) and स्मृतिच II p 61 read as in the text

P 70 ज्ञात्वा काल च etc These two are Br p 66 verses 40 42 (with variants)

P 71 त्रिविधस्यापि etc – This is ascribed to कात्यायन by व्यव प्र p 149 and to बृहस्पति by परा मा III p 134

P 72 मुमुक्षुशत्रु etc – This is Br p 64 verse 30 It is variously read

P 72 दूषितो गार्हत – This is Br p 65 verse 31

P 72 उद्धरेल्लख्य – This is Br p 66 verse 39

P 73 l 5 We should read प्रमाणेनामलख्य व०

P 73 साक्षी द्वादश – Vide Br p 46 verse 8 (latter half) and 9 (first half)

P 73 एतद्विधान – These three are Br p 73 verses 22–24

P 74 स्मार्ते काले – Vide H of Dh vol III pp 320–325 for smrtakala

P 76 यद्यक्शासने – This is Br p 74 verses 32 (latter half) and 35 (first half)

P 76 भुक्तिस्त्रिपुरुषी These are Br pp 75–76 verses 45 44 46

P 76 अशक्तकालम – This is Br p 76 verse 76 We should read शासनारूढमन्येन

P 78 असाक्षिक चिरकृते – Vide Br p 79 verse 68

P 78 l 8 उपधा युक्त – Vide कल्पतरु p 195 व्यव प्र p 168 also says उपधा युक्तिरिति कल्पतरौ

P 78 चादना प्रतिकालश्च – The text of नारद (ऋणादान 238) reads चोदनाप्रतिघात तु

P 79 धर्मेणेरदक – Vide Br p 80 verses 3–4

P 79 सत्यवाहन० – The text of नारद (ऋणादान 248 as printed) reads सत्य वाहनशस्त्राणि and the मिता on या II p 96, स्मृतिच II p 96, व्यव प्र p 170 also read सत्यं वाहन०

P 81 l 1 अवर्णोऽपवाद – अपवाद means निन्दा

P 81 l 10 तेनैव – This refers to पितामह and not कात्यायन Vide व्यव प्र p 173

P 81 ऋणादिषु तु कार्येषु – This is Br p 81 verse 7

P 81 l 21 स्थावरेषु परिवर्जयेत् – This is ascribed to पितामह by मिता on या० II 96

P 82 l 7 एतदस्माभि विज्ञानेश्वराचार्यादिभि – the reference is to the मिताक्षरा on या II 96

P 82 विष सहस्रेऽपहृते० – These four verses are Br p 84 verses 29–31 and p 86 verse 48 (which reads एव सख्या)

P 83 ll 3–4 इत्यपा विज्ञानेश्वराचार्या – Vide मिता on या II 98

P 83 ll 18–19 विशद्दशविनाश चन्द्रिकाकार – Vide स्मृतिच II p 100 विशद्दशविनाश त्रिशाद्विनाश इत्यथ । अथवा विशाद्विनाशे दशविनाश वेत्यथ

P 83 सख्या रश्मि० – This is Br p 84 verse 28 Some printed works like अपराक p 699 read विनयेत्तथा which hardly makes any sense

P 84 ll 19 20 पलानि धरण दशति The halves of मनु 8 136–137 are differently arranged in the मदनरत्न And the passage as arranged in the text makes a better sense and is more orderly To some extent the order of half verses as set out in the text is supported by the very first verse सख्या रश्मिरजोमूला काषापणान्ता Acc to बृह काषापण comes at the end of the passage of मनु dealing with samjnas Secondly the readings in the text are supported to some extent by व्यव प्र p 176

P 84 l 25 मनुस्मृतिभाष्ये Vide मधातिथि on मनु 8 134

P 85 निष्क सुवणाश्चत्वार Vide Br p 81 verse 9

P 86 ll 8–9 माधवीये० – Vide परा मा III p, 161, where the verse सवताना is ascribed to पितामह स्मृतिच II

P 86 l 17 वर्णानामन्त्य कल्पतरुकार – Vide p 205 of the कल्पतरु

P 86 क्लीबान्नरान्० All these verses are quoted as from नारद by कल्पतरु pp 205–206 (except क्षीणा तु), व्यव प्र p 177–78 व्यव म pp 47–48 स्मृतिच II p 103, परा मा III pp 159–160 (except निरुत्साहान्)

P 88 l 15 इत्युक्त स्मृतिचन्द्रिकायाम् – vide स्मृतिच II p 104 which says तत्तैनयुक्तमवचनालाभावेषयमित्यवगन्तव्यम्

P 89 l 16 तथापि ब्रगाचाय Vide मिता on या II 97

P 89 इन्द्रस्थाने सभाया वा The व्यिवतत्त्व p 576 explains इन्द्र स्थाने as इन्द्र वजस्थाने For the इन्द्रध्वज vide H of Dh vol II pp 825 826

P 90 अदेशकालदत्तानि – This verse is ascribed to कात्यायन by स्मृतिच II p 105 and to बृहस्पति by others and to नारद by परा मा III p 16

P 92 प्राडविवाकस्ततो विप्र – The verses are not found in the prints नारद They are ascribed to प्रजापति in व्यव नि p 152

P 93 l 25 अर्जुनस्तिलका मा यवीये पाट – Vide परा मा III p 169

P 94 ll 25 एवंविधान – The व्य म p 56 refers to these remarks of the मदनरत्न

P 94 मन्त्र सोम्या etc The mantra is addressed to सोम are आप्यायस्व समेतु त (ऋ I 91 16) and सोमो धेनुं सोमो अर्वन्त (ऋ I 91 20) The whole of Rg I 91 is सोम देवताक

P 94 l 7 ओषधे त्रायस्वैनम् This मन्त्र occurs in तै स I 2 1

P 94 l 11 समुच्चय इत्यपरे – When the consequence of doing certain things or repeating certain मन्त्रs are invisible (अदृष्ट) there is समुच्चय of them Vide जै XII 4 1 The व्य म p 57 takes the view of समुच्चय of the सौम्य and वानस्पत्य मन्त्रs

P 94 ll 12–14 वानस्पत्यस्य बाधशङ्का मा भूदित्येतदर्थम् – The general rule of the मीमांसा is अतिदिष्टानामुपदिष्टैर्बाध यथा कुशाना शरै Compare जै X 2 39–40 X 8 8–6 The व्यव प्र (pp 186–187) contains the very words of the मदनरत्न viz वानस्पत्यस्य नस्य बाध०

P 94 ll 21–22 अक्षकाष्ठ स्मृतिचन्द्रिकाकार Vide स्मृतिच II p 10, for the view

P 96 l 15 मृत्तिका विकल्प इति विज्ञानेश्वरमत्य Vide मिता on या II 100 102

P 99 गतेऽभियुक्तस्तुलितो – This is Br p 87 verse 49

P 99 l 22 पुनस्तोल्य सर्व क्रम विधाय तोलनीय इत्यर्थ The य म p 61 mentions this view of the मदनरत्न (viz साङ्ग प्रयोग आवर्तनीय) in opposition to the view of certain other writers who said that only the weighing is to be repeated and not the whole procedure Vide व्यव प्र p 193 for the same view as that of the मदनरत्न which is in accordance with what is laid down in the श्रौतसूत्रs Compare कात्या श्रौ सू I 7 28 प्रधानद्रव्यविपत्तौ साङ्गावृत्तिस्तदादेशात् The व्यव प्र p 193 holds the same view as that of the मदनरत्न

P 100 l 7 अल्पपाप चन्द्रिकाकार – Vide स्मृतिच II p 111 for तत्रैकेषामिति पूजनार्थं न तु स्वमते ममस्य शुचित्वद्योतनार्थम् । अल्प पापिनोऽप्यशुचित्वात्

P 100 व्यास कक्षच्छेदे० – This is the same as नारद (ऋ 284 last pada being मूर्तिन शुद्धिमाप्नुयात्) to whom स्मृतिच II p 111 ascribes it

P 100 यत्तु कक्षच्छेदे स्मृत्यन्तरवचन व्यव प्र p 193 ascribes this verse to बृहस्पति It occurs without name in व्यव नि p 155

P 101 अष्टम सर्वदेवतम् । पर्युक्षितानि च ॥–व्य म p 69 mentions this reading of the मदनरत्न

P 101 ll 13–14 मावित्रं त्वष्म चार्यैं – vide मिताक्षरा on या II 106

P 101 ll 22–24 – Vide जैमिनि III 5 22 where in शबर's भाष्य occurs the passage प्रैतु होतुश्चमस प्र ब्रह्मण प्रो गातृणा प्र यजमानस्य which is शतपथब्राह्मण IV 2 1 29 Jai establishes that the priests होतृ and others partake (in the ज्योतिष्टोम) of the सोम contained in the चमस designated by their names

P 102 ll 23 24 यत्तु गतस्य वाक्य कल्पतरौ – Vide कल्पतरु p 225

P 102 शाल्यर्थे गतमिति वचनात् The व्य म p 70 says 'मिताक्षराया मदनरत्न च शाल्यर्थे शतम्

P 103 ll 14–15 – होमश्वात्र चार्यैं – Vide मिताक्षरा on या II 104

P 105 हस्तक्षतेषु – The printed नारद (ऋणा 301) reads कुर्यात्सार्कपदानि च

P 105 l 16–19 अस्माक तु – Both the explanations (viz of the मिताक्षरा and of the मदनरत्न) are set out by the व्यव म p 72 The मदनरत्न takes तावत्सूत्रेण as a समाहारद्वन्द्व, while the मिताक्षरा takes तावत् as an adverb and explains that seven strings should be passed round the seven leaves once व्यव प्र (pp 197–198) also mentions the two interpretations

P 107 हस्ताभ्या त समादाय – These three verses are differently read in the printed नारद (ऋणा 296–299)

P 109 ll 9–11 हारियोजनयागस्य – शबर on जै IV 3 36 and XI 3 48 quotes a vedic text under ज्योतिष्टोम 'प्रहृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनम्' परिधिs are encircling sticks of wood परिधिप्रहरण means throwing them into the आहवनीय fire तै स 6 5 9 3 has प्रहृत्य परिधीञ्जुहोति

P 109 ll 13 ff पूर्वमीमासाधिकरणविरोध – The reference is to Jai IV 3 29–31 and IV 3 40–41 बृहस्पतिसव is

an independent sacrifice as well as an anga of Vajapeya On Jai IV 3 40–41 Śabara quotes अग्नि चित्वा सौत्रामण्या यजेत वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत and arrives at the conclusion that although the Vajapeya is performed in Śarad the Bṛhaspati sava an anga of Vajapeya is not performed in śarad but in its own proper season viz Vasanta Here the आपन्नाशव (expressly stated) time for वाजपेय is शरद and for बृहस्पतिसव as an anga of Vajapeya that is the आपदेशिक काल while the time for an independent बृहस्पतिसव is वसन्त and when बृहस्पतिसव is only made an anga of वाजपेय वसन्त would be an आतिदेशिक time for it The general rule is आपदेशिकेन आतिदेशिकस्य बाध But here that rule does not apply The termination त्वा (in इष्ट्वा) does not convey the idea of imme diate succession in time but only priority in time वाजपेय is performed before बृहस्पतिसव that is all The latter is to be performed in spring following the śarad in which वाजपेय was perfor med शबर on XI 3 48 states क्त्वा तावत्पूर्वकाल एव स्मर्यते Vide टुपटीका on जै V 1 1 p 1288

P 113 l 5 अनया विकल्प Vide जै XII 10 एकार्थास्तु विकल्पेरन समुच्चये ह्यावृत्ति स्यात्प्रधानस्य

P 113 ll 9 10 मदपच्च व्यव प्र 206 reads नदादिशस्त्र इति

P 113 आसु प्रवेश्य – This half verse is Br p 88 verse 62

P 116 ll 12–14 शार्ङ्गिणं सम्बन्ध –These words occur verbatim in व्यव प्र p 209

P 117 पूर्वाह्णे–This verse is not found in the printed नारद and is ascribed to कात्यायन (450) by the मिता on या II 111, कल्पतरु p 242, अपरार्क p 712, परा मा III p 188 and several others

P 117 दद्याद्विष etc These two verses are not found in the printed नारद, though they are ascribed to नारद by the मिता on या II 110–111, अपरार्क p. 713, परा मा III p 189 and others कल्पतरु (p 242) ascribes them to शङ्ख and नारद

P 118 विधिदत्त विषं येन – This is Br p 89 v 64

P 118 वेगो रोमाञ्चमाद्यो – This is quoted by the मिता on या II 110–111 परा III p 190 व्यव प्र p 211

P 119 विज्ञानेश्वराचार्यैस्तु पञ्चतालशत–Vide मिता on या II 111

P 120 यद्भुक्त सोऽभियुक्त स्यात् – Vide Br p 89 v 66 It is ascribed to वृह by अपरार्क 714, व्यव प्र 214, व्यव म 82

P 122 सप्ताहाद्वा द्विसप्ताहाद् etc – This is Br p 89 v 65 (which reads यस्य हानिर्न)

P 123 हेतुमण्णिजन्तस्य भक्षेरयं प्रयोग –Vide पाणिनि III 1 26 (हेतुमति च)

P 123 सोपवास सूर्यग्रहे–This is Br p 90 v 70 (which has विपरीते च दोषभाक्)

P 124 समुद्रेशैल etc – This is Br p 90 v 72

P 124 कराग्रं न धुनेयस्तु – Vide Br 91 v 78 which has कराग्रं यो न धुनुयात् This is ascribed to वृह alone in व्यव प्र p 217 and to पितामह alone in परा मा III p 196 (which reads the last पाद as निर्विकार-कराङ्गुलि)

P 126 पत्रद्वये–These are Br p 92 verses 82 85

P 126 जीवदानादिकैर्मन्त्र –Vide शारदातिलक 23 72–76 for directions about these *mantras* prescribed for the

प्राणप्रतिष्ठा of images and the देवप्रतिष्ठातत्त्व (p 506) of रघुनन्दन where the शारदातिलक is quoted and explained The व्यव म p 86 and व्यव प्र p 219 (which quotes both शारदातिलक and Rg X 57) also mention the प्राणप्रतिष्ठा mantras

P 126 गायत्राद्यैश्च सामभि -गायत्र is a Saman based on the sacred Gāyatri verse Vide सामवेद (B I edition, vol V p 601)

P 127 धर्मेण व्यवहारेण etc These and the following two are Br p 94 verses 1-4 For the occurrence of the verse धर्मेण व्यवहारेण in the अर्थशास्त्र and the explanation of the four words, vide H of Dh vol III pp 259-262

P 127 l 16 प्रतिवादी सम्बन्ध -These very words are repeated in व्यव प्र p 87

P 127 प्रमाणैर्निश्चयो-This is Br p 94 v 5

P 128 अनुमानेन etc and प्रमाणसहितायस्तु-These are Br pp 94-95 verses 6-7 with variations परा मा III p 199 reads प्रमाणसमताया तु The कल्पतरु p 261 has अनुमानेन नैगमानुमतेनेति सम्बन्ध

P 128 शास्त्रं केवलमाश्रित्य-This is Br p 4 v 19, which, however, reads धर्मस्तेनापि वर्धते that is opposed to the whole tenor of the verses before and after it परा मा III 18 appears to read as धर्म वर्धते But स्मृतिच II p 11 reads तेनापहीयते and कल्पतरु (व्यव) p 261 reads as in the मदनरत्न

P 129 ll 12-13 नृपैर्यत्तु बाध्यते-These very words occur in व्यव प्र p 89

P 129 मध्ये यत्स्थापित-This verse is ascribed to नारद by the स्मृतिच II p 120 and परा मा III pp 119-200, but to कात्या by व्यवहारसार p 101

P 130 दण्डस्य द्वैविध्यमाह नारद - The readings in नारदपरिशिष्ट differ a good deal

P 131 चतुर्णामपि वर्णानां-This is ascribed to कात्यायन by परा मा III p 208 It is almost the same as मनु IX 236 (चतुर्णामपि चैतेषा प्रायश्चित्त०)

P 132 महापातक० - This is Br p 95 v 10

P 132 गुरुतल्पे etc - मनु IX 237 reads स्तेये च श्वपदं कार्यम्

P 132 पलायनानुत्तर०-This is Br p 97 v 22

P 133 साक्षिसभ्याव० - The printed नारद, कल्पतरु p 267 and व्यव प्र p 90 read स्वचर्यावसिताना तु नोक्त' परा मा III p 215 reads as in the text The कल्पतरु explains स्वचर्यावसित स्वव्यापारेण परस्परविरुद्धभाषणादिना पराजित

P 133 कुलादिभि - The कल्पतरु p 268 and व्यव प्र p 91 ascribe this verse to both बृहस्पति and कात्यायन and the स्मृतिच II p 129 to बृहस्पति alone

P 134 पिताऽस्वतन्त्र पितृमान-Compare कौटिल्य's अर्थशास्त्र III 1 p 48 अपाश्रयवद्भिश्च कृता पितृमता पुत्रेण पित्रा पुत्रवता निष्कुलेन भ्रात्रा कनिष्ठेनाविभक्ताशेन

P 135 य स्वामिना नियुक्तस्तु-These two are Br p 98 verses 29 and 28 respectively

P 135 एव शास्त्रोदित-These two are Br p 98 verses 32 33

P 135 परिपूर्ण - This is Br p 99 v 5

P 136 कुत्सितात्सीदतश्चैव-This and the following three verses are Br p 100 verses 6, 8-10 In व्यव प्र p 225 the reading is षड्विधान्यै समाख्याता and it is said षड्विधा मे इति क्वचित्पाठ तत्र मे मम मते'

P 137 प्रत्यह etc -The first half is Br p 101 v 11 (first half) and the second half is Br. p 101 v 14

P 137 ll 3-4 भोग्याधि सा कायिका-These words of the मदनरत्न are quoted in व्यव प्र pp 225-226

P 137 ll 6-7 स्मृतिचन्द्रिकायां तु कायिकेत्युक्तम्-This is found in स्मृतिच II p 154

P 138 शिखेव-This is Br p 101 verse 13

P 138 ll. 7–9 कल्पतरौ तु–Vide कल्पतरु p 285 for the same व्यव प्र p 227 notices the reading and the explanation of कल्पतरु

P 139 ll 4–6 कल्पतरौ तु–Vide कल्पतरु p 279 for the reading and explanation व्यव प्र p 227 mentions कल्पतरु reading and explanation

P 140 l 19 तदहा समानत्वात्–This refers to विष्णुधर्मसूत्र vi 40 quoted on p 139 of the text

P 142 ll 10–11 अत एवोक्त गौतमेन–The printed text of गौतम omits वस्त्रालङ्कारादि as part of the sūtra, but स्मृतिच II p 157 परा मा III p 225, व्यव प्र p 234 appear to include the word in the sūtra

P 142 हिरण्ये द्विगुणा–These are Br pp 101–102 verses 17–18

P 143 ll 4–5 स्मृतिचन्द्रिका०–Vide स्मृतिच II p 160 for the words

P 144 ll 1–2 The printed text of the विष्णुधर्मसूत्र reads हिरण्यस्य परा वृद्धिर्द्विगुणा धान्यस्य त्रिगुणा वस्त्रस्य चतुर्गुणा सन्तति स्त्रीपशूनाम्

P 145 तृणकाष्ठेष्टका–This is Br p 103 v 23

P 145 शिखावृद्धि etc –This is Br p 103 v 25

P 145 आधिर्बन्ध –Vide Br p 105 verses 38–39

P 145 ll 21–23 – Vide स्मृतिच II pp 135–136 for this quotation

P 146 l 26 बृहस्पतिवचने etc The printed स्मृतिच (II p 138) makes no reference to बृहस्पति but to हारीत– तेन मूल वा इति हारीतवचन सर्वमूलनाशरूपपक्षान्तराभिधायकं बलात्कारकृतमहाभोगविषयमिति मन्तव्यम् ।

P 147 भुक्ते त्वसारता–This is Br p 106 v 43

P 148 बहुमूल्यो–This is Br p 106 v 43 (latter half)

P 148 दैवराजोपघातेन– This is Br p 105 v 41

P 149 क्षेत्रमेकं द्वयोर्मध्ये–This is Br p 106 v 44

P 150 l 18–19 कालकृत परनिपात –In the सूत्र 'निष्ठा' (पा II 2 36) the first वार्तिक is निष्ठाया पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्य परवचनम्' The महाभाष्य gives such examples as शार्ङ्गजग्धी मासजाता क्त–क्तवतू निष्ठा । पा I 1 26

P 150 हिरण्ये द्विगुणीभूते–These are Br p 107 verses 48–49

P 151 पूर्णावधौ This is Br p 107 v 49 which presents rather peculiar readings in the first half परा मा III p 240 has those readings स्मृतिच II p 142, वि र p 33 व्यव प्र p 243, कल्पतरु p 294 (पूर्णेवधौ) support the readings in the text.

P 151 हिरण्ये द्विगुणी etc This is Br p 107 v 51–52

P 153 वाशब्दो कल्पार्थ –These very words occur in the मिता on या II 63

P 153 धन मूलीकृत–This is Br p 110 v 66

P 154 क्षेत्रादिक यदा etc –These are Br p 110 verses 67–69

P 155 दर्शने प्रत्यये–This and the next verse are Br p 111 verses 73–74

P 156 आद्यौ तु वितथे–This is Br p 112 v 78

P 157 अत्र (या II 53–54) पूर्वश्लोकार्थ न पुनरुक्ति –The व्यव प्र p 250 refers to this and points out that really there is no question of पुनरुक्ति here दर्शने प्रत्यये' इत्यर्थस्य पूर्वश्लोकोक्तस्यैव स्पष्टीकरणमत्रेति न पुनरुक्तिरिति मिताक्षरायां मदनरत्ने चोक्तम् । वस्तुतस्तु तज्जीवति सति प्रतिभुवि प्रेते त्विदमिति न पौनरुक्त्याशङ्का । 'वितथ इति तत्रात्र च 'मृत' इत्युपादानात् ।

P 158 l. 4 एकच्छायाश्रितेषु–Those who are jointly and severally liable for the debt

P 158 ll 12–14 स्मृतिचन्द्रिकायां तु–Vide स्मृतिच II p 152 The व्यव प्र p 252 refers to the reading presented by the स्मृतिच states the latter's explanation of it and quotes the explanation of सर्वे given by the मदनरत्न 'स्मृतिचन्द्रिकायां तु एक बृहस्पतिः इति पठित्वा इत्थ व्याख्यातम् । तथाहि सर्वे पर्यायेणापि न विभज्यमान-

मित्यर्थः । न तु सर्वं सवृद्धिकमिति व्याख्येयम् । परर्णमन्येषां प्रतिभु वामशमिति मदनरत्ने

P 158 नात्यन्त–This half verse occurs in Br p 113 v 45

P 159 प्रातिभाव्य च–This is ascribed to कात्यायन alone in अपरार्क p 657, स्मृतिच II p 153, व्यव नि p 249, परा मा III p 252 to बृहस्पति by वि र p 48 and व्यव म p 178 and to both by व्यव प्र p 253

P 159 प्रतिपन्न–This is Br p 113 v 87

P 160 सुहृत्सम्बन्धि–These are Br p 113–114 verses 88, 90–91, 94

P 162 पूर्णावधौ शान्तलाभ–These two are Br p 115 verses 99–100

P 163 ll 1–3 अत्र कर्मकरणाशक्तौ etc –Vide स्मृतिच II p 167 "कर्मकरणासह तु बन्धनागारे वासयेत् इति । अशक्तो बन्धनागारे प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते इति तेनैवोक्तत्वात् । प्रवेशनफल सामर्थ्योत्पत्तौ कथञ्चिदृणप्राप्ति

P 163 प्रतिपन्नस्य etc This is Br p 114 v 95

P 164 न रोद्धव्य –This is Br p 115 v 97

P 164 प्रदातव्य etc –These two are Br p 115 verses 96, 98

P 164 अनावेद्य तु etc –This is Br p 115 v 101

P 165 ll 25–26–P 166 l 3–यत्तु विज्ञानेश्वराचार्यैः आदरणीयम्–Vide मिताक्षरा on या II 11 for the views referred to

P 167 याचमानाय etc –This is Br p 116 v 103 (reads अल्पकालमृण) The reading in the text is supported by कल्पतरु p 308, स्मृतिच II p 161 (अप्रकालमदीर्घकालमिति यावत्) व्यव प्र p 263 quotes expressly from the मदनरत्न the words अदीर्घकालं वृद्धौ जातायाम्

P 169 धर्मादिनोद्ग्राह्य–This is Br p 116 v 108 the स्मृतिच II p 164 reads 'ऋणं धर्मादितो ग्राह्यं यस्तूपरि'

P 169 तत कोटिशते–The printed नारद reads कोटिशते तु संपूर्णे जायते तस्य वेश्मनि । ऋणसशोधनार्थाय दासो जन्मनि जन्मनि ॥

P 170 ऋणमात्मीय–This is Br p 117 v 114

P 170 अत पुत्रेण जातेन–This verse does not occur in the printed नारद but it is cited as नारद's in परा मा, III p 262, व्यव नि p 264, व्यव प्र p 263

P 170 ll 12–15 यतस्तत निष्पन्नेन–these explanations occur almost verbatim in व्यव प्र p 263

P 172 पित्र्यमेवाग्रतो–This is Br p 117 v 113

P 172 चाटचारणचोरेषु–There is great divergence of views about the meaning of चाट vide H of Dh vol II pp 983–984

P 173 सौराक्षिक –This is Br p 118 v 118

P 174 स्त्रीहारी च–This is Br p 118 v 120 (latter half)

P 175 अन्तिमा स्वैरिणीना पुनर्भुवाम्–Vide H of Dh vol II pp 608–609 for discussion about the four kinds of स्वैरिणीs and three kinds of punarbhūs

P 175–176 These eight verses of Narada are differently arranged, the result being a contradiction between the text here and Nārada as printed. For example, the verse देशधर्मानवेक्ष्य is said to be अन्त्या स्वैरिणी in the printed text of नारद कौमारं पतिमुत्सृज्य defines the 2nd kind of स्वैरिणी acc to the मदनरत्न, but that verse is the 2nd kind of पुनर्भू according to the printed नारद The order in the text is supported by the परा मा III pp 273–274, व्यव नि pp 261 262, व्यव प्र pp 268-269 The कल्पतरु p 319 appears to support the printed नारद as it says स्वैरिणीनामन्तिमा नारदेनोक्ता यथा–देशधर्मानवेक्ष्य सान्तिमा स्वैरिणी मता

P 177 l 27 सैव चास्य धन स्मृतम्–This occurs in नारद (ऋणादान 22 of which the last quarter is सैव तस्य धनं मत).

P 178 पितृव्यभ्रातृपुत्र–This is Br p 118 p 121

P 179 ऋणं पुत्रकृतं– This is Br p 119 v 124.

P 180 पैतृकमविभक्तमातृकं etc -The printed धर्मसूत्र reads 'पैतृकमृणमविभक्ताना भ्रातृणा च व्यव प्र p 274 reads 'पैतृकमविभक्ता मातृकं च। विभक्ताश्च दायानुरूपम् इति

P 182 मध्यमपर्णेन जुहुयाद्यत्कुसीदमिति–The मन्त्र is यत्कुसीदमप्रतीत्त मयि येन यमस्य बलिना चरामि। इहैव सन् निरवदये तदेतत्तदग्ने अनृणो भवामि॥ तै स III 3 8 The स्मृतिच II p 177 quotes यदाह गोभिल। ऋणेष्वज्ञायमानेषु गोलकामध्यमपर्णैर्जुहुयात् यत्कुसीदमिति, remarks 'मान्त्रवर्णिकी चाग्निरत्र देवता आनृण्यार्थश्चायं होम। अनृणो भवामीति मन्त्रलिङ्गात्। गोलका पलाशा and quotes the two verses of संग्रहकार

P 182 असंख्यातमविज्ञात- This is ascribed to नारद by many weighty authorities such as the मिता॰ on (या II 65), परा मा III p 279, व्यव प्र p 280, but it is not found in the printed नारद

P 182 अनाख्यातं व्यवहित–This is Br p 120 v 2

P 183 राजचौरारातिः॰–This is Br p 120 v 3

P 183 स्थानं गृहं गृहस्थ च–This is Br 121 v 4

P 183 ससाक्षिक–This and the next three verses are Br p 121 verses 6 7, 8, 9

P 184 स्थापित येन–This is Br p 122 v 10

P 185 भेदेनोपेक्षया–This is Br p 122 v 12

P 185 किंचिदून चार्या–vide मिता on या II 67 (first half)

P 186 गृहीत्वापह्नुते यत्र–This and the following verse रह्रोदत्ते are Br 123 v 14–15

P 186 देवराजोपघातेन–This is Br p 122 v 11

P 188 अन्वाहिते याचितके–This is Br p 124 v 18

P 189 स्वल्पेनापि च यत्कर्म–This verse appears to have been ascribed to मनु by the मदनरत्न It is ascribed to कात्या by कल्पतरु p 349, परा मा III p 289, वि र p 99, स्मृतिच II p 183 and to मनु and कात्यायन by व्यव प्र p 287

P 190 ll 17–18 एतदप्रमाणिके चार्या –vide मिता on या II 179 for this remark

P 190 यदि तत्कायमुदिश्य–This is ascribed to कात्यायन by कल्पतरु p 348, स्मृतिच II p 183, परा मा III, p 289, व्यव प्र p 288

P 192 l 4 अस्वामि इति पृथक् पदम्–The व्यव प्र p 195 अस्वामीति पृथक पद क्रियाविशेषणं च echoes the words of the मदनरत्नप्रदीप

P 192 निक्षेपान्वाहितन्यास–This is Br p 125 v 2

P 193 l 11 हर्तृशब्दे चार्या–vide मिता on या II 169 for this view

P 193 येन क्रीत तु मूल्येन–This is Br p 125 v 3 (reads 'प्रागध्यक्षनिवेदितम्)

P 194 ll 19–20 साक्षिभिरित्यु निवृत्त्यर्थम्–This view is criticized in the व्यव प्र p 293 यत्तूक्त साक्षिग्रहणमस्वामि विक्रयविवादे निवृत्त्यर्थमिति मदनरत्ने तद्युक्तम् । वस्तुत स्वत्वहेतु भूतप्रतिग्रहादिसत्त्वे तत्साधकसाक्षिणामभावे दिव्यावकाशस्य विद्यमानत्वात्

P 195 पूर्वस्वामी–This is Br p 126 v 5

P 195 विक्रेता दर्शितो यत्र–This is Br p 126 v 7

P 196 अथ मूलमनाहार्यं etc –The printed editions of मनु read अनाहार्यं and प्रकाशक्रयशोधित अनाहार्यं would mean that cannot be produced before the king owing to his (i e vendor) having gone abroad शोधित will have to be taken with धन while शोधित would refer to the buyer from one not the owner

P 197 प्रमाणहीनवादे–This is Br p 127 v 9

P 197 ll 9–10 प्रमाणहीनवादे असम्भवात्–This is criticized by the व्य प्र p 293 which relies on the words of the मिता॰ on या II 170 'यदा पुन साक्ष्यादिभिर्विक्रेता वा क्रयं न शोधयति मूलं च न प्रदर्शयति'

P 198 उत्थिमेव भोक्तव्यम्–These seven verses are ascribed to नारद in परा मा III. p 301–2, व्यव. प्र. p. [illegible]; the first verse is quoted by the व्यव. प्र. p. [illegible],

They are not found in the printed नारद उद्दिष्ट means अनुज्ञात and भुक्तभोग means भोगानुरूप भाटकम् In the last verse परा मा reads तु द्वे पणे मुनिरब्रवीत्'

P 198 ll 19–20 पण्येन कर्मोपजीविन – These words are repeated verbatim by व्यव प्र p 297

P 199 ll 1–4—यत्तु मनुवचन तच्छ्रुतवृत्तसम्पन्नब्राह्मणविषयम् – व्यव प्र p 297 mentions this view of the मदनरत्न and also the opinion of others that it is ब्राह्मणमात्रविषय

P 199 कुलीनदक्षानलसै – This and the following verse are Br p 129 verses 1 and 3

P 200 प्रयोग कुर्वते ये तु – This and the following verse are Br pp 129–130 verses 4 and 5

P 201 बहूना समतो यस्तु – This and the following two verses are Br p 133 v 22 p 130 verses 6 and 7 respectively

P 202 अनिर्दिष्टो वार्यमाण – These two are Br p 131 verses 9, 11

P 202 समवेतैस्तु यद्दत्त – This is Br p 133 v 25

P 202 ll 10–11 ततश्च तत्कमाकरणेऽपि स्मृतिचन्द्रिकायाम् – Vide स्मृतिच II p 186

P 202 ऋत्विज समवेतास्तु – स्मृतिच II p 187, परा मा III p 306 also ascribe this verse to मनु but it is not found in the printed मनुस्मृति

P 202 l 20 सत्राख्यो यागविशेष – Vide H of Dh vol II pp 1239–1243 for information about *sattra*

P 202 l 20 तस्य द्वादशशत दक्षिणा – शबर on जैमिनि x 2 22 and 35 quotes a vedic passage about ज्योतिष्टोम गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशत दक्षिणा ताण्ड्यब्राह्मण xvi 1 10–11 contains this passage The Āp Śrauta sutra (xiii 5, 1–xiii 7 15) gives numerous rules about the *daksinā* to be distributed among the sixteen priests required in the Jyotiṣṭoma

and other similar solemn sacrifices The Śat Br (iv 3 4 3) states that no priest should officiate at a *soma* sacrifice for a fee less than one hundred cows and that a Soma sacrifice must present not less than one hundred cows as fee (तस्मान्नाशतदक्षिण सौम्योऽध्वर स्यात् नो हैवाशतदक्षिणेन यजमानस्यर्त्विक् स्यात्) Some priests had specific gifts attached to certain ritual actions of theirs Those were taken by the specific priests and were not distributed among all The daksina may consist of 7 21 60, 100, 112 or 1000 cattle These were to be divided not equally among the priests but in the manner prescribed by Manu VIII 210 which is based on vedic passages Sabara on Jai X 3 55 quotes the following passage from the section on द्वादशाह in which the words अर्धिन, तृतीयिन and पादिन occur अध्वर्युगृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माण दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारम् । ततस्त प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वार्धिनो दीक्षयति । ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति । ततस्त मुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति । Vide H of Dh vol II p 981 note 2228 and pp 1188–1189 for the four principal priests and the three assistants of each of the four principal ones and for the distribution of daksina

P 203 रथं हरेदथाध्वर्यु – This is Br p 132 v 19 The व्यव प्र p 301 attributes this verse to both मनु and बृहस्पति

P 203 ll 6–7 निविद्वरम् etc – These words are repeated in व्यव प्र p 301

P, 203 ll 11–13 The कात्यायनश्रौतसूत्र x 2 25 taking the dakṣiṇa to be one hundred cows distributes them as stated in the text Nearly half i e

48 are shared equally by the four principal priests होता, अध्वर्यु, उद्गातृ and ब्रह्मा, each taking 12 The whole passage of the मदनरत्न in ll 11–16 is taken verbatim in the व्यव प्र p 301

P 203 18–26 These are quoted verbatim in the व्यव प्र p 302 Vide कल्पतरु p 364–365, मिता० on या II 265 and व्यव नि pp 283–284 for a similar distribution of 100 cows

P 204 ll 3–4 सम स्यादश्रुतित्वात्–It may be noted that in जै this is a पूर्वपक्षसूत्र

P 204 एवं क्रियाप्रवृत्ताना – This is Br p 132 v 18

P 204 ll 21–22 तदवान्तर चन्द्रिकाकार – Vide स्मृतिच II p 188 for the explanation

P 205 वाह्यकर्षकबीजाद्यै – This and the next are Br p 134 v 27 and p 135 v 31

P 205 l 10 कल्पतरौ तु – In कल्पतरु p 369 we have विवीत नगराभ्यासे which is explained on p 370 as 'विवीतशब्देन यवसाद्यर्थं रक्षितो भूप्रदेश उच्यते पर्वते नगराभ्यासे and बाह्यबीजात्यया etc are Br p 134 verses 29, 28

P 205 हिरण्यकुप्यसूत्राणा – These two are Br p 135 verses 33–34

P 206 हर्म्यं देवगृह वापि etc – This is Br p 136 It is variously read परा मा III p 310 reads धार्मिको यत्पुराणि च अपरार्क p 838, व्यव म p 201, कल्पतरु p 371 read धार्मिकोपस्कराणि च (utensils and paraphernalia for religious worship) The reading चार्मिकोपस्कराणि (articles manufactured from leather) which occurs in the printed edition of the स्मृतिच II p 187, व्यव नि p 286, वि र p 125 is bad, particularly when in juxtaposition with हर्म्य and देवगृहम्

P 206 स्वाम्याज्ञया तु – This and the next verse are Br p 136 verses 38–39

P 207 सामान्य पुत्रदारादि – This is Br p 137 v 2

P 208 अदेयं यस्तु गृह्णाति – This verse does not occur in the printed मनुस्मृति, but is ascribed to मनु by व्यव नि p 299, परा मा III pp 313–314, व्यव म p 203, व्यव प्र 307

P 208 गृह्णात्यदत्त यो मोहात् – The मिता on या II 176 reads the 2nd half as अदेयदायको दण्ड्यस्तथा दत्तप्रतीच्छक ॥ परा मा III p 321 reads in the same way, but परा मा III p 314 and व्यव नि p 299 read as in the text

P 208 कुटुम्बभक्तवसनाद् etc – This half verse and the next are Br p 137 verses 3 and 4

P 209 l 3 समागमात – The seven legal sources of owner ship are stated in मनुस्मृति X 115 quoted on p 325 of the text This verse is ascribed to प्रजापति alone by परा मा III p 316 and to प्रजापति and बृहस्पति by व्यव प्र p 308

P 209 स्वेच्छादेय स्वय प्राप्तम् – This and the following verses are ascribed to बृहस्पति by कल्पतरु pp 375–376, व्यव प्र pp 308–309 परा मा III pp 316–317 The verse सौदायिक क्रमायात is ascribed to मनु in व्यव नि p 292

P 210 विभक्ता अविभक्ता वा – This verse is ascribed to बृहस्पति by कल्पतरु p 376, परा मा III p 568, स्मृतिच II p 192 The मिता on या II 114 quotes it with out name

P 210 एकोऽपि – This is quoted without name by the मिता on या II 114 and व्यव प्र p 30 quotes it as स्मृत्यन्तर

P 212 ll 3–4 रुक् उपताप न्वय – These words are re peated in व्यव प्र p 311

P 213 प्रतिलाभेच्छया दत्त – This is Br p 140 v 17

P 215 विद्या त्रयी – This is Br p 141 v 6

P 215 विज्ञावमुच्यते – This is Br p 142 v 7
P 217 यो भुङ्क्ते – These are Br p 142 verses 8–9
P 217 द्विप्रकारो भागभृत – This is Br p 143 v 14
P 217 हीनमध्योत्तमत्व – These are Br p 142 verses 9 and 12
P 217 दिनमासाध etc – This is Br p 317 v 10
P 219 ll 3–4 क्षत्र च विट् च क्षत्रविट् । सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति – on पाणिनि I 2 63 (तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम्) the महाभाष्य after an elaborate discussion remark 'एव तर्हि सिद्ध सति यद्बहुवचनग्रहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्य सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति' (ed by Kielhorn vol I p 2 2)
P 219 पारिव्राज्य गृहीत्वा तु This is ascribed to नारद alone by स्मृतिच II p 199 परा मा III p 345 and to दक्ष and नारद by व्यव म p 207 व्यव प्र p 318 It is दक्ष VII 33
P 220 ll 14–15 प्राभवत्यात् वचनादत्र प्राभवत्य is derived by मधातिथि and some others from प्रभवत् (present participle of भू with प्र) The व्यव प्र p 319 remarks प्रभवतो भाव प्राभवत्य तस्मात् प्रभुत्वादित्यर्थ । साधारणादिभ्य स्वार्थे ष्यञ् वक्तव्य – इति वार्तिकात् ष्यञ् । I am unable to find this वार्तिक There is a वार्तिक आग्नीध्रसाधारणादञ् on पा V 4 36 तद्युक्तात्कर्मणोऽण The editor of the व्यव प्र however remarks that it is proper to derive it under पाणिनि V 1 124 – गुणवचन–ब्राह्मणादिभ्य कर्मणि च इत्यनन भाव ष्यञ् इत्यव सुवचम्
P 224 तत प्रभृति–This verse is not found in the printed नारदस्मृति but it is ascribed to नारद by कल्पतरु p 393 स्मृतिच॰ II 201, वि र p 149 व्यव म p 211, व्यव प्र p 322, व्यव नि p 308 कल्पतरु वि र read भोज्यान्नश्च प्रतिग्राह्य स्मृतिच व्यव म and व्यव नि read भोज्यान्नोऽथ प्रतिग्राह्य while व्यव प्र reads भोज्यान्नोऽप्य तिग्राह्य This last would mean that, though

after manumission, the former master may eat at his house he cannot accept gifts from him The reading प्रतिग्राह्य seems to be better

P 226 समुद्रयानकुशला – The first is मनु 8, 157

P 227 गृहीतवेतन – This is Br p 146 v 5

P 227 ll 10–11 अथ स्मृतिचन्द्रिकाकारादीनामभिमत पक्ष – Vide स्मृतिच II pp 202–203 for this

P 227 l 11 विज्ञानेश्वराचार्यास्तु–Vide the मिता on या II 193

P 227 प्रतिश्रुत्य न कुर्याद्य –This is ascribed to बृहस्पति by कल्पतरु p 404 but to वृद्धमनु by स्मृतिच II p 203, परा मा III p 325 but व्यव प्र p 325 ascribes it to both वृद्धमनु and बृहस्पति

P 228 l 3 इत्यल्पो दण्ड ज्ञात य –This view is mentioned by the व्यव प्र p 3_6

P 230 प्रभुणा विनियुक्त – This is Br p 146 v 9

P 232 निर्गच्छस्तृणकाष्ठानि – This half does not occur in the printed नारदस्मृति though अपरार्क p 801, स्मृतिच II 205, परा मा III p 331 व्यव प्र p 329 ascribe it to नारद Similarly the verse यान्येव does not occur in the printed नारदस्मृति but the above authorities ascribe it to नारद

P 232 व्याधिता सश्रमा – This is Br p 147 verse 13

P 232 The half verse अक्रमेण does not occur in the printed नारदस्मृति though अपरार्क p 800 and others ascribe it to नारद

P 233 गृहीत्वा वेतन – In the printed मत्स्यपुराण the latter half is वेतन द्विगुण दद्याद्दण्ड च द्विगुण तथा ॥ It may be noted that in अपरार्क p 800 the 2nd half is तां धनं दापयेद्दद्यादनूढस्यापि भाटकम्

P 233 ll 22–24 पाषण्डा विज्ञानेश्वराचार्यां – These are repeated in व्यव प्र p 331 which notes that the मदनरत्न explained नैगमा as सार्थिका वणिज See मिता on या II 192 for विज्ञानेश्वर's explanation of नैगमा

P 234 l 3 विषं भुंक्ष्वेतिवद्विपरीतलक्षणया – A man may say विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भोजनं कुरु

P 234 वेदविद्या – This and the following two verses are Br p 149 verses 2–4

P 235 For information on श्रेणि गण व्रात vide कात्यायन verses 678–680 and H of Dh vol III p 487 and vol II p 66–69

P 235 ग्रामे श्रेणिगणानां च – This is Br p 150 v 5

P 236 चाटचौर्यभये – This is Br p 150 v 6

P 236 सभाप्रपा etc – Thes three are Br pp 151–152 verses 11–13

P 236 ll 20–21 कल्पतरौ तु – Owing to the corrupt state of the mss the printed कल्पतरु (p 423) reads कुल्यायननिरोधश्च The व्यव प्र p 332 notes कुल्यायन निरोधश्चेति कल्पतरौ पाठ । कुल्यायननिरोध कुल्याया प्रवर्तन प्रतिबन्धौ'

P 236 कोशेन लेख्यक्रियया – This is Br p 150 v 7

P 237 यस्य राज्ञस्तु – The first half is मनु VIII 21 (first half) while the 2nd half is quoted in कल्पतरु p 29 as the latter half of a verse of व्यास, the first half being द्विजान् विहाय य पश्येत् कार्याणि वृषलै सह The स्मृतिच II p 14 and 17 quotes व्यास s verse as done by the कल्पतरु The verse is quoted as स्मृत्यन्तर in परा मा III p 357

P 238 द्वौ त्रय पञ्च वा – This is Br p 151 v 10

P 238 विद्वेषिणो व्यसनिन These two are Br pp 150–151 verses 8–9

P 239 यस्तु साधारण – This and the next verse are Br p 152 verses 15–16

P 239 तत्र भेदमुपेक्षा वा – This and the next two verses are Br pp 152–153 verses 14, 17–18

P 240 बाधां कुर्युर्यदैकस्य – This is Br p 153 v 19

P 240 मुख्यै सह etc – This is Br p 153 v 20

P 241 ततो लभ्येत – This and the next are Br p 154 verses 23–24

P 241 यत्तै प्राप्त – This is Br p 154 v 25

P 242 गणिना श्रणिवगाणा – These two verses of कात्या० occur in अपरार्क p 795 स्मृतिच II p 227, परा मा III pp 359–360 वि र p 186, व्यव प्र p 338 and are variously read The वि र very clearly explains अत्रागपि ये मत्रममत्या गणादिम यप्रविष्टास्तऽपि सर्वे पूर्वधनस्य ऋणस्य च भागिनो भवन्तीत्यर्थ । क्रियेति पदं भोज्यादिभि प्रत्येकमभिसम्ब यत । भोज्य मात्रादि । वभाज्य धान्यादि । प्रगतो निजप्रयोजन मात्रण गणादिभ्या वहिभूतो नाशभागित्यथ

P 242 परीक्षेत स्वय This is Br p 156 v 9

P 243 अताऽवाक् पण्यदोषस्तु – This is Br p 156 v 7

P 243 आवज्ञात तु यत्क्रीतं – In most digests such as the कल्पतरु p 437 स्मृतिच II p 221 परा मा III p 361 वि र p 197 व्य म p 217 व्यव प्र p 340 this verse is ascribed to कात्यायन though one or two others ascribe it to बृहस्पति

P 246 ll 10–11 कल्पतरौ तु – Vide कल्पतरु p 429 for the reading अपचीयेत

P 246 निक्षेप वृद्धिशेष च – This is ascribed to कात्यायन by स्मृतिच II p 156, परा मा III p 224, व्यव म p 169, व्यव प्र p 283

P 247 दीयमान न गृह्णाति – The latter half of this verse in the printed नारदस्मृति is 'विक्रीणानस्तदन्यत्र विक्रेता नापराध्नुयात्'

P 248 l 4 स्मृतिचन्द्रिकाया देवणभट्टै – Vide स्मृतिच० II p 219 यत्र विक्रत्रा न याचित न च क्रयी दीयमानाग्राहक उपागतश्च पण्यदोष तत्र द्वयो समा हानि कल्प्या

P 248 ज्ञात्वा सदोष &c – This is Br p 155 v 3

P 249 मत्तोन्मत्तेन – This is ascribed to बृहस्पति by कल्पतरु p 432, परा मा III p 370, स्मृतिच० II p 220,

वि र p 191, व्यव नि p 343 while स वि p 312 ascribes it to कात्यायन

P 250 तथा धेनुभृत – This half verse is Br p 147 v 14

P 250 ll 14–15 कल्पतरुकारेण – Vide कल्पतरु p 414 for धेनुभृतो गोप

P 251 कृमिचोरव्याघ्रभयाद् – This is Br p 148 v 16

P 252 l अर्धत्रयोदशपण – For the explanation of this and for the correct वार्तिक as stated in the महाभाष्य on पाणिनि II 1 34, vide H of Dh vol III p 499 note 886

P 252 ll 9–13 यत्तु केश्चि दर्शनात्–The मिता on या II 165, अपरार्क p 773 स्मृतिच II p 208 explain अर्धत्रयोदशपण to mean $13\frac{1}{2}$ panas while परा मा III p 375 and the मदनरत्न hold that it means $12\frac{1}{2}$ panas The latter seems to be right The व्यव प्र p 348 reproduces verbatim the words of the मदनरत्नप्रदीप from अर्धत्रयोदशपण up to प्रयोगस्य दर्शनात् सार्धद्विमात्रादिषु महाभाष्यकारादीनाम् –vide the महाभाष्य on वार्तिक 22 on पा II 2 24 (ed by Kielhorn, vol I p 426) Vide H of Dh vol III p 140 note 182 for अर्धतृतीय

P 253 l 5 शलाकी नापित इति व्याख्यात कल्पतरौ – see कल्पतरु p 417

P 253 l कश्चिदङ्कादि दर्शयेदिति पाठ – Vide कल्पतरु p 418 for that reading व्यव प्र p 348 refers to both these readings The व्यव म p, 219 has अङ्क शलाकीति मदन'

P 254 l 10 प्रचुरकण्टकसन्तानो केचित् – The मिता on या II 167 offers this explanation of खर्वट and परा मा III p 377 also does the same The व्यव प्र p 349 mentions the explanations of खर्वट given

words परीणाहशब्देन (p 254 l 7) मित्यर्थं (l 9) occur verbatim in व्यव प्र p 349

P 257 सस्याभिवारयेद्गास्तु – This is Br p 148 v 17

P 258 ll 11–12 अत्रापराधा चन्द्रिकायाम् – Vide स्मृतिच II p 211 for these words

P 258 सत्या रश्मिरजोमूला – This is Br p 84 v 28

P 261 l 3 श्राद्धकालादौ &c – The व्यव प्र p 353 contrasts the view of परा मा with that of the मदनरत्नप्रदीप as to th application of the verse of उशनस् यत्तु शदयाचननिषेधक गोभिर्विनाशित कस – इत्युशनोवचन तद् ग्रामादिसमीपस्थानावृतक्षेत्रविषयमिति माधवाचार्या श्राद्धकालादौ गोभक्षितविषयमिति मदनरत्नकृत Vide परा मा III p 385 for माधवाचार्य s view

P 263 निवेशकाले कतव्य – This is Br p 160 v 7

P 263 वापीकूप – This verse and the following half are Br p 160 verses 8–9

P 263 अश्मानोऽस्थीनि – These two verses are मनु 8 250–251 (the readings being अश्मनोऽस्थीनि गोबालास्तुषान्) These are ascribed to Br by व्यव प्र p 354

P 263 सीमावृक्षास्तु – These are Br p 159 verses 2–3

P 263 l 24 आदिशब्देन मार्गादीना ग्रहणम् – Here आदि refers to the word आदि in the verse वापी शरगुल्मनगादय

P 264 करीषास्थि निधापयेत् and तत पोगण्ड भ्रान्तिर्न जायते – These are Br p 264 verses 20–22

P 265 आगमं च – This is Br p 163 v 28

P 265 साक्ष्यभावे – मनु 8 258 reads ग्रामा सामन्तवासिन

P 266 उपश्रवणम् – मिता on या II 151, परा मा III p 390, अपरार्क p 760, स्मृतिच II p 230 read नोपविहिता

P 267 l 5 पाठक्रमो चन्द्रिकाकार – Vide स्मृतिच II p 230 for this view

P 267 सर्वत्र स्थावरे – This is Br p 165 v 37

P 268 शपथै शापिता – This is Br p 164 v 31.

P 269 शेषाश्चेदनृत – This verse is not found in the printed नारदस्मृति

P 270 मौलवृद्धादयश्चान्ये–नारद (क्षेत्रजविवाद v 8) is गणवृद्धादयस्त्वन्ये

P 270 सीमाज्ञानहि – अपरार्क p 763 read न नानेन and कृत्यकल्पतरु p 446 and वि र p 210 read अज्ञानेन हि which makes good sense अज्ञानन ज्ञानेऽपि अज्ञानाभिधानेन । कीर्तिते सम्भूय साक्ष्ये उक्ते पुनस्तेषा यदि भेदो वचनविरोध स्यादित्यर्थ वि र

P 271 अन्यग्रामात्समाहृत्य – This and the following four verses are Br pp 165–166 verses 40–43 and p 162 v 23 Separate नदी तीरे

P 272 क्षेत्र समस्य and the following two verses are Br p 163 verses 24, 25, 29, 30

P 272–273 निवेशकाला॰ and वातायन प्रणाली च are Br p 166 v 45 and p 167 v 46

P 273 ll 10–11 नियूहो गृह॰ – Vide स्मृतिच॰ II p 235

P 273 ll 16–17 निष्कासो स्थानम् – This explanation is quoted from the मदनरत्न by व्यव म p 226

P 273 वर्च स्थान वह्निचय – This is Br p 167 v 49

P 274 यान्त्यायान्ति॰ and यस्तत्र॰ – These are Br p 168 vv 51 and 52

P 279 क्षेत्र गृहीत्वा॰ and चिरावसन्न – These two are Br p 279 verses 54–55

P 281 देशग्रामकुलादीना – These three are Br p 169 verses 2–4

P 281 l 9 द्रव्य विना – व्यव प्र p 281 mentions the explanation given by the मदनरत्न and that given by the कल्पतरु द्र य विनेत्यत्र द्र यशब्दोऽभिधेयपर । तेनोच्यमानार्थव्यतिरेकेणैवविधमभिधान वाक्पारुष्यमिति कल्पतरौ । द्रव्य विना द्रव्यवैशिष्ट्य विनेति मदनरत्ने अपरार्क p 806 gives the same explanation as the कल्पतरु and in the same words The स्मृतिच॰ II p 6 says द्रव्य विना द्रव्यवैशिष्ट्य विनेत्यर्थ' The व्यव म p 227 explains द्रव्यवैशिष्ट्य विना केवल वाक्कृतमेवेत्यर्थ Vide कल्पतरु p 473

P 281 पारुष्यदोषा – This is नारद (दण्डपारुष्य verse 8) and is quoted as such by the मिता॰ on या II 212

P 281 समानयो समो दण्ड – This is Br p 170 v 8

P 282 विप्र गताय दण्डस्तु – This and the following verses up to the end of the page are Br pp 171–172 verses 1–16 and 18 स्वच्छन्द्या पराधिन – is a half verse and should have been placed just below विगाम्नाय

P 283 ll 5–6 एतच्च सापराधेषु व्रातायाया – Vide मिता on या II 204 for these words

P 283 ll 17–22 उक्त चत कात्यायनन चन्द्रिकायाम् – Vide स्मृतिच II p 327 for this explanation of कात्यायन s verse

P 284 स्पतर p 175 ascribes the verse मोहात्प्रमादात् to both कात्या and उशनस्

P 285 आक्रुष्टस्तु समाक्रोशास्ताडित – This is Br p 176 v 19

P 286 असाक्षिकहत – The मन्नरत्न s explanation of this is almost the same as that of the मिता on it

P 288 अङ्गावपीडने चैव – This is Br p 176 v 15

P 291 प्रकाशवाप्रकाशा – This and the following two verses are Br p 178 verses 1–3

P 291–292 प्रच्छाद्य दोष – This and the following eight verses are Br pp 179–181 verses 10, 12–19 in a slightly different order and with variant readings

P 293 उत्क्षेपकस्य – This half verse is Br p 179 v 6 (first half) The reading there is उत्क्षेपकस्तु सन्दशैर्भेत्त्या॰

P 293 तथा पा वमुषा – This half verse is Br p 179 v 8

P 294 गोहतुनासिका – This half verse is Br p 182 v 22 (latter half)

P 294 सवस्व हरतो नारी – The first half occurs in नारद परिशिष्ट (v 28) but the latter half (वाजि बृहस्पति) does not occur therein This last means 'सर्वस्वमाददीत' The वि र p 316 reads वाजिवारणबालानां and appears to ascribe the half verse to व्यास

P 295 प्रदाप्यापहर्तं – This half verse is Br p 179 v 5 (latter half)

P. 296 ससर्गन्विह्न० – This half verse is Br p 179 v 5 (first half)

P 297 मनुष्यमारण – This is Br p 183 v 2

P 298 हत सदृश्यते यत्र – These four verses are Br pp 186 187 verses 21 23–25

P 298 प्रकाशघातका ये तु – This is Br p 184 v 10

P 299 एकस्य बहवो यत्र – The three verses are Br p 185 verses 14–15 and p 186 v 20

P 300 The printed Baud Dh S reads गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा शस्त्र धर्मं यपेक्षया वसिष्ठ III 24 is आत्मत्राणे वर्णसवर्गे वा ब्राह्मणवैश्यौ शस्त्रमाददीयाताम् I could not find this sūtra in विष्णु

P 300 नाततायिवधे – This half verse is Br p 185 v 17 (first half)

P 301 आततायिनि – We must read जन्मत which is to be connected with उत्कृष्टे स्मृतिच II p 315 and कुल्लूक on मनु 8 350 read जन्मत व्य म p 240 reads तप स्वाध्यायसयुते पापे हीने वधो भृगु – This appears to be a reference to मनु IV 162 But vide मनु VIII 350 which is apparently in conflict with IV 162

P 301 ll 16–18 आत्मरक्षणाद्यर्थं विज्ञानेश्वराचार्यकृता व्यवस्था – Vide the मिता on या II 21 where the conclusion established is अतश्च ब्राह्मणादय आततायिनश्च आत्मादित्राणार्थं हिंसानभिसन्धिना निवार्यमाणा प्रमादाद्यदि विपद्येरस्तत्र लघुप्रायश्चित्त राजदण्डाभावश्चेति निश्चय

P 301 l 19, p 302 l 5 – स्मृतिचन्द्रिका II 315 quotes the three verses as देवल's and remarks 'भ्रूणमपि ब्राह्मणमपि दण्डापूपन्यायाद्ग्रामप्याततायिनमात्मपरित्राणायावश्य हन्यादित्यर्थ The verse आत्मत्याग० is ascribed to देवल by व्यव नि p 519, while the verse उद्यम्य शस्त्र० is

ascribed to गालव by व्य म p 242 and to देवल by व्यव प्र p 20

P 302 स्वाध्यायिन कुले जात - This is Br p 186 v 19

P 302 आततायिनमुत्कृष्ट - This is Br p 186 v 18

P 303 द्विगुणो वा - This half verse is Br p 343 v 112

P 305 क्षेत्रोपकरण चव - These four verses are Br pp 183-184 verses 5-8

P, 303 l 22 - p 304 l 2 अत्र विनाशयन् स्पष्टीक्रियते - This passage of the मदनरत्न is quoted by व्य म p 243

P 304 माप्रत माहम This half verse is Br p 186 v 20

P 304 अनिच्छन्त्या - This is Br p 188 v 3

P 305 सहसा कामयेद्यस्तु and दमो नेय - These two are Br p 190 verses 13 and 15 The व्यव म p 245 reads सप्रमापणम् but the स्मृतिच II p 321 reads सप्रमापणम् and explains अविस्वर्णाया गमने सप्रमापणं प्रमापणमपि पुम कार्यम् । सवस्वहरण कृत्वा प्रमापयेदित्यर्थ

P 305 ll 7-8 अनुलोमगातिषु दण्ड - These words are quoted from the मदनरत्न in व्यव प्र p 397

P 306 पापमूल सग्रहण - This and the following three verses are Br pp 188 189 verses 1-5

P 307 छद्मना कामयेद्यस्तु - This verse and the following are Br p 190 verses 14-15

P 307 अपाङ्गप्रेक्षण - This verse and the following two are Br 189 verses 6-8

P 308 त्रयाणामपि - This is Br p 190 v 11

P 310 व्यास । गुप्ताया &c The स्मृतिच II p 321, व्यव नि p 401 read इच्छन्त्यामागताया तु which makes good sense

P 312 परदाराभिमर्शे तु - This verse and the following half are ascribed to बृहस्पति by व्यव म p 249 and to मनु by व्यव नि p 400 They are मनु 8 352 and 359 (first half) with a variant reading viz, °भिमर्शेषु प्रवृत्तान्नॄन् महीपति

P 312 ll 17–20 मदमोहितेति चन्द्रिकाकार – Vide स्मृतिच० II p 323 which says मदमोहितेति वदन् वधदण्डस्यासार्वत्रिकत्वमिति दर्शयति तेन नाया कणादिकर्तनम् इति प्रागुक्तो दण्डो रागादत्यन्तासक्तविषय इति गम्यते । अत्यन्तासक्तिरहितविषये तु न शारीरो दण्ड । सव्यवहारार्थं यत्पुस परदारेषु तच्चैना चारयेद्व्रतम् इति प्रायश्चित्तविधानात् ।

P 312 गृहमागत्य या नारी – This is Br p 191 v 16

P 313 ll 16–17 अब्राह्मणी पुश्चली – These words are expressly quoted from the मदनरत्न by व्यव प्र p 402

P 314 l 10 केशाकेशि – Vide मिता on या II 233 which explains this word and from which the मदनरत्न appears to have taken its own explanation "तत्र तेनेदमिति सरूपे (पा २ २ २७) इति बहुव्रीहौ सति इच् कर्मव्यतिहारे (पा ५ ४ १२७) इति समासान्त इच्प्रत्यय । अव्ययत्वाच्च लुप्ततृतीयाविभक्ति ।

P 316 सूक्ष्मेभ्योऽपि – This is Br p 192 v 2

P 316 पक्षद्वयावसाने – This verse is not found in the printed नारदस्मृति but it is ascribed to नारद by many works such as the स्मृतिच II p 240, व्यव नि p 391, वि र p 412, व्यव प्र p 406

P 317 वेक्षणे is equal to अवेक्षणे अ being elided according to the कारिका वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो

P 318 देवदत्तत्व च स्त्रीणा इत्यर्थवाद –These words are expressly quoted from the मदनरत्न by व्यव प्र p 409

P 319 भर्त्रा पत्नी – This verse is Br p 193 v 7

P 321 विभागोऽर्थस्य पित्र्यादे – The व्यव म (p 94) reads पित्र्यस्य, but notes मदनस्तु पित्र्यादेरित्येव पपाठ

P 322 The व्य म p 94 notes that the verses पितृद्रव्यविभाग are quoted in the मदनरत्न from the स्मृतिसंग्रह

P 322 ll 23–24–आक्षेपो भर्त्सनम् – This explanation is quoted by the व्यव म p 90 from the मदनरत्न

P 323 l 12 विदितोऽर्थागम शास्त्रे यथावर्णं पृथक् पृथक् – The व्यव प्र —— (II p 257) read

यथावर्णं while the मदनरत्न read तथावर्णि पृथक् पृथक्. But all our three mss read यथावर्णम्.

P 324 ll 12 1? धारेश्वरभट्ट - It is somewhat amusing that धारेश्वर who is no one else than king Bhoja is styled धारेश्वरभट्ट by the मदनरत्न धारेश्वराचार्य by the व्यव. म p 89 and धारेश्वरसूरि by the स्मृतिच II p 257

P 324 ll 19–20 उक्तं नयविवेके ... भवनाथेन - The मदनरत्न here tells us that भवनाथ was a brilliant adherent of the प्राभाकर school of the पूर्वमीमांसा The स्मृतिच II p 257 quotes the passage of the नयविवेक which is quoted here It is also quoted by the व्यव प्र p 420, but in a corrupt form The व्यव म p 89 simply mentions the नयविवेक without citing any passage from it

P 325 ll 1 2 व्याकरणशास्त्रस्य ... व्याख्यानाच्छास्त्रस्येति-On पाणिनि I 1 62 (प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्) the first वार्तिक is प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य But the महाभाष्य appears to employ these words in a different sense when it says सच्छास्त्रेणान्वाख्यायते सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति

P 325 l 8 उक्तं च नयविवेके ... इम् - These words are quoted in व्यव प्र p 422 They occur in the स्मृतिच॰ II p 257 also तथा च नयविवेके भवनाथेनैव निरूपितं तच्च तस्य तदर्हं यद्येनार्जितमिति ग्रन्थेन This is probably the earliest reference to भवनाथ in a धर्मशास्त्र work

P 325 l 19 भट्टमतानुसारिणि तन्त्ररत्नेऽपि - Vide तन्त्ररत्न (सरस्वतीभवन series) part I p 19 for the passage तन्त्ररत्न is a work of पार्थसारथिमिश्र who follows भट्ट (कुमारिलभट्ट)

P 325 ll 12–26 यत्तु कैश्चित् ... तदेतन्न सुन्दरमिव प्रतिभाति - Here the मदनरत्न criticizes the view of विज्ञानेश्वर in the मिता॰ on या II 114 where occur the words "विभागप्रयोजनं तु यद्वर्हितेनार्जयन्ति॰ &c"

P 326 l 1 ये लोकसिद्धा शब्दास्ते सर्वे सामान्यतो विशेषतो वानुशिष्टा एवेति – compare महाभाष्य कथ तहीमे शब्दा प्रतिपत्तव्या । किञ्चित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्य येनाल्पेन यत्नेन महतो महत शब्दौघान् प्रतिपद्येरन् (ed by Kielhorn vol I p 7)

P 326 ll 8–16 तस्माद्यद्राहृतंनेति वाक्य प्रायश्चित्त विदधाति – The व्यव प्र p 423 sets out the view of the मदनरत्न that असत्प्रतिग्रह does create ownership but makes the receiver incur dosa and leads to प्रायश्चित्त

P 327 ll 1–2 शङ्खोऽपि – अकाम &c This text is ascribed to शङ्ख by the मिता (on या II 114) अपरार्क p 718, परा मा III p 457 स्मृतिच II p 258 and several other works while the व्यव म p 96 ascribes it to हारीत and quote the मदनरत्न s explanation of अकामे वि र p 462 reads न चकामे पितरि and ascribes it to शङ्खलिखित

P 327 पित्रोरभाव – This is Br p 196 v 9 The last पाद is read as जावतारपि शस्यत also in व्यव प्र p 433, व्यव नि p 407 व्यव म p 94 while Br reads it as प्रत्तासु भगिनासु च

P 327 ll 22–23 प्रत्तास सम्भवत्यत – Almost these very words occur in व्यव म p 95 (प्रत्तास रजारमणानवृत्त्या विशेषणम्) This passage of नारद has been variously read in the निबन्धs For example the दायभाग reads विनष्ट वाप्यशरण and adds विनष्टे पतिते अशरण गृहस्थाश्रमरहित। यदा निवृत्त वापि मरणादित (रमणादित ?) पाठस्तदा मरणान्निवृत्त जीवति निस्पृह इति। पाठान्तरमनादरम्। (I 33 p 18) Vide also वि र p 464 for other readings

P 328 एकपाकेन वसता – This is Br p 196 v 5

P 329 ll 1–2 पितुरशद्वयग्रहण इति – This is quoted as from the मदनरत्न in व्यव म p 98

P 329 ll 2–3 एकशब्दो पारिजातकार The work पारिजात here mentioned seems to be व्यवहारपारिजात and

not मदनपारिजात as the व्यव प्र p 444 remarks व्यवहारपारिजातकार इद वचनमेव व्याचष्ट । एकशब्दोऽत्र श्रेष्ठवाचीति The दायभाग (II 59 p 48) explains एकस्य पुत्र एकपुत्र एकपुत्रश्चौरस The व्यव म p 98 mentions the view of मदनरत्न contained in these lines

P 329 सकल द्रव्यजात – व्यव प्र p 448 expressly quotes this verse of कात्यायन from the मदनरत्न

P 329 ll 21–22 पितृकृत निवर्तनीय – व्यव म p 99 refers to this explanation of the मदनरत्न

P 330 ll 1–3 पत्न्या न विद्यते – These words are quoted from the मदनरत्न by the व्यव प्र p 441 This is really a sutra of आपस्तम्ब but several writers ascribe it to हारीत (e g स्मृतिच II p 268) On p 510 the व्यव प्र ascribes to गोतम the sūtra पाणिग्रहणाद्धि सहत्व कर्मसु which आपस्तम्ब states after जायापत्योर्न विभागो विद्यते

P 330 ऊढाया – This verse is quoted in the स्मृतिच I p 12 from an unnamed पुराण

P 331 यथा नियोगधर्मो नो–This verse is quoted by the मिता (on या II 117) but without name The परा मा II p 492 the स्मृतिच II p 266, व्यव प्र p 443, व्यव सार p 219 ascribe it to सग्रहकार or स्मृतिसंग्रहकार For a discourse on the Kalivarjya actions vide H of Dh vol III p 926–966 and pp 1013–14 The व्यव नि p 414 ascribes it to प्रजापति

P 331 ll 11–12 स्त्रीधनसहितायास्तु श्वराचार्यो – Vide मिता on या II 115 123 for the view of विज्ञानेश्वर

P 331 l 13 जननीग्रहण लक्षणम् – This passage is quoted with approval from the मदनरत्न by व्यव प्र p. 454

P 331 ll 18–21–Vide स्मृतिच II p 268 which says तथा च विभाज्यराशेरतिबहुत्वे निर्धनानामपि जनन्यादीनां न समांशहरण किन्तु यथास्वोपयोग समाशन्यूनस्यैवांशस्य हरणमित्यपि गम्यते ।

P 331 यथेकजाता बहव – This is Br p 199 v 24 परा मा III p 503 reads स्ववर्णैस्तैर्विभक्त य

P 332 सवर्णा भिन्नसख्या ये – This half verse is Br p 199 v 25 (first half)

P 332 तृतीय पञ्चमश्चैव – This is Br p 206 v 66

P 333 द्रव्ये पितामहोपात्त – This is Br p 197 v 14

P 333 निबन्धो द्रव्यमेव च – For the meaning of निबन्ध vide H of Dh vol III p 575 n 1082

P 333 पैतामह हृत पित्रा – These two are Br p 205 verses 58–59

P 334 न प्रतिग्रहभूर्देया – This is Br p 217 v 121

P 334 अनपत्यस्य शुश्रूषु० – This is Br p 217 v 125

P 335 l 6 कलिवर्ज्यप्रकरण – Vide note above on the verse यथा नियोगधर्मा ना

P 336 एक एवौरस पित्र्ये – This is Br p 207 v 70

P 337 दत्तकादीनामौरसप्रतिकूलत्व याज्ञिना मतम् – Vide मिता on या II 132 यदपि मनुवचन एक एवौरस तदपि दत्तकादीना मौरसप्रतिकूलत्वे निर्गुणत्व च वदित यम्

P 337 ll 17–19 अत्र शूद्रणात – The passage is cited from the मदनरत्न almost in the same words by the व्यव म p 104 Though the Mit on या II 133–134 employs almost the same phraseology it is to be noticed that the व्यव म expressly names the मदनरत्न (and not the मिता)

P 337 असस्कृता भ्रातरस्तु – This is Br p 199 v 27

P 338 ll 1–2 यवीयस इति नुमुदीघ० Vide पा VII 1 70 (उगिदचा सर्वनामस्थानेऽधातो) and पा VI 4 10 (सान्त महत सयोगस्य) व्यव प्र p 458 refers to मदनरत्न for the explanation of यवीयस and for भ्रातृ लक्षणम्

P 338 यत्तु कैश्चिदुक्त &c – Vide the मिता on या II 124 where the मिता० combats this view and states that the explanation (of Manu IX 118) given by असहाय, मेधातिथि and itself is better and not

that of भारुचि The स वि p 361 says that the view opposed to that of the मिता is held by भारुचि अपरार्क and others

P 339 पित्रा सह विभक्ता ये—This verse and the following half verse are Br p 204 verses 54–55

P 340 पुत्रे सह These two verses are Br pp 204–205 verses 56–57

P 341 कृताऽकृत विभाग वा This and the following four verses are Br p 206 verses 63–67

P 343 l 15 मातुरपाकृत—Vide H of Dh vol II pp 542–546 for मातुपाकृत

P 344 अनपत्यानन्त्यज In the printed मनुस्मृति the latter half is different viz स्वयमीहितलब्ध तन्नाकामो दातुमर्हति The difference seems to have been comparatively ancient The मिता (on या II 118), व्यव प्र p 507 व्यव म p 124 read as in the text of the मदनरत्न while अपरार्क p 72 व्यव नि p 444, न्यायभाग VI 2 (p 11) read as in the printed मनुस्मृति

P 345 l 9 व्यव यत्त पठित—This is quoted from the मदनरत्न by व्यव म p 125

P 345 l 2 अप्रुतापि आवश्यापि - The व्यव म p 126 quotes this explanation of the मदनरत्न but does not agree with it भाग दास्यामीत्यप्रतिश्रुत इति तु युक्तम्'

P 346 ll 15–17 अय च निषेधो दातव्यम्—This is quoted expressly from the मदनरत्न by the व्यव म p 127

P 347 पितामहपितृव्या च—This is Br p 203 v 46

P 348 वस्त्रालङ्कारशय्यादि This is Br p 205 v 6

P 349 ll 6–7 योगक्षेम Vide अपरार्क p 26 quoting two verses from the महाभारत for the meaning of योगक्षेम and my exhaustive note on p 217 of my edition of the text of the व्यव म (with notes etc)

P 350 वस्त्रादयोऽविभाज्या यै० – The first three verses are Br p 203 verses 47 50–51 and the last half verse is Br p 204 v 52 (latter half) All these verses are found in अपरार्क p 726 स्मृतिच II 277, वि र p 507–8, परा मा III pp 564–565, व्यव म p 130 Some of these also add a half verse viz योगक्षेमवतो लाभ समत्वेन विभज्यते before प्रचारश्च etc

P 351 ll 5–7 प्रयोज्यशब्दन The वि र p 507 explains प्रयोज्य प्रयुक्तमृणमिति हलायुध । प्रयोज्य प्रयोगार्ह पुस्तकादि तन्न विभज्येत मर्यादिभिरिति पारिजात । शिल्पार्थ तूलिकादि The दायभाग also (VI 28 p 127) explains प्रायोज्य यद्यस्य प्रयोजनार्ह यथा श्रुतादौ पुस्तकादि etc

P 351 ll 9–10–We should read जात्या or जाते (as in वि र p 507) This verse is almost the same as the verse at the end of कात्यय's अर्थशास्त्र III 7 (p 165) which reads देशस्य जात्या सङ्घस्य ग्रामस्य वापि य । उचितस्तस्य तनैव etc

P 352 विभाग तु कृत This is ascribed to मनु by परा मा III p 566, स्मृतिच II p 309

P 353 पृथगाय-ययाधान This is Br 221 v 147

P 353 साहस स्थावरस्वाम्य – This is Br p 220 v 145

P 354 विभागे यत्र स देहो – This is not found in the printed मनुस्मृति, but it is ascribed to मनु also by the परा मा III p 571, स्मृतिच II p 311, व्यव म p 136 व्य प्र p 564,

P 554 स्वभावाद्यदि दद्युस्ते – The printed text of नारद स्मृतिच II p 309 व्यव प्र p 561, वि र p 614 read स्वान्भागान्यादि दद्यु while व्यव म p 136 reads as in the text

P 355 विभक्ता अविभक्ता वा – This is quoted by the मिता on या II 114 (without name) and is ascribed to कात्यायन by अपरार्क p 757 while मदनपारिजात p 690,

परा मा III 316 व्यव प्र 562, व्यव म p 136 ascribe it to बृहस्पति and दायभाग II 27 p 34 to व्यास

P 355 ll 3 9 न व्यापारेतर सि यल्वेवेल्याहु – The व्यव म p 136 expressly mentions the views of the मदनरत्न and of रत्नाकर on the verse विभक्ता अविभक्ता वा The passage (ll 6–9) almost word for word is taken from the मिता on या II 114 where it explains the verse विभक्ता अविभक्ता वा

P 355 यनाशो यादृशा – This half verse and the verse स्व अर्जित are Br p 221 v 119 and p 220 v 140 respectively

P 356 पितृद्विट् पपपात्रित – For अपपात्रित there are various readings The printed नारदस्मृति reads औपपातिक Some mss of the व्यव म p 163 read अपयात्रित, they read अपपात्रित The व्यव म p 163 expressly mentions the explanation of अपपात्रित given by the मदनरत्न disapproves of it and explains अपयात्रित as व्यवसायार्थ नावादिना समुद्रमध्ये गमनं तत् तु युक्तम् । द्विजस्याब्धौ तु नौयातु शोधितस्याप्य संग्रहः इति तस्य कलौ समगनिषेधात् । राजद्रोहादौ घटस्फोटबहि ष्कारावस्थितिधानाच्च Vide my notes to the व्यव म (text) pp 305–307 for the various readings and their explanations The दायतत्त्व (p 172) says कल्पतरुकृता तु औपपातिक इत्यत्र अपपात्रित इति पठित्वा राजवधादिदोषेण बान्धवैयस्य घटापवर्जन कृतमिति विवृतम्' The स्मृतिच II p 270, वि र p 491, अपरार्क p 720 give practically the same explanation About seavoyage being prohibited in कलियुग, vide H of Dh vol III pp 933–938 The व्यव म is wrong in its remark राजद्रोहादौ रविधानाच्च, as will appear from गौतमधर्मसूत्र 20 1–4, मनु XI 183–184 and या III 294

P 356 सवर्णोजोऽप्यगुणवान – This and the following three verses are Br p 201 verses 34–37

P 357 ll 24–25 प्रव्रज्यावसितो न पोषणीय – The व्यव म p 165 mention this सन्यासमन्युनत पुत्रावपि न भरणीयाविति मदनादय

P 358 ll 13–14 पोषक्प्रातिकूल्यमात्रे त्वद्धा This probably refers to the remark of the मिता० (on या II 142) भरणीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्चेत न पुन प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्तव्यम् The व्यव म p 1 6 mentions this as the view of मदन and others

P 359 ll 5–6 यद्यप्यत्र पुत्रशब्द ... पयत्रस्यात Vide H of Dh vol III pp 645–661 for the several kinds of sons and prohibition against secondary sons in the Kali age (p 931)

P 359 आम्नाये स्मृतितन्त्रे च These three are Br p 211 verses 92–94

P 359 अपुत्रा शयन भर्तु This is ascribed to बृहस्पति by the मदनरत्न to वृद्धमनु by the मिता on या II 135, स्मृतिच II p 291 परा मा III p 534 (to मनु) व्यव नि p 448, व्यव प्र p 489

P 360 ll 4–8 यत्तु स्थावरग्रहणनिषेधक स्मृतिचन्द्रिकाया बार्हस्पत्यत्वेन निबद्ध – Vide स्मृतिच II pp 291–292 where the स्मृतिच states that the text applies to a widow who has no daughter even The व्यव प्र (pp 489-90) mentions the views of the स्मृतिच० and the मदनरत्न but criticizes the latter for holding that the text यद्विभक्ते if authoritative applies only to a wife who is married in the Āsura form and approve of the views of the स्मृतिच

P 360 ll 10–11 प्रत्युत कल्पतरुप्रभृतिषु जङ्गम स्थावर हेम बृहस्पति वचनत्वेन निबद्धत्वात् – By अपरार्क 741, दायभाग XI 2 (p 150), वि र p 596 the two verses जङ्गम स्थावरं हेम are ascribed to बृहस्पति and not to प्रजापति

P 360 ll 19–20 स्थावरं मुक्त्वेत्यभिधान विद्यारण्यश्रीचरणा – Vide परा मा III p 536 where on यद्विभक्ते it is remarked तन्निगन्नायात्ानुमतिम तरेण स्थावरविक्रयनिषेधपरम्'

P 361 मृते भर्तरि – This is ascribed to बृहस्पति by the स्मृतिच II p 292 while व्यव म p 138 ascribes it to कात्यायन and म वि p 411 cites without name

P 361 ll 13–20 यानि तथा प्रस्तुत्य तेषा पाठात् – This view of the मदनरत्न is expressly mentioned by the व्यव म p 139 the मिता on या II 135 also holds that the rse भरण चास्य॰ refers to the childless widows of re united co parceners

P 361 यावत्सो विधवा॰ – This verse is quoted as नारद's in व्यव प्र p 516 also

P 362 ll 1–6 अविभक्तग्रहण व्यवस्था – This view of the मदनरत्न is expressly mentioned by the व्यव म p 139 but is not approved of The मदनरत्न appears to follow the स्मृतिच II p 292 व्यव प्र p 516 holds the same view of this verse as the व्यव म

P 362 The verse एवमेव विधि is ascribed to मनु by स वि p 411

P 363 अज्ञादज्ञात्सम्भवति – These are Br p 217 v 127 and p 218 v 132 (first half)

P 364 तथा वृद्धविष्णु – अपुत्रधन पत्न्यभिगामि भ्रातृपुत्रगामि तदभावे सकुल्यगामि – The printed text of the विष्णुधर्मसूत्र reads तदभावे बन्धुगामि after भ्रातृपुत्रगामि अपरार्क p 741, व्यव प्र p 491 contain these words in the quotation from विष्णु while they (तदभावे बन्धुगामि) are omitted in the व्यव म p 142 The quotation (अपुत्रधन &c) is cited as वृद्धविष्णु's by the मिता (on या II 135), परा मा III pp 526, 527, व्यवहारसार p 252 most works including the मिता read तदभावे पितृगामि 'तदभावे मातृगामि', but वि र p 601

and वि चि p 151 and दीपकालिका read तदभावे मातृ गामि तदभावे पितृगामि The व्यव प्र p 524 remarks तस्मात्स्मृतिचन्द्रिका – मदनरत्नकार–कल्पतरु–रत्नाकर–पारिजातकारप्र भृतीना बहूना पितुरभावे मातु पुत्रधनाधिकार इत्येव सिद्धान्त । The reference to the रत्नाकर in व्यव प्र seems to be wrong as in the printed विवादरत्नाकर p 601 it is expressly stated मात्रभावे पित्रधिकारबोधनमनेनेति

P 364 अत एव मनु । अनन्तर सपिण्डो यस्तस्य &c The usual reading of मनु IX 187 is अनन्तर सपिण्डाद्यस्तस्य &c A great deal of controversy has raged round this latter reading Vide H of Dh vol III p 735–734 and note 1418 for the various read ings and their explanations

P 364 बहवो ज्ञातयो यत्र – This is Br p 219 v 138

P 366 आत्मपितृष्वसु पुत्रा – These three verses are ascribed to बौधायन by परा मा III p 528, व्यव नि p 455 and to वृद्धशातातप by the मदनपारिजात p 674 and बालम्भट्टी while the मिता the स्मृतिच , स वि merely cite them as स्मृत्यन्तरे

P 366 बहवो ज्ञातयो यत्र – This is ascribed to बृहस्पति by the स्मृतिच II p 501, परा मा III p 529, वि र p 601 व्यव प्र p 527 व्यव म p 143 and others

P 367 येऽपुत्रा क्षत्रावट्शूद्रा – This is Br p 216 v 119

P 368 एव क्रमशब्दस्य प्रतिलोमक्रमपरत्व विज्ञानेश्वराचार्यै – Vide the मिता on या II 137 where it says क्रमेण प्राते लोमक्रमण The व्यव म p 145 quotes the views of both विज्ञानेश्वर and मदन but does not expressly state which of the two he prefers From the way, however, in which the two views are sta ted, it appears that the व्यव म prefers the view of मदन The व्यव प्र p 531 follows the मिता०, but mention the view of the मदनरत्न also (p 532)

P 369 ससृष्टानां तु य कश्चिद्–This is Br p 215 v 112

P 369 ll 10–13 एतच्च–अर्जकस्य द्वौ &c –This view of the मदनरत्न is quoted by the व्यव म p 147, but in a somewhat different form अर्जकस्य द्वौ भागावित्यने-नैव भागद्वयसिद्धावससृष्टविभागे पितृद्रव्यानुपरोधेनैवार्जने भागद्वयं ससृष्टिभागे तु ससृष्टधनविरोधेनाप्यर्जने भागद्वयनित्यर्थवदेतद्वचनामिति मदन The स्मृतिच (II p 303 ससृष्टद्रव्यानुपरोधेनार्जितेऽपि विभाज्यत्वविधानार्थमेतत्) परा मा III p 537, व्यव प्र p 533 draw the same conclusion from the verse of बृहस्पति (ससृष्टाना &c) as the मदनरत्न does

P 369 विभक्तो य पुन –This is Br p 215 v 113

P 371 ll 9–13 अन्तधन च ग्ति शेष The व्यव म (p 150 ll 5–7) mentions the views of Madana on the verse अन्तधन and discards them Its own view is that cattle and the like (of a re united copar cener) is taken by सोदर and असोदर brothers The व्यव प्र p 537 refers to the मदनरत्न s explanation of the verse of प्रजापति

P 371 ll 13–19 स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु रित्याह The views of the स्मृतिच are set out on II p 305 मनुवचन तावत्स्थावरतदितरधनसद्भावविषयम् । प्रजापतिना तत्रैव ससृष्टाससृष्टाना विभज्य ग्रहणाभिधानात् । एव च पारिशेष्यात् केवलस्थावरसद्भावविषये केवलस्थावरेतरद्रव्यसद्भावविषये वा याज्ञवल्क्यवचन द्रष्टव्यम् ।

P 371 ll 22–25 कि च मनुवचन मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पनापत्त्या कल्पनागौरवदोष प्रादु ष्यात् – This refers to the assumption of all medieval writers that smrtis were to be deemed authoritative because they were based on the Veda Vide for a discussion of this topic H of Dh vol III pp 828–831

P 372 ससृष्टौ यौ etc –This half verse is Br p 214 v 106 It is quoted by स्मृतिच II p 304, वि र p 608, व्यव म p 150

P 372 ll 13–14 स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्येति वाक्योपात्तस्यापुत्रस्येति पदस्य नुषङ्गात् The व्यव म (p 147 ll 10–15) quotes the view of the मदनरत्न and criticizes it

P 372 ll 19–25 The न्याय is सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवत् Vide व्यव प्र p 540 The corrupt passage of the text may be read as follows न च पितृव्यादि संसृष्टिष्वपुत्रस्येति विशेषण सम्भवात्–सम्भवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थवत्–इति न्यायेनाश्रीयते पुत्रससृष्टिन पितुस्तु न तद्विशेषणम सम्भवात् ।

P 372–373 पूर्वमीमासाशास्त्रविरुद्धवाक्यभेदापादकविधिवैषम्यप्रसङ्गात् – for explanation of *Vakyabheda* and *Vidhivaisamya* vide H of Dh vol III pp 695 and 605

P 373 ll 5–8 जीवन्नेव वा हारीतवचनेन – Acc to the स्मृतिच II p 262 and वि र p 465 the explanations of some of the words of हारीत are वनमाश्रयेत् वानप्रस्थ स्यात् । वृद्धाश्रम चतुर्थाश्रम । भूयिष्ठमादाय द्वैगुण्येन भूयिष्ठभाग स्वयमादाय गृह एव वसेत् । उपदस्येत् उपक्षीयेत । क्षीणान् अशनाद्यभावेन क्षीणान् पुत्रान् पुन पूर्ववद् विभजेदित्यर्थ

P 373 अनीशा पूर्वजा पित्र्ये – These are Br p 204 verses 55–57

P 374 ll 11–12 आ सस्कारादित्यत्राङभिविधौ – पाणिनि II 1 13 is आङ्मर्यादाभिविध्यो

P 374 ll 16–17 मातापितराविति पाठक्रम – The मदनरत्न holds that even in the case of succession to a re united member the mother takes before the father The व्यव म (p 152 ll 4–7) refers to this view and so does the व्यव प्र p 539

P 374 या तस्य भगिनी – This is Br p 214 v 108

P 375 ll 22–23 गृहोपस्करादीना तच्छुल्कम् The व्यव प्र p 543 quotes this explanation of the मदनरत्न and contrasts it with that of the मिता० मिताक्षराया तु यद्गृ

P 376 ll 5–10 स्थावरेतर सत्या शक्तौ दातव्यम् - These views of the मदनरत्न are mentioned in almost the same words by the व्यव म p 154

P 378 l 8 वृत्तिर्जीवनार्थं &c – This explanation is quoted by the व्यव प्र p 545 which further notes that the स्मृतिच read वृद्धि for वृत्ति and explained it as वर्धनार्थं पित्रादिना दत्तम् But Mr Gharpure s edition of the स्मृतिच (II p 283) reads वृत्तिराभरण

P 379 यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्न – This is quoted by the मिता on या II 135 as the verse of somebody The व्यव म p 157 ascribes it to कात्यायन

P 380 स्त्रीधन स्यादपत्याना – This is Br p 200 v 31

P 380 ll 21–22 यौतकं युतयोर्यौतकमिति – This explanation is quoted almost in the same words by the व्यव म p 158

P 382 मातृष्वसा मातुलानी These two verses are Br p 200 vv 32–3 They are quoted by अपरार्क p 154, स्मृतिच II p 287 वि र p 525 परा मा III p 555, व्यव नि p 472, स वि p 586, व्यव म p 161, व्यव प्र pp 553–54 and many other works

P 383 अन्योन्यपरिगृहीता – This is Br p 225 v 1

P 384 द्यूतमेतत्पुराकल्पे – This is also उद्योगपर्व 37 19

मदनरत्नप्रदीप (व्यवहारविवेकोद्द्योत)-स्थानामवतरणानां सूचिः

Index of quotations

(N B —Vedic quotati ns and P nini s sutras are not included Half verses when independently quoted are included)

अवतरणाना सूचि

अवतरणाना सूचि

अवतरणाना सूचि

द

NOTE

The Anup Sanskrit Library has one of the richest collections of Dharmaśāstra Works When the Library wanted to publish some of the rare and more important among these, I could not think of any other scholar than Mahamahopādhyaya Dr P V Kane, our most distinguished historian of Dharmaśāstra, and when I approached him with my request to take up one of these for the Ganga Oriental Series, he kindly agreed and chose the Vyavahāroddyota of the Madanaratna on which he was already working and of which there was a ms in this Library

It is not for me to say anything regarding this work and its importance when a scholar of Dr Kane's eminence has dealt with these things in the Introduction I have only to express the grateful thanks of the Anup Sanskrit Library to him for having agreed to edit this for the Ganga Oriental Series and finished the work in a short time amidst his various other literary pre-occupations The thanks of the Library are also due to the Nirṇaya sāgara Press for the early printing and the fine get-up of the book

Anup Sanskrit Library }
2-10-48 }

K Madhava Krishna Sarma
Curator

PUBLICATIONS OF THE ANUP SANSKRIT LIBRARY

I CATALOGUES

1 The Catalogue of Sanskrit MSS in the Anup Sanskrit Library by Dr C Kunhan Raja and K Madhava Krishna Sarma M O L (Fasc I—IV) Rs 5-0-0 each

2 The Catalogue of Rajasthani MSS Rs 7-8-0

IN THE PRESS

1 Catalogue of Sanskrit MSS (Fasc V)

IN PREPARATION

1 Catalogue of Hindi MSS by Dina Nath Khatri M A

II THE GANGA ORIENTAL SERIES SANSKRIT

General Editor K Madhava Krishna Sarma M O L

WORKS PUBLISHED

Dedicatory Volume अनूपसिंहगुणावतार Edited by Dr C Kunhan Raja Rs 1-0-0

1 अकबरसाहिश्रृङ्गारदर्पण Edited by K Madhava Krishna Sarma M O L Rs 2-0-0

2 जगद्विजयछन्दस् Edited by Dr C Kunhan Raja Rs 3-4-0

3 मुद्राराक्षसपूर्वसंकथानक with an anonymous मुद्राराक्षसपूर्वपीठिका Edited by Dr Dasharatha Sharma Rs 1-12-0

4 संगीतराज of महाराणा कुम्भकर्ण Vol I पाठ्यरत्नकोश Edited by Dr C Kunhan Raja Rs 3-0-0

5 टोडरानन्द (धर्मशास्त्र) by राजा टोडरमल Edited by Dr P L Vaidya Rs 10-0-0

6 मदनरत्नव्यवहारकाण्ड (धर्मशास्त्र) by मदनसिंह Edited by M M Dr P V Kane M A LL M D Litt Rs 10-0-0

IN PREPARATION

1 भृगुवंशमहाकाव्य of मामबाजी प्रतापराय Edited by Dr Dasharatha Sharma

2 करुणावतंस or दुष्टदमन of होसिङ्गकृष्ण

3 अनूपरत्नाकर (धर्मशास्त्र) by महाराजा अनूपसिंहजी of Bikaner Edited by Dr C Kunhan Raja

4 रायसिंहमहोत्सव (वैद्यक) by महाराजा रायसिंहजी of Bikaner

5 संगीतराज of महाराणा कुम्भकर्ण, Vol II to V Gita Vadya Nritya and Rasa Ratna Kosa Edited by Dr C Kunhan Raja

6 सिद्धान्तसंहितासारसमुच्चय of सूर्यपण्डित Edited by K Madhava Krishna Sarma M O L

मुकुन्दविलास of रघुसुतमनीश Edited by K Madhava Krishna Sarma M O L

लक्ष्मीनारायणस्तोत्र by महाराजा अनूपसिंहजी Edited by Prof N A Gore M A

III THE SADUL ORIENTAL SERIES—RAJASTHANI AND HINDI

WORKS PUBLISHED

1 सम्पग्रन्थ—गीतमञ्जरी Rs 2-0-0

राजस्थानी वीरगीत भाग १ (मूल पाठ) Rs 3-0-0

क्यामखाँ रासो Edited by Dr Dasharatha Sharma Dina Nath Khatri M A and Jaswant Singh M A

IN THE PRESS

1 जसवन्त—उद्योत Edited by Agarchand Nahta

IN PREPARATION

1 राजस्थानी वीरगीत भाग २ (प्रस्तावना, हिन्दी भाषानुवाद शब्दकोश आदि)

2 (a) अचलदास खीचीरी वचनिका

(b) पीपाजी का चरित Edited by Jugalsingh M A Bar at law